

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძე

და ქართული სტამბა 1627-1913 წ.

აღწერილი ზ. ჭიჭინაძის მიერ.

თბილისი,
სტამბა „საზაპანი“ მაღათოვის კუნძული.

ეპისკოპოსი გიორგი.

იმერეთის ეპისკოპოსი, უფლად ხაზღვდელ გიორგი. გვარად
ადრეი. დაიბადა 1848 წ. მთელი ამის ცდა მიმართულია იმერეთის
ღვთაობის კეთილად და შეუცდომლად მართვა-გამგეობაზე.

ეპისკოპოსი ლეონიდი.

გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსი უოჭლად სამღვდელო ლეონი-
დი. გვარად ზქრბირიძე. გრნიერი დ მნობიდი მღვდელ-მთაწარი
საქართველში დ რუსეთშიაც.

ეპისკოპოსი კირიონი.

ყოფილად საშდდელთა ეპისკოპოსი კირიონი. უცხოეთში მყოფი. ისტორიკოსი, კარგად შეგუებული საქართველოს ეკლესიის და ერის ისტორიის, ცნობილი მთელ რუსეთში და რუსულ ისტორიულ მწერლობაშიაც.

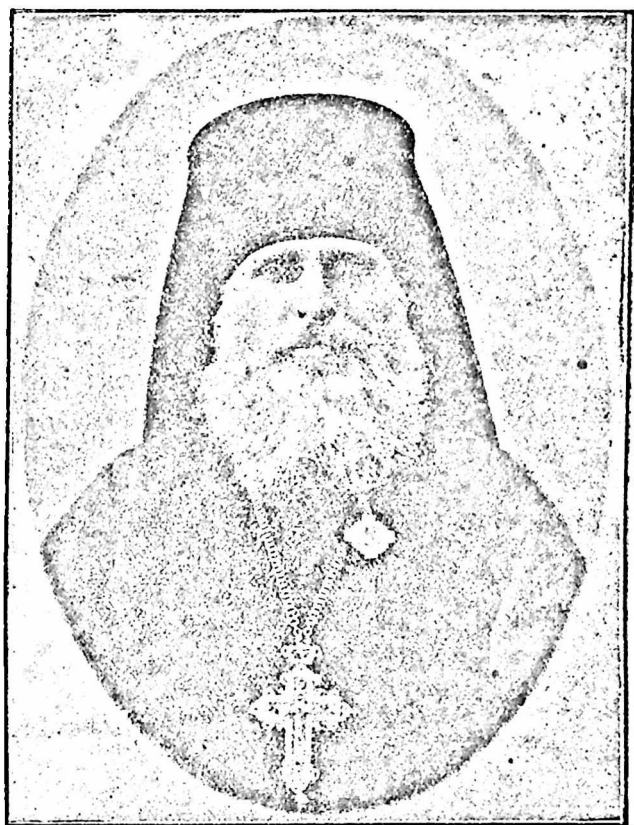
ეპისკოპოსი დავითი.

ყოფილად სამღვდელო ეპისკოპოსი დავითი, უცხოეთში მეოთხე, გვარად კაჭახიძე, სამაგალითო, პირუთუნელი და მართლ-მსაჯულების მოუფარე უველგან და უოველთვის. ეს აზრი უოფლად სამღვდელოს შესახებ ქართულ გაზეთებშიაც იყო გამოთქმული. მეორე განხილვით მოძღვარი ლუკიანოვი, უოფლად სამღვდელოსაცანვე ნაკურთხი რუსეთში.

ეპისკოპოსი ანტონი.

ყოფილად სამღვდელთა გორის ეპისკოპოსი ანტონი, გვარად გიორგაძე. ვიკარი საქართველოს ეგზარქოსის. სწირად განაგებს ეგზარქოსის თანამდებობას. მართვა გაშეგობით იგი არის დიდთა დატვირთული და ბევრნიარად ქველმოქმედი და მოღვაწე.

არქიმანდრიტი ამბროსი

არქიმანდრიტი ამბროსი, გვარად ხელაია. უცხოეთში მსახურებს, არის ღირსეული ადამიანი, სათნო და დიდად კაცთმოყვარე ქრისტიანი. ამისი ადამიანური უოფა-ქცევის და ჭეშმარიტი მოქმედების შესახებ ცნობები ქართულ გაზეთებშიაც იყო გამოთქმული.

არქიმანდრიტი ნაზარი.

არქიმანდრიტი ნაზარი. გვარად ლეჟავა, მასვილ-გონიერი, სო-
ტყვა ჰასუხიანი, იწიგნობარი, დიდთ მისურნე საქართველოს ერის
განათლების და აღორძინების. მანვე გამოსცა წიგნებად მართლმ-
შუდის და სამაგალითოდ შვედუვარის ღეკან. კ. კეკელიძის ნაწერები.

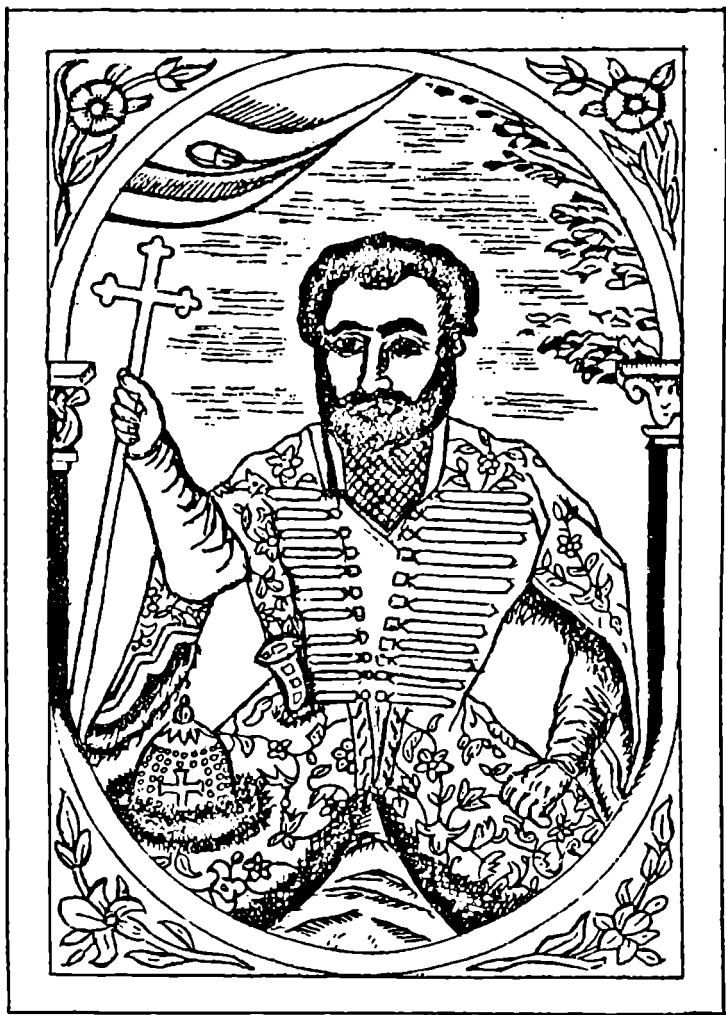
ანთიმოს მღვდელ-მონაზონი.

ანთიმოს მღვდელ-მონაზონი რუმინეთში გადასახლდა 1675 წ. ბუხარესტში დასახლდა, შეისწავლა რუმინიუელი ენა, მერე დააარსა მონასტერი და დაიწყო მათ ენაზე ქადაგება. ამის ქადაგების ორი ტომი არის დაბეჭდილი, ამანვე შეისწავლა ბუხარესტში რუმინიულ სტამბის სახელოსნო საქმენი. 1695 წ. ვახტანგ მეფეს საქართველოში წერბო მოსწერა და ქართული სტამბის გახსნა აუწყა, მეფე დაეთანხმა. მერე ანთიმოს მღვდელ-მონაზონმა ქართული ანბანის უაღიბები ჩამოასხმევინა, მასთან ასოები და 1706 წ. საქართველოში ვახტანგ მეფეს გამოუგზავნა და თფილისში პირველად სტამბა გახსნეს 1708 წ.

მეფე ვახტანგ მეექვსე.

მწიგნობარი და მასთან სტამბის გამხსნელი თეფილისში. ამის თაოსნობით დაიბეჭდა სამღთო წერილის წიგნები. 1712 წ. გამოსცა „ვეფხვის ტყაოსანი“ ფართოს სახით და 1721 წ. „იათი“ ანუ „კოსმოგრაფიის ფიგურებით“, სპარსულიდან ნათარგმნი. ვახტანგ მეფე გადაიღვა 1737 წ. ასტრახანს.

მეფე ლეონ ირანთ მსაჯული.

ლეონი იყო მამა ვახტანგ მეექვსისა. სახელოვანი მსაჯული სპარსეთის და დიდი გავლენიანი პირი მთელს ირანში, იყო ირანის მსაჯულთ მსაჯული, ესე იგი უგელაზე უფროსი და მასთან იყო დიდი ქონების პატრონიც. სტამბის გახსნის ამბავი ამას ისე ესაზღვრა, რომ ვახტანგ მეფეს სპარსეთიდან სტამბის მოსაწეობად იმ დროის კვალად 30 ათასი მანეთი გამოუგზავნა.

მეფე არჩილი მეორე.

მწიგნობარი მეფე პოეტი. ბედმა რუსეთში გადასტოვრცნა. 1690 წ. მოსკოვს სცხოვრობდა. მოსკოვში მან გაიგნა რუსული სა-სტამბო საქმენი და წიგნის ბეჭდვა, მასთან განიძრასა მოსკოვში ქართული სტამბის მოწეობა. 1698 წ. შეადგინა ქართული ანბანი, მოსკოვში ჩამოასხმეინა ქართული ასოები და ფასტანკ მეფესაც აცნობა სტამბის გახსნის მნიშვნელობა, ამის რჩევაც შეერთებულ იქმნა ანთიმოს მღვდელ-მონოზონის რჩევასთან. შერე სტამბაც მოე-წუთ. მოსკოვში ქართული ეალიბების ჩამოსხმას საძირკველი არ-ჩილმა დაუდო.

მეფე ერეკლე მეორე.

1781 წ. სტამბოლიდან აშან მოაყვანა ორი შესტამბე სომეხი ტერ-ოჭანეზოეები და ძველი ქართული სტამბა განაახლა, რაც მას დაუჯდა განახლება 30 ათასი მანათი, ამ სტამბაში გამოსცეს პირველად 1788 წ. ქართულს ენაზე გაზეთის მსგავსი ფურცელი, ეს ფურცელი დაბეჭდეს ტერ-ოჭანეზოეებმა, შიგ მოთხრობილია მეფე ერეკლეს ქება. ასე და ამგვარად, ქართულ გაზეთის გამოცემის პირველ ფურცლად ეს გამოცემა უნდა ჩაითვალოს და არა 1817 წ. გამოცემული. როგორც შენდომით ავწერე ჩემ წიგნს „ქართული ჟურნალ გაზეთების ისტორიაში“.

მეფე სოლომონ დიდი.

მეფე სოლომონ დიდი იყო ძე ალექსანდრე იმერეთის. ამან გაახსენებინა იმერეთში ჰირველად ქართული სტამბა, დაბეჭდვა ქართულ წიგნები, ამისავე თაოსნობით გაშენდა ქუთაისი. განახლდა ვაჭრობა, გაამშვენა ქუთაისი, იმერეთში გაამრავლა ქრისიან წიგნების ბეჭდვა, ამისავე ბრძანებით იმერეთში გახსნილ იქვნა ქაღალდის ქარხანა, მანვე გააკეთებინა სტამბაში სახმარი შავი და წითელი წამლები (კრასკა) რითაც იმერეთში იბეჭდებოდა წიგნები, უგელა ამის მართველად იყო ჰოეტი ბესიკი, სამწუხაროდ სოლომონ დიდის ფიოტრაფია ერთობ ღარიბია თუმცა ამ მეფის მოქმედება და ისტორია მდიდარია სხვადასხვა საეურაღლებო ცნობებით.

ბესიკი, (ბესარიონ გაბაშვილი).

გამოჩენილი ჰოტი XVIII საუკუნეში. 1750 წ. შემდეგ გადასახლდა იმერეთს და მეფე სოლომონ დიდს შეაფარა თავი. იყო მახვილ გონიერი მგოსანი, ამაჲ დიდად იშრომა ქუთაისში, ახალციხიდან ვაჭრები ჩაიუვანა, იმეცადინა და, კონფერტების და ქაღალდის სავაჭროც გახსნა. მეფე სოლომონს ქუთაისში გაახსენებინა ქაღალდის ქარხანა. იყო დესპანად რუსეთში, მგზავრობის დროს გარდაიცვალა ქ. იასში ბოლგარეთს. ესევე აკეთებდა სტამბის საბეჭდავს შავს და წითელ კრასკებს.

სოლომონ ლეონიძე.

მსაჯული მეფე ეერკლესი, თავის დროის კვალად გონიერი ქართველი, გულშემატკივარი ჰარი და დიდი მოტრფიალე საქართველოს მეუბის არსებობის, ამის შრომა პირდაპირ ამისთვის არსებობდა, სოლო ვეღარას აწეობდა, რადგანაც მეუბის დასასრული ეძლეოდა. სოლომონ ლეონიძე ლტოლვილი სპარსეთში გარდაიცვალა 1815 წ.

ნიკოლოზ ჩელაძე-მეფილი.

პირველ ქართულ სტამბის დამაარსებელი რომში 1627 წ. ნიკოლოზ ჩელაძე-მეფილი იერუსალიმის ჟვარის მონასტრის არქიმანდრიტი, მერე ქართველთა მეფეთა დესპანად ნამუოფი ევროპაში. რომში კათოლიკობა აღიარა. სასულად ნიკიფორე უწოდეს და გვარად ირბაზი. შარდენიც ასე ახსენებს ქართული სტამბა რომში ამის თაობაზე. 1627 წ. ქართველ მეფის დესპანად ევროპაში იგი დაბრუნებულ იქმნა კონგრეგაციისაგან, სადაც ამისთვის ირბაზმაც თხოვნით მიმართა.

პატრი ნიკოლა.

გვარად რუტოლიანო, ტომით იტალიელი. გამოჩენილი პირი
შეუფო გიორგის წინაშე. სურათი ახალციხეში არის ნაპოვნი. ამის
ცხოვრება წიგნად დაგეუქდე 1896 წ. იყო დიდი მოტრფიალე ქრ-
თველთ მეფობის არსებობის.

პეტრე ხარისჭირაშვილი.

აბატი კონსტანტინეზოლის ქართველ კათოლიკეთ მონასტრის, ამაღ დაარსა ქართული სტამბა ვენეციას 1850 წ. სტამბოლს 1876 წ. და მონთობანს (ფრანციაში) 1877 წ. უველა ამ სტამბებში თვითვე პეჭდა ქართული წიგნები. ამის ცხოვრება დაგებჳდა 1889 წ. ცალკე წიგნად.

დონ ანტონი.

ანტონ კლახაშვილი სომეხ კათოლიკეთაგან კლახოვან წოდებული 1850—70 წლებს სცნოფრობდა ქუთაისში. იგი იყო რომში გაზრდილი და მასთანვე კარგად მცოდნე ქართული ენის, საქართველოს ისტორიის და ქართული მწიგნობრობის. იგივე გახლდათ დაახლოებული მეგობარი იმერეთის ეპისკოპოსის გაბრიელ ქიქოძესი. დონ ანტონმა დაუდო საძირკველი ქუთაისში კათოლიკეთ ეკლესიის აღშენების საქმეს, ამისივე თაფოსნობით დაარსდა ქართველ კათოლიკეთა სამრევლო სკოლა და „საყარდისის ძმობა“ დონ ანტონი კარდაიცვალა 1870 წლებს.

დონ ივანე ანტონოვი.

საქართველოს კათოლიკეთ სემინარიის რექტორი, კარგად განათლებული, რომში აღზრდილი. უკანასკნელ დროს ჩამოხრძანდა საქართველოში და კარდაიცვალა 1912 წ. ოფელისში. დასაფლავებულია თფილისის, კუკიის კათოლიკეთა ეკლესიის გალავანში. ევროპიულ ენებ შორის იცოდა კარგათ ზოლონურიც.

დონ მიქაელ ანტონოვი.

გორის მკვიდრთაგანი. მცოდნე ევროპიულის და აზიურის ენების, აღზრდილი რომში, რომის აკადემიის მღვთის მეტყუელების კანდიდატი, კარგად მცოდნე პოლონურის ენის და სხვათაგანად დირსეული მართველი თავის თანამდებობისა. იგი გახლავთ კავკასიის კათოლიკეთ ეკლესიის ვიზიტატორი. ეს პირველი მაგალითია, რომ ქართველს არგუნეს ვიზიტატორობა XIX საუკუნის განმავლობაში. ნახეთ ამასეულ წიგნში.

დონ დარიანე სააკოვი.

ანუ სააკაშვილი. ქუთაისის რომის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვარი. აღზრდილი რომში და მერე ნაკურთხი. კარგად მცოდნე ევროპიულის ენების, სამღრთო წერილის, ისტორიის, ზედმიწევნით მცნობი ევროპის ერთა განვითარების, მასთანვე დიდი მოუვარე თავის სამშობლო ქვეყნის, ერის, ისტორიის და ეკლესიის. ქუთაისის კათოლიკეთ ეკლესიის და სკოლის საქმეებს მართაჲს სამაგალითოდ. მრევლში გახლავსთ პატივცემული და დაუზარებელი მშრომელი, რაისა გამო მთელი ქუთაისის ქართველობაც, განურჩევლად სარწმუნოების, დიდათ პატივსცემენ დონ დამიანეს. მათი მოქმედების და მსახურების კარგი ცნობები კათოლიკებს გარდა ჩვენ სხვა სჯულის ქართველთაცანაც ასევე შეგვიტყვია.

პიო ბალიძე.

კონსტანტინეპოლის ქართველ კათოლიკეთა მონასტრის წინამძღვარი და ქართულ ტიპიკონზე მდგარი მოძღვარი. პიო ბალიძე არის ახალგაზრდა მოძღვარი, იგი სხვაგვარი მამულიშვილია და თანამზადებელი თავის წინაპრის აბატის პეტრე ხარისჭირაშვილის. პიო ბალიძეს გვერდით, მეორე გასლავსთ პატრი პიო ბათმანაშვილი. ახალგაზრდა ქართველ კათოლიკეთა მოძღვარი აღზრდილა რუმში და ნაკურთხი იქვე.

პატრი ათანასე ნასუილოვი.

პეტრე ხარისჭირაშვილის გავლენის ქვეშ გაზრდილი. იყო მხურვალე ქართველთაგანი, განათლება მიიღო რომს, იქვე ეკურთხა მღვდლად, მერე საქართველოში შემოვიდა ჩუმად, აქ იგი დასმენილ იქმნა მაშინდელ გიზიტოტორ არღოვსკისაგან, იგი საქართველოდამ გააძევეს 1876 წ. მერე იგი სცხოვრობდა ბოლგარეთის ქალაქ ადრიანოპოლს. პატრი ათანასე იქ იყო კათოლიკის ეპისკოპოსის თანაშემწედ და საერო სკოლების უფროსად. იგი იქ კარგად შეგობრობდა ადრიანოპოლის გუბერნატორ მეჭმედ ფაშა ვახვახიშვილს, ქართველ მაჭმადიანს. პატრი ათანასემ იცოდა ევროპიელი და აზიური ენები, ოსმალურის ენიდამ ქართულად ერთი პიესაც სთარგმნა, სახელდობრ „ოსმან ფაშა“. ადრიანოპოლის ზოგს სკოლებში მასწავლებლადაც იყო და ფრანგულს ენაზედ ასწავლიდა ართმეტიკას და მათემატიკას. გადაიწყალა 1810 წ.

პატრი ალფონს ხითარაშვილი.

ბ. ხარისჭირაშვილისაგან გაწრთენილი, უდიდესი ქართველი და უოველთვის საქართველოს ამბების ცრემლით მომგონი. გაზდილი რომს, ჰროზაგანდობაში, გამოჩენილი მჭევრ-მეტყველი და ერთადერთი უშესანიშნავესი მქადაგებელი ქართულის ენით. ამის ქადაგება იყო ნამდვილი გონიერება. 1900 წ. შემდეგ, საქართველოში ჩამოვიდა იტალიის ხელმწიფე, ამან ისურვა ტფილისში კათოლიკეთ ეკლესიაში წირვის ნახვა, მწირველად პატრი ალფონსი იყო. ქართულად სწირა, ქართულადვე გალობდნენ. წირვის დროს, ხელმწიფეს სიტყვა უთხრა. გაცნო ასე: ჩვენ ქართულ გვარის კათოლიკენი ვართ, ეს წირვა ჩვენ ჩვენს ენაზედ შევასრულეთ, ეს გალობაც ჩვენი ენის გალობა არის. ისტორიულად საქართველოც გაცნო. ამასე გუბერნატორმა შენიშვნა მისცა. მერე საქართველოდამ გადასახლდა სტამბოლს, იქ მცირე ხან განაგო ქართული სტამბა, ეკლესია და სკოლის საქმენი. მერე გადასახლდა მონთობანს (ფრანცია) ქართველთ კათოლიკეთ მონასტრის წინამძღვრად, გადაიტყულა 1911 წ. ამის ცხოვრება ჩვენ ცალკე აღწერსხეთ და დაგებულეთ.

დონ დიმიტრი თუმანიშვილი.

გაზდილი და ნაკურთხი რომს, კაცი დარბაისკლი და სათნოაინი მღვდელი, ნათესავი ქუთათურ ქართველ კათოლიკე თავად თუმანიშვილების, გულშემატკივარი, მრევლში საწყალი ხალხის დამსმარე და ქომაგი, იყო ქართველი თავადიშვილი და მასთან სამაგალითო კათოლიკეთ მოძღვარი. ოფილისში მსახურების დროს, მან ისახელა თავი დარიბ-ლატკ მრევლის წინაშე, კათოლიკეთ სასწავლებელიც გადააკეთა, ასევე ეპკლესია.

ტფილისში ყოფნის დროს, მას სომეხ კათოლიკეებმა მტრობით მოუგონეს, რომ დონ დიმიტრი კათოლიკეთ საუდარში სომხურ წიგნებს სწავს და სპობსო. სომხურ ნაწერებს ეველგან ფხეკავსო. ეს ამბავი გაზეთებშიც დაბეჭდეს სომხებმა. დონ დიმიტრიმ კორს მასუხი არ აგო. მის მერე იგი ოდესში გადაიფანეს. იქ მსახურებდა, დახლოებული კავშირიაქენდა იქაურ ქართველ სტუდენტებთან მათ უხმარებოდა კიდევ. იქვე მან დაბეჭდა „კატეხიზმო“ კათოლიკეთ ეპკლესიის წესების შესახებ. გარდაიცვალა იქვე, მოასვენეს და დასაფლავეს ქუთაისში, კათოლიკე ეპკლესიის გადავანში.

პატრი დონ გაბრიელ ასლანიშვილი.

ორი სურათი, ერთი მოწათუობის დროს და მეორე მღვდლობის. დღეს დონ გაბრიელ ასლანიშვილი განაგებს ბათუმის ქართულ კათოლიკეთა დიდს ეკკლესიას.

დონ გაბრიელი დაიბადა 1860 წ. სწავლა დაამთავრა რომს, იქვე ეკურთხა მღვდლად. იცის ევროპიული და აზიური ენები. ბათუმის ეკკლესიისთვის იგი არის შესაფერი წინამძღვარი, ვინაიდან ეს ეკკლესია სადაო სახეს იღებს, იგი ოდესმე იქნება ქართულ კათოლიკეებს წაართვან კიდეც. დონ გაბრიელი კი ისეთი მოძღვარი გასლავსთ, რომ ეკკლესიას კი არა და ჩხიარსაც ვერაფერ წაართმევს უსამართლოდ.

პატრი სტეფანე გოზალოვი.

კოგ-ბროლაძე, სომეხთაგან გოზალოვით წოდებულნი. ქართულ კათოლიკე, დაიბადა სოფ. ვალეს, ახალ. მაზ. 1829 წ. გაიზარდა სტამბოლს, მერე რომს, იქვე ეკურთხა მღვდლად. სტამბოლის სომეხთ კათოლიკეთ პატრიარქი ჩაწვიდა და უნდოდა, რომ პატრი სტეფანეს სიტყვა ქართველის ხმარება სომხთ შეეცვალა. სტეფანემ არ ქმნა. მიუგო მე ქართველ გვარის ვარ და ქართველ კათოლიკე. ამასე პატრიარქმა სდევნა იგი დიდათ. პატრი სტეფანე ხშირად ქადაგებდა თათრუდს ენაზიდ საქართველოს შესახებ სხვადასხვა სოფლებში. გარდაიცვალა 1890 წ.

პატრი პავლე უალიჯოვი.

გაზდილი სტამბოლს და მერე ნასწავლი და ნაკურთხი. კარგა ხანს მსახურებდა ოფიცისში, იცის კარგად ქართული ენა, სომხური და თათრულიც. ფრანგულიც რასაკვირველია და ლათინურიც ვინაიდან ამ ენებზე ასრულებდა იგი სმდროთ. მსახურებას. მრეველში იყო სწორე მოძღვარი და სამშობლოს მოყვარე, ეხმარებოდა შეუძლო მრევლს. კარგა ხნის მსახურების შემდეგ, იგი გადასასლდა ახალციხეს, თავის სამშობლოში. იქ, როგორც ქართულ გაზეთებშიც გადმოგვცეს, კეთილი საქმენი დაუწყვია, თავის შრომით და ფულით ადგილობრივ ქართულ გლეხთათვის მიუმართავს და უთქვამს, რომ დღეის შემდეგ დიდის სარგებლით ვაჭრებისაგან ფულების შესებას თავი გაანებეთ და მე გასესხებთ ცოტა სარგებლითაო.

გლეხებს მადლობა უთქვამსთ და პატრი პავლემ ასე მოქმედების თურმე ხალხის სასარგებლოდ. ესეთი საქმე ჩვენში დიდი საქმეა, ნამეტურ ადგილობრივ ქართველ კათოლიკე მრევლთათვის, რომელთაც სომხის კათოლიკეთ არქიმანდრიტ ტერ-აბრაჰიანმა ყოველივე საეკლესიო ფულები წაართვა და იფილისში გადმოიტანა, საიდანაც ქართველი გლეხებიც სარგებლობდნენ და სესხულადნენ. ხალხი დიდი მადლობელია თურმე პატრი პავლესი.

პატრი ლაზარე გოშალოვი.

იგივე კოჭბროლაძე. გოზალოვი სომეხთაგან არის წოდებული. პატრი ლაზარე დაიბადა 1870 წ. სოფ. ვაღეს, ახალც. მაზ. სწავლობდა სტამბოლს, იერე რომს, ჰაზის კოლეგიაში, სწავლის დამთავრების შემდეგ 1886 წ. ეკურთხა მღვდლად.

იცის ენები: ფრანგული, იტალიანური, რუსული, ლათინური, ბერძნული, თათრული და ქართული. არის ქართველი მწიგნობარი და საქართველოს ისტორიის დიდად მოყვარე, თფილისში იქმნა გადმოყვანილი 1907 წ. ამის მეთაურობის დროს, დამთავრდა სადავო საქმე თფილისის კათოლიკეთა ეკკლესიისა, განთავისუფლებულ იქმნა სომეხთაგან, ამიერიდა იგი არის ეკკლესია რომის ქართველ კათოლიკეთა. საზოგადოდ ამ ეკკლესიის და სკოლის საქმეებს პატრი ლაზარე გონივრულად ემსახურება.

ქართული ახალი ანბანი.

აბგდევზჴ
თიკლმნდ
ოპჟრსცუ
ფჷთძღყ
შიცძწჩხ
ჯჯჰჳჴ

შედეგად და ამის უადგილობრივი ჩამოსხმული კირილე ბეჟანის-
ძე ღორთქიფანიძისაგან. ეს ასოები ქართულ საზოგადოებისაგან
მოწონებულია, ხოლო ჯერ ხმარებაში არ არის მიღებული.

სოლომონ დოდაშვილი.

კაცი მაღალ გონებისა, უდიდესი მამულისშვილი ქართველთა, დიდათ შეცადინე საქართველოს ამაღლების და დაწინაურების. 1832 წ. გადასახლებულ იქმნა ტიშბინს, გარდაიცვალა 1836 წ. ამის ცხოვრება აგსწერე ვრცლად, აქედამ ერთი პატარა წიგნი დავბეჭდე 1889 წ. დანარჩენი დაუბეჭდავია.

ფილადელფოს კიკინაძე.

იშვიათი იერი ქართველ ერში, რუსეთშიაც იყო ნამუოფი, სცხოვრებდა ბატონიშვილების კარზე, იყო დიდი გულშემატკივარი საქართველოს საქმეების. ს. დოდაშვილის უმთავრეს მოღვაწეთ ეს ითვლებოდა, 1832 წ. დაბატონებულ იქმნა, ბატონობაში გარდაიცვალა 1837 წ. ქართულად სწერდა. ამის ლექსია „აღსდექთ გმირთ გმირნო, ნუ გძინავსო“ ამას გარდა სხვა ლექსებიც აქვს, ფსევდონიმი გ. ფირალოვი აქვნდა, ჩვენ-კი შეცდომით ეს ნაწერები გოდერძი ფირალოვს მივაწერედ. ეს შეცდომა არის. დღეის შემდეგ ეს ლექსი ფილადელფოს კიკინაძის საკუთრებათ უნდა იქმნეს ცნობილი. ამის ცხოვრება აღწერილი და დაუბეჭდავი მაქვს დღემდე.

სიო ჩითანის ძე თავართქილაძე.

კოწია თავართქილაძეს ძმა. კოწიამ ამ სიოს იმედით გასწავლა სენაკში ქართული სტამბა. ამ სტამბას სიო აწარმოებდა. სენაკში სიოს თავდადებულმა სასტამბო შრომამ დაუღო საფუძველი. ქართული წიგნების გამოცემის საქმეს, სიოს შრომათვე დაიწყო ამ შუაგულ სამეგრელოს ქალაქში ქართულმა წიგნებმა გრძელება. მეგრელებს სიოს შრომა კვირცხლად აკავშირებდა ქართულ ენას და მწერლობასთან, რაც მკაცრი წინააღმდეგი ძალა იყო მეგრულის ახალის მოგონებულის ანბანის. სიო დასწრეულდა სტამბის მუშაობისაგან, გარდაიცვალა 1902 წ. სოხუმის სანატორიაში, შობიდან 26 წლისა. სიო ამორდიას ანბანის წინააღმდეგ ეოხილად მეცადინეობდა მეგრელებში.

ნიკო იაკობის ძე ხვინგია.

ბათუმის მესტამბე. განუსაზღვრელის სიუვარულით აღგზნებული სასტამბო საქმეთა განვითარების ასპარესზე, ამაღ მისცა დიდი საფუძველი და დახმარება, რომ სპირდონ ჭელიძემ ბათუმში გაბედა და დღიური ქართული გაზეთის გამოცემა დაიწყო. ნიკო ხშირად სწერდა ამ გაზეთში ცოცხალ წერილებს. ნიკოვე დიდი თანამგრძნობი იყო.

მღვდელ მონოზონი ივანე ხელაშვილი.

გამოჩენილი პირი XIX საუკუნეში, მოსკოვის აკადემია დაამთავრა 1817 წ. იყო მწიგნობარი და ქართულად მწერლობდა. წიგნი „კალმასობა“ ორ ტომად ამის დაწერილია და არა ივანე ბატონიშვილის, ეს შეცდომით აკუთვნეს მას. ამ ბერმა სოფ. დოდად-შვიდს 6000 მ. მისცა, ამ ფულით გახსნეს თფილისში ქართული სტამბა 1826 წ. ივანე ხელაშვილი ს. დოდაშვილის დიდი თანაგრძნობი იყო და 1832 წ. საქმეშიაც იღებდა მონაწილეობას. ივ. ხელაშვილი მიტომ ველარ გადმოვიდა საქართველოში და რუსეთში მოკვდა 1840 წლებს. მისი ცხოვრება დაუბეჭდავად მაჩეს დარჩენილი.

ლიომიდე ანტონის-ძე კილაძე.

სტამბის ხელოსანია—ასოთ-ამწეობი. სელობა იცის, როგორც შეჭფერის და მოეთხოვება შეგნებულ ხელოსან კაცს. სადაც-კი, რომელ სტამბაშიაც მუშაობდა ეს მშრომელი, იგი უველგან სტოვებდა თავის საქმიანობის კეთილ ხსოვნას. არას დროს არ უღალატნია თავის ნაკისრ საქმისთვის. უმუშავნია მეტ წილად ქართულ დღიურ გაზეთებზე, ოფიურ ჟურნალებზე და წიგნებზე. ასეთის ჭუნარიანის საქმიანობით მან მიაღწია სრულს სამადლობელო წერტილს. მისი შრომა არ იქმნა დაფიქვებული. „წიგნების გამომცემელ ქართველთა ამსახავობის“ სტამბაში მუშავობის დროს, გა'ზ. „ცნობის ფურცელი“—ს რედაქციამ სიამოვნებით აღბეჭდა მისი ჰატიოსანი შრომა და თან დაასაჩუქრა ვერცხლის „ვერსტატით“. „ვერსტატს“ აქვს შემდეგი წარწერა: „პატიოსან მუშას ლიომიდე კილაძეს 1872.—1902“. ამასვე აქვს დაწერილი ჩვენი მოწინავე მწერლების მოგონებანი. ერთი წერილი, სერგეი მესხის შესახებ უკვე დაიბეჭდა გაზეთ „ცნობის ფურცელში“.

ზაქარია კოტეტიშვილი.

მუშა ზაქარია კოტეტიშვილი ხნიერი გაცია. ამის სურათი გაზ. „საქართველომ“ დასტამბა თავის დამატებაში 1915 წ. და აღნიშნა, რომ ზაქარია კოტეტიშვილს 50 წლის მუშაობის შესრულების გამო. ამის გარეშე, რომ ზაქარია კოტეტიშვილს 50 წელი შეუსრულდა, სტამბაში მუშაობის, მას აქვს სისვა მოსაგონარი ცნობილი. რაც მოკლედ მოვიყვანეთ აქ და მატიმ ვათავსებთ ამ სურათსაც.

უველასაგან დაუფიწარ სერგეი მესხს, ადრინდელ გაზეთ „დროების“ რედაქტორს, გაზეთის გამოცემის გამო 1875 წლებში დიდი გავლენა ჰქონდა. გაზეთი იბეჭდებოდა სტეფანე და იოსებ მელიქიშვილის სტამბაში, სადაც სერგეი მესხს დასაბეჭდს ფულს არ ახდევინებდნენ, მისი გადასახადი იყო მხოლოდ ამწეობის ფული, სამუშაო. მაგრამ მაინც ამ ხარჯის გადახდაც სშირად უჭირდებოდა. გაზეთზე მუშაობდა ზაქარია კოტეტიშვილი და ლადიკო ქვლივიძე. ქვლივიძე ადრე გარდაიცვალა. ზაქარიაკი მუშაობდა სერგეი მესხთან კარგა ხანს, რადგანაც გაზეთის გარემოება ზ. კოტეტიშვილმა კარგად იცოდა, ამიტომ ს. მესხს დიდ შეღავათს უწევდა და ფულს სულ არ აწეხებდა, როცა სერგეი მესხი იშოვნინდა და მისცემდა რამეს, ესეც კმაყოფილი იყო მისი, ვინაი-

ზაქარია კოტეტიშვილი.

დან ზ. კოტეტიშვილს დიდათ უყვარდა გაზ. „დროება“ და სერგეი მესხსაც უადრესად სცემდა პატივს. ესეთი ღირსების ხელახლების მაშინ და. დღესაც ჩვენში იშვიათია, ამიტომ ვნუსხავთ აქ ზ. კოტეტიშვილის რიგიან მოგონების ცნობას.

ამ წიგნის ზოგი სურათების ამბავი.

ქვათახევის მონასტერში, სცხოვრობდა მღვდელ მონაზონი ნიკონ ჯობინაშვილი, ტარასი არქიმანდრიტის გაზრდილი. ამ ბერს ჰქონდა მდიდარი ბიბლიოთეკა ქართულის ძველის წიგნების. მასთანვე მან იცოდა ჩინებულად მხატვრობა და წერაც, მანვე და ბერმა გენადიმ იტოდნენ ბერები ამბები 1832 წ. შესახებ, რაც ზოგი რამ ცნობებიც ავსწერე მათის მოთხრობებით, ნიკონს აქვდა ერთი ხელთნაწერი წიგნი, სადაც მოთაფსებული იყო სურათები ბესიკის, ს. ლეონიძის, ს. დოდაშვილის, კიკინაძე ბერის, ივ. ხელაშვილის, სოლ. მეფის სურათები, ოსეთის ისტორიის და ბევრიც სხვა ასეთი.

ნიკონ ჯობინაშვილმა დროებით მათხოვა ეს წიგნი და აქედან ზოგი სურათები გადმოიხსატა ქართულ მწიგნობარმა იასონ დავითის ძე თავ. ციციშვილმა, ვისაც ეძღვნის ჩვენგან დიდი მადლობა, ვინაიდან მან ეს გადაღებული სურათები 1880 წლიდან დღემდე შეგვინახა. ესლა ზოგი ამ სურათებისა აქ დაგებულეთ, ზოგი კი დაგვრჩა დაუბეჭდავად. უკანასკნელ დროს, ნიკონი თფილისში გადმოვიდა და თერისცვალების მონასტერში სცხოვრობდა, თან გადმოიტანა თავის მდიდარი ბიბლიოთეკა და ანტიკა ძველი ნივთებიც, იგი გარდაიცვალა 1895 წლებს, მისი ძველი ნივთები ვის დარჩა ეს ჩვენ არ უწყით. ამაჲ ნიკონს აქვდა ქართული ანბანის ასოებიც დახატული სხვა-და-სხვა ცხოველებში. 1832 წ. შესახებაც ბერები ამბები იცოდა, მათი საიდუმლო ქართული სტამბის ისტორიაც აქვდა კარგად გაცნობილი. მისი სამკითხველოდან ერთი პატარა წიგნი „საქართველოს აზრება“ 1885 წ. ცალკე წიგნად გამოვედით. ამანვე იცოდა კარგად ხმარება ქართული საიდუმლო ანბანისა.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე დოღობერიძე.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე დოღობერიძე მთელ ქართველობაში ცნობილია როგორც შესანიშნავი მამულის შვილი, პატიოსანი, განვითარებული მოქალაქე, ყველა ჩვენებურ საქმის თანამგრძნობი, შესმენილის განსკვერტით აღესილი, ყველა ქართველის წინაშე მაღალის პატივისცემით დამსახურებული, მოამაგე ყველგან და ყოველთვის. მისი ამაგი და ღვაწლი წინაშე საქართველოს ერისა და მამულისა აურიცხველია. ჩვენ მისს ნუსხის შედგენა არ ძალ-გვიძს, რადგანაც ეს პატიოსანი მამულის შვილი რასაც კი ჰქმნის, რასაც კი აკეთებს, რასაც კი ემსახურება და პატივს სცემს და აღიდებს, ყველა ეს წყნარად, მყუდროდ, თითქმის ფარულად სრულდება. მამულის სიყვარულისა და სამსახურის გაწევის სანაცვლოდ იგი თანამემამულეთაგან გუნდრუკის კმევას, ქებას და ღიდებას არ საქიროებს.

მისი სახელის ქება და ღიდება მის მამულის პატივისცემაში იქამდის მტკიცედ არის ჩაქსოვილი, იქამდის მაღალის ღიდ-ბუნებოვანობით არის აღესილი, რომ იგი თვინიერ საქმისა და ქართველის ერის ბედნიერებისა სხვას არას ითხოვს, სხვას არას ნატრობს. ეს არის მისი ღიდება, მისი დაუვიწყარი ამაგის ჯილდო და უმაღლესი ღირსება.

ასეთი მიდრეკილება, მისწრაფება ერისა და ქვეყნის უზადოთ პატივისცემა მარტოდ უმაღლეს პირებშია გაღვიძებული, იგი მარტოდ იმათ აქვსთ განცხოველებული, ვისაც თავისს საკუთარ სულის ძალასთან, განვითარებისა და მამულის-შვილობასთან ღიდ ბუნებოვნებაც მოსდევსთ. ეს რომ ასე არ გახლდესთ, მაშინ, ჩვენ ქართველნი ხომ ასე ცარიელი არ ვიქნებოდით ჩვენის გულ-შემატკივარ მამულისშვილებით. ჩვენდა საუბედუროდ ეს სწორეთ ასეა და ამიტომაც გახლავართ უწყალოდ დაქვეითებულნი, წყალ-წადლებულნი, თორემ განა განათლების მექანიკაციების რიცხვი

ბევრი, მაგრამ რა გაშვიდა ამ სიბევრისაგან, როცა ამდენ ბევრში ნამდვილ მამულის-შვილებთა რიცხვი კი ერთობ მცირეა. აქ პატიოსანი მამულისშვილი სანთლით საძებარია. ამიტომაც ჩვენის ფიქრით, უპირატესი ადგილი უნდა დაეთმოს ყველა იმ მოღვაწეთა ცხოვრებას, ვისაც კი რამე მიუძღვის, ვისაც ჩვენს ღარიბს ასპარეზზე რამე გაუკეთებია, ჩვენი წარმატების, განვითარების და აღორძინებისათვის არა დაუშურებია.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძე დაიბადა 29 აპრილს, 1839 წ. ლოღობერიძე ძველი აზნაურის გვარია, იმერთ მეფეების დროსაც მთელს იმერეთში კარვად ცნობილი. ნიკოლოზის მამა ბესარიონი თავის დროის კვალად საკმარისად დაბრძნილი გვამი ბრძანებულა. მას სწავლა მიუღია ტფილისის სასულიერო სემინარიაში, სწავლის დამთავრების შემდეგ ტფილისიდან ქუთაისს გარდასულა და იმერეთის ეპისკოპოზის სამართველოში უმსახურნია სეკრეტრად — მდივნათ. დედა ნიკოლოზისა გახლდათ ეკატერინე, თავადის აბაშიძის ასული. ორივე ეს პირნი თავისს დროის კვალათ, საკმარისად ძველის ქართულის დარბაისლობით და სიბრძნით იყვნენ ცნობილნი, ძველის ქართულის სუფთა ცხოვრებით, მაღალის კრძალულებით და ბევრიც კიდევ სხვა სათნო სახუკარ ღირს-შესანიშნის მხარეებით. ამათს ასეთს ღირსებას და პატიოსანს ცხოვრების წეს-ჩვეულებას ყველა ნატვრით უმზერდა, ყველა მათ ჰბაძავდა, მათ თავიანთ შვილს ნიკოლოზზედაც ერთობ დიდი გავლენა ჰქონდათ. ეს მათი გავლენა ნიკოლოზში დღევანდლამდე უკვდავად არის დაშთენილი.

დღეს, ამ ჩვენს კორიკანულ და გათახსირებულ დროში, ჩვენს ლტაკს მოღვაწეთა ასარეზზე თუ სადმე ორი სამი ქართველი გამოჩნდება, იქ ნიკოლოზ ლოღობერიძეც პირველს ადგილს დაიკერს. არ მგონია, რომ მთელს საქართველოში სადმე მოიძებნოს ისეთი პირი, რომ იმას ნიკოლოზ ლოღო-

უადგილო შენიშვნა, საგინებელი სიტყვა, თუნდ სხვა ათას ამ გვარნი, ამით ნიკოლოზ ლოლობერიძე სამაგალითო პირია, სამაგალითო შვილი თავის ქვეყნისა, მშვიდობა თავას ერისა, რაც თავისს მშვიდობით ყველას წინაშე მშვიდობას სთესს, ხოლო ამ თესვით ყველას გულსა და სულს ანათლებს, მათს მოძრაობას დიდის მიმბაძაობით მოსაეს.

ყოველს ღირსებასთან იგი არს მტკიცე პიროვნება, სიტყვის და დაპირების დიდათ დამფასებელი, დიდი პატივის მცემელი სიტყვის აღსრულების, ყოველივე ქეშმარიტების და სიმართლის დაცვის. მისი სული და გული ყოველთვის აღფრთოვანებულია დიადის სამეცნიეროს მიდრეკილებით. ნამეტურ იგი ღრმად მორწმუნე არს ყოველი ერის პოეტარესის, იდეურად განვითარების, ყოველივე ასეთ სამკაულე-ბითი მხარენი მას მიაჩნდა კაცბრიობის მოვალეობად, ნამეტურ ქართველ ერის არსებობაში სწორედ ამას ხედავდა უმაღლეს საჭიროებად.

ნიკოლოზ ლოლობერიძეს პატარაობიდანვე ეტყობოდა დიდი ზრდილობა, მშვიდი სათნოება და კრძალულება. იგი პირველ დაწყებით ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელში სწავლობდა. მერე ქუთაისის გიმნაზიაში გადავიდა, იქ სწავლობდა. 1855 წ. რუსთა და ოსმალთა ომის გამო ქუთაისის გიმნაზია ღროებით დიაკეტა. ნიკოლოზ ლოლობერიძე ტფილისის გიმნაზიაში გადმოვიდა. სწავლა ტფილისში დაამთავრა 1857 წელს სრულიად ახალგაზდამ. თუ არა კარგი ზნე-ხასიათის ყმაწვილი კაცი, უამისოდ ძნელად, რომ იმ დროის გიმნაზიაში 17—18 ყმაწვილს სწავლა დაემთავრებინოს. მაგრამ ნიკოლოზში ჩვენ სხვას ვხედავთ, მან არამც თუ მართოდ ტფილისში, არამედ ტფილისს შემდეგ პეტერბურდას უნივერსიტეტში გიანლათ, იმავე წელს სწავლა დაიწყო, საგნად ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტი ეპყრა და სწავლა დაამთავრა 1861 წ., ე. ი. ოთხი წლის განმავლობაში.

ასე გახლავსთ ხშირად იმ ოჯახის შვილებთ შორის, სადაც კი მშობლები დიდის პატიოსნებით არიან აღესილნი

და შვილებთან შესანიშნავი განწყობილება აქვს. ეს როს ასეა, ამას ცხადათ ამტკიცებს ის მაგალითიც, რომ ნიკოლოზის დაი ბრძანდებოდა ანნა ბესარიონის ასული მუსხელიშვილისა, აწ განსვენებულ, ცნობილი მოღვაწე, რომელმაც ქართველობას ერთობ დიდი ამაგი დასდო განათლების მხრივ, ნამეტურ ქ. ახალციხეს. ამ მარად სახსოვარის მანდილოსნის თავისნობით დაარსდა ახალციხეში ქართველთა საქალებო სკოლა, რომელ სკოლა დღესაც არსებობს. ნიკოლოზისავე ძმა ბრძანდება, ცნობილი ღვაწლდებული, ისტორიული წერილების მთარგმნელი მწერალი ს. ლოლობერიძე, რომელმაც სხვათა მრავალთა შორის, ფრანგულის ენიდამ ქართულს ენაზე ბროსეს ისტორია სთარგმნა და ეს ისტორია თვით ნიკოლოზ ლოლობერიძემ დასტაშა. უნივერსიტეტიდამ დაბრუნების შემდეგ ნიკოლოზი თბილისის გიმნაზიაში მასწავლებლად იქმნა დანიშნული, გეოგრაფიასა და ლათინურ ენას ასწავლიდა. როგორც მასწავლებელი იყო სამაგალითო პირი, იგი თავისი გამომეტყველებით და პატიოსანის განწყობილებით მოწაფეებზე დიდს ზეგავლენას ახდენდა, ყველას უაღრესად აყვარებდა თავს, ყველა მოწაფეს დიდათ უყვარდა ნიკოლოზი.

გიმნაზიიდან ნიკოლოზ ლოლობერიძე 1864 წ. კავკასიის ქრისტიანობის აღმადგინებლის სკოლების ინსპექტორად დანიშნა, ამავე სამმართველოში, ამავე თანამდებობის მეორე აღგილი განსვენებულს დიმიტრი ბაქრაძეს ეკავა. აქ ნიკოლოზ ლოლობერიძე დარჩა 1868 წლამდე. ამას შემდეგ იგი მსახურებდა ტფილისის მაზრის მომრიგებელ მოსამართლის თანაშემწედ, შემდგომ ამის იგი გადაყვანილ იქმნა ქუთაისის მომრიგებელ მოსამართლედ. ამ მსახურიდან იგი გადაყვანილ იქმნა ქუთაისის ოლქის სამმართველოს წევრად. ამ მსახურში 1879 წლამდე დარჩა. ხოლო ამ წელს, იგი არჩეულ იქმნა ქუთაისის სათავად-აზნაურო ბანკის დირექტორად (1884 წლამდის). სადაც კი გახლდათ ნიკოლოზ ლოლობერიძე, მან ყველგან დასტოვა თვისი ნავალი, ყველგან აღბე-

ქდა თვისი ბეკლით გზა ცხოვრებისა. ბანკის სამსახურის შე-
მდეგ იგი კიათურას თავისს მამულების საქმეს განაგებდა,
შავ-ქვას აწარმოებდა, ეს მამულები მას დედით დაშთენია.
ამ საქმის წარმოებით მან დიდი ამაგი დასდო ადგილობრივ
გლეხ-კაცობას. მისის მეოხებით ბევრი გლეხის ოჯახი გაიმა-
რთა წელში, ბევრმა დაახწია სილატაკეს თავი.

ჩვენში, რომ 60 წლების დროის წერლებს და მოღვა-
წეებს ასახელებენ, უნდა ვსთქვათ, რომ ეს 60-ოცე წლის
მოღვაწე პირნი გახლავან ისინი, რომელთა რიცხვსაც ეკუ-
თვნის ნიკოლოზ ლოლობერიძე. აი ამას აქვე ვნახავთ. ქარ-
თველებში, ჟურნალ-გაზეთობა, ანუ „ცისკრის“ გამოცემა
იწყება 1851 წ. ეს ჟურნალი 1852 წ. ბოლოს მოისპო.
1857 წ. იგი განაახლა ივანე კერესელიძემ. ახალმა „ცის-
კარმა“ წინა წლების წიგნებზედ უკეთესად იწყო გამოსვლა.
ხოლო რაც დრო გადიოდა მით ამ ჟურნალის უკეთესობაც
ქართველ ერისთვის ღარიბათ შთებოდა. რაც იმ დროის „ცი-
სკარს“ მოეთხოვებოდა, რაც მას უნდა ეკეთებინა, რაც სა-
ჭირო იყო ახლად გაღვიძებულ ერისთვის, იმას „ცისკარი“
ვერ ასრულებდა.

ამით ივანე კერესელიძეს ჩვენ არ ვაყვედრით, რაც შე-
ეძლო იგიც იმას აკეთებდა. მისი თანამშრომლები იყვნენ
ისეთი კაცები, რომელთაგანაც ისიც კი საკვირველი იყო
რასაც იგინი „ცისკარში“ აკეთებდნენ. აი ამ დროს „ცის-
კარში“ გაჩნდნენ ისეთი ახალგაზრდა მწერლები, რომელ-
ნიც 1857 წ. გიმნაზიის სკამებზედ ისხდნენ, ესენი ნელ-ნე-
ლა „ცისკარში“ სწერდნენ და თან სწავლას ამთავრებდნენ,
ამათ საქმე ისე წაუვიდათ, რომ ერთ დროს, ქართველ მწე-
რობაშიაც გამოიჩინეს თავი და იმავე დროს იგინი რუსე-
თის უმაღლეს სასწავლებლებშიც ისხდნენ. ეს ხანა და დრო
უწევს 1860 წ. ამ დროს პეტერბურგის და მოსკოვის უნივე-
რსიტეტებში ქართველთაგან 2(1)-მდე მოსწავლეებს ვხედავთ. ყვე-
ლა იგინი „ცისკრის“ „არსებობას მხურვალედ თვალ ყურს ადევნ-
ებდნენ, და ზოგი მათგანი ამ ჟურნალში თანამშრომლობდა კიდევ.

ჩვენ კარგად ვიცით, რომ ასეთ პირებზედ ერთობ დიდი გავლენა ჰქონდა იმ დროის რუსულ იდეურს მწერლობას, ანუ მესამოცე წლების რუსულ მწერლობას და ზაპაღნიკებს. იმ დროის რუსეთში მყოფ ქართველთ შვილებიც ისევე იდეურად იზდებოდნენ და ვითარდებოდნენ, როგორც რუსეთის მოზარდი თაობა, როგორც ესენი, ისევე ქართველთ ძენი გატაცებულ იყვნენ იმ დროის რუსთა ორის საუკეთესო ჟურნალთ „საერემენიეს“ და „რუსკოე სლოვოს“ კითხვით, ნამეტურ ისეთის პრიალა მწერლების ნაწერებისაგან, როგორიც გახლდათ ნ. ჩერნიშევსკი, დობროლუბოვი, პისარიევი და ბევრნიც სხვანი გეროპიულის იდეურის სწავლა მეცნიერებით დარაზმულნი. ასეთ იდეურ მწერლების გავლენის ქვეშ იზრდებოდა და ვითარდებოდა იმ დროის ქართველთ თაობა. ჩვენ ცნობებით ვიცით, რომ ნიკოლოზ დოდობერიძეც წვერი გახლდათ ამ იდეურის ქართველი თაობის, ეს მან შემდეგ საქართველოშიაც დაასაბუთა.

ამ პირებმა რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში დაამთავრეს წსავლა 1860 წლიდამ. ასე რომ 1862 წ საქართველოში, მათის რიცხვის წვერნი საქმარისად სჩანდნენ, ასეთ პირებს რუსეთშივე სტკიოდათ გული რომ საქართველოში, ერთადერთი „ცისკარიც“ ღარიბად გამოდიოდა, სწუხდნენ დიდათ მასზედ რომ იმ დროის ქართველობას საღათას ძილით ეძინა, ამის შესახებ გოდება მათ თვით 1859 წ. დაიწყეს და ილ. ჭავჭავაძემ თვით „ცისკარშიაც“ კდ მოათავსა თვისი საუკმაყოფილო წერილები, ამასვე მოჰყვა „რუსეთუბების“ ანუ „თერგ დაღეულუბის“ წერილები და მწარე გოდება და ხითხითი ქართველ ბოლმით სავსე ცხოვრებაზედ. რაკი ამათ ეღირსად სწავლის მიღება და სამშობლოში დაბრუნება, მის მერე მათს ნატვრასა და წადილსაც გაეხსნა გზა-კვალი, მათ მისწვდნენ საწადელს, თავისის ნატვრის და მამულის დასახსნელად დაიწყეს მოქმედება, შრომა.

ასეთ თვალხილულ მამულისშვილთათვის ქართველთ ყველა ნაკლი თვალხილული იყო, მათ ყოველიფერი თავის

კვალად აქენდათ გაცნობილი, ამიტომაც მათ ყველაზედ უპირველეს საპიროებად წიგნის ბეკლევა დაინახეს საპიროდ, ეჟერნალ გაზეთების გამოცემა, სკოლების დახსნა და ბევრიც სხვაა ასეთი, რაც ზოგი შემდეგ დროებაში იქნა აღორძინებული, რასაც თვით ამ 60-ე წლის მოღვაწენიც მოესწრნენ. ასეთ ქართველთა უპირველეს საქმეთ 1861 წ. საქართველოში, ქართული წიგნის ბეკლევის საქმე გახდა სანატრად. ამ საწადელს მათ მიაღწიეს და 1863 წ. ტფილისში ილია ქაჭკავაძემ ეჟერ. „საქართველოს მოამბის“ გამოცემაც იწყო. ამ ეჟერნალის გამოცემამ მათ კარგად ამცნო და ცხადათ დაინახვა ქართულ სტამბის სილატაკე, ასოების უვარგისობა და ბევრიც სხვა ასეთი, რაც კი მაშინ ქართულ წიგნის გამოცემის საქმეს ეხებოდა გარს. ამიტომ „საქართველოს მოამბის“ გამოცემის წელსვე დაიწყეს ქართული სტამბის გახსნის საპიროებაზედ საუბარი. ტფილისში მალე შეიკრიბნენ ნიკოლოზ ლოლობერიძე, დიმიტრი ბაქრაძე, ვახტანგ თულაშვილი, სტეფანე მელიქიშვილი და ზოგიც სხვა წარჩინებული ქართველნი, ამათ საუბარი გამართეს ქართულ სტამბის გახსნის საპიროებაზედ. შემდეგ ამ საქმის, ანუ სტამბის დაარსების მეთაურ პირებათ გამოცხადდნენ შემოხსენებული პირნი, რომლებშიც პირველი ადგილი ნიკოლოზ ლოლობერიძეს ეკავა. აქ ამ პირმა გამოიჩინა უაღრესი მიხედვრა ქართულ სტამბის გახსნის საპიროებაზედ, ვინაიდან იმ დროს, ტფილისში ერთი ისეთი სტამბაც არ იყო, რომ იქ ქართული წიგნი, ეჟერნალი, ნამეტარ გაზეთი გამოეცათ ადვილად. სტამბის ასეთ უქონლობას ზედ ერთოდა ქართული ასოების სილატაკეც, ამიტომ ნიკოლოზ ლოლობერიძემ ამ გარემოებასაც დიდი ყურადღება მიაქცია. მან დაიწყო მეცადინეობა და შრომა ახალის, მოხდენილის ასოების დახატვა გამოგონებაზედ და იგი ამასაც მალე მისწვდა.

რამდენიმე ხნის განმავლობაში მან დახატა ის ქართული ასოები, რომელიც იმ დროის შესმენილ ქართველებმა განიხილეს, გაარჩიეს და უკანასკნელ იგი დაინახეს მოხდენილ

და უკეთეს საკითხავად კაცის თვალისთვის. ეს მოწონება იყო ნიკოლოზ ღოღობერიძეს აღფრთოვანება და სიხარული. ამის შემდეგ იგი მიეცა მის მეცადინეობას, რომ ამ ახალ ქართულ ასოების ყალიბები ჩამოესხმევიანებინა, რა კი ეს გაკეთდებოდა, მის შემდეგ ამ ყალიბების საშუალებით ახალი სახის ქართული ასოებიც ჩამოისხმებოდა. მაშინ მთელ საქართველოში ასოების ჩამომსხმელი ქარხანა არსად იყო. ქართულ ასოებს პეტერბურგს და მოსკოვს ასხამდნენ. საქართველოში ასოების ჩამოსასხმელი ქარხანა მხოლოდ 1870 წლიდან გაიხსნა, ისიც დიდის ქაპან წყვეტით. დღეს ტფილისში, ანუ მთელს საქართველოში სულ სამი ქარხანა არის სადაც ასოებს ასხამენ და მეოთხეც სამხედრო, ანუ შტაბის ქარხანა გახლავს.

რადგანც ქართველებში პეტერბურგის და მოსკოვის ქართული ასოების გარეგანი სახე და მოყვანილობა უკვე აღრიდგანვე ცხადი იყო და ცნობილი, ვინაიდან მაშინდელი ქართული წიგნები სულ ამ ასოებით იბეჭდებოდა, ამიტომ ნიკოლოზ ღოღობერიძემ ეს ქართული ახალი ანბანი ევროპაში გაგზავნა, ამისათვის თვითაც იმგზავრა და ბოლოს ბევრის ცდით და შრომით ვენაში ჩამოსხმულ იქმნა ახალი ქართული ანბანის ყალიბები, რასაც თან მოჰყვა თვით ქართული ახალი ასოების ჩამოსხმაც, ამიტომა დღეს ჩვენში ამ ასოებს ვენის ასოებს უწოდებენ. ეს რომ ასე გახლავსთ და მართალი ამას ასაბუთებს თვით ნიკოლოზ ღოღობერიძეს წერის ხელიც. აი თვით ამის ნიმუშიც. (იხ. 11 გვ.)

ვისაც ესურვილება, მაშინ იგი დააკვირდეს ამ ასოებს, შეადაროს იგი ვენის ასოების გარეგან მოყვანილობას და იგი ამაზედ ცხადათ დარწმუნდება. შევნიშნავთ აქ იმასაც, რომ ნიკოლოზ ღოღობერიძის წერის ხელს ერთობ წააგავს ილია ქაეკავაძის ხელიც, ორივე ამ პირთა ნაწერების რომ ნახოს კაცმა იგი მათ სულ ვერ გაარჩევს, თუ რომელი რომელს ეკუთვნის. ამის ცნობას თვით ილ. ქაეკავაძის ნაწერი ასოების ნიმუშიც მოგცემსთ თუ კი შეადარებთ ერთმანერთს. ასე

რომ ეს ვენის ასოები პირდაპირ ამათ ანბანიდამ არის გადა-
ღებული. ამ საანბანო კომისიაში ისტორიკოსი დიმიტრი ბა-
ქრაძეც რეულა, მაგრამ როგორც სჩანს მის ანბანს აქ ალა-

შეიკეთა. 10 ნაშრომად 1894 წ.

შეიკეთა, მაგრამ შეიკეთა ანბანიც

თხზავს თქვენს მიზნებისათვის. თხზავს
ნაშრომად ესეიგი ნაშრომად. თხზავს
ეს ნაშრომად, იგივე ნაშრომად, იგივე ნაშრომად,
იგივე, მაგრამ შეიკეთა იგივე ნაშრომად
იგივე ნაშრომად, იგივე ნაშრომად, იგივე
ნაშრომად იგივე ნაშრომად, იგივე
იგივე. —

თხზავს თქვენს მიზნებისათვის
ნაშრომად

გი არ მიუღია. ამას კარგად აჩენს თვით დიმიტრი ბაქრაძის
ნაწერიც, ამის ხელი ნუსხური გახლავს და ნუსხური კიდევ
ახლო მონათესავე აკადემიურის ქართული ანბანის არის.

რამდენიმე ხნის განმავლობაში მომზადდა და მოეწყო
მთელი კომპლექტი ქართულის ახალის ასოებისა, ერთნაირ
ზომის ასოებს თან მოჰყვა სხვა და სხვა ზომის ასოებიც,
რაც მაშინ ქართველებში ერთობ იშვიათი იყო და ძვირი.

რაკი სასტამბო საქმე ასე მოაწყეს და მოამზადეს, მის შემდეგ სტამბის გახსნის საქმეს შეუდგნენ და მის თავდარიგს. ნებართვაც აიღეს მთავრობისაგან და 1864 წ. ტფილისში გახსნეს ქართული კარგი სტამბა. ამ სტამბის გახსნის და ახალი ასოების ჩამოსხმის გამო ვენაში იმგზავრა სტეფანე მელიქიშვილმაც. ეს სტამბა იყო მეოთხე სტამბა, მაგრამ სასტამბო იარაღებით და ქართულის მოწყობით პირველი გახლდათ. სტამბის მოწყობის თავდარიგის ყოველივე შრომანიკოლოზ ლოღობერიძეს ეკუთვნის, ამას სასტამბო სახელოსნო საქმეებისათვის პეტერბურგში ყოფნის დროსვე მიუქცევია ყურადღება, იქ ეს თურმე სხვა და სხვა სტამბებში დადიოდა და სახელოსნო საქმეებს ცნობილობდა.

ასე ბრწყინვალედ დაწყობილ სტამბის საქმეს, დაარსებიდანვე ერთობ კაი დრო დაუდგა, იგი მოკლე დროის განმავლობაში ცნობილ იქმნა, რომ ტფილისში არსებობს ერთობ კარგი სტამბა სტ. მელიქიშვილის და ამხანაგობის, სადაც ყველა ენის წიგნებს და ქალღლებს კარგად ბეჭდავენ. დაარსების დღიდანვე ამ სტამბამ ქართველ ერს დიდი სამსახურის გაწევა დაუწყო, დიდის ამაგის გადახდა და ამ უკანასკნელ დროსაც მისი არსებობის ბედი სანაქებოდ გადაწყდა, 1890 წლის შემდეგ იგი გახდა საკუთრება „ქართულ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობის“ რაზედაც აღმოცენდა აწინდელი სახელოვანი სტამბა „ქართულ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობისა“. სტამბა სტ. მელიქიშვილის სახელით იმიტომ იქმნა დაარსებული, რადგანაც დანარჩენი ამხანაგები სულ სახელწიფო სამსახურში იყვნენ და მათის მთავრობისაგან ნებართვის აღება შეუძლებელი იყო. მაინც ამას იგინი არც ედავებოდნენ და არც საკიროვდნენ. მათი სახელი და ნატვრა ქართული სტამბა იყო და არა ფირმა.

სტამბაც გახსნეს. მათვე დაიწყეს ზრუნვა ქართულ გაზეთის გამოსაცემად. ამავე დროს საქართველოში ჩამოვიდა გ. წერეთელი, რედაქტორობა ამას დაავალეს, დავალება გ. წერეთელმა იკისრა. მალე მთავრობას თხოვნა მისცეს და

1866 წ. მარტის პირველიდამ გაზეთ „დროებაჲ“ გამოსვლა იწყო: გაზეთის გამოცემის შრომის სამაგიეროთ ზემოხსენებულიმა პირებმა გ. წერეთელს თვეში 50 მ. დაუნიშნეს. ამ საქმის პირველ თანამგრობელად ნიკოლოზ ლოლობერიძე ითვლებოდა. თვით ამ პირისაგან გამიგონია შემდეგი—თუმცა „დროება“ კვირაში ერთხელ გამოდიოდა, მაგრამ მაშინ ესეთი საქმე ქართველობაში ისე ძნელი იყო, რომ ნომრის გამოსვლის პირველ დღის ღამეს მთლათ სტამბაში ვათენებდითო“. უნდა ვსთქვათ, რომ გაზეთის საქმეს მათ ხელი დიდათ შეუწყეს, დიდი ამაგი დასდეს, ესეთი ამაგი ნიკოლოზ ლოლობერიძეს ქართულის მწერლობისათვის არც შემდეგ მოუკლია. ყოველთვის იგი მწერლობის აღორძინების საქმეს მხარ და მხარ მისდევდა, ყველა საქმეს დიდის თანაგრძნობით ეკიდებოდა. 1878 წ. ჩვენ, რომ ტფილისში, ქართული წიგნის მალაზია გაეხსენით, ამ საქმეს ნ. ლოლობერიძე დიდის თანაგრძნობით მიეგება. ჩვენს მალაზიაში ხშირად გიახლებოდით, ღამის 11—12 საათამდის შთებოდა და სახალხო წიგნის გამოცემისათვის ბევრნაირ დარიგებას გვაძლევდა, გვახალისებდა, ხშირად მათთან ერთად სხვანიც მობრძანდებოდნენ. ნ. ლოლობერიძეს ყოველთვის წიგნების გამოცემის შესახებ ჰქონდა საუბარი, ჩვენს გამხმევებას და წაქეზებას სცდილობდა მარად.

იგი იქამდის აღფრთოვანებულია სამშობლო ქვეყნის სიყვარულით, რომ მას არ გამოჰპარვია არც ერთი ქართული წიგნი, არც ერთი ჩვენი საქმის გარემოებათა ცნობა, ყოველთვის და ყველგან ყველა საქმეს მხარდა-მხარ გაჰყოლია. აგერ, 1890 წელსაც მან განიზრახა თვითურ ეურნალ „მოამბის“ გამოცემა, მის ნება-რთვაც დროით მიიღო. მალე გამოცემაც დაიწყო, ეურნალმა მშვენიერად იწყო გამოსვლა, დღესაც გამოდის იგი. რამდენიმე წლის შემდეგ გამომცემლობა სხვას გადასცა, რადგანაც მას თავისი საკუთარი საქმეების გამო აქა-იქ უცხო ქვეყნებში მგზავრობა სჭირ-

ნიკოლოზ ლოლობერიძე უცოლ-შვილო კაცი გახლავსთ. მაგრამ მას ისეთი აღმატებული თვისება აქვს, ისეთი უზეს-თაესი მიმადლებული ნიჭი და მადლი, ისეთი სიყვარული მამულისა და ერისა, რომ მას ყველა ქართველის კარგი შვილი თავისს შვილად მიაჩნია. მის დახმარება და ამაგი ქართველთ თავობისათვის აურიცხველია. ბევრს მოწაფეს დაუმთავრებია მისის დახმარებით სწავლა, დახმარება ისე მომხდარა, რომ ეს ერთ გარეშე კაცსაც არ შეუტყვია. მისის მეოხებით ბევრს ჰყურნებია თავისი იარები და წყლულებანი, ბევრს ავადმყოფს, გვემუღს და ტანჯულს მიუღია მისი უხვი წვლილი, რაის მეოხებით იგი განწირულებასაც გადარჩენილა. ნ. ლოლობერიძე იქამდის ღრმად მცოდნეა ჩვენის მწერლობის და მის ავკარგიანობის, იგი ისე კარგად იცნობს ჩვენის მწიგნობრობის საქმეს და მწერალთა გარემოებას, რომ მან თავისს გვერდით თანამოსამსახურეთ ცნობილ ქართველ მწერლები შემოიკრიბა და მისცა მათ სახსარი ცხოვრებისა, წელში გამაგრებისა და სხვანი, რასაც მრავალნი ჩვენში არა დროს არ დაივიწყებენ. ჩვენის ცხოვრების მიმდინარეობას. იგი მკაცრად ადევნებდა თვალ-ყურს, ამიტომაც გახლავსთ, რომ ნიკოლოზ ლოლობერიძე ყველა ქართველთ საზოგადო საქმის დაწყებაში მონაწილეობას იღებს, იგი ყველა ქართველთ საზოგადო საქმის წევრად ითვლება. ყველა ჩვენს საზოგადო საქმეს იგი უაღრესად სცემს პატივს და აღიღებს, სულით და გულით ენატრება ჩვენ საქმეებთა წარმატება და წინ-სვლა. ჩვენ აქ ყველას ვერ მოვსთვლით, ვიტყვით მხოლოდ შემდეგს: იმ დროს, როდესაც მრავალთ ჩვენთა ღიღებულთა და შემძლებელთა ერთი კაპიკის გამოღებაც კი ემძიმებათ ქართველთა საქმეთა სასარგებლოთ, როდესაც ესენი თავიანთ ღიდს ქონებას სხვა და სხვა საგნო საქმეში ფლანგავენ, როდესაც მათი უმრავლესობა არც ერთ ჟურნალ გაზეთს არ იწერს, სწორეთ ამ დროს, ნიკოლოზ ლოლობერიძე კი თავისს შეძლების და გვაზად ქართველთა სასარგებლოდ

დღეს, ნიკოლოზ ლოღობერიძე 72 წლებში მიღწეული ბრძანდება, უნდა მოგახსენოთ რომ მას ამ ხნის სრულიად არაფერი ეტყობა. იგი აღესილია იმავე მაღლიანის მამულის-შვილობით, ბრძნულის დაკვირვებით, შორს მხედველობით და ცოცხალის მიდრეკილებით, რაც კი მას ახალგაზდობი-დამ ჩაჰნერგია, რაც დიდის ბრწყინვალეობით გაბრწყინებუ-ლა 1860 წლებში. ვინატრებთ სლუით და გულით ამ სუფთა სამაგალითო მოღვაწის ხანგრძლივ სიცოცხლეს, კარგად ყო-ფნას და იმავე სულით და გულით სამსახურს, როგორც იგი დღემდე ემსახურებოდა და პატივს სცემდა თავის საყვარელს სამშობლოს და ქართველ ერს.

II

† (ეს წერილი და სურათიც ადრე დავბეჭდვ ქართულ გა-ზეთებში).

მეცხრამეტე საუკუნის ქართველ ერის გონებითი და აზრო-ვნებითი განახლების ისტორიას ჰყავს თავის მოღვაწე წარმო-მადგენნი, ერთი ასეთ პირთაგანი გახლავს მთელს განა-თლებულს ინტელიგენციის წინაშე კარგად ცნობილი ნიკო-ლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძე. აქ მისის საზოგადო მო-ღვაწეობიდან ჩვენ მოვიყვანთ მხოლოდ ერთს სამახსოვრო ცნობას, სხვა ცნობები სხვა დროს იქნება თავის შესაფერს წიგნში ანუხსული.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოღობერიძე დაიბადა 29 აპრილს 1839 წ. მამა ნიკოლოზისა იყო თავის დროის კვა-ლად განათლებული კაცი, მას სწავლა ტფილისის სასულიე-რო სემინარიაში აქვდა მიღებული, მერე იმერეთის ეპისკო-პოზის მდივნად გახლდათ. დედა ნიკოლოზისა იყო ეკატე-რინე თავ. აბაშიძის ასული. თავის დროს ცნობილი, მწიგ-ნობარი მანდილოსანი.

კითხვის შესწავლის შემდეგ იგი სწავლობდა ქუთაისის გიმნაზიაში. 1855 წ. რუს-ოსმალთა ომის გამო ქუთაისის გიმნაზია დაიკეტა, ამიტომ ნიკოლოზ ლოღობერიძე ტფილისის გიმნაზიაში გადმოვიდა მოწაფედ, სწავლა დაამთავრა 1857 წ. ამავე წელს გიახლათ რუსეთს, პეტერბურგის უნივერსიტეტში შევიდა სტუდენტათ, საგნად აკენდა აღებული ისტორიულ ფილოლოგიური ფაქულტეტი. სწავლა დაამთავრა 1861 წ.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე იყო მახვილ გონიერი მოქალაქე და მასთან მხურვალედ განათლებული წევრი იმ პატარა ქართველ მოსწავლე სტუდენტების ჯგუფისა, რომელნიც მაშინ პეტერბურგში სწავლობდნენ და რომელზედაც ერთობ დიდი საფუძვლიანი გავლენა აკენდათ იმ დროის რუსის მწერლებს და ნამეტურ ნ. ჩერნიშევსკის. დ. პისარევის, დობროლუბოვის და ამათ ორს საუკეთესო ჟურნალ „სოვრემენიკის“ და „რუსკი სლოვოს“. ამ მწერალთა და ჟურნალთა მიმზიდველობამ შექმნა და დაბადა ქართველთა იმ მწერალთა და მოღვაწე მამულიშვილთა გუნდი, რომელთაც იმავე დროს ზოგთაგან „თერგ-დაღეულები“ ეწოდა, ზოგთაგანს „რუსეთში“ და შემდეგ კი 60 წლების იდეური მოღვაწენი.

ამ დროს, პეტერბურგში სახელოვნებდნენ 30 ქართველთა სტუდენტები, რომელთა შორის პირველი ალაგი ი. ქავკავაძეს ეკავა და მის გვერდით იღვა ჩვენის ქვეყნის გულშემატივარი ნიკოლოზ ლოღობერიძე. ამათსავე დროს სახელოვანებდნენ გ. წერეთელი, აკაკი, ნ. ნიკოლაძეც. გამოსჩნდა თავის თარგმანით „ცისკარში“ და რამდენიმეც სხვა ასეთი პირნი, რომელთაც თავისი მომავალი კეთილის მოღვაწეობითაც დააგვირგვინეს.

გულ-შემატივარ მამულისშვილნი 1861—62 წლებში რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნდნენ. 1863 წ. ილია ქავკავაძემ „საქართველოს მოამბის“ გამოცემა დაიწყო. ამ ჟურნალის საქმეში ნიკოლოზ ლოღობერიძეც მხურვალედ თანაზიარობდა. ქართულ ახალ იდეურ მწირობის აღორ-

ძინებას დიდ თანაგრძნობას უჩენდა, გულშემატკივარ მამულიშ-
ვალთა სამწერლო და ქართულ საეურნალო-გაზეთო შრომას
წინ გადაეღობა ქართული რიგიანი სტამბის უქონლობა, ქარ-
თული ასოების (შრიფტი) სიღატაკე.

უპირველესად ამ საქმეს წამალი უნდა დასდებოდა, შედ-
გენილიყო კარგი, ადვილი საკითხავის ქართული ასოების ან-
ბანი, განხილულიყო იგი, შესწორებულიყო, მერე გაეგზავ-
ნად ჯეროპაში, იქ ამოეჭრად ასოების ყალიბები და მერ
ქართული ასოებიც ჩამოეჭადა. ამ საქმის მეთაურად გაჩნდნ
ნიკოლოზ ლოლობერიძე, დიმიტრი (ისტორიკოსი) ბაქრაძე,
ილია ჭავჭავაძე, გიორგი წყნეთელი, სტეფანე მელიქიშვილი
ვ.ა. იულაშვილი. და სხვანი.

მალე შეადგინეს ქართული ახალი ანბანი, იგი განიხი-
ლეს, მოწონების შემდეგ მალე გაგზავნეს ვენას, იქ გაატეო-
ბინეს ყალიბები და მერე ამ ყალიბებოდაჩ ჩამოასხეს ეს ქარ-
თული ასოები, რომელსაც დღეს ჩვენში „ვენის ასო“ ეწოდე-
ბა. ამიღამ დაერქვა მას „ვენის“ ასო, თორემ სად ქართული
ანბანი სად ვენა. ყველა ამ საქმეების ღწვაში ნიკოლოზ
ლოლობერიძეს მიუძღვის დაუვიწყარი ამაგი.

ამისი ამაგი, შრომა და ფულის დახარჯვა მარტო ამით
არ დამთავრდა, ასოების ჩამოსხმის შემდეგ, მათ კარგი ქარ-
თული სტამბის გახსნაც განიზრახეს, ესეც მალე მოახერხეს,
აიღეს ნება-რთვა და 1864 წ. ოფილისში გახსნეს კარგი ქარ-
თული ახალი სტამბა, რომელიც მაშინ პირველი მაგალითი
იყო თფილისში და რომლის გახსნას და შრომაზედ უპირველ-
ესი ამაგი აქვს დადებული ამ პირს. მხურვალე მამულის-
შვილთა გრძნობანი არც ამ სტამბის გახსნით განისაზღვრა,
მათ სხვა კეთილ საქმეც მოიწადინეს.

ეს კეთილი საქმე იყო, ქართულის ენაზედ კარგი წიგნე-
ბის ბეჭდვა, მასთან რიგიანი ქართული გაზეთის გამოცემა.
ესეც პირველი მაგალითი იყო. მალე მოახერხეს ესიც და

1866 მარტიდამ გაზ “ღროების” გამოცემაც დაიწყო, გამომცემელი იყო სტეფანე მელიქიშვილი, რედაქტორ. გიორგი წერეთელი, ერთის მხოლოდ გაზეთის ნდობა იყო მთავრობის წინაშე, მეორესი გაზეთის შედგენა, თორემ დანარჩენი სხვა საქმენი, მაგალითებრ სტამბის ფული, სტამბის მოვლა, გაზეთის პატრონობა, რედაქტორის ჯამაგირი და სხვა ყოველივე ხარჯი სამიოდე კაცის იყო, რომელთა უპირველესადაც ნიკოლოზ ლოლობერიძე ირიცხებოდა.

ჩვენ აქ მოკლედ ვერ გადავშლით ყველა იმ საქმეთა ამაგს, რაცკი ნიკოლოზ ლოლობერიძეს უკეთებია. ეს აქ შეუძლებია. ხოლო ვიტყვი იმასაც, რომ იმ დღიდან მოყოლებული დღემდე ამ პირს ჩვენის მწერლობის და საზოგადო საქმეთა წინაშე ზურგი არას დროს არ აუქცევია, და თვით 1894 წ. მისის ცდით და გამოშვებლობით დაიწყო გამოსვლა თვიურ ჟურნალ „მომავლემ“ რომლის არსებობაზედაც არა მცირედი შრომა აქვს ამ პირს დახარჯული.

უმთავრესადკი ნიკოლოზ ბესარიონისძის ლოლობერიძის შრომად უნდა ჩაითვალოს ვენის ასოების შექმნის საქმე. 1863 წლამდე ჩვენ არა გვექონდა საგაზეთო ასოები და ძველის ქართულის ნუსხურის ასოებით ჟურნალ-გაზეთის ბეჭდვა უხერხულო საკითხავი იყო. მინამ ჩვენ გვექონდა ვენეციური ასოები, კათოლიკის ბერებისაგან ჩამოსხმული 1627 წ. და 1850 წ. ნუსხურის ასოების, მერე აკადემიის სახელ-წოდებით მონათლული „აკადემიური“ ჩამოსხმული 1694 წ:

ამ უხერხულობამ ცხადლივ გამოიჩინა თავი 1863 წ. როცა ილია ქავკავაძემ „საქართველოს მოამბის“ გამოცემა დაიწყო. მიტომაც იყო, რომ უსტამბობის და რიგიანი ასოების უქონლობის გამო წლის ბოლოს ჟურნალიც დაიხურა. 1866 წ. კი იწყება ახალი ხანა ქართულ მწერლობის და სასტამბო საქმეთა ასპარეზედ და რიგიანის სტამბის გახსნით, მოხდენილის სანთიანის ასოების გაჩენით, ქართველ ერს უაღრესად როგორც წიგნების და გაზეთების ბეჭდვა, ისევე

შობდენილის ასოებით აღვილად წაკითხვა ყოველივე დანაბეჭდის. აღვილად მზერა.

ვენის ასოებს დღემდე შერჩათ თავიანთი ღირსება, ჯერ ჯერობით ამაზედ უკეთესი ჩვენ არა გვაქვს-რა და შერდეგ შეიძლება სხვა იქნეს, დღესკი ეს ასოები ამშვენებს ქართულ ჟურნალ-გაზეთობას და ამიტომ აქ ჩვენც თავ მოწონებით აენუხსავეთ ჩვენის ქვეყნის ერის გულთ შემატიერის მოღვაწის შრომას, თან მიუძღვნით მას ჩვენს წრფელს მადლობას.

ისიც უნდა მოვიხსენოდ, რომ ქართულ მწერლობის პატივის მცემელთ შორის, ქართულ ანბანის ასოების გაღაზათიანების ცდა არც ვენის ასოების მოგონების შემდეგ მოსპობილა. ზოგი ერთ შეგნებულ პირნი ამისთვის დიდათ მეცადანეობდნენ და ქართულ ასოებს ათასნაირის გარეგან სახით სწერდნენ და ასხვაფერებდნენ, მაოი სურვილი იყო, რომ ქართული ასოები რაც შეიძლება გაუკეთესებულობას და მასთან ხაზგასმული ასოებიც ჩამოესხათ.

ასეთ ცდას ყოველთვის თან სდევდა გონივრული წესდება, მართალია ვენის ასოების ჩამოსხმის დროს, ბევრი სხვა სახის და ზომის ასოებიც იქმნა ჩამოსხმული და თვით პეტიტზედ პატარაც, მაგრამ ესეთი კომპლექტი ასოებისა მაინც ვერ ავსებდა ქართულ ასოების ნაკლს, ამიტომაც უმრავლესობა დიდათ სკდილობდა ახალ რამ გარეგან სახის მექანე ქართული ანბანის მოგონებაზედ.

ყველას ნატვრას ის შეადგენდა, რომ ქართული ანბანი გამხდარიყოს არამც თუ მარტოდ ქართველთათვის მოსაწონი, არამედ იგი მოსწონებოდათ თვით ევროპეელთაც, მათაც ეუქვათ რამე ამ ასოების ლაზათს და სილამაზეზედ. ესეთი წარმატება იქმნებოდა არა მარტო ქართული ანბანისთვის, არამედ იგი იქნებოდა სახელოვნება თვით მთელის ქართველის გაარისთვისაც. ამიტომაც მრავალთა ცდა პირდაპირ იმას შეეხებოდა, რომ ქართული ანბანი ნელ-ნელ გადაკეთებულიყოს, ოღონდ მას ცოტათიკი თავის სახის მსგავსება დარჩენოდა.

ამიტომ ზოგიერთ პირებმა ისურვეს ქართული ასოების გავეროპიელება, ლათინურ ასოებთან დაახლოვება, თითქმის ლათინურთან მიმსგავსება, რასაც ამით თავისებური საპატიო გარეგან მხარეც მიენიჭებოდა. ასე ფიქრობდნენ ზოგიერთნი 1870 წლებს, ქაროული მწიგნობრობა ახლად იყო გაღვიძებული, ამიტომ სურვილი აქვდათ, რომ სამწერლო ასოებიც სულ ახლად გაღვიძებულიყო, ბევრს ბევრნაირი გეგმა აქვდა ქართული ანბანის შესახებ მოწყობილი, ასეთ პირთ შორის კირილ ბეჟანისძე ღლოთქიფანიძეც პირველია.

ხოლო ამის გეგმა და ცდაც თავისებური სახის მექონი, თავისებურათ არგინალური, ამის ქართული ასოები უფრო ბერძნულს გვანდა ერთის შეხედვით, ამან ეს ასოები მოაწყო, გააკეთა, ჩამოასხმევინა და 1881 წ. ხმარებაც დაუწყეს მხოლოდ ქ. ქუთაის, ამ ასოებით „ვეფხვის-ტყალსანიც“ გამოსცეს. გაზ. „შრომის“ ზოგი წერილებიც ამით იბეჭდებოდა, მაგრამ საერთოდ იგი არ იქნა ხმარებული, ამ ასოების მნახველნი ამბობდნენ, რომ ამას ისევე ვენის ასო სჯობიაო, რადგენაც ეს ასოები ქუთაისის ქართულ გამოცემულ წიგნებში კარგა ხანს იხმარებოდა, ამიტომ ამ ასოების წიგნში არ მოგეყავს, რადგანაც იგი ბევრს ეხსოვება დღესაც, ვენის ასოებთან ამ ასოების უპირატესობა ერთი ის არის, რომ იგი უფრო წვრილია და ბეჭდვაში ცოტა ადგილს იკერს ქალაღზედ. ამ ასოების შემოღების გამო ნიკოლოზ ღლოთბერიძე წინაღობეგი არ იყო. მან სთქვა შემდეგი:

იყოს ესეც, რადენ ასოები მეტი იქნება, იმდენი იგი უფრო განდიდრდება, ზოლოს უკეთესი გამოვა, ასეა საქმე.

ამის სურვილი ის იყო, რომ ეს ახალი ასოებიც ხმარებულიყო. მაგრამ ასე არ მოხდა, ხმარება მისი ერთობ მოკლე დროის განმავლობაში გახლდათ: სულ 10—12 წელ იხმარეს, მერე საერთოდ მიატოვეს მისი ხმარება ძვით ქუთათურ მესტამბე და მბეჭდავთაც. მეორე ნაირი ასოებიც, რომლის მოწყობის მეთაურობაც ჩვენს ცნობილს მოღვაწე ნიკოლოზ ნი-

კოლაძეს ეკუთვნის, იგი არ იქმნა ხმარებული, არც მოწონებული ნიმუშათი დაბეჭდეს ორიოდ ფურცელი.

აი ესეც ნიმუში ამ ქართული ახალი ასოების:

გ ა ზ ზ უ ს უ ლ ი .

ჯყს ქსმსა იცითოროთ,
აღჲს მქსხაოთიჲ ძყიჲს,
ბაოში ჯაჲი თბოროთ
მჯგის რხხნითა ჯიხის.

აყჯაჲბაჲოთა მრეოთო,
აყჯაჲბაჲოთა მთიბო
მამაჲოთო საყჯაჲოთო,
მქნ ხოსოთა აყჯაჲბოთ!

1861 წ.

ილია ჭავჭავაძე.

ა მ თ ე ბ ა .

რხო მრინახოტს ჯითახიჲ წყახო;
საჲყტმე ხბის ჯით ქითი წყოთი,
ჯაჲის სიჲოჲსოთი აჲს ქითი წყათი.
მქმოქსა სხიმარჲა მსწხაჲოთა ჯაჲსოთა

1857 წ.

გ. ჭჩეულოვი

პირველი ლექსი: გაზაფხული ხომ იცით, როგორც იწუება: „ტყეს ესხება ფოთოლი“ დააკვირდით მეორე ლექსი გახლავსთ, რომლის პირველი სტრიქონიც ასე იწუება: „დრო მდინარეობს, ვითარცა წყარო და სხვანი. დააკვირდით და ამასაც წაიკითხეთ კარგად. ეს ორი ლექსი ამ ასოებით მე

დაბეჭდეს 1878 წ. ერთ ლექსთა კრებაში, რომელ წიგნსაც ეწერა „საჩუქარი ქართველ უმაწვილებს“. მაშინ ვინც ნახა ეს ასოები, არავის ეკაშნიკად. ნიკ. ლოლობერიძემკი კმაყოფილება სთქვა:

კარგი იქნება ესეც იხმარებოდესო, გზა მიეცით. ისიცკი სთქვა, რომ ქართული ხუცური უფრო ლამაზია მხედრულზედო. ხუცური რომ გადააკეთონ იგი უფრო კოხტა შეხედულების იქნებაო. ამაზედ საუბარი გექონდა, მერე დავრწმუნდით ნიკ. ლოლობერიძის შენიშვნაზედ, რომ ხუცური მხედრულზედ უკეთესი გამოვიდოდა. იგი ამ ახალ ასოებს უფრო ადვილად უახლოვდებოდა, ეს ნიკ. ლოლობერიძემ საქმიताც გვიჩვენა, იქვე გვაჩვენა ხუცური ორი ასო გადაკეთებული, მაგრამ არაო, ისიც სთქვა:

როგორც არის ასე სუოს, ხუცური ხუცურად დაშთეს და მხედრული მხერდულათა

მაინც 1878 წლის შემდეგ ასეთ ცდას თავი დაანებეს. მხოლოდ ქუთაისშიკი იქმნა შეზოღებულ ის ასოები, რაც ჩვენ ზემოდ მოვიხსენიეთ, მაგრამ არც იგი იქმნა მრავალთაგან მოსაწონი, იგიც მალე იქმნა მივიწყებული. ამ ანბანს ზოგმა „ჭინჭვლის ფეხი“ უწდა, ამ ასოებს ყველა ისევ ვენის ასოებს ამჯობინებდა. ძველ კაცებსკი ვენისარ მოსწონდათ, მათში ყველა აკადემიურს ამჯობინებდა, ახალგაზრდობანიკი ვენის ასოებს მისდევდნენ, ყველას ეს მოსწონდათ, ნიკოლოზ ლოლობერიძემკი ქართულ ახალი სტამბას მართოდ ვენის ასოები არ მოეწონებოდა, ასეთ საქმეთა გარეშე მან სხვა სასიკეთო მხარეც ანიკა, რაკი ქართული სტამბა გახსნეს, რაკი იგი ახალის ასოებით შეამკვეს, მის შემდეგკი ამისათვის საჭირო იყო სასტამბო ხელოსნობის მცოდნე კარგი სპეციალისტ ოსტატებიც, იმ დროსკი, ქართველთ შორის ასეთ სპეციალისტი ამწყობნი, ანუ მბეჭდავნი და გამგენიკი სულ არ მოიძებნებოდა, ამიტომ ნიკოლოზ ლოლობერიძემ ერთი სტამბის ხელოსანი პეტერბურგში წაიყვანა თავის ფუ-

ლით, ეს გახლდათ იოსებ ჩომახიძე, იგი პეტერბურგს სენტის სტამბაში შეიყვანა მოწაფეთ, იქ ისწავლა ამან სასტამბო ხელობა, მერე დაბრუნდა საქართველოში, ახლად გახსნილ ქართულ სტამბას ეს განაგებდა. თფილისში მნახველ-ნაცნობნი ამბობენ, რომ იოსებ ჩომახიძე კარგად იყო სასტამბო საქმეებში მომზადებულიო.

ამ პირის მიბაძვით, მერე პეტერბურგ და მოსკოვს სხვა ქართველნიც წავიდნენ ამ ხელობის შესასწავლად, ზოგნი იქ დარჩნენ, ზოგნი 1870 წ. თფილისში დაბრუნდნენ, ასე რომ ქართული სტამბის აღორძინების საქმეს ნიკოლოზ ლოღობერიძე ასეთის საქმიანობაც ეწახურებოდა ამ საქმის წარმატება მას ღიდათ სურდა, სტამბის სახელოვნო საქმეთა ვითარება ისე კარგად იცოდა, რომ ამას შეეძლო სტამბის ამომწყობლობაც გაეწია, ან მბეჭდაობა. ერთხელ ამაზედ მქონდა მასთან საუბარი, რაკი მე რამ სტამბის საქმიანობა დაუსახელე, მან ყოველივე ჩინებულად ამიხსნა. დასთქვა;

მე ყოველთვის ვსცდილობდი, რომ ქართველ ხელოსნები გამრავლებულიყვნენ, სტამბის ასპარესზედა რამდენიმე შაგირდიც მყავს მიბარებული, სტამბაში ამათ ხელობა ისწავლეს, მერე ბეჭდვის საქმესაც გამოადგნენ. თორემ 1860 წლებს, თბილისში, ქართველ ხელოსნები სულ არ იყვნენ, სტამბის ცნობაც სულ არ აქვდათ

ეს მართალია, თვით მეც მოვესწარ ამ გარემოებას, ზოგი ერთ სტამბის მოხუც ხელოსნებისაგან შევიტყე ის ცნობაც, რომ მთელს თფილისში 1840—50 და 1860 წლებში ქართველთაგან ორი, ან სამი კაცი იქნებოდა ამომწყობი და ერთიც მბეჭდავით. 1865 წ. შემდეგკი როცა სტ. მელიქიშვილის სახელით ქართული ახალი სტამბა გაიხსნა, რომელ სტამბის გახსნის მეთაურობა ნიკ. ლოღობერიძეს ეკუთვნოდა. დიმ. ბაქრაძესა და ვ. თულაშვილს ერთად, მის შემდეგკი თფილისში ქართველნი და სომეხნიც წახალისდნენ, ამ ახალ სტამბაში რამდენიმე ბავშვიც მივიდა შაგირდათ.

მინამდის და შემდეგაც 1870 წლებამდის საქმე ისე იყო, რომ სტამბაში შეგირდებათ იყვანდნენ ისეთ ბიჭებსაც რომელთაც წერაკითხვა სულ არ იცოდნენ. ამათ წერაკითხვას ასწავლიდნენ და ამავე დროს ხელობასაც, რომელთაც ამომწყობლობა სურდათ, თორემ მბეჭდავნი კითხვას არცკი სწავლობდნენ, თვით 1885 წლებამდის თფილისში რამდენიმე იყო ისეთ მბეჭდავნი, რომელთაც წერაკითხვა არცკი იცოდნენ, ასე იყო საქმე. საზოგადოთ უნდა შეინიშნოს, რომ თფილისის მცხოვრებ ქართველ და სომეხნი სტამბის საქმეებს სულ არ ეტანებოდნენ, ეს ხელობა ამათში ხამი იყო, უცნობი. ამასვე ასაბუთებდა ნიკ. ლოლობერიძე ასე.

სტამბის გახსნის დროს, წარმოიდგინეთ, რომ თფილისში ორი ან სამი შეგირდიც ვერ ვიშოვნეთ. რის ვაი ვაგლახათ სამი კაცი ვიშოვნეთ აშწყობნი და ერთიც მბეჭდავი.

მაშინ ასე იყო, რომ თფილისელნი კინტობას უფრო აღვილად მისდევდნენ, თაბხის ტარებას, ვიდრე სტამბაში მისვლას. სტამბა მაშინ ამათვის ხამი იყო. მაშინ იმის წარმოდგენაცკი არავის აქვდა რომ სტამბის სახელოსნოდ შაგირდს წერაკითხვაც უნდა სცოდნოდაო. მაშინ მშობლები ასე იტყოდნენ ხოლმე შაგირდის ძებნას დროს:

თვალმც დაუდგებათ, ჩემა შეილმა რომ წერაკითხვა იცოდეს, მაშინ მას ბაზაზს მიცემ მშაგირდათ და აჰა სტამბაში რაღაცას საჩხიკინებალადაო.

ასე, ამ სიტყვებით იტყოდნენ თურმე მაშინ წუნს, ამ შაგირდობის სიმცირეს და აყაყობას საკურნავე მალამოდ ისევ იმერლები მოევლინენ და 1866 წლის შემდეგ, იმერეთიდან თფილისში ჩამოსულა ორი ახალგაზრდა ბიჭი, რომელთაც ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელშიაცკი ესწავლათ, ამათ მოსვლით იწყება სრულიად ახალი ხანა ქართული სტამბის ასპარეზზე. რადგანაც მერე ამ ორს იმერს მოწაფეს იმერეთიდან სხვებიც მოჰყვენ და 1872 წლისთვის უკვე გაჩაღდა ქართული სტამბის საქმის წარმატება და შგირდებმაც

იმატეს. ამ საქმეებშიაც, ანუ იმერეთილამ თფლისში სასტამბო შეგირდებთა გაღმოსვანაშიაც ნიკ. ლოლობერიძეს მიუძღვის კარგი შრომა. შრომას გარდა თავის საკუთარი ფულის დახარჯვაც, რასაც მრავალნი თვით ეხლაც დაასაბუთებენ, რადგანაც ზოგნი მაშინდელნი მუშების ცოცხლებიც არიან და ნიკ, ლოლობერიძის შესახებაც ბევრი რამ მოგონებანი და ამბებიც იციან.

რაც განსვენებულის შესახებ ჩვენ მის სიცოცხლეში დავსწერედ, ეს დაწერილი დავბეჭდეთ და მასაც წავაკითხოთ, იგი ყველაფერი სწორედ ხატავდენ მის ვითარებას, თუმცა წაკითხვის დროს ცოტად ეხამუშებოდა კიდევ, მაგრამ რაც მართალი იყო, ის ყოველივე აგონდებოდა მას და უარს არ ამბობდა. თუმცა თავის გამოჩენაკი ერიდებოდა. რა მალალის მამულიშვილობითაც არის ეს ამ წერილში ანუხსული, რა სწორე აღამიანურს გზაზედ მდგარი და ქეშმარიტი მოქალაქე, რა გულ მხურვალეობითაც ჩვენ მოვიხსენედ იგი და რა უმაღლესი მნიშვნელობაც მივანიქეთ ქართველთა ცხოვრებაში, ეს შეხედულება სწორედ დასაბუთდა მის შემდეგაც, როცა იგი გარდაიცვალა. ეს ხომ დღეს, უკვე ნამდვილია ამ სინამდვილეს და ქეშმარიტებას გამოაჩენს შეუღლევი გარემოებაც, რასაც აღგილობრივ გაზეთებიც დიდის პატივისცემით აცხადებდნენ.

ნიკოლოზ ბესარიონისძე ლოლობერიძეს თავის შეძლების და გვარად აქენდა ქონება, ამ შეძლებას იგი დიდათ უფროთხილდებოდა, სურდა რომ თვის სიკვდილის შემდეგაც ქართველი ერისთვის რამე საქმე ეკეთებინა და სიკეთე ეთესა, ამით იგი ისე იყო აღფრთოვანებული, მას ქართველი ერის მომავალი იქამდის აფიქრებდა, მისი მდგომარეობითი პირობები ისე აღარდებდა, რომ თვისის შეძლებიდან ეტლშიაცკი არ ხარჯავდა ფულს, რა არის რომ ჩემ გამეტებულ წვლილს ბევრი არაფერი დააკლდესო. იშვიათად, რომ ნიკოლოზ ბესარიონისძე ეტლში მჯდომი გვენახოს, თუ არ დიდი რამ საჭირო

საქმე, უამისოდ იგი ძნელად რომ ეტლში გვენახა. განსვენებული იყო დიდი პიროვნება, მისი სიტყვა, კემშარიტება და ხისწორე უმაღლეს ხაზედ იყო ასული. რასაც იტყოდა. იგი მის უსათუოდ შეასრულებდა კიდევ

მას უყვარდა თავის სამშობლო ერის მომავალი, სურდა მათი დაწინაურება, აყვავება, ამისთვის სცხოვრებდა იგი, ამისთვის ფიქრობდა იგი. მისი ყოველი სიტყვა სულ ამის გარშემო ტრიალებდა. 1905 წ. შუა რიცხვებს, როცა საქართველოში აღრევის კორიანტელი იწყობოდა, მაშინ იგი სამშლვარ გარედ მიდიოდა, თფილისში ჩვენ ვნახეთ, ამ კორიანტელზედ ღაპარაკი ჩამოვარდა, ისევე რევოლიუციონურ მოძრაობაზე და სხვა და სხვა პარტიებზე, მე ვსთქვი, რომ უბრალოდ დაგვეკარგება დრო და სისხლიც ამაოდ ჩაივლის, არაფერი გამივა. მან სთქვა:— „რა გავწყობა, უხისხლოთ რომ არსად არაფერი კეთდება“. ეს ნამდვილ მისი სიტყვები გახლავსო. მე გავკვირდი ამაზედ.

განსვენებული ჩვენი ცხოვრების შესახებ იქამდის მოყვარე იყო და თავ-დაჰკერილი, რომ მას თავის ქონების ანდერძი აღრევე ჰქონია გაკეთებული, ესე იგი 1905 წლამდის, რომ ვინიკობაა რამე უზედურება მეწვიოს, მით ჩემის ქვეყნის საქმეების წინაშე ჩემა ნატვრამ ამაოდ არ ჩაიაროსო. თავის უძრავ ქონება დაუტოვა ძმის წულებს და რაც მის მონაგები იყო, ამიღამკი 40 ათასი დაუტოვა ქართვ. შორის წერა-კითხვის გამგეობას. 5000 ათასი ქართველ ეთნოგრაფიულ საზოგადოებას და ასევე სხვებს თავის შეძლების და გვარად, რაც სამაგალითოა და მეტად მისაბაძი ჩვენს წუწკ დროში, განსვენებულს ასეთ კეთილ საქმეთა გარეშე სიცოცხლის დროსაც ბევრი რამ აქვს გაკეთებული და დანათესი. ჩვენ ყველა მათ ვერ მოვთხვლით.

ვერ მოვთხვლით, რადგანაც იგი ყოველ კეთილ საქმეს ჩუმად ასრულებდა. ვისიმეს გაჰირებას, გაჰირებულთა მიმართვას საიდუმლოდ სტოვებდა; თავის დღეში არავის რას

ეტყოდა, თუ ამან ის მთხოვა და იმან ისო. თუმც იგი ამით ხშირად შეწუხებულიც იყო, მაგრამ მაინც ყოველივეს ითმენდა, იტანდა და თავის შეძლების და გვარად სახსარსაც ისე აძლევდა, როგორც შეეძლო.

ამიტომ ჩვენ მისის მოქმედებიდან ბევრი რამ კეთილ საქმეთა ცნობების სულ არა ვიცით რა, განსვენებულის ცხოვრებაში, ბევრი ისეთი კეთილი საქმენი გაეთებულან, ბევრი ისეთი სამადლო შველა დათესილა გაქირვებულთა და ყელ გამოქრილთა წინაშე, რასაც რიცხვი არა აქვს. ნიკოლოზის ასეთ ღრმა სულიერ სიმაღლეს და მამულისშვილობით სავსე სიყვარულს დასაბუთებენ ის პირნი, რომელნიც მასთან ახლოს სცხოვრობდნენ და მისი ზეი და კარგი იცოდნენ.

ყოველ სასიკეთო საქმეთა გარეშე, ნიკოლოზ ღოღობერიძე იყო სამაგალითო ნიშანი ქართველის შეგნებულის პიროვნებისა, გულრწფელი ძეგლი ჩვენის დანუხრებულის მდგომარეობის, ამ მდგომარეობის გამომხატველ მოღვაწეთა სვე-ბედიც მან კარგად იცოდა ჩვენი, მწერლობის უძლურება, მოღვაწეთა შორის დაუფასებლობა, უქონლობა, ამიტომაც ყოველთვის ჩვენს მდგომარეობასა და მოღვაწეთა ცხოვრებაზედაც ღრმა, სიმპატიური შეხედულება აქვდა. იგი ამათ გარემოებას თვალ-ყურს ადევნებდა

ამის საფუძლად ჩვენ ბევრს არას ვიტყვით, მოვიყვანთ მხოლოდ სამს ცნობას. სისწორისთვის ეს სამი ცნობაც კმარა, თუმცა სამიკი არა და ასეთების ათი და ოციც შეიძლებოდა მოგვეყვანა. ჩვენთვის ესეც საკმარისია.

მაგალითებრ ნიკ. ღოღობერიძე კარგად იცნობდა ქართველთ მოღვაწე-მწერალს პეტრე უმიკაშვილს, იცოდა ამის ცხოვრების პირობები, მისი სამწერლო შრომის ცნობა და ამიტომაც, როცა თვით შავი ქვის საქმეებს აწარმოებდა, თავის გამგეობაში მიიწვია ეს მოღვაწე მშრომელ ქართვეთ მწერალი და თავის შესაფერი საქმეც მისცა. ამითი მან პატიოსნურად დააფასა ცნობილის მოღვაწის შრომა და მასთან კაი

ზმაგობაც გაუწია მარად მოსაგონარს პეტრე იოსებისძე უმიკაშვილს, რისთვისაც თვით პეტრეც დიდათ ემადრიელებოდა. ნიკ. ლოლობერიძეს

მეორე მაგალითი: ჩვენში, ბევრმა თუ არა ზოგი ერთებმა მაინც იციან, რომ ეგნატე იგნოროყვა (ნინოშვილი) გაქირებით სცხოვრობდა. ამ ბედშივე კაცს ცხოვრების პირობებმა თავის მახვილი მძლავრად დაარტყდა. იგი გაქირებით სცხოვრობდა, ეს გარემოება ნიკ. ლოლობერიძესაც შეეტყო, შეიტყო აგრეთვე ეგნატეს პატიოსნება და სამწერლო ნიჭი და მწერლობის იდეაც, ამიტომ ნიკ. ლოლობერიძემ სიამოვნებით მისცა ეგნატეს სამსახურის თანამდებობა, შავი ქვის სამუშაოში ეგნატე კარგა ხანს მსახურობდა, როგორც სუსტ ჯანის პატრონმა იქ სამსახური ვერ შესძლო, თავი დაანება, იქიდან ფილოქსერნი პარტიაში შევიდა, დალისტანში წავიდა, ნიკ. ლოლობერიძე მას ექცეოდა კარგად, გასვლის დროს ფულიც უთავაზა საკმარისად, ეს იგივეთ ეგნატემ მითხრა პირადათ მე.

მესამე: ფ. გოგიჩაიშვილიც ნ. ლოლოლობერიძეს ემსახურებოდა ბათუმს, შავი ქვის სამრეწველოს კანტორაში. პეტრე უმიკაშვილთან ერთად. ფილიპე კარგად გაიცნო ნიკ. ლოლობერიძემ, მას შენიშნა განათლების სიყვარული, ამიტომ მას განუცხადა სრული თანაგრძნობა, ევროპაში წასვლა, განათლების მიღება. ფილიპე გოგიჩაიშვილმაც შეასრულა თავისი ვალი. დღეს ზომ ვიცით ისიც კარგად, რომ ფ. გოგიჩაიშვილი არის ცნობილ მოღვაწე-მწერალ მშრომელი პირი თავის ქვეყნის და ერისა.

ასეთი ცნობების გარდა ნიკ. ლოლობერიძეს სხვა მოღვაწეებისთვისაც ხშირად მიუცია თავის შესაფერი დახმარება და ცხოვრების სახსარი. მეტი ცნობების მოყვანა აქ საჭირო არ არის, ასე და ამ გვარად დაასრულა მთელი თავის ცხოვრება ამ მარად სახსოვარმა კაცმა, სამწუხაროდ, ჩვენს გათახიბრებულს დროშიკა, ხშირად სწნდებიან ისეთი პირნი, რომელნიც ასეთ ამაგდარ პირთ უბრალო რამ საქმის გამო ავად

იხსენიებენ. ასეთ პირთათვის კმარა ერთი მხოლოდ ის, რომ მან ვისმეს რამე დააწალოს, იქმნება ეს დაწალება მას ვერ შეუსრულეს, მაშინ მორჩა საქმე, აღნიშნული პირის წინააღმდეგ, მთელი გმობის ბოძა გადიშლება, ამიტომ ჩვენში არ უნდა იყოს გასაკვრველი ის გარემოება, რომ ხშირად იციან ზოგი ერთ საპატიო პირთა კი ხვა-გმობა და იმის თქმაც. რომ მეტი არაფერი მარგოვო. ესეთი განაჩენი მართოდ უკუღმართო კაცს შეჰფერის და არა რიგიანად მონადებულს, მაგრამ რასა ვიქმთ. ჩვენი დრო ასეა დაწვრილმანებული.

დამატების ცნობები ნ. ბ. ლოლობერიძეზე.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძე დაიბადა ქალაქ ქუთაისში 1830 წელს. 1857 წელს სწავლა დაამთავრა ტფილისის გიმნაზიაში და პეტერბურგ-ის უნივერსიტეტში შევიდა. კურს-ს დამთავრების შემდეგ 1862 წელს იგი გააწესეს ისტორიისა და გეოგრაფიის მასწავლებლად ტფილისის გიმნაზიაში. ორი წლის შემდეგ განსვენებული ნიკოლოზი და ცნობილი არქეოლოგი და ისტორიკოსი დ. ზ. ბაქრაძე „კაიკასიაში ქრისტიანობის აღმადგენელ საზოგადოების“ სკოლების ინსპექტორად დანიშნეს. ნიკოლოზ ბესარიონის ძე, დიმიტრი ზაქარიას ძე და გიორგი ექვთიმეს ძე წერეთელი ერთად მოგზაურობდნენ მთებში და ეცნობოდნენ ხალხის ზნე-ჩვეულებას. გიორგი წერეთელმა თვისი მოგზაურობის შესახებ „მოგზარის წერილები“ დაბეჭდა.

დ. ბაქრაძესა და პროფე^რორ მელიქიშვილის ძმის, სტეფანე მელიქაშველთან ერთად ნიკოლოზ ბესარიონის ძემ ტფილისში სტამბა დაარსა, სადაც ქართული წიგნები და ჟურნალები იბეჭდებოდა.

ნიკოლოზ ბესარიონის ძის ასეთი მოღვაწეობა 1868 წლის 19 თებერვლამდის გაგრძელდა, ხოლო სასამართლოს რეფორმების შემდეგ იგი დ. ბაქრაძესთან ერთად მომრიგებელ მოსამართლედ დაინიშნა.

ს. გაზ, 1912 წ.

ქართული ანბანის ყალიბების განვითარება.

ნიკოლოზ დოლობერიძის დიდი ნატვრა იყო რომ ქართული ასოები გალაზათიანებულეყოს, მას კარგი სახე მიეღო, განსვენებულს ამისი ფაქრი თვით უკანასკნელ წლამდისაც არ მოსპობია. ახლა, ამ ბოლოს დროს, რომ ახალი ქართული ასოების ყალიბები გააკეთეს და აქედამ ახალი ასოებიც ჩამოასხმეინეს, ვიტყვით რომ ეს ასოებიც პირდაპირ გადასხვაფერებით-გადაკეთებულია იმ ვენის ასოებიდან, რომლის შედგენის მეთაურობაც დაუყოვნებლივ ეკუთვნის ნიკ. დოლობერიძეს, სამწუხაროდ განსვენებული ამ ასოების ნახვასკი ველარ მოესწრა. თორემ იგი აღფრთოვანებული დაშთებოდა, ნამეტურ იმითიც, რომ ვენის ასოების პეტიტიც ხმარებაში წავიდა, გარდა ხმარებისა ეს წერილი ასოც გალაზათიანდა.

სასტამბო საქმეთა შესახებ განსვენებულ ბევრი რამ მოსაზრებანი აქვდა, ბევრი რამ სახელოსნო მიხვედრანი, რაც გონივრულს სტამბის ტექნიკას მოკლებული არ იყო, განსვენებულს მოხუცება და გარემოება ხებას არ აძლევდა, თორემ მას დიდი ნატვრა აქვდა მის, რომ ქართულ სტამბას სრული ევროპიული სასტამბო სახე მიეღო და ყოველი საქმეც ასევე ანტიკად ესრულებინად. ამას საკიროებდა იგი უაღრესად მით ღფრო, რადგანაც ცხადად უმზერდა ქართული სტამბის აღორძინების საქმეს, იტყოდა ხოლმე: სტამბას აღორძინებაკი ეტყობა, მაგრამ სტამბის ხელოვნურათ წარმოების და საქმის აღსრულებაკი ერთობ ცოტათი.

ქართული სტამბის გაუმჯობესობის ნატვრა განსვენებულს თან გაჰყვა. არა მგონია რომ ქართულ სტამბას ადრე ასეთი მზრუნველნი ბევრი ჰყოლოდეს:

რაკი განსვენებულ ნიკ. დოლობერიძის შრომის გახსენებით ქართული ასოების ჩამოსხმაზედ ვალაპარიკედ, ამიტომ აქ მოკლედ ამ ჩამოსხმის ისტორიასიც მოვიყვანედ.

1626 წ. პაპი ურბან VIII-ის დროს, არქიმანდრიტის ნ. ჩოლოყაშვილის თაოსნობით ჩამოასხეს ქართული ასოები. ეს

ასოები არის მშობელი ჩვენის დროის აკადემიურის ასოებისა, ცოტათი განსხვავდება მით რომ ზოგ ასოებს კინკვლის ფეხის მსგავსად ფრჩხილებ-კავეები აქვს.

1694 წ. ბუხარესტში, ქართველმა ანთიმოს მღვდელ მო-
ნოზონმა ჩამოასხმევინა ქართული ასოები და ნიმუშად გამ-
მოგზავნა საქართველოში. 1707 წ. ვახტანგ მეფემ ამ
ასოებით დაარსდა ქართული სტამბა.

1703 წ. არჩილ მეფემ მოსკოვში ჩამოასხმევინა ქართული და
ხუ ჟური ასოები ნიმუშად, მერე ეს ასოები მრავლად ჩამო-
ასხეს 1735 წ. ამ ასოებით დაარსდა მოსკოვის ქართული
სტამბა, პეტერბურგს, კრემენჩუგის და მოსკოვის.

1770 წ. თფლისში იქმნა ჩამოსხმული ის ასოები, რომ
მელსაც დღემდეც ხმარობენ ქართველები, როგორც მხედრულს
ისევე ხუცურს, ეს ასოები 1771 წ. გადიტანეს იმერეთშიაც და
დაარსეს ქუთაის ქართული სტამბა.

1850 წ. ვენეციის მხითარისტებში, ქართველ კათოლი-
კეთ მღვდლებმა ჩამოასხმევინეს ქართული ასოები. ეს ასოები
იყო გადაღებული რომის ასოებიდან, ასოებს ამათ მიუმატეს
ცაცერო ანუ პეტტი, ქართველებმა ამას „კინკვლის ფეხი“
უწოდეს.

1865 წ. ვენაში ჩამოასხმევინეს ის ქართული ასოები,
რომელსაც ჩვენ ვენურს უწოდებთ.

1870 წ. პარისში ნიკ. ნიკოლაძის შრომით და მოწყო-
ბით და მის აშხანაგთა მეთაურობით ჩამოსხმულ იქმნა ის
ასოები, რაც ჩვენ ზემოდ მოვიყვანედ.

1880 წ. კირილე ბეჟანის ძე ლორთქიფანიძემ ჩამოასხ-
მევინა ის ასოები, რომლის ისტორია ჩვენ უკვე ზემოდ გა-
ვიცანით.

1904 წ. პ.რისში ჩამოასხმევინეს ახალი ქართული ასოები
ახალი ზომის ასოები, რომლითაც პარისში ქართული გაზე-
თი და ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა. ამ ასოების ქართ-
ველ საზოგადოებას საკმარისად მოეწონად. აქედამ ამ ბოლოს

დროს წვინკი, ანუ ქრქვლის ფეხი თუ ციცერო და პეტიტ-საც დაუწყეს ხმარება, ზოგნი ამას „კორპუს“ უწოდებენ, ჩვენც ასე უწოდებდით ერთ დროს, ხოლო კორპუსათ აკადემიის ასო გახლდათ რაც პეტერბურგში იქმნა ჩამოსხმული 1840 წ აკადემიკის ბროსეს და ჩუბინაშვილის მეთაურობით, რაკი აქ ეს ზოკლე მიმოხილვა მოვიყვანედ, ამიტომ ნებას ვაძლევთ ჩვენს თავს, რომ ამ კითხვების შესავსებლად ერთი წერილი მოვიყვანო, რომელიც ქართული ასოების გაუმჯობესობა და მის საქმეს შეეხება და რომელიც დაწერილია გონიერის და მწიგნობარის ქართული სტამბის ხელოსნის ეანო მქედლიშვილისაგან. ეს წერილი კარგი მასალა არის ამ ისტორიისათვის და მითომ მომყავს სრულიად.

ახალი ქართული ასოები

ჩვენი გაზეთის დღევანდელი სურათებიანი დამატება ახალის ასოებით არის დაბეჭდილი; ვინც კარგად დააკვირდება, თუ კი რგი მახლობლად არის ბეჭდვითი ხელოვნებასთან, ადვილად შენიშნავს, იმას გარდა რომ ახალია, ამასთანავე სულსხვა გვარია, რომელიც, ჯერ არ ყოფილა ხმარებაში და პირველად იბეჭდება.

უცხო ქვეყნების ბეჭდვითი ხელოვნების ტეხნოკა კარგა ხანია განვითარებულია, ჩვენში კი ჯერ კუს ნაბიჯით მიიწევს. ამის დამაბრკოლებელ მიზეზად ის უნდა ჩაითვალოს, რომ ჯეროვან ყურადღებას არ აქცევენ ჩვენებური გამომცემლები და მესტამბენი და ყოველ ახლად გამოგონილ-გალამაზებულს ასოებს არ იძენენ.

ესენი ისე მაგრა ჩაჰბლაღებებიან უხსოვარ დროინდელს ვენურსა და აკადემიურს „ციცერო“ ს ზომაზე ჩამოსხმულს

ასოებს, რომ თავი ველარას გზით დაუხწევიათ. აკადემიური ასოები ჯერ ისევ 1840 წლამდე ულამაზო იყო; ამას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია აკადემიკოსმა მ. ბროსემ და დ. ჩუბინაშვილმა. შეალამაზეს, ხასიათი შეუცვალეს და სამეცნიერო აკადემიას გადასცეს შესაძენად. ამ დღიდან მოკიდებული უცვლელად იხმარება. ხოლო ვენური ციცერო 1863 წლიდან არის ხმარებაში. ეს ასო დ. ბაქრაძემ, თულაშვილმა, ყიფიანმა და ლოლობერიძემ შეადგინეს და ვენაში ჩამოასხმევინეს.

რომ მართლა ბექდვითი ტექნიკის განვითარებას გაურბან ჩვენი მესტამბენი და გამომცემლები, ამის დასადასტურებლად მოვიყვან შემდეგს: 1908 წ. პარიზში მყოფმა ქართველმა სტუდენტებმა შეადგინეს და ჩამოასხმევინეს ერთგვარი ასოები, რომელსაც შეხედულება მსხვილი და მრგვალი ჰქონდა. მხოლოდ ჩამოსხმული კი კორპუსისა და პეტ. სიმსხოზე იყო 1906 წ. ეს ასოები ტფილისშიც გადმოიტანეს, ამის ყალიბები დაამზადა ქართულ წიგნების გამოცე. აშხანაგოვის ასოთ-ჩამომსხმელმა ქარხანამ მაგრამ დღესაც არავის შეუძენია, გარდა ყოფილი „იდეალის“ სტამბისა (ეს სტამბა მეტეხის ადმინისტრაციამ შეისყიდა), რომელიც ხშირად იხმარებოდა ხოლმე ყოველ დღიურ გაზეთ „ისარში“ და „დროებაში“ ამ ასოებით უფრო მეტი მასალა ჩადიოდა გაზეთში ვიდრე ჩვეულებრივი ვენურისა და აკადემიურით.

ამის შემდეგ კიდევ ერთგვარი ცვლილება მოხდა ასოებში: ზემო-ხსენებულმა ასოთ-ჩამომსხმელმა ქარხანამ ჩვეულებრივი ვენური ციცერო ასო ჩამოასხა კორპუსის სიმსხოზე. ასე რომ ასოებს არავითარი პირობა არ შეეშალა, შეხედულებაც იგივე შერჩა და ადგილი კი ძრიელ ცოტა უჭირავს. არც ეს ასოები შეუძენია ვისმეს. ამ გვარ ცვლილებას ყურადღება მხოლოდ „სახალხო გაზეთის“ რედაქციამ მიაქცია, შეიძინა ეს ასოები და მესამე წელიწადია, მთელი გაზეთი ამით იბეჭდება.

თუ რამდენად განსხვავდება სხვა ასოებისაგან, იმის მხრივ რომ მეტი რიცხვი იხმარება ყოველ გამოცემაში, ამისათვის მოვიყვან ციფრებით ანგარიშს: შევადაროთ ერთმანეთს „სახალხო გაზეთი“ და „ჩვენი ერი“. ორივეს ქაღალდი ერთი ზომისაა და ორივეში ვენური ასოებია ნახმარი. „ჩვენი ერი“ 89,200 ასოს იტევს (ასოები ყველგან ითვლება ასო ნით) ხოლო, „სახალხო, გაზეთი“ კი 93,504 ასოს. აქ განსხვავება 14,304 ასოა. რაც შეადგენს ოთხ სვეტზე მეტს.

ახლა ამ ორივეს შევადაროთ დღევანდელ „ურათებიან დამატებაში“ ნახმარი ასოები, თუ რა დიდ განსხვავებას დაეინახავთ. მთლად „სახალხო გაზეთი“ რომ ამ ასოებით აიწყოს, ჩაეტევა 106.256 ასო, სჩანს ჩვეულებრივს ემატება კიდევ 12.752 ასო. აი ეს წამატებულიც შეიცავს სვეტზე მეტს.

საერთოდ შეიძლება ასეთი დასკვნა გამოვიყვანოთ. ერთ მშვენიერ დღეს „სახალხო გაზეთისა“ და „ჩვენი ერის“ რედაქციამ მოისურვა, რომ ორივე გაზეთი ახალის ასოთი აიწყოს, მაშინ რას დაეინახავთ? შედარებით ჩვეულებრივ ციცერო ვენურს ასოზე რვა სვეტით მასალა ჩაეტევა, ე. ი. გაზეთის ერთი მეოთხედი. განა ეს დიდი სასარგებლო არ იქნება ყოველ დღიური გამოცემისათვის?

მაგრამ საქმე სულ სხვაში მდგომარეობს. ზოგიერთი გამოცემელი ჰფიქრობს, ამდენი რომ წაემატება, ხარჯსაც მეტმოითხოვსო. ანგარიში ასე არ შეიძლება ვივარაუდოთ. ამ შემთხვევაში ხარჯი ემატება აწყობაში, რადგან ჩვეულებრივ მეტი ასოთ-ამწყობი დასჭირდება, დანარჩენი—ქაღალდისა და ბეჭედის ხარჯი იგივე დარჩება.

დიდად ხელსაყრელი იქნებოდა, რომ ქართული დრო-გამოშვებითი გამოცემები მთლად ამ ასოებით დაიბეჭდებოდა, რადგან ნახარჯს სულ მცირეს ითხოვს და წასაკითხი მასალა კი მეტი ჩაეტევა. ზოგჯერ ჩვენებური გამომცემლები ოცნებობენ, ნეტავი საშუალება გვქონდეს, რომ გაზეთი გა-

ვაფართოვოთო, რომ უფრო მეტი მასალა მივაწოდოთ მკითხველებსო. ამის განსახორციელებლად კი საშუალებას არ ეძებენ. თათქმის მკითხველებს, რომ დიდი ზომის გაზეთს მიაწვდის და შიგ მხოლოდ კამბეჩის ზომა ასოები იქნება ნახმარი და ფარალაღა აღგილებიც მრავალი იქნება დარჩენილი, ამით მოიმადლიერებს. ეს ისე გამოვა, რომ თავის თავიც მოატყუა და მკითხველიც.

უნდა ითქვას, რომ ჩვენებურ გამომცემლებს გამოცდილება აკლიათ. გაზ. „ჩვენ ერში“, რომ ჩვეულებრივი ციკერო ვენური ასოებით აწყობილი მასალა არის მოთავსებული, ამდენივე მასალა რომ ახალის ასოებით მოთავსდეს, მაშინ ბევრად დაპატარავდება გაზეთის ზომა. როგორც ზევითა მქონდა ნათქვამი, თუ 89.200 ასო ეტევა ჩვეულებრივი ციკერო ვენური, ამდენივე რომ ახალი ასოები აიწყოს, მაშინ დღევანდელ ზომას ერთი სვეტი ჩამოაკლდება. ასე რომ ზუთოთხ სვეტიანი გაზეთის მაგიერ გამოვა სვეტიანი. აწყობისა და ბეჭდვის ხარჯი კი იკივე დარჩება, ხოლო ქალაღდი ნაკლები საფასურისა დასქირდება. თვიურად სულ ცოტა 80—110 მანეთამდე ჩამოაკლდება და ეს კი ქართულ გამოცემისათვის დიდად ხელ-საყრელი იქნება.

ახალ ასოებს კიდევ ერთგვარი ღირსება აქვს: „სახალხო გაზეთში“ ნახმარი ასოების პრწყალები ერთმანეთზე ძალზე მიკრულია, და თუ ფირფიტებსაც (შპონი) ამოვაცლით, მაშინ ასოებს თავ-ბოლო ემტვრევა და წასაკითხადაც მართლა ძნელდება. ასე რომ ეს ასოები ძლიერ ჩქარა ფუქდება და სახმარებლად აღარ ვარგა. ხოლო ახალი ასო იმითი განირჩევა, რომ ფირფიტისა და უფირფიტოც ლამაზი შეხედულებისა და მოყვანილობისაა. არც ჩქარა ფუქდება და ერთი წელიწადიც მეტსა სძლებს.

ასე რომ ყველაფრით შეიკული და გაკობტავებულია დღევანდელი ახალი ასოები; თუ ამასაც ზურგს არ შეაქცევნ ჩვენებური გამომცემელ მესტამბენი და ხმარებაში შემოი-

ლებენ. უცხო გამოცემები რაც კი შეიძლება მომცრო ასოებით არის დაბეჭდილი, ჩვენც მოგვეპოვება ძალზე მომცრო, ვენური კორპუსი და პეტიტი ასოები, მაგრამ გაივლის რამდენიმე საუკუნე, რომ მუდმივ სახმარებლად ნაინც არ გადაიქცევა. ამ ასოების დღეს იშვიათ შემთხვევებში მხოლოდ სხოლიოებს აწყობენ.

მკითხველებშიც მოიპოვებიან ისეთები, რომ წინ ელობებიან ბეჭდვითი ხელოვნების განვითარებას. გამომცემლებს უსაყვედურებენ ხოლმე, ძალზე წვრილი ასოები გიხმარიათ და თვალებს გვიფუჭებსო. მაგრამ ასეთი საყვედური ყურადღების ღირსი არ არის, ვინაიდან ვინც უსინათლოა, ის კამბეჩის ტოლა ასოებსაც ვერ გააჩქევს და ტეხნიკის განვითარებას კი გზა ფართე უნდა მიეცეს.

დღეს ბეჭდვითი ხელოვნებას კიდევ ერთი ქართული ახალი ასო შეემატა, რაც მოასწავებს, რომ სამკალი ბევრი ყოფილა, თუ მომკელი აღმოჩნდება.

ს. გაზ. 1913. № 1152 № რი.

სამწუხაროდ, როგორც ამ წერილის დამწერი სწერს და სწუხს ქართულ ასოების უღაზათობასა და სიდიდებზედ, მასთან ახალ ასოების ხმარებაზედ, ამას ნიკ. ლოლობერიძე არ შეესწრო, თორემ იგი ღირს სიხარულით და თანაგრძნობით შეხედავდა ამას.

მაინც აქ იმასაც ვიტყვით, რომ ამ ახალ ასოების გაკეთებაზედაც ნიკ. ლოლობერიძეს ნაწილი აქვს მიღებული. ამ ასოების ჩამოსხმის დროს იგი პარიზში სცხოვრებდა, იქ ქართული სტამბის გაჩენას, ქართული გაზეთის და წიგნების ბეჭდვასაც დიდათ თანაუგრძნობდა, დახმარებასაც აძლევდა: ხოლო ყოველივეს უხმაურობით. ეს მე თვით სტამბა „იდეალის“ პატრონმა აწ განსვენებულ მიხ. კიკნაძემაც მითხრა. „პარიზში ქართული სტამბის გახსნა ნიკ. ლოლობერიძეს დიდათ ახარებდა, ესეც ჩვენი ტომის ერთი ნაბიჯიაო“

ქართველი ერის არსებობის დიდი მონატრე იყო განსვენებული. მას სურდა ამ ერის არსებობა მიტოვებული არა, რომ მარტოდ არსებობა ყოფილიყო, არა, მა' სურდა ამ ერის არსებობა იმ ღირსების და წარსულის გამო, რაც ქართველებს აქვდათ ძველად. 1893 წ. როცა შავშეთის ამბები გამოშვებულა და მასთან ტბეთის ეკლესიის გარემოება, ჩემის ამბებით იგი მწუხარებით აღივსო და სთქვა:

მაშ ქართველობა მოსპობილა იქით, მაშ იქ ჩვენი არსებობის არაფერი დარჩანილა. ეს ისეთი სიტყვებით და კილოთი სთქვა, რის შემდეგაც დიდად შესწუხდა, ამიტომ იმავე დღესვე გადავეცი შემდეგი ამბებიც: ქართველები იქ არ გაქრნენ, იქ მათში მარტოდ ქრისტიანობა მოიხპო, ისლამი იწამეს, იმეხრევი ქართულად ლაპარაკობენ. შავშელებს ქართული დავიწყებით, ეხლა ესენი იპერბევდნენ და ლივანელებთან სწავლობდნენ ქართველ ენას, იგი ამით დაშოშპინდა, მერე თვისი ღრმა შეწუხება განაცხადა მასზედ, თუ ქართველ მაჰმადიანები კიდევ აიყრებიან თავიანთ სამშობლოდამ და ოსმალში გადასახლდებიანო.

ამათ შესახებ კითხვების მოცემა განსვენებულს ხშირად იცოდა, განსვენებულის ასეთ შეხედულების და გულმტკინვეულებას კარგად დაასაბუთებენ სხვებიც, ამავე გაჩეჟების ნათელი ქეშმარიტება გახლავს ქართველის მოღვაწის და მწერლის ილია მაგმაძის წერილი, რომელმაც ნიკოლოზ ლოლობერიძის გარდაცვალების დროს, გაიხსენა, ეს წერილი დასწერა და მაშინათვე დაბეჭდა გაზეთ „კლდეში“ განსვენებულის ღირსების დასამტკიცებლად ეს წერილი მთლად მოგვყავს აქ, რასაც დამწერთ არ გვიწყენს და რაც კარგად ხატვას ნიკ. ლოლობერიძის ნამდვილს სუფთა გულმტკირად მამულის შეილობას.

გახსენებული

...ამ ოცდაათიოდე წლის წინად განსვენებულ ნიკოლოზ ლოლობერიძესთან მქონდა ლაპარაკი ქართველების ბედოვ-

ლათობაზე ბორჩალოს მაზრაში და ზენო ქართლში. შეეჩივო-
დი, თუ რა უბედურებას მოასწავებდა ჩვენთვის სამშობლოს.
ტერიტორიის გაყიდვა, მშრომელი ხალხის გაბოგანობა, ლა-
რებებისათვის ლუკმა პურის გაწყვეტა...

—დიდი ხანია უნდა გვცოდნოდა, მომიგო მ.ნ, რომ
აღმოსავლეთს საქართველოში ჩვენ ეს დღე დაგვადგებოდა...
ხელს არ ვანძრევთ, და თავისათვის არ ვზრუნავთ, მაშ რა
სიკეთე დაგვცურება? ნეტავი შავი ზღვის პირად არ აგვიკვეთ-
დნენ ფეხს და იქიდან არ აგვყრიდნენ, შენის კარგად ყა-
ფნიო, თორემ...

მე ისე მეოცა ეს მისი შიში, რომ სიტყვა გავაწყვეტინე
და შევეკითხე თუ შავი ზღვის პირად რა შიში უნდა გვქო-
ნოდა, როცა იქ მკიდრო მოსახლეობა გვქონდა და წმინდა-
წყლის ქართველობა, ყიზილბაშებთან და სხვებთან აურევე-
ლი, დიდ მომავალს გვიქადა...

ღმერთსაც ექნას, მაგრამ მეშინია ჩვენი უსაქმო ყოყოჩობის
და სულმოკლეობის და მათი შეუზნებელი ხეპრეობის და ძალ-
მომრეობის.

—რას ამბობთ, ეს და ეს კაცო ე!ა და ეს თემი რო-
გორ მისცემენ ვინმეს ნებას ქვეყნის აკლებისას—მეთქი.

ნიკ. ღოღობერიძემ ირონიულად მომიგო:

—არა მწამს სიბრძნე გლახაკთა! ასე უთქვამს სოლომონ
ბრძენს.

მე გამეცინა

მაშინ ნიკ. ღოღობერიძის პესიმიზმს დაეცინოდი მეგო-
ნა, და ახლა ეხედავ და ვგრძნობ, რომ თურმე დაეცინოდი
ჩვენს მაშინდელს მომავალს, ე. ი. აწინდელ დროს, ჩვენთვის
საუბედუროს და მიწასთან გამსწორებელს.

„კლდის“ ამ წლის...ში დაბეჭდილი იყო ჩემგან ნა-
თარგმნი „მშართველობის მოამბის“ წერილი იმის თაობაზე,
თუ როგორ გვიპირებენ ჩვენ, ე. ი. აბხაზებს, მეგრელებს,

გურულებს, ქობულეთლებს და აქარლებს შავი ზღვის პირიდან აყრას.

ჩვენ უნდა აგვეყარონ და ჩვენს ნასისხლარსა და ნაოულარზე სხვა ხალხი უნდა დაასახლონ.

ამას კი აღარ მალევენ. ამას მოქმედებენ დღისით მზისით საქეცუნოდ. ამას თავიანთ დამლას აკვრენ სახელმწიფო საბჭო და სახელმწიფოვე სათათ. სადაც სხედან ჩვენი კაცებიც, როგორც თაგან ზოგი ცაში ვარსკვლავებს ზომავს და ზოგი ნაცარქექიასავით, რომელიც პატარა დოქს ვერ ერეოდა მოსატანად, და დევების შესაშინებლად დიდ, ჩაკირულ ქურს ეპოტინებოდა ამოსაღებად.—მაღალფარდებზე მქევრად ლაყბობენ, იმის მაგიერ, რომ რეალურ საკიროებებზე შეგნებიან გულახდილად და მხნედ ილაპარაკონ...

წაიკითხეთ „კლდის“ ნაჩვენებს მწიგნობრობის მოთავესებული სტატია, რომელზედაც ზემორე მოგახსენეთ.

წაიკითხეთ და დამეთანხმებით, რომ ვიღუპებით ნამდვილად, საუკუნოდ ძირიან-ფესვიანად; ვიღუპებით თვითმუდელი ჩვენგანი კერძოდ, და საერთოდ, ყველანი, როგორც ერთი.

ამ თორმეტი წლის წინად გაქრა საქართველო პოლიტიკურად, დღეს ვისპობით ეთნოგრაფიულად, ვიღუპებით ფიზიკურად, როგორც გურიაში იტყვიან „ანაგებად ვიღუპებით“..

ჯერ წყლის ხმარება აგვიკრძალეს აღმოსავლეთს საქართველოში მიწის მოსარწყავად, სადაც მიწა ურწყავად მოუსავლიანია. ახლა მიწას გვაცლიან ფეხქვეშაიდან დასავლეთს საქართველოში, სადაც მიწას რწყვა არ უნდა...

მერე რას ვსაქმობთ ამ დაღუპვის თავიდან ასაქდენად?
—არაფერს!

—მიზეზი?

„ჩვენი უსაქმო ყოყოჩობა და სულმოკლეობა!“ ნიკ. ლოლობერიძის თქმის არ იყოს,

—მერე ჩვენი დეპუტატებო; ჩვენი პარტიები, ის ჩვენი გულის კუნძულები?

— რა მწამს სიბრძნე გლახათა! " უთქვამს სოლომონ ბრძენს...

12—XI 1913.

მაგმაძე.

ნიკოლოზ ბესარიონისძე ღოღობირიძე გარდაიცვალა
27 დეკ. 1911 წ.

ამის გარდაცვალებას მთელი ქართველობა მწუხარებით მიეგება. მიზეზები ამ მწუხარების ის გახლდათ, რომ განსვენებული მთელს თავის საცოცხლეში იყო პირველი ადამიანი: იგი გახლდათ კარგად განათლებული კაცი, თავის ქვეყნის და ერის დიდი მოსარჩლე, ყოველივე ამასთან კარგი მოქალაქე, სკოლაში მოზარდ თაჟობის წინაშე კარგი მასწავლებელ დამრიგებელი, ბანკში სამაგალითო სწორე თავისმჯდომარე, საზღვარების სამსახურში ქვეშაირი კანონმდებელი, შავი ქვას სამრეწველოშიაც სამაგალითო მწარმოებელი. მთელს მის საცოცხლეში, არ ყოფილა მაგალითი, რომ მას ვისთვისმე ეწყენებინოს რამე, შავი ქვის ზართეა გამგეობის დროს ხომ მისგან ერთი მუშაც არ დაჩაგრულა, ერთი კაციც არ დაჯანბნო, რაც მაშინ შავი ქვის მრეწველობის ასპარეზზე ერთობ ხშირი გახლდათ და უხვი. მთელს ყვირილის მაზრაში ერთ კაცსაც ვერ ნახეთ, რომ ნიკოლოზის შესახებ რამე ძვირი სთქვას. განსვენებულის დღიდან, ქართულ გაზეთებში ეს ცნობები დაიბეჭდა, რასაც ვათავსებთ აქ. ქართულ გაზეთებს გარდა რუსულ გაზეთებშიც იყო სხვა და სხვა ცნობები დაბეჭდილები, რადგანაც ეს ცნობები ქართულის ცნობებისაგან დიდათ არ განირჩევიან, ამიტომ აქ არ მოვათავსეთ იგინი.

27 დეკემბერს, ღამით სასტუმრო „ორიანტში“ მოულოდნელად გარდაიცვალა. სტატსკი სოვეტნიკი ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობირიძე, რასაც გულითადის მწუხარება

რებით ატყობინებს განსვენებულის ნათესავთ, და მეგობართ
რძალი მისი მარიამ მიხეილის ასული ღოღობერიძისა.
პანაშვიდები უოველ დღე, საღამოს ს სათზე. დაკრძალვის
დღე ცალკე იქნება გამოცხადებული. ს. გ.

ნიკ. ღოღობერიძის გარდაცვალება. 27 დეკემბერს, ღა-
მით, ტფილისში, „ორიანტის“ სასტუმროში. გარდაიცვალა
ცნობილი ქართველი მოღვაწე და ქველმოქმედი ნიკოლოზ
ბესარიონის ძე ღოღობერიძე. დაწვრილებით ცნობებს ხვალ
დავბეჭდავთ.

ს. გ.

ნიკ. ბ. ღოღობერიძის გარდაცვალების გამო.

დ ე ჰ ე შ ე ბ ი.

ქუთაისი. წ.-კ. გამ. საზოგადოების ქუთაისის ვანყოფი-
ლება უერთდება ქართველ საზოგადოების საერთო მწუხარე-
ბას ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძის გარდაცვალე-
ბის გამო. განსვენებულმა თავის უღრმესი სიყვარული მამუ-
ლისადმი დაამტკიცა არა მარტო ხანგრძლივ და მრავალ-ფე-
როვან მოღვაწეობით, არამედ თვით თავის უკანასკნელ სურ-
ვილისა და ანდერძის უმაღლეს ღირსებითაც, რითაც თავის
თანამემამულეთ წასაბადი მაგალითი მისცა.

საზოგადოების თავმჯდომარე

გ. ზდანოვიჩი

ქუთაისი ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძის გარ-
დაცვალებამ შავის-ქვის მრეწველთა შორის გულწრფელი სი-
ნანული და მწუხარება გამოიწვია. განსვენებული იყო შავი-
ქვის მრეწველობის საქმის ერთ პირთაგანი, რომელმაც თავის
ცოდნის მეოხებით და ხასიათის სიმტკიცით შესძლო მრეწვე-
ლობის საქმე ევროპიულად დაეყენებინა. ამის გამო განსე-
გ.

ნებული ერთი გავლენიანი და წარჩინებულ წარმომადგენელთაგანი იყო შავი-ქვის მრეწველობის საქმეში. განსვენებულის ცოდნა-გამოცდილებითა და რჩევით ხშირად უსარგებლოა შავი-ქვის მრეწველთა კრებას და პირველ ხანებში მუდამ გულდასმით ისმენდა განსვენებულის მიერ გამოთქმულ კეთილ რჩევა-დარიგებას.

მშვიდად განისვენოს ამ უნაგარო მოღვაწის სულმან, რომელმაც ხანგრძლივი სიცოცხლე თანამოძმეთა კეთილ-დღეობას შეაღია. შავი-ქვის მრეწველთა კრების თავმჯდომარე.

ზდანავეიჩი.

განსვენებულ ნ. ბ. ლოლბერიძის დასაფლავებაზე კიათურის შავი-ქვის მრეწველთა კრების საბჭოს წარმომადგენლად იქნება კიტა ამაშიძე. მას დაეალებული აქვს გვირგვინით შეამკოს განსვენებულის კუბო.

წ.კ. საზ. ქუთაისის განყოფილებასაც კიტა ამაშიძისათვის მიუზღვია განსვენებულის დასაფლავებაზე საზოგადოების წარმომადგენლად დასწრება.

გორი. ღრმად დაგვაძწუხრა სამშობლო ქვეყნის გულმოდგინე და გულწრფელ მოღვაწე—ქველ-მოქმედ ნ. გ. ლოლბერიძის მოულოდნელმა დაკარგვამ.

ანასტასია ხოშტარიასი და დუტუ მეგრელი.

განსვენებულის ნათესავებს შემდეგი სამგლოვიარო დეპეშები მოჰსვლიათ:

ალაგეზი. მიიღეთ ჩემი გულთაღი თანაგრძნობა ძვირფას ნიკოლოზის დაკარგვის გამო.

ჭყონია.

ქუთაისი (კიკინაძეს). გარდაეცით განსვენებულის ნათესავებს ჩვენი უღრმესი მწუხარება ძვირფას ზიძა ნ. ბ. ლო-

ლობერიძის გარდაცვალებით გამოწვეული. ეწუხვართ, რომ დაკრძალვას ვერ დავესწრებით.

ფედოსია გუგუწავა,
ელ. მიხ. ლორთქიფანიძე.

ქუთაისი (ქიკ ნაძეს). გარდაცვით ლოლობერიძეთ ჩევი გულითადი თანაგრძნობა ნიკოლოზ ბესარიონის ძის დაკარგვის გამო.

სოფიო მიქელაძე

ქუთაისი (მარიამ მიხ. ლოლობერიძეს). დიდად პატივცემულ ნიკოლოზ ბესარიონის ძის გარდაცვალებამ უღრმესი მწუხარება გამოიწვია ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურობაში. მიიღეთ პირად ჩემგან და მთელ ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურობისაგან უზომო თანაგრძნობა დაუღალავ და პატიოსან საზოგადო მოღვაწის, ქართულ ცხოვრების ყოველგვარ კეთილ და ბრწყინვალე საქიმს გულწრფელ მოსაარჩლის დაკარგვის გამო.

ქუთაისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლი
თ. დი ნიჟარაძე

სამტრედია. ვგლოვობთ მოკირნახულე წევრის ნიკოლოზ ბესარიონის ძის ლოლობერიძის დაკარგვას.

წ - კ. გამ. საზ. სამტრედიის განყოფილება.

ნ. ბ. ლოლობერიძის კუზოც უმადოვი გვირგვინიანი
აფხვენიზა ვარცხლისა

1) ქ. შ. წ. საზოგადოებისაგან: პატივცემულს დამფუძნებელ წევრს ნ. ბ. ლოლობერიძეს.

2) ქიათურის მარგანეცის მრეწველთა საბჭოსაგან: ძვირ-

ფას წევრს და სამაგალითო ქველმოქმედს ნიკო ბესარიონის
ძე ლოლობერიძეს“.

ცოცხალი უვავილები

3) ეკატერინე ივანეს ასული სარაჯიშვილისაგან: „ღრ-
მად პატივცემულს ნ. ბ. ლოლობერიძეს“.

4) ქუთაისის საადგილ-მამულო ბანკისაგან: „მის მოქირ-
ნახულე მოღვაწეს ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძეს“.

5) საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზო-
გადოებისაგან: სამაგალითო მამულიშვილს, საზოგადო მოღვა-
წეს და ქველმოქმედს ნ. ბ. ლოლობერიძეს.

6) — ტფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა წინამძღოლ-
თა და დეპუტატთაგან: ღირსებულ მამულიშვილის ნიკოლოზ
ბესარიონის ძე ლოლობერიძის სსოვნას“.

7) — „განათლების“ საზოგადოებისაგან: სწავლა-განათ-
ლების გულითად მოქირნახულეს ნ. ბ. ლოლობერიძეს.

8) — ქუთაისის გუბერნიის თავად აზნაურობისგან: „გულ-
წრფელ ქართველს ნიკოლოზ ლოლობერიძეს“.

9) — იაკობ გოგებაშვილისაგან: სამაგალითო ქართველ
მოღვაწეს და ჩემ კარგ მეგობარს ნიკოლოზ ლოლობერიძეს“.

10) — ქართველ ქალთა კრა-კერვის მოწაფეთაგან: „სა-
უკეთესო მამულიშვილს ნიკოლოზ ბესარიონისძე ლოლობე-
რიძეს“.

11) — ელენე და ფილიპე გოგიჩაიშვილებისაგან: „ძვირ-
ფას მეგობარს ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძეს“.

12) — ქუთაისის ქალაქის თვითმართველობისაგან: „ქვე-
მარიტს ქართველ მოქალაქეს ნიკოლოზ ლოლობერიძეს“.

13) — პატარა ნიკუშა და თამარასაგან: „ძვირფას და და-
უვიწყარ ბიძას“.

14—ძმისწულებისაგან ნინო, თამარი, ალექსანდრე, დავით და მარიამ ღოღობერიძეებისაგან; დაუვიწყარ და საყვარელ ბიძა ნიკოსა.

15—ქუთაისის მამულების მდგმურებისაგან: „ძვირფას და მარად დაუვიწყარ ნიკოს“.

საფლავზე სიტყვა წარმოსთქვეს

1) დიდუბის დეკანოზმა მამა თალაკვაძემ, 2) ქუთაისის ქალაქის თავმა ი. ჩიქოვანმა, 3) ქუთაისის თავად-აზნაურობის წარმომადგენელმა, ლეჩხუმის მაზრის წინამძღოლმა იასონ გელოვანმა, 4) აკაკიმ, 5) ტფილისის ქალაქის თავმა ა. ი. ხატისოვმა.

ქუთაისიდან მოვიდა ორშაბათს დღეს მიხეილ ათანასის ძის კიქოძისაგან შემდეგი სამგლოვიარო დეპეშა: გადაეცით ჩემი უღრმესი მწუხარება ჩემი მეგობრის ნიკო ღოღობერიძის ნათესავეს მისი გარდაცვალების გამო.

ნ. ბ. ღოღობერიძის გარდაცვალების გამო ოდესიდან შემდეგი დეპეშა მივიღეთ; „უსამზღვროდ დამწუხრებული ვგლოვობ ჩემი ბიძისა, სულიერის მამისა და კეთილის მყოფელის ნიკოლოზ ბესარიონის ძის ღოღობერიძის გარდაცვალებასა. სტუდენტი დავით ღოღობერიძე“.

ჩედაქციათ მიიღო შემდეგი სამგლოვიარო დეპეშები:

პარიზიდან. „პარიზელ ქართველთა საზოგადოება გულწრფელადა სწუხს თავის საპატიო წევრის, ქართველ მოღვაწის და კეთილ ადამიან ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ღოღობერიძის დაკარგვის გამო.“

გამგეობის წევრი გიორგი ციციშვილი.

ნციიდან: „ვაცხადებთ დიდს მწუხარებას. ნ. ბ. ღოღობერიძის დაკარგვის გამო.“

ოთმანიშვილი, კალანდაძე, შავიშვილი, ჯოღოშვილი“

წლის თავზედ, 1912 წ. 27 დეკ. ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების გამგეობამ ქაშვეთის ეკლესიაში გადიხადა წლის წირვა და პანაშვიდი განსვენებულის შესახებ, რითაც მათ აღნიშნეს კვალად მისი მამულისშვილური ღირსება.

ქ. შ. წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოების თაოსნობით 30 დეკემბერს, ცნობილ ქველმოქმედის ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძის გარდაცვალების წლის თავზე, ქვაშვეთის წმ. გიორგის ეკლესიაში გადახდილ იქნება წირვა და პანაშვიდი განსვენებულის სულის მოსახსენებლად.

ქართ. შორის წ.-კითხ. გამავრცელებელ საზოგადოების გამგეობა აცხადებს, რომ კვირას, 30 დეკემბერს, ქვაშვეთის ეკლესიაში, გადახდ-ლი იქნება წლის წირვა და პანაშვიდი წ.-კ. საზოგადოების დამაარსებელი წევრის ქველმოქმედის **ნიკოლოზ ბესარიონის ძე ლოლობერიძის**

სულის მოსახსენებლად. წირვა დაიწყება დილის 10 საათზე, პანაშვიდი წირვის გათავებისათნავე.

ს. გ.

პირველი ქართული სტამბა რომში და ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილი.

საქართველოში, კათოლიკის მისიონერებმა პირველად ფეხი დაგვიდგინეს აღმავლობის დროს შემოდგეს, როცა საქართველო არაბთაგან განთავისუფლდა. მისიონერები საქართველოში კარგა ხანს დაშთენ, იგინი ურბნისის კრებასაც დაესწრნენ. მერე საქართველოდგან პაოსიანეთში (სომხეთი) გადავიდნენ, იქ პაოსიანთა შორის ამათ პირველად შეჰადაგეს კა-

თოლიკობა. საქართველოშიაც ამათ გაავრცელეს კათოლიკობა, დავით აღმაშენებელმა მთელი საქართველოს ერი და ეკლესია კათოლიკობას შეუერთა, პაპს დაუმორჩილდა. ამას ისტორიაც მოწმობს, საქართველოს ეკლესია რომის ეკლესიასთან შეერთებული თამარ მეფის დრომდე დაშთა, ხოლო ამ მეფის დროს, ცხეთაში მომხდარ საეკლესიო კრებამ გააცალკევა ქართული ეკლესია რომის კათოლიკის ეკლესიისაგან, ამის გამო თამარ მეფეს კარგის თვალთ არ უმზერს ვინმე მესხი და სხვა ასეთი მწერალნი.

მცხეთის ეკლესიაკი მაინც დაშთა კათოლიკის დედა ეკლესიად, იგი დღესაც იწოდება ქართულის ისტორიულს წიგნებში, როგორც კათოლიკეთა სამოციქულო დედა ეკლესია. ქართველები რჯულით კათოლიკები ყოფილან, ამიტომ უწოდებიად ძველადგანვე, კათოლიკე ეკლესია, -თორემ ამ სახელის ზაგიერ ქართულს სიტყვას იხმარებდნენ „მართლმადიდებელს“. ამის ცნობები ვინმე მესხსაც აქვს. თამარ მეფის შემდეგ, რუსუდან დედოფალმა, რომის პაპს ჰონორი მესამეს საქართველოს გამო თხოვნით მიმართა, მათში მიწერ-მოწერაც გაიმართა ჰონორი პაპმა რუსუდანს კათოლიკის მისიონერებიც გამოუგზავნა, ესენი რუსუდან დედოფალმა პატივისცემით მიიღო. ქართველთ შორის მისიონერებმა კათოლიკობას დაუწყეს გავრცელება, რამდენიმე ხნის შემდეგ, საქართველოში მისიონერები პაპმა გრიგოლ მეცხრემაც გამოგზავნა, ამათაც ჰქადაგეს კათოლიკობა. ქართველებში ისე გავრცელდა კათოლიკობა, რომ 1327 წ. თფილისში კათოლიკეთებისკოპოსის კათედრაც დაირსდა, ეპისკოპოსად განწესებულ იქმნა იოანე ფლორენციელი. კაცა განათლებული თავის დროის კვალად.

ამ დროდამ რომსა და საქართველოს შორის იმართება დიდი კავშირი, მისვლა-მოსვლა და მისიონერებას გზავნა, უცხო ტომის მისიონერებს ქართული ენის უცოდინრობა ძირელ უპირებდათ საქმეს. პირველ წლებს, ესენი ქართულ-ლათინ-

ნურ ფრანგულ ანბანის წიგნებს ხელით სწერდნენ, მერეც რაც ევროპაში სტამბა იქმნა შემოღებული და გავრცელებული ამიტომ კათოლიკის მისიონერებმაც იზრუნეს დიდათ, და 1627 წ. რომში გახსნეს პირველად ქართული სტამბა ამ სტამბის ისტორია რადგანაც ქვემოთ ვრცლად არის აწერილი, ამიტომ აქ მოკლედ ამ სტამბის დამაარსებელთ შესახებ მოვიყვანთ შემდეგ ცნობებს რაც იმ წერილში არა გვაქვს მოვანილი.

ევროპაში სტამბის შემოღების შემდეგ, როგორც იქმნა ქართველებმაც გახსნეს სტამბა, მაგრამ ქართველებმა საქართველოშიც არა, ან ქართველ მღვდლებმაც არა, არამედ კათოლიკის მისიონერებმა და ისიც რომში, ევროპაში, ამ დიდი საქმის მოწყობაში მხოლოდ ერთი ქართველი რეჟულა, ისიც კათოლიკობაზედ გადასული, ეს ყოფილა არქიმანდრიტ ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი, კათოლიკობა რომში მიიღო, მერე ნიკიფორე ირბახი ეწოდა ლათინური ენის კვალად, იტალიელ ბერებთან ესეც მარჯვენა ხელი ყოფილა სტამბის გახსნის საქმეში, ჩემს ნაწერ წიგნში ამ ნიკიფორეს შესახებ შეცდოებით სხვა ნაირად მაქვს აღწერილი, აქი მის შესახებ მოვიყვან ნამდვილ ცნობებს, რაც მის. თამარაშვილისაგან არის რომის არქივებში შეკრებილი.

კათოლიკის მისიონერები იტალიიდან საქართ. წასვლის დროს ყოველთვის სთხოვდნენ კონგრეგაციას, რომ ქართულ იტალიურ ენის სასწავლო წიგნები გვიბოძეთ, რომ მით ქართული ენა შევისწავლოთ და ხალხსაც მით გასაგები ენით ველაპარაკოდ, თორემ ფრანგულ-იტალიურ-ლათინურით ჩვენ ვერას ვაქმთ, ვერც ვიმოქმედებთ ვერც კათოლიკობას გავავრცელებთ მათშიო, რომის კონგრეგაცია ქართული წიგნების უქონლობის გამო დიდათ დამწუხრებული იყო, მისიონერები ქართულ იტალიურ ხელთნაწერ წიგნების კითხვა და სწავლებაც დიდათ ეძნელებოდათ.

ეს სიძნელე ძლეულ იქმნა XVIII საუკ. პირველ წლებს

პაპის ურბან მერვეს დროს. ამ დროს, საქართველოში სცხოვრობდნენ: მისიონერ მაჯი, პაულინი და სხვ ნა. ამათ თავს იდევს აუცილებლად ქართული სტამბის დაარსება, საქართველოდამ რომში წერილების წერა და პაპის წინაშე მუდარება სტამბის გახსნაზედ, ქართულ წიგნების ბეჭდვაზე. რომის ტახტმა შეისმინა ამათი მუდარება, კონგრეგაციამ გადასწყვიტა ქართული სტამბის დაარსება, მაგრამ ფიქრობდნენ ამისთვის თუ მათ სად დაეარსებინათ ეს სტამბა რომში, თუ საქართველოში, უმთავრესად საკიროდ მიაჩნდით საქართველოში. მაგრამ სიშორის გამო დაბრკოლება უჩნდებოდათ, ამტომ საქმე დროებით შეჩერდა, კოტახნის შემდეგ კარდინალთ შორის გადაწყდა კითხვი ასე: რადგანაც საქართველო ევროპისაგან შორს არის, რადგანაც ამ საკირო სტამბის გახსნის საქმე იქ ვერ ხერხდება, ამიტომ იგი რომში მაინც გავხსნათ და ჩვენის მისიონერებისათვის საკირო წიგნები აქ მაინც ვბეჭდოთ. კარდინალების ეს მოსზრება კონგრეგაციამ მოიწონა, ქართული სტამბის დაარსების საქმე 1620 წ. გათავდა.

მცირე ხანს შემდეგ, ამ გარემოებას, ანუ ქართული სტამბის გახსნის დაჩქარებას ხელი შეუწყო შემდეგ საქმემ:

შაჰაზისაგან საქართველოს აკლების შემდეგ, ევროპაში რამდენ გზისმე გაგზავნილ იქმნა არქიმანდრიტი ნიკოლოზ ჩოლაყაშვილი, ეს ნიკოლოზი იერუსალიმს იყო გაზრდილი, იგი იყო ძე რომან ჩოლაყაშვილისა, დედა ამის ყოფილა არაგვის ერისთავის ასული! ამაზედ ტრიმოთე მთავ. ეპის. სწერს შემდეგს: — „კაცი სახელოვანი წინამძღვარი მცხეთის ქალაქის და მოძღვართ—მოძღვარი კახეთს, ოდიშს ხოფლის კოცხელაურისა და იერუსალიმის ჯვარის მონასტრისა და გოლგოთას სამკედროსა ჩვენისა არქიმანდრიტი“ და სხვანი. აქედამ სჩანს, რომ ნიკოლოზ არქიმანდრიტს მთელ საქართველოში ჰქონია სახელი, იგი მოძღვარია

კახეთის მეფის, მასთან ქართლის მეფის, იმერეთის და თვით სამეგრელოს მთავრისაჲ. სჩანს, რომ მარალაჲ იგი გონიერი კაცი უნდა ყოფილიყოს.

ეს ნიკოლოზ ნიკიფორე არქიმანდრიტი რამდენ გზის მე იყო რუსეთს და ევროპაში ქართველთაგან ელჩად გაგზავნილი. ამას ანდობდნენ ევროპის სახელმწიფოთ პირთა წინაშე შუამდგომლობას როგორც კახეთის მეფე, ისევე ქართლის, იმერეთის და სამეგრელოს მთავარიც, რუსეთში მგზავრობის შემდეგ, წავიდა რომში, 1619 წ. პაპის წინაშე აღიარა კათოლიკობა, ამას დიდათ ხელს უწყობდნენ მეგობარ მისიონერები. ამათგან თავისუფლად შეისწავლა ევროპიული ენები, აზიური ენებიც კარგად იცოდა. რამდენ გზისმე იყო რომს; ნეპოლს, მადრიდს, ისპანის მეფესთან, საფრანგეთს-პარიზს, გერმან-პრუსიას, იტალიას და სხვა სახელმწიფოებშიც. ამ ნიკიფორეს მოიხსენებს XVII საუკ. მოგზაური შარდენი და ლამბერტიც, ამისაგან ევროპიულ ენების ცოდნას ესენიც ასაბუთებდნენ.

ნიკიფორემ მთელს ევროპაში ქართველ ერის კარგი ელიჩის სახელი მოახვეჭა, პაპის წინაშეც იგი გახდა მოწინავე პირი. ურბან მერვე ამას დიდს პატივს აგებდა, რომში ისე წაუვიდა საქმე, რომ როცა საქართველოს შესახებ, პაპის წინაშე კარდინალების კრება იყო ხოლმე, იქ ნიკოლოზიც ესწრებოდა, საქართველოს შესახებ თავისუფლად ლაპარაკობდა. რომიდან ნიკიფორე ირბახი ევროპიელთ სახელმწიფოებსაც ხშირად მიმართავდა წერილებით და საქართველოს შესახებ დახმარებას სთხოვდა. ნიკიფორე რომში დარჩა კარგა ხანს. ამის დროს, რომის ტახტს მრავალ გზის მისცეს სხვა და სხვა მოხსენებანი პატრი პეტრე ავითაბოლიმ, არქანჯო ლამბერტიმ, პატრი იოსებ ჯუდიჩმა და მრავალთაც სხვებმა, რომელნიც საქართველოს მდგომარეობას დიდის გულსაწვავის მიმართვით ნუხსავდნენ და აშკარავედნენ ევროპიულთ

წინაშე. 1620 წ. პაპის კარდინალთა კრება დიდს პატივსაცემ ქებას უძღვნის ნიკიფორეს:—„ვინაიდან პრაპაგანდის კრებამ კარგად დაიხსომა თქვენი ბრძენი მოქმედება და განსაკუთრებული გულ მოდგინება. რაც აქ ყოფნის დროს გამოიჩინედ საქმეთა წარმოებაში“ და სხვანი ასეთ ასეთი სიტყვანი. ნიკოლოზ-ნიკიფორე 1631 წ. უკვე საქართველოშია და სამეგრელოში სცხოვრებს.

ნიკოლოზ-ნიკიფორემ ევროპას და რომს დაჰყო ათ წელიწადზედ მეტი, ამ ხნის განმავლობაში, მან დიდათ იშრომა ქართული სტამბის გახსნის სასარგებლოდ. როგორც ქართველმა და ქართული ენის მცოდნემ, მან დასწერა ქართული ანბანი, ამის თანა დასწრებით იქმნა ამ ასოების ყალიბებიც გაკეთებული. მის მერე ასოებიც ჩამოასხეს, მასთან სტამბაც დაარსეს, სტამბის საქმე ისე მოეწყო, რომ პირველი ქართული წიგნები თვით ნიკიფორეს დროსვე დაიბეჭდა, ამის თანა დამსწრე ეს იყო, რისთვისაც იგი კათოლიკის მისიონერებთან დიდათაც შრომობდა. ამავე ნიკოლოზ-ნიკიფორეს დიდათ უმეცადინია რომის უმაღლეს, სასწავლებელში ქართული ენის კათედრაც დაუარსებიათ, მასზედ ქართული ენის პროფესორებიც დაუდგენიად. ასეთ შრომას გარდა ნიკოლოზ-ნიკიფორე ქართულ წიგნების შედგენაშიაც იღებდა მონაწილეობას, სხვათა შორის ეს შრომობდა იმ ქართულ-თათრულ-ლათინურ ლექსიკონის და გრამატიკის შედგენაზედაც, რომელიც 1651 წ. იქმნა იქვე, რომს, ცალკე წიგნად გამოცემული, ვრცელი ტომია, ქართულ-ლათინურ თათრულის ასოებით არის დაბეჭდილი.

რომში ქართული სტამბის მომზადებას შეუდგნენ 1623 წ. დაარსება იქმნა სტამბის 1627 წ. ქართული ასოები პირველად სანიმუშოდ დაბეჭდეს 1625 წ. ქართული წიგნები პირველად რომში გამოიცა 1627 წ. შემდეგ ამის ეს სტამბა მუშაობს ქართული წიგნების სასარგებლოდ. 1651 წ. გამოსცეს ვრცელი ტომი ქართულ იტალიურ-თათრულ ლექსიკონის და

გრამატიკა. მის შემდეგ სტამბის საქმე იფარება, თუ ისპობა, ამის ჩვენ არა ვიცით რა, ხოლო შემდეგი მთელს ამ საუკუნეში ქართულს ენაზედ აღარაფერი იბეჭდება. სტამბის მუშაკათ ითვლება როგორც ქართული ენის მცოდნე ქართველი ნიკოლოზ-ნიკიფორე ირბახი, მასთან პატრი მაჯი, პატრი პავლინი, პატრი ავითაბალი და ზოგნიც სხვანი, რომელთაც ქართული ენა კარგად ეცოდნენ და სტამბაში წიგნების აწყობასაცკი ესენი ასრულებდნენ.

ამიტომ ქართული სტამბის დაარსების ისტორია უნდა ჩაითვალოს 1625 წ. როცა ქართულ ანბანში პირველად სანიმუშოდ ბეჭდვა ნახა და არა 1708 წ. როცა ვახტანგ მეფემ გახსნა თფილისში ქართული სტამბა. ამ სტამბის დაარსების შემდეგ მიხ. თამარაშვილი ამ სიტყვებს სწერს; — „საქართველოსთვის ეს საუკუნე კიდევ იმით არის შესანიშნავი, რომ 1627 წ. როდესაც საქართველოს ჯერ სიზმრადაც არ ექმნებოდათ გაგონილი, რომშიკი პატრებმა ქართული სტამბა დაარსეს, გამოსცეს ქართული წიგნები და მით ევროპას ჩვენს ერთან ერთად გააცნეს ეგრეთვე ქართული ენა და ლიტერატურაც, გამოსცეს როგორც ლექსიკონი, გრამრტიკა, კატეხიზმა და სხვანი“. სამწუხაროდ ასეთ დიად სასტამბო საქმის ცნობა ჩვენთვის 1651 წ. შემდეგ ჩუმი არს, როგორ და სად არსებობდა იგი, იბეჭდებოდა რამე თუ აღარა გამოუციათ რა, ამის არაფერი ვიცით, ხოლო შემდეგი, ანუ XVIII საუკუნემკი სჩნდება ამ სტამბის არსებობის ცნობები. აქედამ სჩანს, რომ 1650 წლების შემდეგ ეს სტამბა არ მოსპობილა, ამ სტამბის განახლების მიზეზათ რადგანც პატრი გორელი ტულუკაანი დავითა ითვლება, ამიტომ აქ მოკლედ ამ პირის შესახებ ცოტა რამ ცნობებს მოვიყვანთ, რადგანაც მის შესახებ ჩვენ ცალკეც გვაქვს ვრცელი წიგნი დაბეჭდილი 1898 წ.

საბა ორბელიანის თავოსნობით, 1725 წ. რომში გაუგზავნიად სასწავლებლად ტულუკაშვილი დავითი, ამ დროს

დავითი 23 წლის ყოფილა, ამავე წლის 10 ივლის, დავითი სასწავლებლად შესულა კოლეგიაში. 1726 წ. კოლეგიას ფიცის მისცა. 1732 წ. 22 მარტს, დაიცვა ფილოსოფიის სიჯარო დისერტაცია, 1733 წ. მღვდლად ეკურთხა. 1734 წ. 28 ნოემ. გარდაიცვალა. ამ დავითს უზრუნვია რომის სტამბის განახლებისთვის და ეს მოუწყვია კიდეც. ამის განახლება მას მიტომ მოუნდომია, რადგანაც მას ქართული წიგნებიც უწერია, იქ მათი ბეჭდვაც სურვებია, მაგრამ ამას იგი ვეღარ მოსწრებია, გარდაცვლილა. სტამბაკი მოუწყესრიგებია, მოუმზადებია, ეს მომზადებულ-განახლებული სტამბა დარჩენილა დროებით, ისევ უმოძრაოდ. პატრი დავითას კონგრეგაციისთვის უთხოვია სიკვდილს წინედ, რომ ქართული სტამბა განახლდეს, იგი არ იქმნეს წინანდელივით დავიწყებულა.

რომის ტახტს პატრი დავითას დაელება შეუსმენიად, სტამბისთვის ყურადღება მიუქცევიად და როცა გარემოებას ხელი შეუწყვია, მაშინ მათ სტამბა განახლებით გაუხსნიათ კიდეც, პატრი დავითას ქართული ხელთნაწერები მრალად ჰქონია ნაწერ-დასაბეჭდად მომზადებულნი. ზოგი იტალიურის ენიდამ ნათარგმნი, სხვათა შორის ლათინურიდამ უთარგმნია „საქრისტიანო მოძღვრება“ წინასიტყვაობით დასაბეჭდად გამზადებული. ასევე ნათარგმნი ჰქონია თომა კემფელის წიგნი „მიბაძვა ქრისტესი“ და მასთან სხვებიც, მაგრამ მათ დაბეჭდვას ვერ მოსწრებია. მის სიკვდილის შემდეგ, რომში გაჩნდა ერთი ქართველ კათოლიკე მღვდელი, სომხის კათოლიკეთ ტიბიკონზედ მღვარი, ვენეციის მიხთარისტებისაგან გაზრდილ გადაგვარებული, ხოლო ქართული ენის მცოდნეკი.

კონგრეგაციის თავოსნობით ამ ქართველ გვარის მხითარისტ მღვდელს დაევალა ტულუკაანთ დავითას წიგნების გამოცემა, დავითის სიკვდილის შემდეგ, 1740 წ. ქართული სტამბა მალე იქმნა განახლებულ-გაღებული, ამ განახლებულ სტამბაში ხსენებულმა ქართველ ტომის და ენის მღვდელმა გამოსცა მარტოდ „საქრისტიანო მოძღვრება“ 1741 წ. წიგნ-

ში ერთ ალაგას მან, როგორც მხითარისტებისაგან გაზდილმა დავითას გვერდზედ „სომეხიც“ მიუმატა და გამოვიდა: — „გორელი პატრი ტულუკიანთ სომეხი დავითა“. რომში ამის შემდეგ ეს სტამბა აღარ მოისპობილა, აქ XVIII საუკ. გასვლამდის ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა. მაგალითებრ როგორც 1799 წ. ამავე პატრი დავითას წიგნი „საქრისტიანო მოძღვრება“ მეორედ იქმნა გამოცემული ახალციხელის სომეხ კათოლიკეთა ტიბიკონის მღვდლის გრიგოლ ბაღინოვასაგან. რომის ქართულ სტამბამ 1626 წლიდან ჩვენთვის ცნობით იარსება XVIII საუკ. გასვლამდის, იგი არც შემდეგ მოისპო. XIX საუკ. ვენეციის სტამბაც ამ სტამბის საძირკველიდან იქმნა აღმოცენებული, რომლის მეთაურათაც ითვლება აბატი-პეტრე ხარისპირაშვილი და კათოლიკეთ მღვ. ივ. მამულაშვილი, ამათის მეცადინეობით და შრომით გაიხსნა სომეხთა ვენეტიკის ბერების სტამბის მახლობლად ქართული სტამბა, სადაც იმავე დროს მათ ქართული წიგნებიც გამოსცეს.

სიტყვა „სომეხ კათოლიკეთ“ ქართველებს დაერქვათ 1740 წ. აქამდის ქართველებში მისი ხსენებაც არ იყო. ყველა ქართველი რომის კათოლიკეთ ირიცხებოდა, მხითარისტებმა რაკი ნახეს უპატრონო საქართველოს კათოლიკობა, მერე ამათგან ქართველ კათოლიკეთ შვილებს წაყვანა უწყეს და მხითარისტებში სომხურად გაზრდა, მერე მღვდლად კურთხევა, მასთან იმასაც არწმუნებდენ, რომ თქვენ სომეხ-კათოლიკენი ხართო. ასეთ ქართველებს მხითარისტები ეხლაც სძლიონ. პატრი დავითასკი თავის შესახებ ერთ ალაგასაცკო არა აქვს ნახმარი, რომ იგი სომეხ-კათოლიკე იყო.

ქართული სტამბის საქმე და ქართული ასოების

ჩამოსხმა რუბინეთში 1696 წ.

და ანთიმოს ქართველ მღვდელ მონაზონი

რაც დრო გადის, მით ნელ-ნელა სხვა და სხვა ცნობები სჩნდება ქართული სტამბის ისტორიის შესახებ. მაგალითებრ, ამ ბოლოს წლებს, იტალიაში, ფრანგულს ენაზედ, დაიბეჭდა ისტორია საქართველოს ეკლესიისა, დაწერილი საქართველოში და რომის არქივებში მოპოვებულის ცნობებით, რაზედაც კარგახანია შრომობდა ქართველებში კარგად ცნობილი პატრი მიხეილ თამარაშვილი. ამ წიგნის შესახებ ჩვენგან ლაპარაკი მეტი იქნება, ისკი უნდა ითქვას, რომ ამ წიგნის დამწერმა ქართველ ერს კაი ძეგლი დაუდგა ევროპაში და მით თვითაც დიდი სახელი დაიმსახურა, ეს რომ ასე არის. ამას ასაბუთებს აქ მოყვანილი ცნობები.

ეს ისტორია 700 გვ. მეტი არის, შიგ მოთავსებულია 105 სურათი და ორი საქართველოს რუკა, როგორც ძველის დროის, ისევე ახლის დროისა, სურათებს გარდა სხვაც ბევრი რამ ღირსება აქვს ამ წიგნს, მიუხედავად ასეთის შინაგან ღირსების იგი გამოცემულია მდიდრად, კარგს ქალაქ ზუგდიდში, კარგის ასოებით და სხვაფრივთაც დაჯილდოვებული, ერთის სიტყვით შინაგან თუ გარეგან ეს წიგნი არის ნამდვილი ძეგლი ღირსებულ ერის შესახებ და მასთან დამწერისთვისაც სამადლობელო შრომა. როგორც მოსალოდნელი იყო, ეს წიგნი დიდის სიამოვნებით მიიღეს არამც თუ მარტოდ იტალიას და ისპანიაში, არამედ საფრანგეთში, გერმანიას, ავსტრიაში, ინგლისს, ესე იგი მთელს ევროპაში და ამათ გარდა თვით სლავიანთა ტომთა მონათესავეებმაც თურმე დიდი პატივი აგეს, დიდის სიამოვნებით მიიღეს ეს ისტორია მათ.

სხვათა შორის ეს წიგნი გაუწერათ გასაცნობათ რუმინიაში, ბუხარესტის სამეცნიერო აკადემიას. ასევე გაუწერიათ ევროპის ყველა ერთა უმაღლეს სასწავლებლებში. მთელს ევროპაში არ დარჩენილა არც ერთი ერი და სახელმწიფო, თუ სხვა სამთავროების მექონი ერი, რომ იქ არ გაეწერათ ეს ისტორია. ბევრის ადგილებიდან მიხ. თამარაშვილს მადლობის წერილებიც მიუღია, ბევრისაგან განუსაზღვრეოის ქება და თან დიდი მადლობაც. სწერდნენ თურმე:--დღემდე, ჩვენ, საქართველოს სულ არ ვიცნობდით, მისი ცნობები სამწუხაროდ ჩვენს გეოგრაფიულ წიგნებშიც არ სჩანდაო. დღეის შემდეგკი, ამ წიგნის საშვალეებით საქართველო გეოგრაფიულ წიგნებშიაც ადგილს დაიჭერსო.

ასეთ ცნობებს გარდა, როგორც სწერს თვით მიხ. თამარაშვილი: ამ წიგნის ბიბლიოგრაფიული წერილები ბევრს ევროპაულს გაზეთებში დაუბეჭდიათ, ძალიან ბევრში, იმოდონა, რომ კაცი ყველას ვერ მოსთვლისო, ვერც შეკრებსო. იტალიური ზოგი გაზეთების ნომრები 30 მდე მეც გამომიგზავნა. ყველა ეს ცნობები ჩვენ აქ შემდეგის მიზეზების წყალობით მოვიყვანეთ.

სხვათა შორის, მიხ. თამარაშვილს დიდი მადლობის წერილი მიუღია ბუხარესტის აკადემიიდან, ამასთანავე მათ უცნობეობათ სხვა და სხვა ისტორიული ცნობები ქართული სტამბის შესახებ. ამ ცნობებს მიხ. თამარაშვილი მწერს, მეც აქვდამ ვსარგებლობ და ვსწერ ამ წერილს. ბუხარესტის აკადემიას რაკა გაუცენიათ მიხ. თამარაშვილის წიგნი, ამ ცნობით მათ უსარგებლნიათ, მასთან ბევრი რამ ისტორიული ცნობები გახსენებიათ და მერე ამ ცნობებით მიხ. თამარაშვილისთვის მიუმართნიათ. აკადემია აი რას სწერს, რას ატყობინებს და ან რას ავალებს:

XVII საუკუნის გასულს, ბუხარესტში მისულა, ერთი ქართველ მღვდელ მონაზონი ანთიმოზი. ეს მღვდელ მონაზონი დასახლებულა იქ, შეუსწავლია კარგად მათი ენა, მე-

რე გაუშენებია ერთი მონასტერი ამ მონასტერში შეუკრებია მოწესე ძმები, მის მერე იგი ისე დაწინაურებულა, რომ მათს ენაზედ თამამად ქადაგებანიცკი დაუწყია, ამ ანთიმოს მღვდელ მონოზონს ბუხარესტში უცხოვრია და იქვე თავის მონასტერში გარდაცვლილა. ანას დარჩენია იმოდონა ქადაგებანი, საიდამაც თურმე ორი ტომი გამოსულა, დღესაც თურმე რუმინიაში, ამ ქადაგების წიგნებს პირველი აღგილი უკავია, სასულიერო მწერლობაში, ეს წიგნები პირველ სამქადაგებლო წიგნებათ ითვლებიან ასე იწერებიან, თურმე. მეც ასე მწერს მიხ. თამარაშვილი.

ამვე მღვდელ მონოზონს რუმინეთში ყოფნა სხვაფერივითაც გამოუყენებია, იგი დაახლოვებია ბუხარესტში, რუმინელთა სტამბის საქმეებს და რამდენიმე ხნის განმავლობაში მას კარგად გაუცნია სტამბის სახელოსნო საქმენი, შემდეგ ამას უმეტადინია და საქმე იქამდის მიუყვანია, რომ ბუხარესტში ქართული ასოების ყალიბებიცკი გაუკეთებინებია, ესე იგი ამ ბერს განუზრახავს ქართული სტამბის დაარსება რუმინეთსა, თუ საქართველოში. ეს გარემოება მისთვის მაინც არ იქნებოდა ძნელი, რადგანც ანთიმოს მღვდელ მონოზონს რომის ქართული სტამბის დაარსების საქმეც კარგად ეცოდინებოდა: ექვე არ უნდა. ამას ჩვენ მიტომ ვფიქრობთ. რადგანც როგორც შემდეგ ვხედავთ, საქართველოში ანუ თფილისში 1707 წ. გახსნილ ქართული სტამბის ასოები განურჩევლათ წააგავს რომის ქართულ სტამბის ასოებს, ორივე სტამბის ასოებს ერთი ყალიბები უჩანს.

ჩვენ თამამად ვიტყვით, რომ თფილისის სტამბის ასოები და მის ყალიბები საქართველოში არ არის გაკეთებული და ჩამოსხმული. იგი ან რომის სტამბაში არის ჩამოსხმული და ან ბუხარესტში. ვფიქრობთ, რომ უფრო ბუხარესტში უნდა იქმნეს, რადგანაც რომის სტამბას ხუცური ასოები არ აქვნდა და საქართველოშიკი ერთ დროს, ანუ 1708 წ. მხედრული ასოებითაც დაიბეჭდა წიგნები და ხუცური ასოებითაც.

ვფიქრობთ, რომ მხედრულ ასოების ყალიბებს. ბუხარესტში ანთიმოს მღვდელ მონოზონი რომის ასოებიდან ჩამოასხმევინებდა, ხუცური ასოების ყალიბებისკი პირდაპირ მის დაწერილ ხუცურ ანბანიდან უნდა იყოს ყოველივე გადაღებული და ჩამოსხმული. ამაზედ ჩვენ მიტომ ვსაუბრობთ, რადგანაც ისტორიაში არ არის მოთხრობილი იმისი ცნობებიც, თუ საქართველოში როცა სტამბა გაიხსნა, მაშინ მისი იარაღი ანუ ყოველივე საჭიროება საიდან მოიტანეს. ჩვენ ვიცით მხოლოდ ის გარემოება, რომ ვახტანგ მეფემ ვლახეთიდან მესტამბენი მოიყვანა, თფილისში სტამბა გახსნა და ქართული წიგნების ბეჭედა დაიწყო. პირველიდამკი ეს ასე იქმნებოდა და ყოველივე სასტამბო საბეჭდავის და ასოების უცხოეთიდან უნდა შემოეტანათ, სამწუხაროდ ამის შესახებ მაშინდელ დაბეჭდილს წიგნების ცნობები სულ არაფერს იძლევიან.

ძველ მესტამბენი საბეჭდავ სტანოკს—დაზგას უწოდებდნენ, მაშინ საბეჭდი მაშინები არ იყო, თორემ ქართველები მაშინას-მანქანას უხმობენ, რადგანაც საბეჭდი სტანოკი არსებობდა, ამიტომ სტანოკს დაზგას უწოდებდნენ. არის კიდევ ერთნაირი მოხსენება რომ პლაკის, თუ ყალიბების მჭრელობითაა ეს უნდა ნიშნავდეს ასოების ყალიბების ჩამოსხმას. ვფიქრობთ, რომ საქართველოში ასოების ყალიბების ჩამოსხმა უნდა შემადელოთ 1780 წლიდან, როცა თფილისში მეფე ერეკლეს წადილით ქართული სტამბა განახლდა, რაზედაც 30 ათასი მანათი დაიხარჯა თურმე, ამ სტამბის გაშვით სტამბოლელი ოპანგოვები იყვნენ, ამიტომ საფიქრელი არის რომ ამ დროს ამათის ცდით, ასოების ჩამოსხმაც უნდა დეწყოთ, ჩამოსხმულ ასოებს გარდახის ასოებსაც სკრიდნენ თურმე მაშინ.

ანთიმოს მღვდელ მონოზონს XVII საუკუნის ბოლოსვე დაუწყებია საქართველოში წერილების წერა და სტამბის გახსნის საჭიროება, შემდეგ დროს, ამას ვახტანგ მეფესთან გაუ-

მართავს მიწერ-მოწერა და სტამბის გახსნის საქიროებაზედ ლაპარაკი. ბევრის მიწერ-მოწერის შემდეგ, ვახტანგ მეფეს განუზრახავს სტამბის გახსნა, როგორც სჩანს მთელის ამ სტამბის გახსნის მეთაურობა უნდა ეკუთვნოდეს ანთიმოს მღვდელ მონოზონს, რაშიდაც როგორც ვხედავთ შემდეგ დროს სტამბის გასახსნელად ხელოსნებს, სასტამბო იარაღის და მასთან ყოველივე საქიროებას იგი გზავნის ბუხარესტიდამ და ვლახეთიდამ საქართველოში.

ასე რომ უმთავრესად ქართული სტამბის გახსნის საქმე პირდაპირ ამ ანთიმოს ეკუთვნის და არა სხვა ვინმეს. გინდ ვახტანგ მეფეს, მესტამზე ხელოსნებიც ამას შეუგულიანებია, იგინი ამის რჩევით წამოსულან საქართველოში. ფიქრი არ უნდა, რომ ამ საქმეზედ ანთიმოსის ფულიც დაიხარჯებოდა. სამწუხაროდ ჩვენ ამ ბერის ცხოვრებას სულ არ ვიცნობთ, ეს ცნობებიც თამარაშვილის წიგნის საშუალებით შევიტყეთ, საინტერესო არის ამ ანთიმოსის მოქმედების და ქადაგების საქმენიც, ნამეტურ მის წიგნების, რომელთაც რუმინელთა საქადაგებლო მწერლობაში პირველი ადგილი უკავია დღესაცაო.

გარდა ასეთის ცნობების აკადემია ითხოვს კვალად შემდეგს: „საქართველოში მესტამბენი ჩვენის ქვეყნიდამ წავიდნენო. ამ ჩვენის თანა მექვეყნე ხელოსნების მიერ ქართულის დაბეჭდილის წიგნების არაფერი გვაქვს გარდა ორი წიგნისო, გვაკლია კონდაკიო. ამიტომ ვითხოვთ თქვენის დახმარებით ეს წიგნი მოპოვებულ იქმნეს და აკადემიაში გამოგზავნილი, რის ფასაც ჩვენ გადავიხდით დიდის მადლობითაო“ აკადემიას თურმე ყველა ცნობები და საბუთები ჰქონია შეკრებილი მასზედ, თუ როდის და როგორ წამოვიდნენ რუმინეთიდამ საქართველოში მესტამბენი, ან ამ სტამბის განწყობის საქმე როგორ მომზადდა, როგორ მოეწყო ანთიმოს მონოზონის შრომით და ვახტანგ მეფის მე-

თაურობით საქართველოში. ამის ცნობაც არის თურმე იქ დაშთენილი, რომ ქართული ასოების ნიმუშებიც პირველიდან ანთიმოს მღვდელ მონოზონმა ბუხარესტში დაბეჭდაო.

რუმინელ-ვლახელ მესტამბეთა აძებები.

როგორც ანთიმოს მღვდელ მონოზონი, ისევე მის თანამგზნობელნი, ვახტანგ მეფე და მათთან მესტამბენი გატაცებულნი ყოფილან ქართული წიგნის ბეჭედის სიხარულით. დიდათ ყოფილან შეყვარებულ და განღვიძებულნი, ამ დიად სურვილს კარგად აჩენს შემდეგი ცნობებიც. თუ ვლახელ მესტამბენი რამდენად მოწადინებულნი ყოფილან ქართულ წიგნის ბეჭედის პატივისცემისაგან. ესა სჩანს შემდეგის, მათ მიერ დაბეჭდილ წიგნებზედ მიწერილ ლაღადებათაგან. აი მათ მიერ დაბეჭდილ ქართული წიგნის მინაწერები:

ქ: ვითარცა უცხონი იხარებენ ხილვასა ზედა თვისთა სამკვიდრებელთასა:

და ზღვათა შინა მავალნი ხილვასა ზედა ნავათ საყუდელთასა:

ეგრეცა მესტამბენი იხარებენ განსრულებასა ზედა წიგნთასა;

ამის შემდეგ რუმინეთულს ენაზედ მესტამბეთ აქვსთ მიბეჭდილი შემდეგი ლექსი ქართულის ასოებით:

ქ. პრეკუმ ჩეი სტრეინი დორესკ: მშია სემ ვაზეა:

ფინდისტინ ინტრატე ცარე: დენუპოტსეშა ზ ეა:

ქ. ში კაჩეი ჩეს პრე მარე: ბატუწ დეფურთუნა:

ში რო ავა პრე უმ დუმნეზეუ: დე ლინიშტე ბუნა:

ქ: აშაშა ტიპოგრაფი: და კერცეი სფერიშე რე:

ლაჟდა ნენჩეტატა: დაუ: ში მულ ცემი რე:

ცხადი საქმე არის, რომ რუმინეთიდან, ვლახელ რუმინელ მესტამბენი საქართველოში აღვილად არ წამოვიდოდნენ სტამბის გასახსნელად, რომ მათ სურვილს თანამდებათ დიადი მიძარტვაც არა ჰქონიყო სარჩულად დადებული. საქართველო მაშინგან შორს იყო, მასთან გზაში გზავერობისაგან ოსმალთაგანაც ცარცვა, ხოცვა და ათას ნაირი ვაება მუდამ დღე უნდა ჰქონიყოდ მოსალოდნელად, ამიტომ მათი იქილამ წაშოსვლაც მეტად ძნელი და ძვირ-ფასისაღ უნდა ყოფილიყოს. მას, ანუ სი(ყო)ცხლის შეწირვას, ვერაფერი საფასი ვერ დასძლევდა, ამას აღვილად ვერავინ იკისრებდა. ხოლო აქ ზემოდ მოყვანილ მცნება გვაუწყებს ცხადათ იმ გარემოებას, რომ ასეთ დიდ ისტორიულს საქმისათვის, როგორიც არის ქართული სტამბის გახნის საქმე საქართველოში, მისი მცნებით თვით ვლახელ მესტამბენიცკი ისე ყოფილან განღვიძებულნი, მათი რასაც ყოველი დაბრკოლება და შიშინაობაცკი მართივად დაუძლევია.

ყოველივე ისტორიული ვალი ნატვრითაც შესრულებიან, წამოსულან ვინ იცის სადა, არ შეშინებიან არც ზღვაში სვლას, არც მტერთ თავსხმას, არც ცარცვა-ქენჯნვას, არც სხვაფრივ დარბევას, ყოველივე დაუძლევიათ თვისის შეგნებით, თვის კაცობრიულ მიმართულებით, უკანასკნელ ყოველივე დაუძლევიათ, ყოველივე აღუსრულებიან. მოსულან საქართველოში და ქართველთა წინაშე, ქართული დიადი ისტორიული საქმეც შეუქმნიათ, სტამბა გაუხსნიათ, ამ სტამბის მათს სიხარულს კარგად აჩენს ზემოდ მოყვანილი მცნება, რომ „ვითარცა ყოველ ადამიანი გახარებულ არს თვისის სიმდიდრის ხილვით და ცხოვრებითაო. ანუ როგორც ზღვაში მავალი, განსაცდელს მყოფი და დაღუპვის გზაზედ მდგარი ბევრის ვაების შემდეგ, მიაღწევს ზღვით ხმელეთის ნავთ საყუდარს კიდევს, და რისაგანაც იგი გახარებულ იქნებაო, ეგრეთვე მესტამბეთ ახარებს ხილვა თვისგან დაბეჭდილ წიგნებისაო.

ეს ისეთი ისტორიული ღირსება გახლავს, ისეთი მცნება, რაც არამც თუ მაშინ არამედ ეს თვით ზეენს დროშისკი იშვიათი არის, ასეთი მნიშვნელობა სტამბისა არამც თუ მაშინ, არამედ ასე შეგნება ქართველებში თვით დღესაც არ ესმის: ბევრს, დღესაც სტამბა სტამბის ხელოსნებს მიიჩნიათ პრბოთა გუნდათ, უმეცარ მუშათა უმეცრულ ცრემლის ღვრათ ლუკმა პურისთვის, ამას გარეშე სხვა არაფრათ, ასეთნი არიან დღევანდელ ქართველთ მესტამბენი, ამომწყობნი, მბეჭდავნი და თვით უპრალო მუშაკნიც. ამათ შრომას არაფერი იდეიური არა ჰფლობს, არაფერი მიზანი, ესენი არიან სტამბის ბრმა იარაღნი, ბრმა მანქანები, უმეცრული მუშები, მუშაობენ ისე, რომ თვითაც არ ესმით მიზანი თავიანთის: უშავობის. ეს რომ ასე არ ყოფილიყოს, მაშინ ქართული სტამბის მუშაკნი 200 წლის ქართული სტამბის არსებობას დიდის კრძალვით იდღესასწაულებდნენ, მაგრამ როგორც ეს თქვით ზემოთაც, მათ ამის შეგნება სულ არ აქვს, მიტომაც მოხდა რომ მათ ყოველივე ასეთ ვალის გადახდა შეუგნებლათაც დასტოვეს. სირცხვილი კი უნდა აქვდესთ ასეთ პირებს თვის წინაპარ მწიგნობარ მესტამბე მოტრფიალეთა წინაშე, რომელთა სიხარულის ცნობებიც აქ მოვიყვანეთ თვით მათის დროის სიტყვებით. ვიტყვით შენიშვნად შემდეგს: თფილისში, 1707 წ. ნახევარს ქართული სტამბა გახსნილ უნდა იყოს ნამდვილ რუმინეთიდან მოსულ ხელოსნებთან, ამას აქ მოყვანილი რუმინელი ენის ლექსიც მოწმობს. ასე რომ უმთავრესად ქართული სტამბის დაარსების ისტორიაში რუმინეთს ეთმობა ადგილი. მეორე კიდევ:

რუმინეთის ერი კათოლიკობას აღიარებს და ეს ქართველ ზღვდელ მონაზონი ვინ არის, რა სჯულის, ბერძნის სჯულის მექონი თუ კათოლიკე, არც ამის ცნობა ვიცით. თუკა ბერძნის სჯულის გამოკი ფეიქროათ რომ არ უნდა იქმნეს, იქნება ეს ანთიმოსი ქართველ კათოლიკეთ მონაზონი იყო. მიხ. თამარაშვილი დაგვიპრდა ამის ცნობის მოწოდებას, მაგრამ იგი მას აღარ დასცალდა.

საინტერესოა ამ ანთიმოსის ცხორების და ვინაობის
კარგად გაცნობა.

არჩილ მეფის ცნობა ქართული სტამბის შესახებ 1691 წ.

თფილისის სტამბის გახსნის შესახებ, თუ როგორ მოაწ-
ყო ვახტანგ მეფემ, ნელ-ნელა ჩნდება სხვა და სხვა ცნობე-
ბიც, ირკვევა და აქილამ ეტყობულობთ, რომ ვახტანგ მეფე-
ზედ წინედ სასტამბო საქმეების ცნობა არჩილ მეფესაც ჰქო-
ნია, ეს ცნობა შეეხება ისეთ დროს, როცა ვახტანგ მეფე
სპარსეთში სცხოვრებდა. არჩილი იმერეთიდან რუსეთში რომ
გადასახლდა, მოსკოვში სცხოვრებდა, მოსკოვში ყოფნის დროს
ამასა გაუცვნია რუსული სასტამბო საქმენი, ამისთვის იგი
ისე სცდილობდა თურმე, რომ ქართული ასოების ყალიბებიც
კი ჩამოასხმევინა, მასთან ასოებიც და ვიდრე საქართველოში,
პირველად ქართული სტამბა გაიხსნებოდა, არჩილმა თურმე
მოსკოვში ქართული სტამბის სანიმუშოთ, ერთი პატარა წიგ-
ნიცკი დასტამბა თურმე განცხადების მსგავსად. პროფესორმა
ალექსანდრე ხახანაშვილმა ამ წიგნის სათაურიც გვაცნობა და
მისი დაბეჭდვის დროთ 1693 წ. აღნიშნა. ესე იგი რამდენივე
წლით წინეთ ვიდრე თფილისში 1708 წ. ქართული სტამბა
გაიხსნებოდა.

არჩილ მეფის მესტამბეთა ცნობასაც ცხადი საქმე არის,
რომ კაი ისტორია ექმნება, სამწუხაროდ ჩვენკი მის შესახებ
არა ვიცით რა, ხოლო ვახტანგ მეფეკი მოიხსენებს არჩილის
სახელს პირველ დაბეჭდილ ქართულ წიგნების ფურცელზედ
რომ მე ამა და ამ მეფის არჩილის მონათესავე ვახტანგმა გავ-
მართე საქართველოში პირველად სტამბაო. არჩილი აქ ისე
არის მოხსენებული, რასაც ეკვი არა აქვს; რომ არჩილსაც
უნდა ექმნეს სტამბის გახსნაში წილი.

ისივე უნდა მოვიხსენო, რომ არჩილ მეფე და ანთიმოს მღვდელ მონაზონი ერთ დროს სჩანან სასტამბო ასპარეზედ, მასთან ერთი მეორისგან შორს არის, მაგრამ წადილიკი მათი ერთი არის, ასევე არ შეიძლება არ დავასახელოთ ბრძენი მეფე ლევანი, მამა ვახტანგ მეფია, რომლიც სპარსეთში სცხოვრობდა, იქ ეს მაჰმადიანობას, აღიარებდა, იმავე დროს იგი იყო საიდუმლო კათოლიკეც. სპარსეთში მყოფ კათოლიკის მისიონერებთან საიდუმლოთაც ეზიარებოდა ხოლმე. ამის შვილი ვახტანგიც ხომ სპარსეთში იზდებოდა, ყველა ამათხედ დიდი გავლენა აქენდათ კათოლიკის მისიონერებს, იგინი აცნობებდენ ამათ სტამბის საჭიროებას საქართველოში, ლევან მეფეს სტამბის საჭიროება ისე საქაროდ მიაჩნდა რომ შეჴდედ დროს, ანუ 1707 წ. სტამბის გასახსნელად ვახტანგ მეფეს ამანაკი გამოუგზავნა სპარსეთიდან ფული და დაავალა სტამბის მოწყობა, ყოველივე ამათ ცდაზედკი ცხადი საქმე არის, რომ რომში დაარსებულ ქართულ სტამბის საქმესაც დიდი მზიშვნელობა ექმნებოდა, ვინაიდან ამ სასტამბო საქმეთა ცნობებს ლევან მეფეს, თუ ამის შვილს ვახტანგს ყოველთვის კათოლიკის მისიონერები ცხადათ აცნობებდნენ

მეფე ერეკლესაგან თფილისის სტამბის განახლება,

და

1780 წ. პოლოს და ტერ დავით ოქანეზოვები.

თფილისში, 1708 წ. გახსნილი ქართული სტამბა ძვირად დამჯდარა, მასზედ ჩამდენიმე ათასი თუმანი ფული დაიხარჯა. სტამბაკი კარგად მოაწყეს, ამას გვჩენებს მარტოდ მხედრული და ხუცური ასოების ნიმუშები, მასთან მის ცოდნაც, რომ ფურცლებზედ ზოგს სტრიქონებში ჩამდენიმე წითელის წამლით არის დაბეჭდილი. ამას გარდა ხუცურსა და

მხედრულს ასოებში არის პევრნაირი ზომის, ანუ ნუმრების ასოები, მოკლეთ უნდა ითქვას, რომ 1708 წ. თფილისის ქართული სტამბა საქარისის იარაღით, ასოებით და სასტამბოს საჭირო განძეულობით ყოფილა სავსე, თავის დროის კვალად ეს სტამბა შესამჩნევია. ამ შეგნეფას თვით წიგნების ასოების მრავალნაირობაც აჩენს.

სჩანს, რომ სტამბის გახსნამდის, მის მომწყობთ კარგი ხელ-მძღვანელი ჰყოლიათ, მათ კაი შეგნება ჰქონიათ როგორც ხელთ-ნაწერის წიგნების, ისევე იმისიც, თუ წიგნის ფურცლებზედ, ზოგიერთ ნაწერების აღგილები ერთი მხარისაგან როგორ უნდა გარჩეულიყოს, როგორ რა უნდა დაებეჭდათ გარჩევით, რომ ამის შეგნება მკითხველსაც სკოლნიყოს. ამის შეგნება მათ კარგად ჰქონიად, ამიტომაც მოუწყვათ ისე მდიდრად, რომ წიგნის ყოველს ალაგას თქვენ ხელად თავის შესაფერს გასარჩევს ასოებს, ყოველივე ეს ცხადი საბუთი. არის მის, რომ ამ სტამბის გახსნა იქმნება 10-15 წელს მზადდებოდა და არა ერთსა და ორს წელს, როგორც ეს ჩვენ გვეგონა. მაინც ანთიმოს მღვდელ მონოზნის ცნობები და მიწერ-მოწერის დაწყება, წინედ უნდა იყოს 1695 წლებს, თორემ 1708 წ. გახსნილ სტამბის საქმენიერთ წელიწადს ვერ მომზადდებოდა.

თუმცა 1708 წ. თფილისში სტამბა კაის სიმდიდრით და მასალით გაიხსნა, ხოლო მისი სიმდიდრე და სტამბის მოწყობილობაჲი დარჩა ერთნაირის რიცხვით და შემდეგ წლებში მას სხვა რამ ახალი, საბეჭდავი და ასოების აღარაფერი მიმატებია. იგი დარჩა ისე, როგორც იყო და შემდეგ წლებში, სამწუხაროდ, წარმატების მაგიერ იგი ხშირად კლებასაც ეძლეოდა. ნამეტურ მტერთა თავ-დასხმის დროს, როცა თფილისის ქალაქს იკლებდნენ, მაშინ სტამბასაც აოხრებდნენ, ხან შესტამბენი ხმარობდნენ ამასთვის ყოველნაირ ცდას და სტამბის ყოველივეს მიწაში მარხამდნენ, ასე ინახავდნენ შემდგის

თვის ზას უვნებლად, ყოველ შემთხვევაში სტამბას ამითიც ხშირად იარაღი აკლდებოდა და ზარალი მოსდიოდა, ამ გვარად, ნელ-ნელა სტამბამ ისე აკლო, იგი ისე შემცირდა, რომ 1760 წლებში მისი არსებობა ოდნავლა ხერხდებოდა, იბეჭდებოდა ხოლმე სამეფოს რამე განკარგულება, ანუ მეფის და კათოლიკოზის ბრძანება და ასეთ საჭირო ქაღალდები, თორემ წიგნების ბეჭდვა ძნელი, იშვიათი იყო, ამ ნაკლს მეფე ერეკლემ ყურადღება მიაქცია, მოინდომა სტამბის განახლება, უკეთესად მოწყობა. ეს მან მალეც მოახერხა.

იმ დროს, თფილისში; სცხოვრობდა ერთი ბერძნის არქიმანდრიტი, მელეტეოსი. კაცი თავის დროის კვალად მწიგნობარი, მეფე ერეკლესთანაც ახლოს მდგარი. ეს არქიმანდრიტი იმ დროს კონსტანტინეპოლს აპირებდა წასვლას. მეფე ერეკლე ამას ზოელაპარაკა და სტამბისათვის მცოდნე კაცების შოვნა დაავალა, მასთან სასტამბო ყველა იარაღეულობის მოპოვებაც. მელეტეოსს არქიმანდრიტმა მეფის დავალება თავაზად მიიღო და შეჰპარდა ყოველივეს შესრულებას. ე' მალე წავიდა საბერძნეთში, მივიდა კონსტანტინეპოლს და შეუდგა ერეკლეს დავალების შესრულებას, მესტამბე ხელოსნების ძებნას. ამან იშოვნა რამდენიმე მესტამბენი და სტამბის საჭირო იარაღებიც. ამაზედ მან მეფე ერეკლესთან მიწერ-მოწერაც გამართა.

აუწყა ყოველივე ცნობები და უკანასკნელ მოაწყო და მოახერხა ისიც, რომ კონსტანტინეპოლიდამ თფილისში, მეფე ერეკლეს სტამბის სახელოსნოთ, ორი მესტამბე სომეხიც გამოუგზავნა. ესენი იყვნენ პოდოს და დავით ტერ-ოჰანეზოვები, სტამბოლელი სომეხნი. მელეტეოსისაგან შეგულიანებულინი სტამბოლიდამ წამოვიდნენ საქართველოში და 1709 წ. ესენი უკვე თფილისში მოვიდნენ. ამათვე მოუტანიათ თან სტამბისათვის ბევრი რამ საჭირო იარაღეულობა, რაც მეფისაგან დაბარებული ჰქონია მელეტეოსს.

თფილისში მოსულ მესტამბენი მეფე ერეკლემ პატივის-

ცემათ მიიღო, მათ მიუჩინა საქმეთ სტამბის განახლება და გამშენიერება. ამ მესტამბეებს ქართული ენა არა სკოდნიად, მაგრამ თარგმანებით მალე დაუწყევიათ სტამბის წესიერებაში მოყვანა და მისი განახლება. ამავ დროს, მათ ქართული ენის შესწავლაც დაუწყევიათ და შოკლე დროის განპავლობაში ისე შეუსწავლიად ქართული ენა, რომ წლის თავზედ სტამბის განახლების და მუშაობის დაწყების დროს, თვისი მოსვლის და სტამბის განახლების ამბები, ანუ ისტორია წიგნათაჲსი შერუდ-გენიად და ქართულს ენაზედ დაუბეჭდიათ, ეს პატარა წიგნი დაბეჭდილი არის 1782 წ. ამ წიგნში იგინი დიდათ აქებენ მეფე ერეკლეს, წიგნში მეფეს ქების გარდა სხეც ბევრი რამ საინტერესო ცნობები არის მოყვანილი განახლებულს სტამბის შესახებ. სტამბის განახლება მეფეს 30 ათას მანეთად დასჯ-დომია, ასე სწერს პროფესორი ალექსანდრე, ცაგარელი. წიგნების ბეჭდვა ამ სტამბაში უხვად და მრავლად დაუწყევიათ, ამ დროს თფილისში ერთი ცხვა სტამბა იყო, კეფერაშვილების, მეტეხის გალავანში არსებობდა. ეს მეორე ახალი სტამბა გახლდათ, საქმარისადაც ფართო ყოფილა. იგი სიონის-მახლობლად ყოფილა გახსნილი. მისი არსებობა 1795 წ. გაგრძელდა დიდის წარმატებით, აქ დაიბეჭდენ თითქმის ყვე-ლა ქართული საეკლესიო წიგნები განმეორებით, რაც 1708 წლების შემდეგ აღარ დასტამბულიყვნენ.

თქმულება არის, რომ ამ სტამბაში, 1782 წლიდან იწ-ყეს სამეფო ბრძანებათა ბეჭდვის ქაღალდების გამოცემაც. ამ დრომდე კი ეს არ ყოფილა, ხოლო 1782 წლიდან ამ სო-მეხ მესტამბეებსაც დაუწყევიათ ბეჭდვა, ასეთ განცხადებათა ცნობებს ქართველთმეფეთა გამგეობა აძლევდა, მათისავე ხარ-ჯითა იბეჭდებოდა. სტამბის ხარჯს ყოველთვის სამეფო ხა-ზინა იხდიდა, შესავალიც ხაზინის ანუ სამეფოსი იყო. პირველად საქართველოში გაზეთების მსგავსად, სამეფო ფუ-რცლების ბეჭდვა ამ დროდამ დაუწყევიათ. ზოგს განცხადებას სახელად „ლეპორტი“ ეწერა თურქულ; ამიტომაც არის ქართ

ველ გლეხებშია ცკი დარჩენილი თქმულება, რომ „ლეპორტი შოერთვია“ ანუ „ლეპორტი საიღამ მოგერთვია“ მაშინ ეს ნიშნავდა ახალ ამბის მოტანას, ანუ სამეფოს განცხადების შეტყობას, ასე ყოფილა საქმე. ასე რომ: ქართულს ენაზედ გაზეთის მსგავსად სამეფო ბძანებათა და განცხადებათა ბეჭვდის დროთ ჩვენ უნდა მივიღოთ 1782 წ. და არა 1817 წელი. ეს როგორც აქამდე იყო ჩვენში ცნობილი და მეც ასე მიწერია წინედ.

განახლებული სტამბა დაამხო 1795 წლის უბედურებამ, ამ დამხობასთან ერთად ქრება მის მეთაურთა მესტამბეთა ხსენებაც, ივინი აღარსად სჩანან 1795 წლის შემდეგ, სჩანს სტამბის გამგეობას თავი გაანებეს, რადგანც თვით სტამბაც აღარ არსებობდა, აქლებული იყო და ზოგი ნივთებიც მიწაში დამარხული.

საინტერესოა არის, რომ ამ სტამბის განახლების ცნობა შეკრებულ იქმნეს, საკირთა თვით ამ საქმის მესტამბეთა ცნობებიც, მაგრამ სამწუხაროდ ჩვენ მათ შესახებ ბევრი არაფერი ვიცით. საყუარდლებო არის ის გარემოებაც, თუ მათ ახლად აღდგენილ სტამბაში როგორი წესები აქვდათ, შაგირდების აყვანა, ან სხვა ამ გვარნი, ნამეტურ ქარგლები რა ფასად მუშაობდნენ და საქმეში რას იღებდნენ. სამწუხაროდ ყველა ამავების შესახებ ჩვენ არაფერი ცნობები ვიცით. იმის ცნობაა არის, რომ 1795 წ. შემდეგ, მეფის ბრძანებით ყოველივე სასტამბო იარაღეულობა მღ. კეფერაშვილმა შეკრიბა. მიწაში დაფლულნი ამოაღა და მით თვისი სტამბა გააფართოვა და მეტეხშიც გახსნა, სადაც წიგნების ბეჭვდაც დაწყო.

საქართველოში, სასტამბოთ, ასოების უმეტესი ტყვიიდან ყოფილა ჩამოსხმულები, მასთან მათ ხის ასოებიც სცოდნია. ხილამ სკრიდნენ თურმე ასოებს, თითო ასოს ახლანდური სპიჩკის სიგძე ჰქონია. მისი ხელობის ოსტატობა თფილსში 1710 წ. შემდეგ, აღორძინებულა, რასაც ვლახელ მესტამბენიც

უწყობდნენ თურმე საოსტატოდ ხელს და ცოდნას. ასეთ ასოებს და სასტამბო იარაღთა ამოჭრას იმ დროს ჩუქურმის მკრელნიც მისდევდნენ კარგად, მათ ამის იარაღიც აქვდათ. ასოებს ლამაზათ სკრიდნენ თურმე, ასეთ ხის ასოებით ბევრი მხედრული წიგნი არის ნაბეჭდი. ხუცური ასოებისკი არ უჭირად ხეზედ. ასეთ ხის რამდენიმე ასო მეცკი ვნახე 1878 წ. ერთ მოხუც ხელოსანს მესტამბესთან. ამ მესტამბემ ასეთ ასოების შესახებ ბევრი რამ ცნობები იცოდა, მეკი არ ვიცოდი მაშინ ამის მნიშვნელობა, ამიტომ მისის მონათხრობით ვერაფერი დავწერე, ეხლა აღარც მახსოვს-რა.

პირველ ქართული სტამბის გაიხსნა რომს, 1626 წ.

ევროპაში, გუტენბერგისაგან შემოღებულ სტამბას იარაღის მოგონების ცნობები, ერთობ მალე მოიფინა, ახლად დაბეჭდილ წიგნის ცნობები მთელს ევროპას ელვასავებ მოედო, ეს ცნობები ბალაკანის კუნძულზე მცხოვრებ სლავიანებმაც მალე შეიტყეს. ჩვენშიაც გაიგეს მის ცნობა რომ ევროპაში, სასტამბო იარაღი და წიგნის ბეჭედიც მოუგონიათო. წიგნის ბეჭედის ამბები მრავალთ სჯეროდათ, მრავალთათვის დაუჯერებელი იყო. ჩვენს დაუჯერებლობას მალე მოეფლინა უებარი წამალი, ევროპის კათოლიკე სარწმუნოების მალიარებელთ მამათაგან ამის ცნობები საქართველოშიაც მალე მოიფინა, დაუჯერებელი ამბავი დასაჯერებელ ჰყვეს მით უფრო, რადგანც მაშინ ტფილისში, კათოლიკის სარწმუნოების მალიარებელთ ეპისკოპოზის კათედრაც არსებობდა კათედრაზე მათი ეპისკოპოზნიც განაგებდნენ. ამ მოძღვართ მეოხებით სტამბის ცნობებს გარდა სხვაც ბევრი რამ საყურადღებო ცნობები გავრცელდა მაშინ.

მაგალითებზე.

დედამიწის ტრილი, რაც დიდხანს დაუჯერებელი იყო ქართველებში.

ევროპიელთ მკურნალობა, ბეზიობა, დოხტურობა, რაც მისიონერებმა კარგად იცოდნენ.

საქართველოში ევროპულად სწავლის დაწყება, წიგნების ბეჭედა, გაზეთების კითხვა და კომერციული სწავლის მიღებისთვის ნეპოლში მგზავრობა.

ქართველთ შვილებმა XVII სუ-კ. იწყეს ევროპის უმაღლეს სასწავლებლებში გამგზავრება და სწავლის მიღება რომს პარიზს, ვენას და სხვაგან.

ქართველთ თუმცა აღრიდგანვე შეიტყეს, რომ ევროპაში წიგნის საბეჭდი შემოიღესო, მაგრამ მათგან სარგებლობის ცნობა კი ჰაზრათაც არ მოსდიოდათ. გუტენბერგმა 1456 წ. გამართა თავის პირველი სტამბა, ანის შემდეგ მალე სლავიანთ ტომებმაც იწყეს დამართვა. ამ დიად საქმეს სომხებმაც დროით მიაქციეს ყურადღება, ამათ 1557 წ. ვენეციაში, გამართეს სომხური სტამბა, ამის ამბავმაც ზოაწია საქართველოში, ამანაც არა მცდირედი მნიშვნელობა იქონია ქართველებზე. 1564 წ. რუსებმა განართეს მოსკოვს პირველი რუსული სტამბა, ეს ამბავიც მალე შეიტყეს ქართველთ. ქართველნიც მიეცნენ სტამბის ნატვრას, მაგრამ მოხერხება კი ერთობ უძნელდებოდათ. საქართველოში სტამბის გახსნის ნატვრას და საქმეებს ის გარემოებაც უფრო აფერხებდა, რადგანაც როდესაც ეს შესანიშნავი საქმე ევროპაში გაბრწყინდა, სწორედ იმ დროს საქართველოსთვის კი დადგა შავი და ბნელი დღეები, იმ დროს იწყეს ჩვენს თავზე ჰუსულმან მტრებმა ნაფარდობა და პარპაში.

აქ, სტამბის გახსნისთვის არავის სცალოდა. ამ დროს, საქართველო განცალკევდა, ნაწილ-ნაწილ დაიყო, შტოებათ, სამეფოებათ, ჩვენდა საუბედუროდ, გარეშე მტერთ გარდა, თვით ქართველთაც იწყეს ერთმანეთში მტრობა და ბრძოლა.

ხშირად მთავარი-მთავარს ებრძოდა, სახლიშვილი-სახლიშვილს, ხეობა-ხეობას, მთა-მთას, ბარი-ბარს, ქართლი-კახეთს, იმერეთი თვის სამთავროებს და ყველა ესენი კი ერთმანეთს. ყველა ამანებით კარგათ სარგებლობდა ჩვენს გარშემო მყოფ მაჰმადიანები. მათი მახვილი სასტიკათ გვეცვებოდა გარს, შინაურ მტრობას მაინცა და მაინც დიდი შესამჩნევო ზარალი არ მოჰქონდა, რაც იყო და რამაც მოგვიღო ბოლო, ეს იყო გარეშე მტერთაგან მოწოდებული ძალა. გარეშე მტრებთა ბრძოლით ქართველთ ისე გაუძნელდათ საქმე, რომ სტამბის გახსნა კი არა და სიცოცხლის შეფარელობაც კი უქირდათ.

მრავალნი ჰკვირობდნენ და ჰკვირობენ კიდევ, რომ სიქართველოში, სტამბის არსებობის ცნობა ერთობ გვიან მოაღწიაო. ქართველებმა სტამბა ერთობ გვიან გახსნესო. ვინც ჩვენს წარსულს დააკვირდება, იმას ეს საკვირველად არ დაუშთება. თუ საქმეს დავაკვირდებით და შევადარებთ ქართული სტამბის და წიგნების ბეჭედის საქმეს რუსებისა და სომხებისაგან დახსნილ სტამბებთა წელთა რიცხვს, ეს მაინცა და მაინც შორი-შორს არ გამოვა, სულ 65 წლის განსხვავებას შეადგენს, პირველ ქართული ასოების ყალიბები ჩამოსხმულ იქმნა 1625 წ. პირველი სტამბა რომში იქმნა გამართული, 1626 წ. ქართული ანბანის წიგნაკიც გამოიცა. 1626 წ. ამიდან ჩვენ ვხედავთ, რომ გუტენბერგმა ევროპაში 1455 წ. გახსნა ირველი სტამბა, სომხებმა 1557 წ. ვენეციას, რუსებმა 1564 წ. მოსკოვს და ქართული სტამბა ქართველთ ლათინის წეს-რიგის პატრება 1625 წ. გახსნეს, რომში. ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველთ შორის, სტამბის გახსნის საკიროება XVI საუკ. დამლევსვე გამოითქვა, ეს გამოთქმა პირველად ლათინის წეს-რიგის პატრებისაგან დაიძრა, ამის ნატვრა მათ ქართველთ დიდებულთა და მეფეებსაც მოახსენეს. მათი მოხსენება ყველას ესიამოვნა, XVII საუკ. დამდეგს, რომში მათგან მიწერ-მოწერაც გაიმართა, პაპს ავედრებდნენ საქართველოს შეფარელობას, რომში

ქართული სტამბის დაარსებას და წიგნების ბეჭედას. ასეთ ნატვრას არამც თუ უცხო ქვეყნათა „პროპაგანდოს“ ძმები და დები აღგნენ, არამედ ყველა იმ ღროის სხვადა-სხვა ორდენის ძმანი და მამანიც, ყველას დიდი სიხარული ჰქონდა აზიაში ქრისტიანობის მფარველ საქართველოსი. ნამეჟურ პატივით უმზერდნენ პაპი და მისი კარდინალები.

ერთის ლათინის წეს-რიგის პატრისაგან ასეთი ცნობა არის წარდგენილი პაპის წინაშე ქართველების შესახებ: „მთელს აზიის სამეფოებთ შორის ქრისტიან მეფენი და ერნი მძლავრის მუსულმანებისაგან დაეცნენ, დაეცა თვით ბიზანტია, მაგრამ საქრისტიანო საქართველო, რომელიც შავ-ზღვის და კასპის ზღვის შუა სძევს და რომელ ქვეყნის ხალხნიც განთქმულნი არიან ქრისტიანობის მფარველობით, დღევანდლამდე შეინახეს თავიანთი საკუთარი მეფობა, მთელს აზიის დაცემულ ქრისტიანებს ესენი უვლიან, ამათმეტი მათ მფარველი, პატრონი არაფინა ჰყავსთ. აზიაში ქართველთ დიდი ამაგი, დიდი შრომა მიუძღვით ქრისტიანობის მფარველობისთვის. კავკასიის ერთ შორის საღმე თუ ქრისტიანობა ბრწყინავს, საღმე თუ მისი შუქი ანათებს, ამ შუქის სინათლის მიმცემნი ქართველები არიან, ასეთ ღირსეულ, ასეთ თავდადებულ ერთათვის საჭიროა სტამბის გახსნა, წიგნების ბეჭედა და თქვენის უწმინდესობის მფარველობა, რადგანაც მათ შორას არა მცირედნი სცხოვრობენ ისეთნიც, რომელნიც ჩვენს წმინდა სარწმუნოებას აღიარებენ“

ასეთ ცნობებით აღვსილი წერილები მისიონერს მარიოს, მაჯის, სტეფანე, პაულინს და ნიკიფორე ირბახსაც ხშირად უგზავნიათ პაპის წინაშე და დიდათ ცდილან ქართული სტამბის გახსნას, ამათს ასეთს ღიჯს ნატვრას თვით მათივე საქმის ფაქტები გამოაჩენენ. ამათზე ბევრათ წინეთკი სხვა მისიონერებსაც უსაუბრიად და უშრომინათ რომის წინაშე ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებისათვის. ამათიც დიდი სამსახური მიუძღვით.

მხნე მქადაგებელთ მეოხებით რომის უმაღლეს სამღვდელ-
ლოების წინაშე ძრიელ უადვილესად დაიბადა ჰაზრი ქართუ-
ლი სტამბის გახსნის შესახებ, ბევრის საუბრის და კამათის
შემდეგ უკვე გადაწყდა ქართული სტამბის გახსნის კითხვა
და ყველა ხარჯი იკისრა პაპის გამგეობამ. ამ საქმეს დიდათ
ხელს უწყობდნენ ზემოთ ხსენებული პირები: მარიოსი, სტე-
ფანე, მაჯი და ნიკიფორე. ამათ შეადგინეს ქართული ანბანი,
მათის თავდარიგითვე ჩანოასხეს ქართული ასოების ყალიბები,
ამათის ზედამხედველობით დაარსა სტამბა, ამათვე შეადგინეს
და დასწერეს ყველა ის წიგნები. რაც-კი საქიროდ დაინახეს
დასაბეჭდათ. 1625 წ. უკვე გამოცხადდა ცნობა, რომ პაპის
„უცხო სამქადაგებლო ძმობის“ თავოსნობით და პაპის მფარ-
ველობით რომში ქართული სტამბა ფუძნდებოდა.

ამ დროს პაულინი, მარიოსი, მაჯი და ნიკიფორე რომ-
ში იქმნენ მიწვეულნი, მათ მალე მოაწყეს სტამბა, მის გამ-
გეობა თვით იკისრეს და 1627 წ. უკვე ქართულ იტალიურ
წიგნიც დაბეჭდეს. პირველად რომში დაიბეჭდა ქართული
ანბანი—ლოცვებით, ეს ლოცვები საქართველოს კათოლიკე-
თათვის იყო საჭირო, რადგანც ლათინის ბერებს ძრიელ უჭ-
ირდებოდათ მრევლისთვის ანბანის და ნამეტურ ლოცვების
გადაწერ-გადმოწერა. იმ დღიდან ვიდრე 1800 წლამდე, რომ-
ში ქართული წიგნების ბეჭედა არ მოსპობილა. ანბანსა და
ლოცვებს მოჰყვა „ქართულ იტალიურ სლავარი“ შედგენილი
სტეფანე პაულინისაგან, ნიკიფორე ირბახის დახმარებით და
დაბეჭდილი 1629 წ. რომსვე. აი თვით წიგნის სათაურიც,
რომელიც მოგვყავს შეუცვლელად. როგორც წიგნის სათაურ-
ზეა მოთავსებული, ჩვენც აქ იმ სახით მოგვყავს ეს ასოები
და სიტყვები.

Diffionario giorgiano
e Italiano. Composto da Stefano Paolini con l'aiurio del M. R.
P. D Niceforo Jrbahi.
Giorgiano, Monaco di S. Bafilio.

ad vso de' Missionarii
della Sagra Congregatine de Propaganda fide.

გამოცემა In. Roma,

Nella Stampa della Sagra Congr. de Propag. fide.

CICDC XXIX—1629

Con licenza de' superiori.

ამ ცნობაში მოხსენებული ნიკიფორე ირბახი, წმ. ბასილისა, ცხადია რომ ქართველ ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილია, თვით ლათინური ცნობა იძლევა, რომ იგი ქართველთ ბერი არის. ეს წიგნი, რომელიც დაბეჭდილია 1629 წ. მეორე ამის წიგნაკი მაგალითებრ „ქართულ-იტალიურ თათრულ გრამატიკა და სლავარი“ გამოიცა 1671 წ. ნიკიფორეს სიკვდილის კარგა ხნის შემდეგ, მის დაბეჭვდას ნიკიფორე არ მოესწრა. ეს წიგნი ადრე მე შეცდომით ავსუხსე ერთ ჩემს წიგნში.

ამ სათაურის მეორე გვერდზედ მოხსენება არის დაბეჭდილი თვით წიგნის შესახებ. მეხუთე გვერდზედ წინასიტყვაობა იწყება, რომელიც შედგენილია „პროპაგანდოს“ ძმებისაგან, რომ ეს „ქართულ-იტალიურ სლავარი“ ივერიელთ სასარგებლოთ იბეჭდებოდა. წიგნის დასაწყისი ასე იწყება „Alfabeto Giorgiano“ ამას მისდევს ქართული ანბანი, ანბანის შემდეგ სიტყვები იწყება, სიტყვებზე მიწერილია ქართული ასოებით ეს სიტყვები, რომელიც თავის წერტილებითვე მოგვყავს აქ: — „: . ლქსი: . იბერიკო: . ფჳანსი: .“ ქართულ ასოებს გვერდით ლათინური ანბანი აქვს დაბეჭდილი, ზოგი ხსნის ქართულ სიტყვებსაც, გვერდზედ ლათინური სიტყვებიც აქვს მიბეჭდილი. ამ სიტყვების შემდეგ ქართული ასოები ლათინურის ასოებთან არის ნაბეჭდი, რომ მისიონერებს გაადვილებოდათ ქართული ენის შესწავლა. წიგნი შეიცავს 128 გვ. თითო გვერდზედ დაბეჭდილია 18—19 სიტყვა, ყველა ქართულ სიტყვას თავის თარგმანიც აქვს.

თავის დროის კვალათ ეს წიგნი საქმარისად კარგს ქალღმერთს დაბეჭდილი. . ასეთი ქალღმერთი მაშინკი არა და XVIII საუკ. იშვიათი იყო საქართველოში. „სლავრს“ მოჰყვა ქართულ-იტალიურ გრამატიკის შედგენა, რომელ გრამატიკის ბოლოს ქალღმერთი, არაბული და ებრაული ასოებიც არის მოთავსებული. გრამატიკას შედარებითი კილო აქვს მიცემული. უნდა ვსთქვათ, რომ იმ დროის კვალათ ეს შრომა ჩვენ ერთობ დიდს სამეცნიერო შრომათ მიგვაჩნია, დიდს შრომას გარეშე, ამ წიგნის დაბეჭვდა მაშინ დიდს ფულს, დიდს ხარჯსაც მოითხოვდა, რადგანც იგი ვრცელი ტომია. ეს „ქართულ იტალიური გრამატიკა“ მისიონერს მარიოს მაჯის შეუდგენია და გამოუციათ მხოლოდ 1670 წ. რომს, ვინ გამოცა, თვით ენერგიულმა მისიონერებმა თუ სხვა ვინმემ — ეს არ სჩანს.

Syntagma fon hugvarim orientalium quae in georgiae regionibus au'diuntur Liber primus Complesctans Georgianae, seu Ibericae vulgaris linguae Institutiones grammaticae Authore D. Francisco Maria Moggio, clerico reguaria, Panormitano. Romae,

Ex Typographia sacrae Congregationis de Propaganda Fide M. D. C. LXX 1670 წ. Superiorum permissu.

ამ შრომიდამ ნათლად სჩანს, რომ მარიოს მაჯი დიდი შრომის და ენერგიის მისიონერი უნდა ყოფილიყოს. წიგნის გვერდთა რიცხვი შეიცავს 400 გვერდს, დაბეჭდილია საწერ ზოგად თაბახიან ქალღმერთად. ამ წიგნებს გარდა ხსენებულ პირებს სხვა წიგნებიც უბეჭდიათ, მაგრამ ჩვენ ამ წიგნების არაფერი ვიცით, 1733 წ. ამავე სტამბაში გამოცა პატრმა ტულუკიანთ დავითამ „საქრისტიანო მოძღვრება“ რომის ქართველ კათოლიკეთათვის, შემდეგ ეს „საქრისტიანო“ მეორეთ 1793 წ. იქმნა გამოცემული და მესამედ 1800 წ. მესამე გამოცემაში მღვდელს ახალციხელ ბაღინაშვილსაც მი-

ულია მონაწილეობა. 1741 წ. ამავე სტამბაში გამოსცა პატრ-
მა ტულუყანთ დავითამ პატრმა „საქარისტიანო მოძღვრე-
ბა“ მოკლედ დარიგებულმა მარტვილთათვის. დაიბეჭდა
წმიდა რომის ქალაქს, სასწავლოსა შნა, რომელსაც ქარ-
თულათ ჰქვიათ „პროპაგანდო ფიდელ“ მთავრობასა ბენე-
დიქტე XII რომის პაპისა 1741 წელს. გამოცემის ხარჯი
პაპის ყოფილა.

ამ ქართული ასოების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ იგი-
ნი კარგად ჰხატვენ ქართულ ანბანის სახეს თავის მოქარგუ-
ლობით. ასოების ზომა დღევანდელის ვენის ასოების მეთორ-
მეტე ნომერს უდრის. უნდა შევნიშნოთ, რომ „სლავარში“
ნახმარი ძველი ქართული მართლ წერის ნიშნები სამ-სამი
წერტილია ჯვარედინათ, რის ხმარებაც XV საუკ. არაბულის
ანბანის ხმაურების ზე გავლენით, საქართველოში, მხედრულს
ხელთ-ნაწერებში წინ წავიდა. ქართულის გრამატიკიდან კი ეს
გამოდევნილია, აქ ნახმარია მართლ წერის ყველა საგრამა-
ტიკო ნიშნები. ასე რომ ამის მზერით კაცი განცვიფრდება.
პირველად ლათინის ბერებმა შემოიტანეს ეს ნიშნები ჩვენში,
პირველად ამათ იხმარეს ქართულს წიგნებში. XVII საუკუ-
ნეში-კი არა და ამ ნიშნების ხმარება ქართველებმა თვით
XVIII საუკუნეშიაც არ იცოდენ. ამ გრამატიკაში ნიშნებიც
საოცარის სიფრთხილით არის ნახმარი, არსად კაცი მათ უად-
გილობას ვერ შენიშნავს, ყველგან ეს ნიშნები !?-, 'ა- რიგზე
არიან დანიშნულნი

უნდა ვსთქვათ, რომ ქართველ ერის ისტორიაში, პირ-
ველ ქართულ სტამბის გახსნა 1708 წ, კი არ უნდა მივაწე-
როთ, არამედ 1626 წ. რომში, როცა პაპი ურბან მერ-
ვე საქართველოს მფარველი გახდა, როცა საქართველოში
მათი მქადაგებლები მრავლად გაჩნდნენ. ჩვენ, 1626 წ. უნდა
ვიანგარიშოთ ქართული სტამბის გახსნისათვის. რიგია, რომ
ასეთ დიდს საგანს, ძვირფას მხარეს ჩვენის ისტორიისას, სრუ-
ლი ჯეროვანი ყურადღება მიექცეს. ოდესმე რომში პირველ

ქართულ სტამბის დაარსების სახსოვრად ვიდღესასწაულოთ კიდეც, მთელ ევროპას ვამცნოთ, რომ პირველი ქართული სტამბა როდის და სად გაიხსნა, ამასთანავე აინუსხოს ისტორია იმგანწყობილების, პეტივისცემის და სიბრალულის, რაც კი ჩვენს მეფეებს და პაპებს შორის ყოფილა დამკვიდრებული. ამ ისტორიისათვის რომში ძრიელ ბევრი მასალები აღმოჩნდება, ამ მასალებიდან კარგათ გამოაჩნდება, თუ რომის ტახტმა რა განძრახებით გახსნა რომში ქართული სტამბა.

რომის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობებმა საქართველოშიაც მალე მოაღწიეს, ჯერ ქართველთ დაბეჭდილი წიგნები არც კი ენახათ თვალთ, რომ სიტყვით ესმოდათ: რომში პატრებს ქართული წიგნები დაუბეჭდიათო. ეს თქმულება მალე გამართლდა, ლათინის პატრებმა ქართულად დაბეჭდილი წიგნები მიღე შემოიტანეს საქართველოში, ეს დაბეჭდი წიგნები ოთხსაე-კუთხივ მოჰფინეს, ყველა ქართველი განკვირვებულ იყო ასეთის საოცარის საქმისაგან, მრავალ იწყეს თვალის გახილება და ირგვლივ ფხიზლათ მხერა. იმ დროის ქართველთ ხშირად უსაუბრიათ სტამბის და წიგნის ბეჭდვის საქიროებაზე, მაგრამ მოხერხებით კი ვერ მოუხერხებოდათ, შინაურს და გარეულს მტრობას და გარემოებას ხელი შეუშლია მათთვის, ხოლო რაც შეეხება სტამბის გახსნის საქიროებას და ცნობებს, ეს საქართველოში უპირველესად რომიდან შთამოღერილა, ასე რომ ჩვენი სტამბების ისტორიის სიდიადე რომიდან იწყება და ამ მნიშვნელოვან დიდ საქმის წარმომადგენლებათ მარიოს მაჯი, ნიკოლოზ ირბახი და სტეფანე პაულინი იგულისხმებიან, ესენი არიან ჩვენი წარმომადგენელნი, ამ მოძღვართ მოქმედება და სახელები ანათებენ ჩვენის ბეჭდვის ისტორიაში. ოდესმე თუ ქართულს ან ევროპიულს ენაზე დაიწერა ქართული ბეჭდვის ისტორია იქ ეს პირები მაშინ უპირველეს აღვიღს დაიკავებენ.

ამ მქადაგებელ მოძღვრებთა შესახებაც ვიტყვით მცირედ. რამეს: ზემოხსენებულ მოძღვარ მისიონერებში გარდა ნიკი-

ფორე ირბახის ყველანი ტომით იტალიელნი იყვნენ, იგინი ეკუთნოდნენ პაპის „უცხოთა სამქადაგებლო მშობას“, რომელსაც მათებურათ „პროპაგანდა ფიდე“ ეწოდება. ესენი აღრიდგანვე იყვნენ აზიის ქვეყნებში ნავალი. შემდგომ მოგზაურობის იგინი დაემკიდრნენ საქართველოში. აქ მათ კარგა ხანი იცხოვრეს, გაიცნეს საქართველოს კუთხეები, ხალხი, ენა, ისტორია, სხვა-და სხვა პირობები და ბოლოს ამ ხალხისათვის ცდა და ღწვას მიეცნენ, უკანასკნელ მათის მეოხებით რომში ქაროული სტამბაც გაიხსნა. ამ სახელოვან მისიონერების ცხოვრების წელნი 1650 წლებამდე სჩანს, შემდეგ კი ისპობა მათი სახელების მოხსენება.

საქართველოში მათი მოსვლა შეეხება 1615—1617 წლებზე არა უგვიანეს. სტამბის გახსნის შემდეგ ესენი მიხმობილნი იქმნენ რომში. რომში მისულთ ქართველთ ერს მარტოთ სტამბის გახსნა ლა წიგნების ბეჭედა არ აკმარეს. ამათ მოხსენება მიართვეს პაპს და ითხოვეს „პროპაგანდაში“ ქართული ენის კათედრის დაარსება და საყოველთაოდ იქ ქართული ენის მცოდნე პროფესორის ყოლა. პაპი თანხმა გახდა ამის და მალე იქმნა უმაღლეს სასულიერო სასწავლებელში ქართული ენის კათედრის დაარსება, მასზე პროფესორათ დადგენილ იქმნენ თვით ეს მოძღვარნიც, რის მეოხებით რომი-დამ ესენი საქართველოში ველარ დაბრუნდნენ. იქ დარჩნენ, იქ მოღვაწეობდნენ ჩვენის გვარის სასარგებლოთ, ჩვენის წარსულის მამა-პაპათ ძეთა გონების განსანათლავათ. ქართულ ენის პროფესორებთ რიცხვი რომში თვით მეცხრამეტე საუკუნის დამდეგამდისაც არ მოსპობილა. უკანასკნელ დროს, ე. ი. 1800 წ. რომში, პაპის „უცხო ქვეყანათა სამქადაგებლო“ ენის კათედრის უფროსად ახალციხელი მღვდელი გრიგოლ ბაღინაშვილი იყო, რომელიც აგრეთვე სომხურ ენის პროფესორათაც იგულისხმებოდა.

საშუალ საუკუნოებიდამ, ევროპაში, კათოლიკის სარწმუნოებისათვის იწყება ათასნაირი სარწმუნოებრივი ბრძოლა

და კამათი. სასტიკს კამათს რეფორმაციებიც მოჰყვა. იმ დროს, კათოლიკის ეკლესია დიდს განსაცდელში იყო, მას დიდი გასაქირი ადგა, მაგრამ რომს ამ გაქირვების დროსაც კი არ დაუფიწყნია საქართველო და ქართველი ხალხი, აღმოსავლეთის ხალხებთან შორის საკმარისი ზედაშედეგობა ჰქონიათ ქართველობაზე მიპყრობილი, ქართველთა სასარგებლოთ იგინი ფუფუნსაც საკმარისად ხარჯავდნენ. ეს დიდად საყურადღებოა და მასთანვე პატრუ საცემი. ეს ისტორიული მშვენიერება ჩვენის ისტორიისა მომავალში იქამდის დიდებით და სხივოსნობით შეიმოსა; რომ ქართული წიგნების საბეჭდი სტამბები რომის სტამბის მიხედვით ვენეციას, ფრანკიას და კონსტანტინეპოლსაც იქმნენ დაარსებული, სადაც ქართველთა კათოლიკის ბერებისაგან აღიბეჭდნენ მრავლად სასარგებლო ქართული წიგნები. თვით XVIII საუკუნე ვახტანგ მეფისაგან გახსნილ სტამბის წინამორბედთაც ზემო ხსენებულ რომის სტამბა უნდა ჩაითვალოს.

საქართველოში პირველი ქართული სტამბის გახსნა

1707 წ.

ქართველ სამღვდლოებზე პატრების მოქმედება თვალწინ სარკესავე დაუდგათ და XVII საუკუნის ბოლოს, რაღაც ბედზედ, ვალახიაში ყოფილა ერთი ქართველი ეპისკოპოსი, რომელსაც კარგათ შეუსწავლია სლავიანთ წიგნების ბეჭდვის საქმე, ამას მსწრაფლ მიუქცევია ყურადღება ქართულს ენაზე წიგნის ბეჭდვის შემოღებისათვის. მას დიდი ნატერა მისცემია, საქართველოში, ქართული სტამბის დაარსებისთვის. ამ მღვდელ მთავარს სსქართველოში მიწერა-მ ოწერა გაუმართავს და ვახტანგ მეფესთან რჩევა, რომ დროა, თფილიაში, ქართული საბეჭდი სტამბა დაეარსოთ. ამის თანხმანი მალე გამხ-

დარან ქართველთა დიდებულნი და წერილიც მიუწერიათ, რომ ძრიელ კარგი იქნება, თუკი ქართველები ამის მოვახერხებთო. ამ განზრახვის მეთაურათ ვახ. მეფეს სთვლიან. მაგრამ ეს არ არის სწორი, ჩვენ კარგაჲ ვიცით, რომ ზემო ხსენებულ ეპისკოპოსს და ვაგტანგ მეფეზე ბევრათ აღრე სტამბის გახსნის შესახებ საუბარა არჩილ მეორესაც ჰქონია, რომელიც 'მოსკოვში კარგა ხანს სცხოვრებდა, გარემობამ ამას არ მისცა შემთხვევა სტამბის გახსნის, მისი საქმეები მრავალნაირათ დაიხვანჯა, მხოლოდ შემდეგ დროს, — ამის ნატვრა ვახტანგ მეფემ შეასრულა ზემო ხსენებულ ეპისკოპოსის ღწვით და ქადაგებით.

ამ ბოლოს დროს, პროტესორმა, ალ. ხახანაშვილმა, რუსეთში, მოსკოვს, იპოვნა ერთი ქართული დაბეჭდილი ანბანის ფურცელი, ემ ანბანის ასოები მოსკოვში ჩამოუსხმევენიები არჩილ მეფეს 1793 წ. ესე იგი ვახტანგ მეფის სტამბის გახსნამდე ბევრად აღრე. მაშასადამე ვახტანგ მეფის სტამბის გახსნის ნატვრაში არჩილსაც უძევს წილი, ვახტანგ მეფესზედ ბევრად აღრე. ცნობებიდამ სჩანს, რომ სტამბის გახსნის მონატრული სხვანიც ყოფილან და არა ვახტანგი, ამას მხოლოდ სხვების ნატვრა შეუსრულებია და თფილისში დაუარსებიათ სტამბა.

ბევრის მიწერ-მოწერის შემდეგ, ზემოხსენებულ ეპისკოპოსს ვალახიაში ჩამოუსხმევენიებია ქართული ასოები, ამ ასოების ნიმუშები საქართველოში გამოუგზავნია, შემოუთვლია. „ნახეთ ეს ასოები და თუ მოგეწონებათ, მაშინ დასთანხმდით და თქვენც მაიღეთ, თუ არ მოგეწონებათ მაშინ უარს სთქვითო“. ასოების მიღებისთანავე ქართველთა დიდათ მოეწონათ, ამათ ეპისკოპოსს თანხმობის წერილი მისწერეს, დაავალეს შრომის მიღება. ყველა იარაღის მოპოვება, მცოდნე ოსტატების და ყველა მათ საქართველოში გამოგზავნა სტამბის დაარსება. ქართველ ეპისკოპოსსაც დიდათ ესიამოვნა ასეთი ნატვრა, მეფის ვახტანგის ბრძანება უმაღლესად შეასრულა, მალე იპოვნა

ოსტატი კაცები, მოიპოვა ყველა სასტამბო იარაღი, ჩამოასხმევინა ქართული ასოები ყალიბების ყალიბებს ზოპყვა თვით ასოების ჩამოსხმაც და უკანასკნელ მეფის ვახტანგის და ლეონ ირანთა მსჯულის ხარჯით საქართველოშიაც გამოგზავნეს ოსტატები. ამათ შორის ოთხი კაცი ყოფილა ხელოსანი, ერთი მბეჭდავი და სამცხე ამომწყობი, ერთი ამათჯანი მიხაილი უფროსი ყოფილა, ჩვენის ჰაზრით ეს რიცხვი უნდა შეეხებოდეს 1706 წ. არა უგვიანეს, რადგანაც 1708 წ. თფილისში უკვე გამოიცენ ქართული წიგნები. ვიდრე სტამბა დაარსდებოდა.

მინამდის თფილისში დაფუძნებულ იქნა ქართველთ მწიგნობართ გუნდი, რომელ ბრძენთაც მუშაობდა იწყეს ქართულ სამღვთო წერილის განხილვაზე. ბერძულ დედნებთან შდარების და საბეჭდათ მომზადების. ვახუშტი და ვახტანგი-კი ისტორიულ, გეოგრაფიულ და სხვადასხვა მასალების შეკრებას მიეცნენ. ამათ თავიანთი შრომა შემდეგ დროებში რუსეთში დაამთავრეს. ერთი ამ მშრომელთაგანი ნიკოლოზ მღვდელ-მონაზონი, ორბელიანი ყოფილა. 1709 წ. გამოცემულს „საქმე მოციქულთა“-ს ბოლოს ამ გვარი შენიშვნა არის მიწერილი:— „ოდეს განაგებდა საქართველოსა ძმისწული კეთილ მორწმუნე მეფის არჩიდის და სახელფანის მეფის გიორგისა და ბატონის ღვანისა ღვთის მოუკარე, განათლებული ვახტანგი, გულ მოიდგინა და მოიღო სტამბა ვახანეთით, რომელ არ ოდეს ყოფილიყო საქართველოში, ხელით წეკაში ჩვენი სამღვთონი წერილნი განრეყნიდიყო, და მე, დედის ძმისწულსა ამა მონაზონს ნიკოლოზს (ორბელიანს) მიბრძანა წიგნების გასწორება და განხილვა. დიდის ჭირითა, ბერძენთა სომოციქულთ შემწყობითა, სიტყვა და ასო მეტ ნაკლები გავმართე და ესე საძიებელი არც ერთ ენაში არ იყო, სიადვილისა და ადრე მრგნისათვის ასევე მე გაგაკეთე და თუ გულის ხმა უოფ, დაიდ ადვილია და ამის სწავლება საძიებლისთვის, — იქ იძიე,

გინც ჩემი ნაშრომი წიგნები ნახოთ, ღვთის სიყვარულისათვის, შენდობას მიბრძანებდით, მე დიდათ შემეწევს. და თქვენ უზრუნველ იქნებით“.

ამავე წელს დაიბეჭდნ “ლაუჯდომელი” 1000 ც. პატარა ლოცვანი. 1710 წ. გამოიცა “ეჟმნი” 450 გვ. ბოლოს მოხსენებულისა: — “ეჟმნი, აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულს ენასა ზედა, ჟამსა ამაღლებულისა და სახელოვანისა მეფისა, უფლისა ქაიხოსროსა, წარსაგებულისა და სიფასითა ბატონიშვილის უფლისა გახტანგისა“ გამართა ხელითა ნიკოლოზ მღვდელ-მონაზონის ობედიშვილისათა და მიხეილ სტეფანეს ძის ოგაროვას ხელითა“. სხვა წიგნებზედაც ესევე ნიკოლოზ მღვდელ-მონაზონი აწერს ხელს, რომ წიგნები მე გავმართეო. ზოგი წიგნები სხვებს გაუმართავეთ, მეთაურობაკი ამას სკერია. შემდეგ ეს მღვდელ-მონაზონი თბილელათ იქმნა აპყვანილი — 1709—1713 წლებამდე თფილისში დაიბეჭდა შემდეგი სასულიერო შინაარსის წიგნები: ზოგი ორჯელ-სამჯერაც გამოიცნ: კონდაკი 500 ც., ეჟმნი, მეორეთ 500 ც. სამოციქულო მეორეთ, დავითნი, სახარება მეორეთ, ვრცელი ლოცვანი, მცირე ლოცვანი, მხედრულია, ტიბიკონი, კურთხევანი, პარაკლიტონი, სადღესასწაულო; მარხვანი, ძილის ჰარნი და ზოგიც სხვა წერილი საეკლესიო წიგნები, ზოგი მხედრულის ასოებით და ზოგი ხუცურათ. ზოგიერთს გამოცემებს პირველს ფურცელზე და, ზოგს ბოლოს საქართველოს სამეფო გერბი აზის, ზოგზე დახატულია მეფე ლეონ ირანთა მსაჯული, მამა ვახტანგ მეფისა, რომელიც სპარსეთში სცხოვრობდა, იქ მთელის ირანის მსაჯულთ ირიცხებოდა შესანიშნავი კეჟიანი კაცი იყო.

იგი შეერთებულ იქმნა შეას ეარწმუნოებასთან, მაგრამ საიდუმლოთ-კი კათოლიკობას აღიარებდა, ზიარებას სპარსეთში მყოფ ლათინის ბერებისაგან იღებდა ამან განუზიარა მოგზაურს მისიონერს იეზუიტს პოლონელ კრუსინსკის, რომ

ფენი ქართველ ხშირად არ გვეყოლია. ეს მეფე საქართველოს სამეფოს საქმეების გამო სპარსეთში სცხოვრებდა, შაჰის დავალებით მუსულმანობას აღიარებდა, მაგრამ გულით-კი ქრისტიანი, ქართველი იყო. ეს მეფე სპარსეთიდან დიდად ეხმარებოდა საქართველოს, როსტომ მეფისავე, სპარსეთიდან საქართველოს დიდს მფარველობას უწევდა, თვით სტამბის გახსნასაც დიდის სიამოვნებით მიჰგებებია, სპარსეთიდან დიდი დახმარება მიუტოა ამ საქმისთვის, ყველაზე მეტად მას სიამოვნებით, რადგანაც სპარსეთში მყოფ ლათინის პატრებისაგან კარგად სცოდნია მნიშვნელობა სტამბის გახსნის და წიგნების ბეჭდვის.

მისის დახმარებით, პატრონობის და საქართველოს მფარველობის სამახსოვროდ, ვახტანგ მეფესაც ლეონ ირანთა მსაჯულის სახე წიგნებში მოუქცევია, ლეონ ირანთა მსაჯული სკამზედ ზის, ხელში ქრისტიანულის ჯვრით გაკეთებული ყავარჯენი უჭირავს, გვერდზედ დახატულია ბაგრატიონების გვირგვინი, ირგვლივ ხუცური წარწერა აქვს.

ლეონ ირანთა მსაჯულს სპარსეთში კარგი შეძლება შეუძენია. იგი სტამბის საქმეს ისე გაეხარებია, რომ ვახტანგ მეფესთვის მთელი სტამბის ფული მას გამოუგზავნია. ეს სტამბა მეტად ძვირად დასჯდომიან, 50 ათასი მანეთი მარტოდ ერთხელ გამოუგზავნიათ მეორედაც ამდენი. უეჭველია ამას სხვა ფულიც დაემატებოდა. ასე რომ პარველი ქართული სტამბა თფილისში დამჯდარი უნდა იყოს ასი ათას მანეთზედ მეტი, ამიტომ ვათავსებთ აქ ლეონ ირანთა მსაჯულის სურათსაც, როგორც ერთს თანამგრძნობელს. ამ სტამბის გახსნით იწყება საფუძველი პეტერბურგს ქართულის სტამბის გაძლიერებისა

იმ დროის ქართველთა, საღმთო წერილს გარდა საერო მწერლობასაც მიაქციეს ყურადღება, სამართლიან მოვალე-

ბექლვაც განიზრახეს. შეუდგნენ „ვეფხისტყაოსნის გამოცემის სამზადისის და 1710 წ. უკვე დაიწყეს ბექლვა ისე, რომ 1712 წ. „ვეფხისტყაოსანი“ ცალკე წიგნად გამოიცა ამ ძვირფას საუნჯის გამოცემას ზოგი სასულიერო პირნი წინ აღუდგნენ. „ვეფხისტყაოსნის“ აზრებს სამეძოთ სთარგმნიდენ. ამიტომ ამ წიგნის შინაარსის გასაცნობად ვახტანგ მეფემ ახსნა დასწერა, რუსთველის აზრებს მეძაობე მოაშორა. ამის ახსნა „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოშია მოთავსებული. თვით „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოს დაბეჭდილია ორი ტაეპი, რომელიც მიუწერიათ და მიუბეჭდიათ იმ დროის მწიგნობართ ქართველთ.

„ვეფხისტყაოსნის“ პირველს გვერდზედ მოყვანილია შემდეგი: „ვეფხისტყაოსანი“ აწ ახლად დაბეჭდილი ქართულსა ენასა ზედა, ჟამსა ამაღლებულისა საქართველსა მპერობელისა, უფლისა ვახტანგისა, შრომითა და წარსაკებელითა მისივე მპერობელისათა გაიმართა ხელითა ხელმწიფის კარის დეკანოზის შვილის მიქელისათა, ქალაქ თფილისს, ქრისტეს აქეთ 1712 წ. დასაბამითან ვიდრე აქამამდე 7220“. მეორე გვერდზედ მოთავსებულია შემდეგი:

„მადიდებელი წმიდისა სამებისა მე გვარტომობით, ძის ძემან სახელ განთქმულის მეფის ვახტანგისამან, ძმისწულმან, ქებულის არწილისამან და დიდათ ბატონის ლევანისამან, მპერობელმან საქართველსამან, ვახტანგ—მოციქულან მეტამე ფლახეთის და გაგაკეთე სტამბა სახსრად სულთა წინა თქმულთა მეფისათა, მამისა და დედისა ჩემისა გურიელის ასულისა თუთასათვის, საღვინებელად სულისა ჩემისა და ჩერქეზის ბატონის ასულისა დედოფლის რუსუდანისა და ძეთა და ასულთა ჩვენთა აღსაზრდელთა“. მეოთხე გვერდზედ დახატულ დაბეჭდილია სურათი ვახტანგ მეფისა. „ვეფხისტყაოსნის“ უკანასკნელ ტაეპის შემდეგ მოთავსებულია შემდეგი ორი ტაეპი, რომელიც მოგვყავს აქვე, რადგანაც ამ ტაეპს მკიდრო კავშირი აქვს ჩვენის იქამბის დაარსების ისტორიასთან:

„აჲ დაიბეჭდა სტამბაში, ზირეელ ნაწერი ხელისა, უგბილთა ფრთად სასწაულო, გონიერთ გულთა თმენისა, მეფის ფახტანგის ბრძანებით და სიბრძნით კეთილ მქნელისა, და ნადგაწი მისის მღოფგელის, მესტამბე მიქაელისა“.

„დაესრდა ეს წიგნი, ქორთიკონს უნსა სმულსა; ეგელასა უხაროდა, რიტორსა და ზმა უსულსა, სამღერთა და საეროცა, ფისაცა აქეს სმენა გულსა, და უსწაგელსა სიბრძნეს მისცემს, გონიერსა გულს უსრულსა“.

ჩვენ კარგათ ვიცით, რომ ვალახიიდან საქართველოში მოსული მესტამბე მიქაელი, უნგრეთელი ყოფილა. ხოლო ვალახიაში მყოფი და აქედამ თავის ხელოსნებით საქართველოში მოსულა. ამ მესტამბის და მის ამხანაგებთ ცხოვრების ცნობები ჩვენთვის დაფარულ არს, ის კი ვიცით, რომ საყოველთაოდ საქართველოში დაშთენილან, ამათ აქ. საქართველოში, ქართველთ ძეთათვის შეუსწავლდებიან ქართული ასოების ხაზვა, ყალიბების აშოკრა, ასოების ჩამოსხმა, ამოწყობა, ბეჭდვა, შავი წითელი წამლის კეთება, თვით რკინის დაზგების მომზადებაც. ერთის სიტყვით სრული ხელობის ცოდნა სასტამბო საქმეების. სანაქებოთ ითვლება მათი ოსტატობა წითელ და შავ წამლით ქართული წიგნების ბეჭდვის ხელოსნობაში. რაც შეეხება ზემოთ მოხსენებულ კარის დეკანოზის შვილის მიქაელის ხსენებას-კი, ეს ჩვენ სულ სხვა პირათ მიგვაჩნია, სხვა მოღვაწეთ, კარის დეკანოზით ჩვენ უნდა სახეში ვიქონიოთ ქართველთ მეფეთა კარის ეკლესიის მოძღვარი, მაშასადამე ეს მიქეელი ქართველი კაცი, ქართველი მესტამბე უნდა იქმნეს, იქმნება მან თავისი ცოდნა უნგრეთ-ვალახიელ მესტამბე მიქელ სტეფანეს ძისაგან შეისწავლა. ამას ჩვენ მიტომ ვფიქრობთ, რადგანც საქართველოში, ერთ ღროს ორ მიხეილს ვხედავდით სტამბის ასპარესზედ.

უნდა ვსთქვათ, რომ უნგრეთ-ვალახიელ მიქაელ სტეფანეს ძემ მოჰყინა ჩვენში სტამბის ხელოსნობის ოსტატობა,

ამ ხელობის ოსტატ ქართველნი ამან მოამზადა. მისი შრომა ქართველ მეფეებთანაც დიდათ პატივცემულ და ღვაწლდებულ იქმნა, მიქაელი აზნაურის შვილობით იქმნა დაჯილდოებული 1710 წლებსვე ვახტანგ მეფისაგან, საქართველოში დასახლდა, აქვე გარდაიცვალა, ამისაგან დაზრდილ მესტამ-ებმა XVIII საუკ. ნახევარს საქართველოში უკვე თავი იჩინეს. ესენი არიან ასოთ ამომწყობი: რომანოზ რაზმაძე, ჩუბინიძე დავითი მღვდელი, მარტყოფელა მღვდელი კეთერაშვილი, გიორგი პაიკაძე, რომანოზ ზუბაშვილი, ანუ ზოგთაგან ზუბალაშვილათ წოდებული და რამდენიმეც სხვა ასოთ-ამწყობნი და მბეჭდავნი, პირველ ხარისხის ოსტატნი, თორემ მეორე ხარისხის ხელოსანთ სახელებს ჩვენ აქ არ ვასახელებთ.

ჩვენდა საუბედუროთ, ქართველთ კეთილ დასაწყისს, არ მიეცა დიდი ხნის დრო, 1712 წ. ვახტანგ მეფე სპარსეთში მიიხმეს, ამის მამაც იქ იყო, მაგრამ საქმე ისე მოეწყო, რომ ესეც უნდა უსათუოდ წასულიყო, 1713 წ. უკვე წავიდა. ვახტანგ მეფის განსვლამ საკმარისად შეაფერხა სტამბის საქმე, ამ სტამბაში, საეროთ „ვეფხისტყაოსანს“ გარდა აღარაფერი დაბეჭდილა, თუ იბეჭდებოდა რამ სასულიერო წიგნები 1717 წ. კვალად დაიბეჭდა „ჟამნი“ 1720 წ. „კურთხევა ეკლესიისა და ოდიკისა“ და ორი სამიც სხვა სასულიერო შინაარსის წიგნები. ვახტანგ მეფის სპარსეთიდან დაბრუნების შემდეგ, ამ სტამბაში, 1722 წ. გამოიცა „აიათი“ ანუ ცის კმნილება, ე. ი. „კოსმოგრაფია“ სპარსულიდან ნათარგმნი თვით. ვახტანგ მეფისაგან, ამ წიგნთან ერთად სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდნენ, მაგრამ მათ აღსრულება ვერ მიეცენ, ორი წლის განმავლობაში ვახ. მეფეს რამდენ გზისმე მიიცა შემთხვევა სპარს-ოსმალეთთან ომებისა, ერთ წელს განჯაზე სამჯერ იყო. სტამბის საქმის მართვის დრო აღარ ჰქონდათ. 1723 წ. ლეკთა და ოსმალთ თფილისი დაიპყრეს. ქართველთა სტამბის იარაღი მიწაში დაფლეს, დამალეს, სტამბა მოიშალა

სრულიად. 1724 წ. ვახტანგ მეფე თავის სახლობით, დიდის რიცხვის თავად-აზნაურობით, სამღვდელობობით, ძვირფასის ნივთებით, ოქრო-ვერცხლით და ძველის ქართულის წიგნებით რუსეთში გადასახლდენ. ქართლი უპატრონოდ დასტოვეს. ამ გარემოებამ დიდი შეხი დაარტყა ქართლს. ქართლის უპატრონო ხალხი მაინც სჯულით არ დაეცნენ, მიეცნენ ღწვას და უკანასკნელ თფილისიდან ოსმალნი განაძევეს, ლეკნი მოსპეს თფილისი გაანთავისუფლეს.

თუმცა ქართველ სამღვდელოება სტამბის გახსნას ხელს უწყობდა, მასთანვე იმის შიშიც აქვდათ, რომ სტამბა ლათინების შოგონებულია და ამიტომ შიში გვაქვს, რომ ამ სტამბის გახსნით ჩვენი სჯულის წიგნებში რამე ბოროტება არ შეგვეპაროს. ამიტომ მეფის თანხმობით ს.სულიერო ცენზორიც იქმნა დანიშნული. ცენზორის კომიტეტათ იქმნის ფანტიკ და კლერიკალური იყო, რომ იგინი წინააღმდეგ გახდნენ თვით „ვეფხისტყაოსნის“ ბეჭდვას. ამიტომ მათ ამ წიგნის გამოცემაც აუკმაღლეს, ვახ. მეფემაც მიტომ დასწერა ამის ასეთი ახსნა და „ვეფხისტყაოსნის“ სამღერო ხასიათი მისცა. მეტი გზა არ იყო, რადგანაც ქართველი სამღვდელოება განუსაზღვრელ ფანატიკობაში იყო ჩამღრჩეული.

ოსმალთა განდევნის შემდეგ ქართლის ტახტზედ თეიმურაზ მეორე ავიდა, ამის მეფობის დროს სტამბაც განახლდა. საჩქაროდ მოძებნეს სასტამბო იარაღები, ყველაფერი მოაწყვეს და მალე განცხადდა სტამბის დაარსების ცნობა. განახლებულ სტამბის გამგებლათ იგივე პირები იკმნენ და დანიშნული, ვინც ვახტანგ მეფის დროს განაგებდნენ. ამ დროს, ქართველთაგან სტამბის შეგირდებიც განამრავლეს. მეფის თეიმურაზის ბრძანებით განახლდა ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვა, მის მეფობაში რამდენიმე წიგნი გამოიცა. თეიმურაზ მეფის შემდეგ გამეფდა ძე მისი ირაკლი 11-რე, ამის მეფობის დროსაც შესაფერად წავიდა სტამბის საქმე, ხელმეორედ დებიტუნენ საეკლესიო წიგნები, საერთოდ გა-

მოიცნენ ლოკები ქართულის ანბანებით. ამ დროებში დაიხუცნენ ყველა ის ოსტატნი, რომელნიც ვახტანგ მეფის სტამბის დროიდან გაჩაგებდნენ, ამიტომ მათ მაგიერ სხვა ხელოსნები გაშოვიდნენ, სტამბის უფროს ზედამხედველთა დანიშნულ იქმნა პესტამბე. რომანოზ ზუბაშვილი, თფილელი.

ამ დროის სტამბა, მეტეხის ეკლესიის ვალაყანში იყო მოთავსებული, სადაც XVII საუკ. როსტომ მეფე სახლობდა, დღეს იმ ალაგას საპატიმროვ გამოართული. 1750 წლამდე, სტამბის და წიგნების ბეჭდვის საქმე ისე წავიდა რომ წიგნების საბეჭდათ საერო ცენზურაც იქმნა დანიშნული. ამ წლების შეზღუდვად ლოცვის წიგნებში ქართველთა მეფეთა სახელების ნახსენების ბეჭდვაც შემოიღეს; მაგალითებრ: მეფის ირაკლის დროს, დაბეჭდილს „დაუჯდომელში“ მოხსენებულია მეფე, დედოფალი და მეფის ძეგნი. 1784 წ. თფილისში გამოიცა „კურთხეიანი“ პირველ ფურცელზე აი რა წარწერა აქვს მიბეჭდილი: — „სადიდებულად... დროსა ეოგლად უბრწყინვალესისა, უკეთილმსახურესისა და უმაღლესისა ირაკლი შუარასა მეფისა ეოგლისა საქართველოსა და კეთილ მორწმუნის დედოფლისა დარეჯან, დადიანის ასულისა და კეთილ მორწმუნეთა მეფის ძეთა და ასულთასა, კურთხევითა უნეტარესისა და უწმიდესისა მეფის ძის, ანტონი, პატრიარხისა ეოგლისა საქართველოსა, ჩვენის უწმაღესის სინოდისათა, დაიბეჭდა წიგნი ესე, სამღაო კურთხევანი, სამეფოსა ქაღაქს თფილისს, ჰალატსა სამეფოსა, წელსა დასაბამითგან სოფლისა კხუბ, სოფო განსორცელებითგან სიტყვისა მღვთისა ჩხმდ. თვესა ოქტომბრისა რიცხვსა“. მეორე გვერდზედ დაბეჭდილია ბაგრატიონების გერბი. ამ ცნობაში საყურადღებოა ეს, რომ ანტონ კათალიკოზი რუსეთის უწმინდესის სინოდის წევრათ არის მოხსენებული, ამ გარემოებას დიდი ყურადღება უნდა მიექცეს ოდესმე და ცნობები გაიკვეთს კარგათ. ამის მნიშვნელობის ჩვენ არა ვიცით რა ეს სტამბა მეფე ერეკლეს ბრძანებით განახლებულ იქმნა 1780 წელს, რაზედაც დაიხარჯა 30 ათასი მანეთი,

როგორც გამოვარკვეით, წიგნები ყოველთვის სამეფოს საფასვით უბეჭდავსთ. მხოლოდ 1793 წ. მღვდელ ქრისტეფორე კეყერაშვილს, თავის ხარჯით რამდენიმე წიგნი გაუბეჭდია. მაგალითებია აი რას სწერენ: „ღრამატიკის კანონსა ზედა განმარტებითა ჰრობის (!) მართებითა მის უწმიდესობის მონისა, არხიპანდრიტს ტრიფილესითა, ხელითა მესტამბე რომაოზ ზუბაშვილისათა, შებრძანა უკეთილმსახურებისა და უმაღლესისა ხელმწიფისა ყოფლისა საქართველოსა, ირაკლი მეორისა, მე, მისისა მონასა, მისის უმაღლესობის კარის მღვდელს, მარტყოფელსა ქრისტეფორე კეყერაშვილსა განკება და ზედამხედველობა სტამბის, რომლისა სურვილი ფრად მაქვენდა და დაგებულად შრომითა და საფასვითა ჩემითა: მხედრული „ღაუფდომელი“ 700 ც, „კიტაის სიბრძნე“ გაიოს ნაცვლიშვილის თარგმანი 700 ცაჲი ღოცვანი 1000 ც. კვალად სახარება 1000 ც. შეწევნითა ვოვლად წმიდისა სულისათა ესე ყოველნი ზემოხსენებულნი წიგნი დამიბეჭდავს ხარჯითა ჩემითა, აღსამადლებლად და განსაძლიერებლად უფლისა ჩემის, მეუფის ირაკლისა, და საოხად ცო დედისა სულისა ჩემისა, რომელიცა ვმოქენებ მხილველთაგან შენდობასა“. აქ უნდა ვსთქვათ, რომ დავით მღვდელი კეყერაშვილი და ქრისტეფორე მღვდელი კეყერაშვილი ჩვენ მამა და შვილად ეგვაჩნია. შვილს მამისაგან უნდა ესწავლა სტამბის მართვა-გამგეობა ხელობა.

საუბედუროდ ვერც ამ სტამბას წაუვიდა საქმე ბედსიერათ, 1795 წ. მრისხანე ხვედრმა მასაც ჭოუსო თავისი მრისხანე ცელი. სტამბის სტანოკების და საკირო იარაღის ზოგი ავლაბარში, მიწაში დაუღეს, ზოგი გორისაკენ წაიღეს და იქით შეინახეს. მტრის განსვლის შემდეგ, დავით კეყერაშვილს მეფისაგან ებრძანა სტამბის მოხერხება, განწყობა ხელახლავ, იგი შეუდგა იარაღის მოკრებას, მალე მოკრება და 1796 წ. ამ სტამბაში რამდენიმე ვრცელი სასულიერო შინა-ბრძნის წიგნებიც გამოიცნ. 1798 წ. მეფე ერეკლე გარდაიცვალა, გამეფდა ძე მისი გიორგი XII-ე. სტამბის მფარვე-

ლობა მეფის გამგეობის ქვეშ გადვოდა, მეფემ მასვე დ. კეჟე-რაშვილის მიანდო ზედამხედველობა. ამის მეფობაშიაც რამდენიმე გამოცემა იქმნა, ლოცვის წიგნები იბეჭდებოდა, სამეფო დაფთრები, საკირო განცხადებები ფურცლებათ, გაზეთის მსგავსათ, ესეთი ფურცლების ბეჭდვა ერეკლეს დროსაც ყოფილა, მაგრამ მათ ჩვენ დრომდის ვერ მოაღწიეს. 1798 წ. ამ სტამბაში დაბეჭდელა რაღაც გაზეთის მსგავსი ფურცლები, რომელ ფურცლებზედაც მოთავსებული ყოფილა მეფე ერეკლეს გლოვა და გიორგის ქება ლექსად, ამანებს გარდა სხვადა-სხვა ცნობეიც ყოფილა მოთავსებული.

ძველ კაცებთაგან ამათ არის დაშთენილი, რომ ასეთი ნაბეჭდი ფურცლების დრო და დრო გამოდიოდნო, მცირე რიცხვი-კი უბეჭდავთ. სხვა-და-სხვა საკირო განცხადებათა ბეჭდვა რომ მაშინაც ყოფილა, ამას ამტკიცებს შემდეგი მაგალითი: XVIII საუკუნის დამლევს, რუსეთიდან საქართველოში ჩამოვიდა დამსახურებული გაბრიელ მაიორი. გაბრიელ მაიორს განათლება რუსეთში მიეღო, იქვე ემსახურნა, სამსახურის გათავების შემდეგ თფილისში გადმოსახლებულა, სამშობლოში. საქართველოს დედა ქალაქ თფილისსა და თელავს პსრველად ამან გამართა ქართული წარმოდგენა. ამ წარმოდგენებისთვის მას ბილეთები სტამბაში დაუბეჭდია. ერთმა ბილეთმა ჩვენ დრომდისაც მოაღწია, ზედ ესე აწერია: „შაჰრე ღარი. გაბრიელ მაიორი“ ე. ი. ბილეთი ორი შაური. ეს გაბრიელ მაიორი ქართველი გრიგოიანი იყო, დიდი ერთგული მეფისა, 1795 წ. უბეჭდურს ომში მან ვაჟაკურად იბრძოლა, მიტომ იგი ცხარე ბრძოლის დროს დაკუწულ იქმნა ნეკერნაქერ სპარსთაგან.

რაც შეეხება ამის წარმოდგენების შესახებ ცნობებს, ამას ჩვენ სხვაგან დავწერთ. 1799 წ. ხსენებულ სტამბაში ბეჭდვა დააწყებინა დავით ბატონიშვილმა, თავისაგან შედგენილის „ნარკვევის“, რომელიც 1800 წ. ცალკე წიგნად გამოვიდა, ეს „ნარკვევი“ არის შემოკლებული ისტორია.

სხვა-და-სხვა ტომთა. შიგვე დაკავშირებულია საქართველოს ისტორიაც. 1800 წ. რამდენ ნაირიმე განცხადებები, სამეფო დავთრები, ლექსები და სიტყვები დაიბეჭდნ. მეფე გიორგის სიკვდილის შეიდეგ, საქართველო რუსეთს ჩააბრდა, სტამბას საქმეც ცუდათ წავიდა, ამიტომ 1801 წლის ნახევარს სტამბა ააუქმდა. მის ყურის გდება არავის უნდოდა, ყველა თავისკენ იწეოდა, ბეტონიშვილებსაც გადასახლება უხდებოდათ, სტამბის მართვისთვის აღარავის სცალოდა. ანტონ კათალიკოზმა დაუწყო სტამბას მფარველობა, ესეც ღრობით იყო, ამის მფარველობის დროს ამ სტამბაში არა დაბეჭდილარა. 1805 წ. სტამბის იარაღი და ყოველისფერი მოწყობილება რუსეთის მთავარ-მართველს გარდაეცა.

მთავარ მართველმა სტამბას ჯეროვანი ყურადღება მიჰქცია; მისთვის რუსეთიდან გამოიწერა ზოგიერთი საჭირო რამ იარაღები, ქაღალდი, მასთან რუსული ასოებიც და 1805 წ. გახსნილ იქმნა ძველი სტამბა. 1805 წლის შემდეგიდამ ამ სტამბაში ქართული წიგნის სულ აღარაფერი დაბეჭდილა რა. იბეჭდებოდნენ მხოლოდ ქართული ლოცვის და ანბანის წიგნები, მასთან რუსეთის განცხადებები. საქართველოს მთავარ-მართველბოთა ბრძანებანი, განკარგულებანი და სხვა-და-სხვა დარიგებანი, ყველა ესენი მარტოთ ქართულს ენაზედ იბეჭდებოდნენ. 1810 წ. ამ სტამბაში გამოიცა ქართული გრამატიკა. მასთან რუსულ-ქართულის „რახზაფორის“ წიგნი, ლოცვანი ანბანიტურთ, 2811 წ. დაიეჭდა ვარლამ არხიებისკოპოზისაგან შედგენილი საქართველოს სამღვდელოების, ბერების, ეკლესიების, მონასტრების მათის მამულების და სხვა-და-სხვა საქმეთა აღწერანი, რომელიც წარდგენილ იქმნა საქართველოს მთავარ-მართველთან, მთავარ-მართველმა ეს აღწერა და მოსაზრება რუსეთის უწყმიდესს სინოდს გაუგზავნა და უმაღლეს მთავრობასაც.

ეს აღწერა ჩვენ ენახეთ, მასში აწერილია იმ დროის საქართველოს ეკლესიების და მონასტრების რიცხვი, მღვდლე-

ბის, მთავრების, დიაკვნების, არქიმანდრიტების, ეპისკოპოზების, ბერების, მონასტრების, მამულების და მათი შესავალ-გასავლის, თან დართული აქვს რჩევა, რომ თუ მთავრობა აქ რამე ცვლილებას დაინახავს საკიროთ, მაშინ კათოლიკობა გაუქმდეს და მის მაგიერ განწყესდეს ეგზარხოსი, ეს როგორც ბოლგარიაში არისო. საქართველოში მყოფ ეპისკოპოზებს დაენიშნოს ამდენ-ამდენი ჯამაგირიო. ცვლილება ამარხიებისკოპოსის წესდების თანხმით მოხდა, პირველ ეგზარხოსათაც ესევე იქმნა დანიშნული. ხოლო ანტონ II კათალიკოზი რუსეთს გადაიყვანეს, სიდაც იცხოვრა და გარდაიცვალა. 1824 წ. ამ სტამბაში გამოიცა ქართული სახარება მხედრულათ, მცირე ხნის შემდეგიდან სტამბა გაფართოვდა, ახალი ასოები შეიძინეს და ამ სტამბაში 1817 წ. ქართული გაზეთიც გამოიცა. დღევანდელი კავკასიის მთავარმართებლის სტამბის დრო 1807 წ. მისწვდება, ეს სტამბა იქიდან არის გადმოკეთებული. ცხადია, რომ დღევანდელ სტამბის საწყობში ბევრი რამ ძველი ნივთები და იარაღები იქმნება დაშთენილი, როგორც ვახტანგ მეფის სტამბის დროის, ისევე დროთა სტამბების.

ამ სტამბას, 1829 წ. მოემატა მეორე სტამბა, კერძო ქართული წიგნების და ეურნალ-გაზეთების დასაბეჭდათ. მეორე სტამბა გახსნილი იქმნა სოლომონ დოდაშვილისაგან, ბერის ივანე ხელაშვილის საფასით, რომელ ბერიც ბატონიშვილებს გადაჰყვა რუსეთში და იქ სცოვრებდა. ამედან ჩვენ მიუზბრუნდებით ისევ XVIII საუკუნეს და ღვწერთ იმ სტამბებთან ცნოგებს, რაცა-კი ხსენებულ საუკუნეში რუსეთში დაიხსნა, მერე საქართველოში დახსნილებს შევცხებით.

ქართული სტამბა მოსკოვს.

ქართველები სჯულის ფანატიკები იყვნენ. თათრები მათ ქირივით სძულდათ. ამიტომ ამათ არც თათრები აყრიდაც კეთილს. ქრისტეს გულისთვის ყოველთვის მუსრს ავლელბნენ. ქართველები შველას ქრისტიანების სთხოვდნენ,

მერე რუსეთს მიმართეს, რუსებმა შეიწყნარეს ქართველთ თხოვნა. 1723 წ. ვახტანგ მეფე რუსეთში გადასახლდა, პეტრე დიდის კარზედ. თან წაიყვანა რამოდენიმე ათასი თავდაზნაურები, სამღვდლონი და საერო მართველნიც. თან წაიღო 40 ურემზე მეტი ოქრო, ვერცხლი, ძველი ქართული ნივთები. და ბევრიც სხვა ასეთ ძვირფას ნივთები. ამით შეირცხვინა გვარი:

დავითის შემდეგ, საქართველოდამ რუსეთში მრავლად იწყეს გადასახლება სხვა-და-სხვა ბატონიშვილებმა და მთავრებმა. ბოლოს ამათი რიცხვი აქ ისე გამრაველდა, რომ 1730 წლებში ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებაც იგრძნეს, ესეც მოახერხეს და გახსნეს 1738 წ. პირველად ქართული სტამბა მასკოვს და მის თემს გაიხსნა. მერე ვლადიმერს, შემდეგ 1780 წ, პეტერბურგს, 1790 წ. კრემენჩუგს და 1795 წ. მოზდოვს.

ვახტანგ მეფის შვილები მწიგნობარნი იყვნენ, ესენი რუსეთში მოსვენებით სცხოვრობდნენ. მათ ძლიერ ეთანადებოდნენ გული საქართველოს შესახებ. ბაქარმა და ვახუშტიმ განიძრახეს ქართული სტამბის დაარსება. ამისთვის მან აიღეს ნება-რთვა, ჩამოასხმევინეს ქართული ასოების ყალიბები, ასოები და 1734 წ. სტამბა გახსნეს მოსკოვის ახლოს სოფ. „ვსესვიატკოვში“ სადაც იწყეს საღმრთო წერილის წიგნების ბეჭდვა და მცირე დროის განმავლობაში რამდენიმე ნაირი წიგნიც აღბეჭდეს. ამავე დროს, რუსეთის ეკლესიის წინაშე მსახურებდა იოსებ სამეხელი, ეპისკოპოსი, კაცი მწიგნობარი, სამღრთო წერილის კარგად მცოდნე. მაღალის ენერგიით დაჯილდოვებული, მას დიდი სიყვარული ჰქონდა საქართველოს და ქართულის მწაგნობრობის— მას დიდათ ენატრებოდა, რომ საქართველოშიაც აღორძინებულიყო საჭირო წიგნების ბეჭდვის ოსტატობა იმ კვალათვე, როგორც ეს მი დროს რუსეთში იყო. ამის ნატვრა აღრიდანვე ჰქონდა, მიტომ იბი შეუდგა სამზადისს, რაშიაც ჯამაგირს იღებდა,

იქიდან ზონარჩენს ქართული სტამბისთვის ინახავდა. ამ საქმისთვის დიდად იშრომა და უკანასკნელ მოახერხა მოსკოვში გადასვლა, იქ ვახტანგ მეფის შეილებთან დაახლოვება და სტამბის გახსნაზე ცდა. ამ საქმეში გატონიშვილებმაც განუზიარეს თანაგრძეობა. ბაქარ ბატონიშვილის ჩამოსხმულ ყალიბებით ჩამოასხმევინა ქართული საკირო ასოები, შეიძინა ორი სტანოკი და 1738 წ. მოსკოვში, ბაქარ ბატონიშვილის სახლში, უწმინდესის სინოდის ლოცვა-კურთხევით, გახსნა ქართული სტამბა, სტამბაში მოთავსებული იყო ხუცური და მხედრული ასოები.

ვიდრე სტამბას გახსნიდა. მინამ იოსებ სამეხელს წიგნების ბეჭდვის გეგმა შეედგინა. პირველ საბეჭდ წიგნად „დაბადება“ დაენიშნა. ამ აზრისავე იყო ბაქარი და ვახუშტიც. როგორც იოსებ სამეხელს ესწორებინა ქართული „დაბადება“ რუსულ და ბერძნულ „დაბადებასთან“ ისევე ვახუშტის და ბაქარს ემუშავნათ „დაბადების“ შესწორებაზე. შემდეგ ამათ ორივე შრომა ერთად შეაერთეს. იოსებ სამეხელმა საქმე ისე მოაწყო, რომ ბაქარის მიერ დაფუძნებული სტამბაც თავის სტამბას შეუერთა და ამ სტამბაში მათ იწყეს ქართულ-ხუცურ და მხედრულ წიგნების ბეჭდვა. სტამბის ზედამხედველობათ ანუ მუშსკებათ დანიშნულ იქმნენ: ხუცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამიშვილი და მღვდელი ფილიპე, ეს ფილიპე იმერელი იყო, მოსკოვში მსახურებდა მღვდლად, 1750 წ. დაქვრივებულია, იოსებ სამეხელთან უმსახურნია, შემდეგ საქართველოში მოსულა, ანტონ პირველს ეპისკოპოზათ უკურთხებია, ხოფის კათედრაზე დაუნიშნავს, ოსმალთ აოხრების მეოხებით ეს კათედრა გაუქმდა, ფილიპეც რუსეთში გარდასახლდა, იქ გარდაიცვალა. ამ სტამბაშივე მოღვაწეობდა დავით მღვდელი. ზედა-მხედვლათ დანიშნულ იქმნა ვახტანგ მეფის მღვინად ყოფილი მელიქსედექ აბელიშვილი კავკასიძე. სტამბის გახსნაში თავის საფასით დიდად ეხმარე. ბოლა ხოცეს-მონაზონი ქრისტეფორე გურამიშვილი.

1755 წ. დაარსებულს სტამბაში, წიგნების ბეჭდვა მხოლოდ 1736 წ. დაიწყო, ხუცეს-მონაზონ ქრისტეფორე გურამიშვილმა თავის შრომით გამოსცა შემდეგი წიგნები: მარხვანი, ზატიკი და ანბანის წიგნი. ეს ზღვრული ქრისტეფორე გურამიშვილი ყოფილა მარჯვენა ხელი იოსებ სამეხელისა. ამ სტამბის დაარსების ისტორიას ზი რავეარ მოგვითხრობს თვით დამაარსებელთვე კალამი:—„ოდეს იპერობდა და განაგებდა კეთილად გამკებელი, კეთილ-მორწმუნე და იყოს მპერობელი სრულიად რუსეთისა დიდი ხელმწიფე იმპერატორიცა ანა იოანესი, მას ჟამსა იგულისმოდებინა უოჟად სანატრელმან არძიკოსმან ვლადუკისმან და არხიმანდრიტმან ურეესიმან, კართა მდივან მწიგნობართ უხუცესის ქობულის თამაზის ძემან, სამეხელმან იოსებ და მიხრძანა მე, ვოჟად უღირსსა გურამისშვილს მღვდელ-მონაზონს ქრისტეფორეს, სტამბის გაკეთება და გაყვანებისეი დიდის გულს მოდებინებით და წარგებითა საფასითა მისითა, და დაიბეჭდა დაფითნი, ზატიკი და სხარება“.

ამ ცნობიდან სჩანს, რომ ქართული სტამბის დაარსების ნატვრა ქართველთ გარდა ორს უცხო ტომის სასულიერო პირთაც დიდათ სურვებით. ამათ შემდეგ ამავე სტამბაში გამოუცია სხვა-და-სხვა წიგნები ქრისტეფორე გურამისშვილს, იმავე დროს, კახეთის მეფის არჩილის ასულის კარის დეკანოზს გიორგი ღამბაშვილს დაუბეჭდია „მარხვანი“. ამის გასწორებაზე ამათაც დიდათ უმუშაქნიათ. ამაზე ზი რას სწერს თვით დამბეჭდი:—„ძალითა ღვთისათა, ვიშრომეთ და ვიდგაწეთ წმიდისა ამის „მარხვანისა“ მე, უღირსმან ქრისტეფორემ, კახეთის მეფის არჩილის კარის დეკანოზმან გიორგი ღამბაშვილმა და სხვითა ვიეთნ მოწმობითა და შეწევნითა მოვიღეთ რუსული „მარხვანი“ და ოთხი ჩვენის ენისა, და როგორც რუსულ „ტობიკონს“ და რიგო უნდა ისე იმ რუსულ „მარხვანზე“ გასწორეთ და ისე შეგკრებეთ ნუსხითა“. შემდეგ მოთხრობილია, რომ რაც ჩვენში აკლდა იმას რუსულით გიორგი ღამბაშვი-

დაბეჭდეთო. ჩაენ, თფილისში. დაბეჭდილი „მხრხვანიც“ გვეყავაო. ეს „მარხვანი“ მეორეთაც დაბეჭდეს 1741 წ.

ამავე წელს იოსებ სამებელმა დააწყებინა ბეჭდვა ქართულის „დაბადებისა“ ვრცელის ზომის, ამის შემუშავებაზე დიდი შრომა მიუძღვის ვახუშტის, ბაქარს და ნამეტურ იოსებს სამებელს, გამოსაცემი ხარჯი თვით მისი იყო. ეს „დაბადება“ დამოაწერა და გამოიცა 1743 წ. გამოცემის ბოლოში ვახუშტის წერილი აქვს მოთავსებული, იგი მოგვითხრობს „დაბადების“ გასწორების, შეცდომების სწორების და ბეჭდვის ისტორიას. „დაბადების“ შემდეგ ზოგიც სხვა წიგნები გაუოიციენ განმეორებით. ყველა ამ წიგნებს სწრაფათ გზავნიდნენ საქართველოში და აყრცელებდნენ სამღვდელთაში. ამოთბაში მოახლო და 1750 წლები, იოსებ სამებელი საქართველოში აპნარებდა გადმოსვლას და თან სტამბის გადმოტანასაც, მაგრამ ეს მას ვერ მოუხდა, იგი გარდაიცვალა 1750 წ. და ყოველივე მისი აზრები ჩაფუშულ იქმნა, უნდა ვთქვად, რომ იოსებ სამებელს რომ თფილისში თავის სტამბა გადმოეტნა, მაშინ აქ ძლიერ ბევრი წიგნები დაიბეჭდებოდნენ. იგი სტამბა მდიდარი იყო და მეორე თვით იოსები და მისი მომხრენიც გაჰოცდილნი იყვნენ წიგნების ბეჭდვაში. საეკლესიო წიგნებს გარდა იგინი უსათუოდ საერო წიგნების ბეჭდვასაც დაიწყებდნენ. თფილასში მაშინ ეს მეორე ქართული სტამბა იქნებოდა, მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა. თუმც ისიც უნდა ითქვას, რომ იგინი თავის დროის სჯულის ფანატიკ კლერიკალები იყვნენ და საეროც ყველაფერი სძულდათ, როგორც ანტონ კათოლიკოზს.

იოსებ სამებელი თავადიშვილთაგანი იყო, მფარად ქობულაშვილი, თავის დროს კვალათ მცოდნე რუსულის, სლავიანურის და ბერძნულის ენების. იოსებ სამებელის სტამბა დარჩა მოსკოვს სამუდამოთ. მის ზედამხედველობა ბაქარ ბატონიშვილს და რამდენიმეც სხვა მღვდელ-მთავრებს ებარათ. იოსებ სამებელის სიკვდილის შემდეგ იქ შეწყდა წიგნების

ბექდვა. 1755 წ. თფილისიდან განდევნეს რუსეთს ანტონ საქართველოს კათალიკოზი. ეს მივიდა რუსეთის კარისადმი, უკანასკნელ იგი დამიწნულ იქმნა ვლადიმერის და იეროპოლის ეპისკოპოზათ. ამან იმეცდინა და 1759 წ. იოსებ სამე-ბელის სტამბა ვლადიმერს გადაატანინა, დამინებული სტამ-ბა იქ გაღვიძა, იქ გამართა და 1760 წ. წიგნების ბექდვაც დაიწყო. სხვათა შორის გამოსცა „კლე სარწმუნოებისა“ ვახუშ-ტის ნათარგმნი. „თვენი“ მეორეთ. ქართულ-რუსულ-ლათი-ნურ-ბერძნულ ანბანი და ზოგიც სხვა წიგნები. ანტონის სა-ქართველოში დაბრუნების შემდეგ ეს სტამბა დახურულ იქმ-ნა. ანტონის სტამბის გარდა 1761 წ. მოსკოვში მეორე სტამბა გახსნა ტფილელ მიტროპოლიტ ათანასე ამილახვარ-მა, ეს ათანასე 1759 წ. მეფე ირაკლისაჲს რუსეთში ელჩათ იქმნა გაგზავნილი, ეს თანამომხრე იყო ვახტანგის ოჯახის და წინააღმდეგი ერეკლესი, ამიტომ რუსეთიდან ველად დაბრუნ-და; რუსის ქვეშევრდომობა მიიღო. მეფე ერეკლემ რუსის მთავრობას ორჯელ სთხოვა ამ მიტროპოლიტის დაბრუნება, მაგრამ სხქმე ვერ მოხერხდა.

ამან თავის სტამბაში გამოსცა შემდეგი წიგნები: სამო-ციქულო, დავითნი, ლოცვანი, ეამნი, დაუჯდომელი და 1767 წ. „პარაკლისი“ და ანბანის წიგნები. ანტონ კათალი-კოზის საქართველოში დაბრუნების შემდეგ ვლადიმერის სტამბაც ამ ათანესემ შეიძინა, მოსკოვს გადაატანინა და თა-ვის სტამბას შეუერთა. ამისვე დროს დაიბეჭდნენ რამდენიმე საერო ლექსნი და იამბიკოები ბაქარ ბატონაშვილისა. ათა-ნასე მიტროპოლიტი გარდაიცვალა 1774 წ. და დასაფლავდა ღონის მონასტერს. ამის შემდეგ სტამბა კარგა ხანს არსებობ-და, იქ სხვა-და-სხვა წვრილი სასულიერო წიგნები იბეჭდე-ბოდა. უკანასკნელ ყველა ის სასტამბო იარაღები და ნივთე-ბი მოსკოვის უწმიდესის სინოდის საკუთრებად გახდა, საქარ-თველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ ქართული სასუ-

ლიერო წიგნების ბეკდვა მოსკოვს გადიტანეს, ეს ძველი სტამბა განაახლეს და იქ დასწყეს ბეკდვა. მოსკოვში ქართული სასულიერო წიგნების ბეკდვა. გაგრძელდა 1860 წლებამდის. ამ დროთა სტამბის მმართველთ მოღვაწეობა იქამდის უფერულია, რომ მასზე საუბარი ჩვენ მეტად მიგვაჩნია.

ქართული სტამბა პეტერბურგს

1770 წლების შემდეგ, პეტერბურგი ქართველ ბატონიშვილებით აივსო. საქმე ისე მოეწყო, რომ ეკატერინა იმპერატრიცამ მეფე ერეკლესთან წერილების მიწერ-მოწერაც გამართა. 1781 წ. ქართლ-კახეთი, იმერეთი და საქართველოს ყველა სამთავრონიც რუსების იმპერიის საფარ ქვეშ შევიდა. ამიტომ საქართველოს სამთავროებიდამ პეტერბურგს მრავლად იწყეს მოგზაურობა ქართველთ ბატონიშვილებმა. ბოლოს ამათ რიცხვა ისე იმრავლა იქ, რომ დვით პოეტი ალექსანდრე ქავკავაძეც კი რუსეთში დაიბადა 1787 წ. რუსეთის მფარველობის ქვეშ ქართველთ შესვლამ ქართული სტამბის გახსნის საჭიროებაც გამოიწვია. ამიტომაც ერთს დროს, როცა ქართველთ მფარველობა მოხდა, (იმ დროს, 1781 წ. პეტერბურგს ქართული სტამბაც დაარსდა რუსეთის მთავრობის დახმარებით.

VIII საუკუნის ნახევრიდან, რუსეთში, ქართველთ სამღვდელოებამ ერთობ ხშირათ იწყეს გამგზავრება, ხსენებულ საუკუნის მესამე ნახევრამდის, ქართველთა ბინას მოსკოვი შეადგენდა, შემდეგ კი მათ პეტერბურგშიაც იჩინეს თავი, ნამეტურ ეკატერინა იმპერატრიცა მეორეს დროიდან. სხვათა მრავალთა შორის, პეტერბურგში იმ დროს, სცხოვრებდა ქართველთ ეპისკოპოსი, გრიგოლ ხარჭაშენელი. ამანაც ილვაწა და 1786 წ. პეტერბურგში გახსნა ქართული სტამბა, სადაც სხვათა შორის 1789 წ. დაბეკდა ქართული სახარება. სხვა წიგნების ბეკდვაც ექონია ამ ეპისკოპოზს დაწყობილი, მაგრამ დამთავრება ვეღარ შესძებია. მის შემდეგ ეს სტამბა

მიითვის ვარლამ არხიეპისკოპოზმა. საქართველოში პირველ ქართველთ ეგზარხოხათ ყოფილმა, სტამბა განაახლა და განავრცო. აქ დაბეჭდა მან ქართული „თვენი“, სახარების ახსნა და ზოგიც სხვა წიგნები. 1815 წ. იქვე დაბეჭდა ლექსად: „ქეთევან დედოფლის წამება“. შედგენილი დიმიტრი ბაგრატიონისა, 1812 წ. რუსთა ლაშქრის მხედარ მთაერის ბაგრატიონის ძმის. ვარლამ ეგზარხოხათ ყოფილი პეტერბურგის ქართული სტამბის გახსნის საქმეს ასეთის ჩახრუხაულის ლექსის კილოთი ამკობს:

„ღვთის შეწევნითა, ზესთა ზენითა,
მოსკოვს შემზადდა სტამბა ქართული,
ქანის ერისთვისა, დავითის ძისა,
ვარლამ ღვაწლი კმა გამართული.
ვინ იყო ძველად. ახტალის მწყემსლად,
აწ რუსთ სინოდის წევრათ შართული,
გიძღვნის ივერთა, ამერ-იმერთა,
წიგნს „დღესასწაულ“ მბეჭდველი სრული,
მასთან იონა, ვინ არ იონა,
შრომის მოყვარე ცენზორობითა;
მიტროპოლიტმან გამშინჯ-გამპკვრეტმან,
გედეონის ძემ ძველ გვარობითა.
ნიკიფორითა—მკითხეს სწორითა,
იკულს მოდგინეს საკმარობითა,
კეთილ შობილმან პაიკაძემან,
მესტამბემ ყოვლით სახმარობითა.

ამ სტამბის გახსნით იწყება საფუძველი პეტერბურგში ქართული სტამბის გაძლიერებისა, თვით სამეცნიერო აკადემიის სტამბის ნიადაგის გამტკიცებაც ამას მიეწერება, რომელ სამეცნიერო აკადემიის სტამბაშიაც ბროსემ და ჩუბინაშვილმა გამოსცეს 1840—1863 წლებამდე „ქართლის ცხოვრება“ ვახუშტის, „გეოგრაფია“ ქართულ-რუსულ-ფრანგულ. სლავარი, ქრისტომატიები, იოანე შავეთელის „საპასეჟო ცხრილი“, „ვეფხისტყაოსანი“ „ქრესტომატია“ „სიბრძნე სიც-

რუმე“, ქართული გრამატიკა, „ჩონგური“ ლექსთა კრება კ. ლორთქიფანიძისაგან 1865 წ. და 1869 წ. „იაცია აღამიანი“ ილ. კაპაჯაქისა და რამდენიმეც სხვა წიგნები. უნდა ვთქვათ რომ მოსკოვის ქართული ასოები და პეტერბურგისა ერთმანეთისაგან დიდათ განირჩევიან. პეტერბურგის უფრო მოსაწყონია, მის ყალიბები XIX საუკუნეშია შედგენილი და მოსკოვისა კი ძველათ. დღევანდელ ჩვენ აკადემიურ ასოების ყალიბებს ნათესაუობა 1712 წ. თფილისში გამოცემულ „ვეფხისტყაოსნის“ ასოების ყალიბებთან აქვს.

მოსკოვის კი მეტად განკერძოებულის თვისებისა არის, მათ რამდენიმე ქართველთ სასულიერო წოდების პირთა სახის ბეჭედი ატყვია. ეს უფრო რთული სამზერ-საკითხია, პეტერბურგის კი მეტათ მარტავი, კოხტა, ნამეტურ წვნიკი ასოებია. პეტერბურგის სტამბაში პაიქაძეს შემდეგ მეტათ მცდელი ხელოსნნი ყოფილა მესტამზე ტაბიძე, რუსეთში მყოფ ყველა ბატონიშვილების მომსწრე, რაც-კი პეტერბერგს ან მოსკოვს XIX საუკუნეში ხუცური და მხედრული წიგნები დაიბეჭდა, სულ ამ ამომწყობლის ამოწყობილი ყოფილა. 1841 წ. გამოცემულს „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოზე მარი ბროსისაგან მიბეჭდილია შემდეგი ტაეპი, სადაც მოიხსენებენ სიმონ ტაბიძეს ასე:

„სვიმონ მესტამზე ტაბიძე, ბეჭდვაზე იყო მცდელია, დავბეჭდეთ წიგნი აწ ახლად, განახლდა ძველის-ძველია“. და სხვანი. ზემოხსენებულ სტამბებს გარდა რუსეთში, კრემენჩუგსაც გამოიცა ქართული წიგნები. 1790 წლიდამ ვიტყვიო ამაზეც მცირედ: მესტამზე პაიქაძეზე ცნობები ერთობ ცოტა არს. მესტამზე პაიქაძეზე ცნობები ერთობ ცოტა არს.

XVIII საუკ. ბოლოს, საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების ხანა უკვე ახლოვდებოდა. ამისთვის გამართული იყო მიწერა-მოწერა, ორივე მხარეში საპირონი იყვნენ რუსულ-ქართულ ენების კარგად მცოდნე პირები. ერთი ასეთთაგანიო გაიოს ნაცვლიშვილი, მოწაფე ანტონ კათალიკოზისა, რომელმაც სწავლა მოსკოვის აკადემიაში დაამთავრა

1768 წ. საქართველოში დაბრუნდა და 1702 წ. თელავის სემენარიის რექტორათ იქმნა დანიშნული, ამ დროს იგი არქიმანდრიტად იყო. მცირე ხნის შემდეგ რუსეთის მთავრობის დავალებით მან რექტორობას თავი გაანება და რუსეთში გადასახლდ, იქ ეს დიდის პატივით მიიღეს, დანიშნულ იყო უცხო ქვეყანაში კოლეგიის ნაწილში ქართული ენის მთარგმნელად, შემდეგ გარემოებამ კრემენჩუგს გასტყორცნა. იქ ეს ამოთ არ დაშთა, იქაურს ერთს სტამბაში მოაპოვებინა ქართული ასოები და 1793 წ. გამოიცა 1) „ქართული გრამატიკა“, 2) 1798 წ. „საცისკრო ლოცვანი“, 3) „მცნება ვასილის ბერძენთ მეფისა“ და რამდენიმეც სხვა წერილი წიგნები. წერილ წიგნებისამ ჩვეე დრომდის ვერ მოაღწიეს. მიზეზი წიგნებთა მცირე რიცხვის ბეკდვა უნდა ჩითვალოს.

საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ, გაიოს ნაცვლიშვილი ეპისკოპოზის ხარისხით მოზდოკის და ყიზლარის კათედრაზე გადმოიყვანეს. ესევე განაგებდა ოსეთის სამქადაგებლო კომისიის საქმესაც. აქ, ეპისკოპოზობის დროს, ყიზლარშიაც გაუხსნია ქართული სტამბა და ორი თუ სამი წიგნი დაუბეკდაა, ამ წიგნების მოპოვება ერთობ იშვიათია. პ. უმიკაშვილის სიტყვით, სამეცნიერო აკადემიის წიგნთსაცავში ინახება მხოლოდ ორი წიგნაკი. სხვაგან არსად არაფერი დაშთენილა. ამ სტამბის ისტორია ჩყენთვის უცნობათ არის დაშთნნილი, თუმც გაიოსის ცხოვრების შესახებ ნიკოლოზ მთვარელიშვილისაგან საკმარისად საფუძვლიანი მონოგრაფია გვაქვს ქართულ მწერლობაში ეურ. „ივერია“ 1882 წ.

რუსეთის სტეგმების შესახებ უნდა ვსთქვათ, რომ ზემოხსენებულს სტამბებს გარდა პეტერბურგს და მოსკოვს სხვადასხვა უცხო ტომთა სტამბებშიაც მოიპოვებოდა ქართული ასოები, სადაც ქართულს წიგნებს თუმც არა ხშირმდ, მაგრამ ხანდის-ხან მაინც ბეკდავდნენ. ასეთი იყო გოლდერძი ფი-

მოცემანი და ზოგიც სხვა მწიგნობართ ქართველთა, მაგრამ ამ სტამბებთა ცნობებს ჩვენ არ ვეხებით, რადგანაც მათს არსებობას ჩვენის ისტორიის მასალებთან დიდი რამ კავშირი მაინცა და მაინც არა აქვსთ, ამიტომ ვათავებთ აქ საუბარს. თუმცა უნდა ითქვას, რომ სტამბის ისტორიის მასალები უყურადღებოა თვით ქართველ მესტამბებისაგანაც.

იმერეთის ჰირველი სტამბა.

ქართლში სტამბის გახსნის საქმეს ხელს უწყობდა ის გარემოებაც, რომ მთელ საქართველოს დედა ქალაქ ტფილისი იყო. მთელი ევროპის მოგზაურნი და მისიონერები უმეტესად ტფილისს ეტანებოდნენ. რადგანაც ეს ქალაქი შუა გულის იღო სპარს-ოსმალ და მასთან კასპის და შავ ზღვას შუა.

ამ გარემოებაში თფილისი ცნობილ იქმნა უმრავლესთა წინაშე, იმერეთი კი მიტოვებულ დაშთა, რადგანაც იგი განაპირას იღო, ბევრ რამ ისეთ პირობებთაგან, რაც ქართლს ეკრა გარს. ამიტომაც იმერეთში ქართული სტამბის ცნობები უფრო გვიან განეფინა, ქართლზედ ცოტა შემდეგ. შეიძლება ტფილისს შემდეგ, იმერეთშიც მალე გაეხსნათ სტამბა მაგრამ ამ გარემოებას წინ მოეწვინა ის უპირობა, რომ 1720 წლიდამ, ტფილისშიც ისე ავად მოეწყო ქართული სტამბის საქმე, რომ იგი უმეტეს არც კი არსებობდა. 1760 წლის 'შემდეგ' თფილისის სტამბა განახლდა, წაგნების ბექედვაც დაიწყო, ეს გარემოება არც იმერთათვის დარჩა ჩუმად და 1770 წელს, სოლომონ ბირველის დროს, დაიწყო ცდა სტამბის გახსნაზედ. ამისთვის ცდა იყო ისე ფართო, რომ იმერთა მეფის რჩევით თფილისის გარდა რუსეთსა და რუმინეთშიც გაიგზავნენ კაცები ასასტამბო საქმეთა გასაცნობათ, სტამბის იარაღის შესაძენათ, იმერეთში სტამბის გა-

გამყვეებით, გადავაალოთ ისევ ადგილობრივ, თფილისის სტამბის დაარსების იმეებს და მასაც თუ ამის მიზანძვით იმერეთშიც როგორ იქმნა ქართული სტამბა დაარსესული.

შეიძლება ამაზედ ადრეც იყოს იმერეთში სტამბის იარაღები გადატანილი, ხოლო ბექდვით კი წიგნების არაფერი სჩანს და 1770 წ. გელათის მწიგნობარ წინამძღვარს პატარა ლოცვის წიგნაკი დაუბეჭდია, სულ რვა ფურცელი, პატარა ზომის. მე მაქვს და ეს პატარა ლოცვის წიგნაკი. ამ წიგნს ზედა პირი, ანუ შტუტ ტიტული არა აქუნდა. ბოლოში მიბეჭდილი არის ასე:

„დაიბეჭდა ესე დაუჯდომელი, სამეფოსა ქალაქ ქუთაისს, დროსა სამეფოსა სოლომონ მეფისათა. წელსა განხორციელებით უფლისა ჩვენისა იესო ქრისტესი ჩლო, ს. ც.“ ამ პატარა წიგნის მეტი ქუთაის ნაბეჭდი ჩვენ სხვა არა გვინახავს რა.

იმერეთში 1770 წ. დაბეჭდილი. ის კი არის უწყებელი, რომ სოლომონ პირკელის და სოლომონ მეორის ხელშეწყობით ამ სტამბაში იბეჭდებოდნენ სხვა და სხვა პატარა ფურცლები სამეფოს საქმეთა საჭიროების გამო. 1780 წ. კი ქართული სასულიერო წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო, წიგნების ბეჭდვის ცნობები კი იმერეთში რომის სტამბის შექმნა გავრცელებული. რომიდანაც კათოლიკის მისიონერებს ქართული ახლად დაბეჭდილი წიგნების იმერეთში უფრო მრავლად შემოჰქონდათ. სამწერლოთ, მხოლოდ დანამდვილებით მაინც არა სჩანს იმის ცნობები თუ იმერეთის სტამბის იარაღი საიდან იქმნა მთლად შეძენილი, ის კი არის ცნობილი, რომ ერთი სტანაკი, ანუ დაზგა თფილისიდან გადაუტანიათ, დანარჩენი სტამბის მოსაწყობი იარაღის კი არაფერი ვიცით. მაინც რაც არის ამაზედ დაშთენილი, იმასაც აქ მოვიყვანთ.

თფილისში ქართული სტამბის გახსნის საქმე და წიგნების ბეჭდვის ცნობები მთელ საქართველოში და ნამეტურ

კედ და საყურადღებოთ, ნამეტურ ყურადღება მიაქციეს ბრძენ-იმერთა. დაბეჭდილი წიგნების რიცხვიც მთლად იმერეთში უცბად იყლაპებოდა. რაც თფილისს 1709—1713 წლ. წიგნები გამოიცენ, იგი მარტოთ იმერეთის ერს არ ჰყოფნია. მიტომ მოხდა ხსენებულ წიგნების მეორე. მესამედ, მეოთხედ და მეხუთედ გაზოცება-კი საქართველოს გარეშე მოსკოვს და პეტერბურგსაც. წიგნების დიდი მოთხოვნილება ისმოდა. წიგნები-კი მცირე იყო, ერის თხოვნას ვერ აკმაყოფილებდნენ მბეჭდავნი, ქაღალდის სიძვირის გამო ყოველთვის ცოტას ბეჭდავდნენ. ასეთმა გარემოებამ იმერთ დიდებულთა და მცირეებულთ შორის უადვილესათ გამოარკვია ჰაზრი და ნატერა იმერეთში სტაბის დაარსების და წიგნების ბეჭდვის, ამისთვის იმერთა თფილისში გამართეს მცწერ-მოწერა. იგინი თფილისს სტამბის გამგეთ სთხოვდენ საქმის მოწყობაში მხოლოდ ხელის შეწყობას. თუ რამ სტამბის იარაღი გაქვსო მეტი, შეგველიეთ და დაგვითმეთო.

მაგრამ ეს ვერ მოხერხდა, საბეჭდი სტანოკი რუსეთიდან მოიტანეს, ხუცური და მხედრული ასოები-კი თფილისში ჩამოასხმევინეს. ბევრის შრომის შემდეგ, 1770 წლებში, აქ ქუთაისს გაიხსნა უკვე პირველი ქართული სტამბა. სტამბა მოაწყო თფილისიდან წასულმა რომანოზ ზუბაშვილმა, სტამბის კარგმა ხელოსანმა, ვალახიიდან მოსულ ოსტატებთან განსწავლულმა. ამ ხელოსანმა ამოწყობაც იცოდა და ბეჭდვაც. სტამბის მართვის საქმეში დიდის ენერგიით აღმოჩნდა გენათის არხიმანდრიტი ზაქარია. ხელოსნობაში, ზუბაშვილის მარჯვენა ხელი. ეს არქიმანდრიტი ყოფილა, ამასვე უსწორებია წიგნები დასაბეჭდათ, კორექტორიც ეს ყოფილა. მხნე ოსტატმა სტამბის გახსნის უმაღლეს რამდენსამე იმერთ ახალგაზრდებს აწყობა და ბეჭდვა შეასწავლა. მალე ამოწყობა და ბეჭდვაც დაიწყო, 1770 წელს უკვე გამოიცა პირველად იმერეთში ქართული წიგნი, შემდეგ პირველის

პირზე დაბეჭდილია მოხსენება იმერთა მეფისა და კათოლიკოზისა ისევე, როგორც ეს თფილისში იქმნა შემოღებული თვით ვახტანგ მეექვსის დროდგან. ლოცვაში, ეკლესიაში მოსახსენებლათ, თავის ალაგას მოიხსენებიან მეფე, მათი უახლოესი ნათესავი და კათოლიკოზი. საეკლესიო წიგნების გარდა **XVII** საუკ. დამლევამდე რამდენჯერმე ქართული ანბანის წიგნაკებიც დაუბეჭდავთ ლოცვებით.

იმერეთის სტამბის და წიგნების ბეჭდვის ცნობები მალე მოიფინა სამეგრელოს მთავრებს და ერს შორის, გურიაში, სვანეთში და სხვა ასეთ დეშორებულ კუთხეებშიაც. მაგალითის მიზანძღვას ყველანი აპირებდნენ, ამოობაში მოვხლოვდა **XIX** საუკ. დასაწყისი და მას თან მოჰყვნა სხვა-და-სხვა შინაური და გარეული ცვლილებანი, რამაც ზემოხსენებულ მთავრებს ხელიდამ გამოაცალა მიმბოძაობის ჰაზროვნება. იმერეთში, ქართული სტამბა აღრიდანვე გაიხსნებოდა, რადგანაც ამის საჭიროებას იმერთა დიდებულნი, როგორც ზემოთ ვსთქვი, **XVII** საუკ. დასაწყისიდანვე გრძნობდნენ, მაგრამ ეს მათ ვერ უხერხდებოდათ, რადგანაც იმერეთზედ სასტიკათ მძლავრობდნენ მტრები, ამ ხანებში უძლურის სპარსელისაგან იმდენი ვაება ქართლს და კახეთს არ ადგა, რაც ძლიერის ოსმალეთისაგან იმერეთს. შედარებასაც ვერ გავებდებთ, აღ--მამად ხანი რომ 1795 წ. იმერეთს დასცემოდა, მე დარწმუნებული ვარ, რომ მაშინ ეს უძლურნი ვერას გააწყობდნენ, იმერნი მთლად დაჟლეტდნენ მათ, მგონი ერთი სპარსიც ვერ წასულიყო აქედამ ცოცხალი, მაგრამ მათში ეს ასე არ მოუხდათ, მათ გაილაშქრეს უძლურს ქართლზედ, სადაც 80 წლის მოხუცი მეფე მეფობდა და მისი მძიმე და ბერულის მიმართულების ბევრის ქამია გიორგი. თამამათ ვიტყვით, რომ იმერთ მძლავრის ოსმალის დაშოშმინების და მორჩილების მეოხებით იმოდონი საქმეები ჰქონდათ, რომ მათ სტამბის და მწიგნობრობის პატრონობისთვის სრულიად აღარაფერი ღრო ჰქონდათ, რომ ეზრუნათ. როგორც კი ზოიპოვეს მათ ბარჯვე ღრო, აკი მაშინათვე მოეწყვნენ სტამბის საქმესაც.

პირველი ასოთ ამწეობნი და მბეჭდავნი

პაულინი, მსწავლული მისიონერ-მწიგნობარი, რომში, 1627 წ. სტამბის გახსნაში მიიღო მონაწილეობა, წივნიც შეადგინა, ამოაწყო და დაბეჭდა კიდევ.

მაჯი, აგრეთვე ამავე დროის მისიონერი, მოღვაწე, მწიგნობარი და წიგნების მბეჭდავი 1627 წ.

ნიკიფორე ირბახი, ქართველ—მეგრელი, ქართველ მეფეთა დესპანად ნამყოფი მრავლგზის ნეაპოლს, ყოფილა ისპანიას, რომს, საფრანგეთს, ინგლისს, ავსტრიას და სხვა, მცოდნე ევროპიულის ენების. 1620 წლებს, იგი რომში დაუკავშირდა კათოლიკობას და 1627 წ. მიიღო დიდი მონაწილეობა რომის ქართულ სტამბის დაარსებასა და წიგნების ბეჭდვაში. ამოწყობაც სცოდნია.,

შემდეგ დროის ამწეობლებზე ჩვენ არა ვიცით რა.

მიხეილ სტეფანეს ძე მესტამბე, ანუ ამწეობი და მბეჭდავი 1708 წ. ვახტანგ მეფის სტამბის მეთაური. ამ მეთაურ მესტამბის სახელს თვით იმ დროის დაბეჭდილ წიგნებზედ მოთავსებული ლექსები ასე მოიხსენიებენ: „და ნაღვაწი მიის მლოცველის, მესტამბე მიქაელისა“.

მიხეილ სტეფანეს ძე ტომით უნგრეთ-ვალახიელი ყოფილა. ეს ყოფილა ვახტანგ მეფის სტამბის მეთაურ-გამგე. ამას ჰყოლია მეორე პირიც თვისი თანამემამულე, ხოლო მისი სახელი არ სჩანს. ამას გარდა ქართველთ მუშები და მოწაფენი ჰყოლიათ, მუშები იქმნებოდნენ მურის წამსმელნი და სხვა ასეთ საქმის მკეთებელი და მოწაფენი იქმნებოდნენ ასოების ამომწეობად. სამწუხაროდ არც ამათი ცნობები სჩანს. მიხაელ სტეფანაძეს ცხოვრება საქართველოში 1730 წლის შემდეგ ღარ სჩანს. ვგონებთ, რომ იგინიც ვახტანგ მეფეს გადაჰყენენ მოსკოვს და იქ მიიღეს მონაწილეობა 1730 წლებს მოსკოვის ქართული სტამბის განახლებადა და მოწყობაში.

1725 წ, შემდეგ, თფილისში ქართული სტამბის საქმე

პატარა წიგნი დაიბეჭდა. რომში კი 1733 წ. პატარამ ტულ უკანთ დავითამ დაბეჭდა ვრცელი წიგნი: „საქრისტიანო ოძღვრება“ ქართველ კათოლიკეთათვის. რაც შეეხება სტამბის მუშათა საქმესა, ეს კი ჩვენთვის მეტად უცნობია. 1730 — 1790 წლამდე გამოიცნ ორიოდ წიგნი სასულიერო შინაარსის, სადაც მოხსენებულ არს, რომ იგინი დაბეჭდილ იქმნენ თეიმურაზ მეორის დროს. ის კი ვიცით, რომ 1709 წ. გახსნილ სტამბაში, სხვათა შორის, სტამბის ხელობა უსწავლია.

იოსები მესხიევი, ეს მესხიევი თფილისელი ყოფილა, სხვა ცნობები არა სჩანს ამ სტამბის ხელოსანზედ.

ქრისტეფორე კეჟერაშვილი. მღვდლად, ამწყობი და მბეჭდავი ეს იყო გამგე მეფე ერეკლეს დროის სტამბის. მაშინდელი სტამბა არსებობდა მეტეხში. ამან დაბეჭდა მაშინ „დაუჯდომელი“ 700 ც., „კიტაის სიბრძნე“ 700 ., ლოცვანი 1000 ც., სახარება 1000 ც., „მარხვანი“ 1000 ც. ეს რიცხვი წიგნების იმ დროის კვალად ერთობა კაი რიცხვია. დავით კეჟერაშვილი. მესტამბე ამწყობი და მბეჭდავი ნათესავი ქრისტეფორესი, იქმნება ან ძმა, მცოდნე მესტამბე. მერე მღვდლად კურთხეული.

რომანოზ ზუბაშვილი, ზოგნი ზუალაშვილად ხმარობენ ამ გვარს. მცოდნე სასტამბო საქმეების, ესე იგი ამწყობი და დაბეჭდავიც. არის თანამედროვე მეფე ერეკლესი და ქრისტეფორე და დავით კეჟერაშვილებისა. უმთავრესად გამგე ამ სტამბის ეს ყოფილა და კეჟერაშვილებზედ უფროსობაც უნდა ჰქაევებოდა სტამბაში.

მღვდელ-მონოზონი ნიკოლოზ ორბელიანი. ქვრივობაში ბერად შესული, მერე თფილელ მიტროპოლიტი. მცოდნე სტამბის მართვა-გამგეობის და ხელოსნობის 1708 წლიდამ. ეს მღვდელ მონოზონი ვახტანგ მეფის დედის ძმი-

მიქელ მესტამბე. ამწყობი და მბეკდავი, ვახტანგ მეფის კარის ეკლესიის მღვდლის შვილი. მიხეილი სხვა იყო.

ქრისტეფორე გურამიშვილი, ხუცეს მონაზონი, ამწყობი და მბეკდავი მოსკოვის ქართულ სტამბაში 1750 წლებამდის.

ფილიპე მღვდელი, იმერელი, რუსეთში ყოფილი, მოსკოვის, 1750 წ. დაქვრივდა, მერე თფილისში დაბრუნდა შემდეგ ბერად შესდგა და ბოლოს ეპისკოპოზათა იქმნა აყვანილი ხოფის მონასტერში. ხოფის აოხრების შემდეგ ისევ რუსეთში გალასახლდა და იქ გარდაიცვალა 1780 წლებში. იყო ამწყობი და მბეკდავიც.

იოსებ სამებელი, მკოდნე აწყობის ხუცურის და მხედრულის მოსკოვის სტამბაში. ამაღ დაარსა მოსკოვს მეორე ქართული.

რთულის სტამბა, მერე ეს სტამბა ბაქარის სტამბას შეუერთა 1737 წელს.

დავით მღვდელი. მესტამბე, ამწყობი ხუცურ-მხედრულის. სცხოვრებდა მოსკოვს, იყო თანამედროვე ვახტანგ მეფის, გარდაიცვალა მოსკოვს 1760 წელს.

მელქისედეკ აბელიშვილ კავკასიძე, ამწყობის და მბეკდავი 1740 წ. მოსკოვის სტამბის. ეს პირი იყო ვახტანგ მეფის სტამბის მდივანთა ეკლესიისში. სჩანს, რომ 1709 წ. თფილისის სტამბის ამწყობნი და მბეკდავი ვალახიელ მიხეილს გარდა ყოფილან ქრისტეფორე გურამიშვილი, დავით მღვდელი, ფილიპე მღვდელ მონაზონი, მელქისედეკ კავკასიძე, მიქელ მესტამბე და რამდენიმეც სხვანი, რომელთაც 1709 წ. 1770 წლებამდის მოუღწევიათ. გიორგი დაბაშვილი. ამწყობი და მბეკდავი მოსკოვის სტამბის 1740 წლიდან.

ათანასე ამილახვარი, ტფილელ მიტროპოლოტი, მკოდნე აწყობის კარგათ. 1759 წ. რუსეთში წავიდა. ეს იყო მომხრე ვახტანგის ოჯახის და წინამდებელი ერეკლესი. 1765 წ. ვლადიმერადამ ამაღ გადმოიტანა მოსკოვში ქართული სტამბა,

მოსკოვის სტამბას შეუერთა და წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო. მესტამბე — ამწყობ-მბეჭდავი პაიჭაძე. 1786 წლიდან, პეტერბურგის ქართულ სტამბის მოწყობ-მეიპური. პაიჭაძემ XIX საუკუნესაც კარგა ხანს მოესწრა.

სვიმონ ტაბიძე. მესტამბე, ამწყობი. პაიჭაძეს შემდეგ ესა სჩანს XIX საუკ. პეტერბურგს და მოსკოვს. რუსეთში გადასახლებულ ქართველ ბატონიშვილებთან დასაბეჭდ წიგნებს სულ ეს აწყობდა, ასევე ბროსესი და ჩუბინაშვილის წიგნებს. ბროსეს სწერს 1740 წ. გამოცემულ „ვეფხისტყაოსნის“ ბოლოს: „დავბეჭდეთ წიგნი აწ ახლად განახლდა ძველის ძველია“. ზაპარია არქიმანდრიტი გაენათისა. იმერეთის სტამბის გახსნის დღესვე ამწყობი და სტამბის საქმეთა მცნობი.

რომანოზ რაზმაძე, იმერეთის სტამბის ამწყობი და მბეჭდავი 1786 წლებში. იმერეთში ასოთ ამოწყობა და ბეჭდვა ბევრს უსწავლია. იქ ასეთი ხელოსანთ რიცხვი დიდი ყოფილა. ხოლო ჩვენ მათი სახელები არ ვიცით.

თფილისის ძველი სტამბა გაიხსნა 1707 წ. წიგნები გამოიცნ 1708 წლიდან. მერე ეს სტამბა 1835 წ. დაიკეტა 1740 წ. განახლდა 1770 წ. დაძველდა. 1782 წ. კვალად მეორედ განახლდა. ერთის ცნობით სჩანს, რომ ეს განახლება 1780 წ. მეფე ერეკლეს 30 ათი ათასი დასჯდომია. ამ განახლებულ სტამბაში სხვათა შორის მესტამბე გამგეთ ყოფილან მესტამბეთ შემდეგნი პირნი:

პოლოს ოჰანეზოვი. სტამბოლიდამ მოსული მესტამბე, ამომწყობი და მბეჭდავი. ეს პირი სტამბოლიდამ მეფის თხოვნით მოვიდა თფილისში 1780 წ.

ტერ დავით ოჰანეზოვი. პოლოსას ძმა, ან სახლი კაცი უნდა იყოს, ესეც სტამბოლიდამ მოვიდა თფილისში 1780 წ. ეს ორი პირი მეფისთვის სტამბოლიდამ, ბერძენთ მეღეჭეთესმა და მეფეს ეახლნენ. მალე ქართული ენაც შეისწავლეს 1781 წლისთვის ძველი სტამბაც განახლეს, ეს იყო იმ დროს მეორე სტამბა თფილისში. სადაც ეს სტამბოლელი სომხები

შრომობდნენ. იქ ამათ ქართული ენით მალე წერაც დაიწყეს და 1782 წ. გამოსცეს ამ განახლებულ სტამბის ისტორია სადაც აქებენ დიდათ მეფე ერეკლეს. ეს წიგნი გაზეთის მსგავსად არის. დაბეჭდილი ამაზედ აქ ვიტყვით შემდეგს:

პირველ ქართულ საგაზეთო ფურცლების გამოცემა იწყება 1783 წლიდან იწყება. ძველ კაცთაგან გამოგონია, რომ ამ განცხადების მსგავს გამოცემის „ლეპორტი“ ერქვაო. ზოგნი ბრძანება, ერქვაო. თიატრის ბილეთების ბეჭედა ამ დროდან იწყება. პირველად რუსული გაზეთი გამოიცა რუსეთში 1703 წ. პეტრე დიდის დროს. პირველი სომხური გაზეთი გამოიცა ინდოეთს, მადრასეს და კალკუტას 1799 წ. სახელწოდებით „აზდარარი“ იქაურის მღვდლის ტრე შმოვანის მიერ.

პირველი ქართული გაზეთი გამოიცა თფილისში 1818 წ. მარტიდამ. ვინ იყო რედაქტორი ამისი? ჩვენ არ ვიცით. პირველი ქართული წარმოდგენა, ანუ თეატრი თფილისში გამართეს 1780 წ. თიატრი გამართა გაბრიელ მაიორმა, რუსეთში ნამყოფ-ნამსახურმა და საქართველოში დაბრუნებულმა. მაშინდელ თეატრის ბილეთმა ჩვენამდისაც მოაღწია ბილეთი დაბეჭდილია სტამბაში და ზედ აწერიბ ასე: „შაური ორი, გაბრიელ მაიორი“. ლექსად არის, ე. ი. ბილეთი ორი შაური.

მეფე ვახტანგ მეექვსე.

ვახტანგ მეფე დაიბადა 1675 წ. მამა ამისი იყო ლევან მეფე, ნიკიერი კაცი, ბრძენი, თავის დროის კვალად განათლებული. მცოდნე სპარსულის ენის, მწერლობის და მეცნიერების. იცოდა არაბულიც კარგად და არაბთ ფილოსოფიად მსწავლულთ მეცნიერებანიც, ნამეტურ ვარსკვლავთ-მრიცხველობა. ამ მეფეს ირანის ყეინმა ყურადღება მიაქცია და თავის ქვეყანაში მიიწვია, იქ მსაჯულობა მისცა, მთელს ირანს იგი განაგებდა, იწოდებოდა:—„ლეონ ირანთა მსაჯული“, პირველი ცოლის სიკვდილის შემდეგ, მეორე ცოლად მეფე

ლეონმა ავალიშვილის ქალი შეირთა. ამისაგან დაიბადა ვახტან-
გი, 11 წლის ვახტანგი მამამ სპარსეთში წაიყვანა, იქ სპარსთ-
ა, სასწავლებელში მისცა, სადაც სწავლობდა სპარსულ, არაბუ-
ლს და სხვა ენებს, მასთან მათ მსწავლეულთა წიგნებს და მე-
ცნიერებასაც.

ლეონს დაახლოვებული კავშირი აქედან სპარსეთში მყოფ
კათოლიკის მისიის ბერებთან, მაგალითებზე დომინიკიანელე-
ბთან, ფრანცისკიანელებთან და კარმილიტიანელებთან. ლეონი
აშკარად მაჰმადის სჯულს აღიარებდა; საიდუმლოთ კი კათო-
ლიკე იყო. კათოლიკობაში აღესრულა, პატარა ვახტანგს ლა-
თათინურს და ფრანგულ ენას ხსენებული ბერები ასწავლიდ-
ნენ, მათ დიდი გავლენა აქენდათ ვახტანგზედ. დროს მიღწე-
ულმა ვახტანგმაც აღიარა კათოლიკობა და ზერე საქართვე-
ლოშიაც დაბრუნდა და გამეფდა ქართლის ტახტზედ.

ვახტანგი იყო ნიჭიერი კაცი, ქართული მწიგნობარი,
ასევე ამის შვილი ვახუშტი და ბაქარიც მწიგნობრები იყვნენ.
ვახტანგმა სპარსულის ენიდამ სხვათა დახმარებით სთარგმნა
, „ქილილა და მანა“ ეს წიგნი დღეს დაბეჭდილია. სთარგმნა
კიდევ „აიათი, ანუ „კოსმოგრაფია“, ეს წიგნი თვითი მანვე და-
იბეჭდა თფილისში 1721 წ. შეადგინა „დასტურლამა“ სამეფო
წეს-რიგის წიგნი, დღეს დაბეჭდილი უკვე. შეკრიბა ქართვე-
ლების ყველა ძველი კანონები და მათ დასწერა „სამართლ-
ის წიგნი“, დღეს წოდებული: ვახტანგ მეფის კანონებად. მთ-
ლად ნათარგმნია რუსული და დაბეჭდილი ცალკე წიგნად-
1882 წ. დიმიტრი ბაქრაძისაგან. შეკრიბა, ერთად მოათესა
და აღადგინა „ქართლის ცხოვრება“ და სხვაც მრავალი წიგნ-
ები სთარგმნა და დასწერა ქართულს ენაზედ.

მიწერ-მოწერა აქვდა საფრანგეთის, იტალიის და ევროპის
სხვათა მეფეებთან, მათ სთხოვდა საქართველოს დახმარებას,
საფრანგეთში 1713 წ. საბა ორბელიანი გაგზავნა და პაპს
და ლუდოვიკ 14-მეტეს დახმარებას ევედრებოდა და მასთანვე
პირდებოდა კათოლიკის სარწმუნოების ვერცელებას და მთელ-

აქართველოს დაკავშირებას რომთან. ამის პირობების შესახებ იხილეთ ჩვენი წიგნი:— „საქართველოს შესახებ ევროპიელთ მოგზაურთა ცნობები“, მეტად თვალთ საჩინო შრომას შეადგენს ვახტანგ მეფის მიერ თფილისში სტამბის დაარსება. ვახტანგზედ წინედ სტამბის საქმის გახსნას გულმზურვალედ მისდევდა არჩილ მეფე, რუსეთში, XVII საუკ. ბოლოს, ამ მეფემ 1697 წ. მოსკოვში ხუცური და მხედრული ასოების ყალიბ ბიც ჩამოასხმევინა. XVII საუკ. ბოლოს, ვალახიაში სცხოვრებდა ერთი ქართველი ეპისკოპოსი; ამ ეპისკოპოსმა იქ გაიცნო სასტამბო საქმეები, მერე იქ ქართული ასოებიც ჩამოასხმევინა, ნიშნად პატარა ფურცელიც დაიბეჭდა და საქართველოში გამოგზავნა, ეს ნაბეჭდი ყველას მოეწონად, მერე იქილამ ოსტატები და სტამბის იარაღიც დაიბარეს და 1708 წლისთვის თფილისში სტამბაც გახსნეს და წიგნებისბეჭდვაც დაიწყეს.

ვახტანგ მეფეს ბევრნაირი შრომა აქვს დადებული ამ სტამბის გახსნაზედ, სხვა და სხვა მიზნებისა გამო 1724 წლებს, იგი თავის შვილებით რუსეთში გადასახლდა, პეტრე დიდმა იგი დიდის პატივით მიიღო, დანიშნეს სპარსეთის ქალაქების ასაღებად კასპის ზღვის ნაპირზედ, ამიტომ ვახტანგს ხშირად უხდებოდა აქეთ-იქით მგზავრობა. 1737 წ. იგი ასტარხანში გარდაიცვალა. უნდა ვსთქვათ რომ უკანასკნელი დროებში, ვახტანგ მეფე ვერ მოიქცა კარგად, რადგან თავის დიდებულებით რუსეთში გადასახლდა, იქ შეათარა თავი და მთელი ქართლი-კახეთი კიმტერს მისცა პირში, რაც მის ცხოვრებას ერთობ ამდაბლებს ამის შესახებ ამის ცხოვრებაში ჩვენ ვრცლად გვაქს საუბარი, ამიტომ აქ ეს ვიკზაროდ.

არჩილ მეფე. ისტორიით ვიცით, რომ არჩილ მეორე XLI საუკ. ბოლოს რუსეთში გადასახლდა დროებით. სტამბის საქმისთვის მოსკოვში პირველად ამას უმეცადინია, ისე რომ 1695 წ. მოსკოვში ქართული ასოების ყალიბებიც გაუკეთებინებია. რომ ვახტანგ მეექვსეს თავის სტამბის გახ-

სწისთვის, მოსკოვიდამ სასტამბო ცნობები არჩილის წყალობით წინაღვე ჰქონია გაგონილი და გაცნობილი. არჩილ მეფისაგან გაკეთებულის ასოებით ქართული სანიმუშო ფურცელი პირველად მოსკოვში 1703 წ. დაბეჭდილა. ყველაზედ დიდი მნიშვნელობა რომში დაარსებულ ქართულ სტამბას და წიგნების ბეჭდვას ჰქონდა, სადაც ქართული სტამბა თფილისის სტამბაზედ 82 წლის წინედ დაარსეს. ასე რომ სასტამბო ასპარეზზედ რამდენათაც ვახტანგ მეფეა ამდგარი, ამაზედ არა ნაკლებ არჩილი გახლავსთ, ლევანი და სხვანიც.

ქართული სტამბა.

პირველი ქართული სტამბა გაიხსნა 1626 წ. ქ. რომში, პაპი ურბან მერვეს დროს, მისივე კარდინალთა დახმარებით,

პირველად ქართული წიგნი დაიბეჭდა 1927 წ. იმავე ქ. რომს.

პირველი ქართული სტამბა თფლისში დაარსდა 1707 წ.

პირველად ქართული წიგნი ამ სტამბაში დაიბეჭდა 1708 წ.

იმერეთში გაიხსნა სტამბა 1770 წ. იგი ხან საჩხერს არსებობდა, ხან წევას და ხან ქუთაისს.

მოსკოვს გაიხსნა სტამბა ახალის ცნობებით 1733 წ. და არა 1744 წ. ეს როგორც აქამდე იყო მიღებული. 1744 წ. ძველი სტამბა განაახლეს თურმე.

პეტროგრადს გრიგოლ ხარქაშნელმა გახსნა 1786 წ. მაზედ იხილეთ სხვაგან.

ვლადიმერს გაიხსნა 1757 წ. ანტონ კათალიკოზის მეოთხრობით.

კრემენჩუგს გაიხსნა 1791 წ. გაიოს ნაცვლიშვილისაგან. იქ დაიბეჭდა ქართული გრამატიკა.

მოზლოკს გაიხსნა 1768 წ. აქ ქართული წიგნებიც დაიბეჭდა და ოსთათვის ლოცვის წიგნი ქართულის ასოებით, დღეს ეს წიგნები იშვიათია ერთობ. დამბეჭდი იყო გაიოს ნაცვლისშვილი.

ვენეციას გაიხსნა 1850 წ. მეთაურები იყვნენ ქართველ კათოლიკეთა მოძღვარნი. წიგნებიც ბეჭდეს.

მონთობანს (ფრანცია) გაიხსნა 1876 წ. ქართველთა კათოლიკეთა მოძღვართაგან, აქაც იბეჭდებოდა წიგნები.

კონსტანტინოპოლს გაიხსნა 1874 წ. პეტრე ხარისკი-რიშვილის შრომით და ცდით, აქ დღემდეც არსებოის სტამბა და იბეჭდება წიგნები.

კავკავს გაიხსნა 1902 წ. აქ ერთი წიგნიც დაიბეჭდა.

უვირილას გაიხსნა 1885 წ. მღ. დავ. ლამბაშიძისაგან.

თელავს გაიხსნა 1890 წ. ექ. ხელაძისაგან.

სიღნაღს გაიხსნა 1892 წ. ამავე პირისაგან, ორივე სტამბაში ქართული წიგნებიც გამოიცნენ სხვა და სხვა დროს.

ოზურგეთში გაიხსნა 1886 წელს, კოწია თავართქილაძისაგან. აქ იბეჭდებოდენ ქართული წიგნები.

ბათუმს პირველი რუსულ-ქართული სტამბა გაიხსნა 1880 წ. ალ. მახარაძისაგან. ამ სტამბის გახსნის დროს, ბათუმში რუსთგან ახალი აღებული იყო და ამიტომ ბათუმში სტამბის გახსნა იმ დროს სამაგ.ლითო იყო ალ. მახარაძისგან.

სენაკში გაიხსნა პირველად 1891 წ. კ. თავართქილაძისაგან, სადაც დიდად იმუშავა ქართული წიგნების ბეჭდვაზედ სიო ზითანის ძე თავართქილაძემ, რომელიც იმავე შრომით დაუძღურდა და გარდაიცვალა სენაკში, სამაგალითო იყო ეს სტამბა, ამ პირს დიდი ამაგი აქვს დადებული მეგრულეებში ქართული წიგნების ბეჭდვის ვრცელების საქმეზედ.

ხონს გაიხსნა პირველი სტამბა 1890 წ. არსებობს იგი პატარად, თუმცა ხონის მცხოვრებთა რიცხვი კი აუცილებელი ითხოვს სტამბის გაფართოვებას.

ზუგდიდს გაიხსნა 1893 წ. ლავრენტი ტულუშისაგან. ცოტა ხანს იარსება.

ხაშურს გაიხსნა სტამბა იოსებ ყაჭეიშვილმა. 1913 წ, იმავ წელს იქ გამოსცეს ქართული წიგნები.

ახალციხეს გაიხსნეს 1910 წ. სომეხთ ორი სტამბა. მოათავსეს ქართული ასოები 1911 წ. ახალციხეშიც გამოსცეს ქართული წიგნებიც.

სამტრედიოში დაარსებულ იქმნა ქართული სტამბა 1913 წ. იმავ წელს აქ გამოსცეს ქართული წიგნები. წიგნი დაკავებულ იქმნა,

ბაქოში გაიხსნეს ქართული სტამბა 1907 წ. და იმავ დროს იქ დაბეჭდეს ქართული წიგნები.

ქართული დაბეჭდილი წიგნები.

რომის ქართული სტამბა 1627 წელში,

1627 წ. პაპი ურბან მერვეს დროს, იმავ პაპის ხარჯით, რომში, კონგრეგაციის თავთსნობით და კარდნალოთა ზედამხედველობით, გაკეთებულ იქმნა ქართული ასოების ყალიბები, რომელ შრომის და სტამბის ასპარეზზედაც დიდი ამაგი მიუძღვის არქიმანდრიტს ნიკოლოზ ირბახს, იგივე ჩოლოყაშვილი.

1627 წ. იმავ ურბან პაპის ბრძანებით გამოცემულ იქმნა ქართულ იტალიურ ლათინურ ენის მოკლე ლექსიკონი.

1627 წ. გამოცემულ იქმნა იქვე ქ. რომს, იმავ პაპის საფასით პირველად ქართული ანბანის წიგნი, სახელდობრ: — „ალფაბეტი იბერიკოა“ ანუ ქართულ იტალიურ ანბანის წიგნი. ემ წიგნი დაბეჭდეს რამდენიმე ათასი ცალი და ყველა ეს საქართველოში გამოგზავნეს და ქართველ ერს მუქთად დაუბრუნეს

აქამდის ქართველთ დაბეჭდილი ანბანის წიგნი არ ენახად. ეს პირველი მაგალითი იყო და პირველი წიგნი, რომ ქართველებმა საქართველოში დაბეჭდილი ანბანის წიგნი თვალთ ნახეს.

1528 წ. გამოსცეს იმავ რომის სტამბაში ქართულ-იტალიურ პატარა გრამატიკა.

1629 წ. ქართულ-იტალიურ, სპარსულ და ქალდეურ ენების პატარა ანბანის წიგნი მოკლედ გრამატიკულის ფორმების ახსნით, ეგონებთ შედგენილი ნიკიფორე ირბახისაგან.

1633 წ. საქართველოს რომის ქართველ კათოლიკეთათვის „მოკლე საქრისტიანო მოძღვრება“. აქვე დაბეჭდეს რამდენიმე ათასი ცალი და საქართველოს კათოლიკეებს უფულოდ დაურიგეს.

1645 წ. გამოსცეს სომხის ქართველ კათოლიკეთათვის პატარა ლოცვის წიგნი. პ. მ. თ.

1751 წ. ვრცელი ტომი ქართულ-იტალიურ სპარსულ-ქალდეურ ენების სასწავლებელი ანბანის წიგნი. ვრცელის გრამატიკულის ახსნით და ნელსაკეთების კილოს მეთოდით, ვრცელი ტომია და მეტად ოსტატურადაც ნაბეჭდი.

1671 წ. გამოსცეს მისონერთათვის ქართული ენის პრაქტიკული ენის სასწავლებელი წიგნი.

1691 წ. გამოსცეს ქართულ-იტალიურ ანბანის წიგნი, კათოლიკის საეკლესიოს ლოცვებით.

მერე, ანუ შემდეგ წლებს, ამ სტამბაში დაბეჭდილი ქართულის წიგნების აღარა ყოფილა რა, თვითქოს სტამბა დაიხურა, თვითქოს იგი აღარ არსებობდა, ამ სტამბის არსებობა სჩნდება კვალად განახლებით 1733 წ. ამ დროჲდის კი 1691 წ. დაყობილი ჩვენ ვერაფერს ვხედავთ. ამამედ მიხა თამარაშვილს შევეყიოთხე, იქნება რომის არქივებში რამე ნაბეჭდი წიგნები იქმნეს 1691 წლის შემდეგაც მეთქი, მაგრამ იქ არაფერი აღმოჩნდა უარი მომწერა. ასე 1654 წ. შემ-

დგე, რომის ქართული სტამბა დაარსებულაო. განუახლებიათ 1733 წ. ამ განახლების საქმე აი როგორ ყოფილა.

XVII საკუ. რომის ტახტმა საქართველოს ერის საქმეებს დიდი ყურადღება მიაქცია. ნამეტურ XVIII საუკუნის დამდეგიდამ საქართველოდამ ხშირად იბარებდენ სწავლის მისაღებათ ახალგაზრდა ქართველ კათოლიკეთა შვილებს და თვით ქართველთაც. ასეთ ყმაწვილების გაგზავნას ყოველთვის კათოლიკეთა მისიონერები კისრულობდენ. მისიონერები ამისთვის თიდად სცდილობდენ და ყმაწვილებს და მათს მშობლებს ახალისებდენ, რომ შვილები გაეგზავნათ ევროპაში სწავლის მისაღებათ. ამ მისიონერების ცდით XVIII საუკ. დამდეგიდამ ქართველთ შვილებმა მრავლად იწყეს რომის სასწავლებლებში წასვლა და სწავლის მიღება, სასულიერო სწავლის გარდა ზოგი ამათვანი საერო სწავლასაც იძენდა, აგალითებრ კომერციულს, მუსიკის, პედაგოგიტრს და სხვ., როგორც ეს იქმნა ნეპოლში მისულა ქართველ მოწაფეთაგან, რის მსგავსი ცნობები მრავლად მოჰყავს პატრს მიხ. თიმარაშვილსაც. 1725 წ. ქ. გორიდან რომში სასწავლებლად წავიდა ახალგაზრდა ქართველ კათოლიკე დავით ტულუკოშვილი. რომში მისული პაპის ხარჯით მიღებულ იქმნა მოწაფედ, მერე კონგრეგაციის კოლეგიაში იქმნა მიღებული, აქ დაამთავრა სწავლა, სწავლის დროს მან დისწერა თავის ღირსების დასაცველად დისერტაცია ფილოსოფიისა, სწავლა დაამთავრა 1732 წ.

ამავე დროს დავით ტულუკოშვილი კურთხეულ იქმნა პატრად, მან დაიწყო მეცადინეობა რომში ქართული სტამბის განახლების და ქართული წიგნების ბეჭედისათვის. სტამბის მოწყობის საქმესაც მოესწრა იგი 1733 წლის დამდეგს, ქართული სტამბის საქმე უკვე მოეწყოა რომში. სამწუხაროდ, პატრი დავითა თავის წადილის შესრულებას ვერ მოესწრა, მეექვსე თვეს გარდაიცვალა და ყოველივე მის წიგნების და სტამბის დარჩა იქ უპატრონოდ. როგორც სჩანს, ამ

დროს, პატრს დავით ტულუკაშვილის გარდა იქ სხვა ქართველიც ყოფილა, რადგანაც სტამბის საქმე არ შეფერხდა და 1733 წ. რომში, ქართულს ენაზედ გამოიცა პატრის დავითისაგან ნათარგმნი „საქრისტიანო მოძღვრება“ რომელ წიგნიც კარგი სივრცის გახლავსთ. მეთვრამეტე საუკ. ეს პირველი წიგნი გახლავსთ რომში ქართულს ენაზედ დაბეჭდილი. პატრს დავითას სხვა თარგმნებიც ჰქონია ქართულად ნაწარი, სხვათა შორის ამის ნათარგმნი თომა კემფლის წიგნი „მიბაძვა ქრისტესისა ხელთნაწერი ინახება წ. კ. გამ. საზ. ხამკითხველოში.

1733 წ. რომში გამოიცა „საქრისტიანო მოძღვრება“ თარგმანი პატრის დავითა ტულუკაშვილის მიერ.

ამის შემდეგ რომის სტამბაში დაბეჭდილის წიგნების არაფერი ვიცით, მხოლოდ 1799 წ. ახალციხელმა მღვდელმა გრიგოლ ბალინოვმა მეორედ გაზოსცა ესევე „საქრისტიანო მოძღვრება“ და ამ რიგათ რომის ქართული სტამბა თავის ასოებით მეცხრამეტე საუკუნესაც შეესწრა. შემდეგ დროს კი. რომ ქართული სტამბა სრულიად მოისპო 1800 წლიდან იქით 1850 წლამდის აღარა დაბეჭდილა რა.

ასე დბსრულდა რომის სტამბის არსებობის საქმე 1626 წლიდან 1800 წლის შემდეგ.

ქ ა რ თ უ ლ ი წ ი გ ნ ე ბ ი

თბილისში დაბეჭდილი წიგნები

1708 წ.

იბაკონი, ლოცვები, დიიბეკდა	1000 ც.
ანბანი და უფალო ღმერთო	2000 ც.
დაუჯდომელი, მცირე	1000 ც.
ლოცვანი სრული	1000 ც.

1709 წ.

ზატიკი ხუცური	700 ც.
დაუჯდომელი ღვთის მშოლისა მხედრული	1000 ც.
დავითნი	1000 ც.
პარაკლიტონი	700 ც.
სახარება სურათებით მოცკულების მხედრული	1000 ც.

1710 წ.

თვენი, ხუცური	700 ც.
დაუჯდომელი და პარაკლისი მეორედ	1000 ც.
ანბანი და უფალო სრული მხედრული	2000 ც.
კონდაკი მეორედ მხედრული	1000 ც.
სახარება მეორედ	1000 ც.
ქაშნი ხუცური	700 ც.

1711 წ.

საქმე მოციქულთა მხედრულია	1000 ც.
საქმე მოციქულთა ხუცური	700 ც.
სახარება ხუცური	600 ც.
პარაკლიტონი ხუცური	700 ც.
სადღესასწაულო ხუცური	600 ც.
სამღვდელმთავრო კონდაკი ხუც.	700 ც.

1712 წ.

საქრისტიანო კატეხიზმო მხედრული	1000 ც.
ქაშნი ხუცური	700 ც.
სამღრთო და სამღვდლო სახარება	1000 ც.
ანბანი და ლოცვები	4000 ც.
დაუჯდომელა მხედრული	2000 ც.

„ვეფხისტყაოსანი“ ვრცელი ტომი, ახსნით	
და განმარტებით, მხედვრული.	1000 ც.
იბაკონი	1000 ც.

1713 წ.

კურთხევანი ხუცური	700 ც.
ზატიკი მეორედ ხუცური	700 ც.
ანბანი და ლოცვის წიგნი	1000 ც.
რამდენიმე მუხლი ვახ. მეფის კანონებისა	200 ც.
თვენი მეორედ ხუცური.	600 ც.
ლოცვანი ვრცელი მხედვრული	1000 ც.
ანბანი ლოცვებით პატარა	2000 ც.

ამ წლის შემდეგ, 1717 წ. დაბეჭდილს ევლარას ვხედეთ, მხოლოდ სჩანს შექმნილი:

1717 წ.

ქამნი, მესამედ დაბეჭდილი	600 ც.
კურთხევანი ეკლესიისა	600 ც.
სამოციქულო საეკლესიო	1000 ც.
სახარება ხუცური	700 ც.
ქართული ანბანის წიგნი ლოცვებით	1000 ც.

1721 წ.

„იათი“ ანუ ცის მქნილება. ე. ი. კოსმოგრაფია, ფიგურებით, თარგმნილი სპარსული-დამ ვახ. მეფისა	700 ც.
ანბანი და ლოცვის წიგნი	1000 ც.

1723 წ.

სტამბა თითქმის იხურება, ვახ. მეფეც 1724 წ. რუსეთში სახლდება.

1760 წ.

თფილისში დაიბეჭდა და ცალკე წიგნად გამოიცა ერეკლე მეფის დაგვირგვინების ამბავნი და შესხმანი დაგვირგვინების დღეს თქმულნი ზოგი ლექსად ზოგი პროზათ. წიგნი მოწმობს, რომ ასე ცხადათ ქართველთ მეფენი 300 წლის გამმავლობაში აღარაჲინ დაგვირგვინებულაო, ეს პირველი მაგალითიაო. წიგნი დაბეჭდილია მეფის მოძღვრისიგან.

1781 წ.

თფილისში მეფე ერეკლეს ფულით განაახლეს ქართული სტამბა. ამავე დროს, ამ სტამბაში მესტამბე სტამბოლელ სომეხ ორმა ძმმა ტერ-ოჰანეზოვებმა დაბეჭდეს მეფე ერეკლეს ქება პროზად და ლექსად, ამავე წელს გაზეთის მსგავსად გამოვიდა მეფე ერეკლეს ბრძანება და განეფინა ქალაქ თფილისში და მასთან მთელ საქართველოში. გაზეთისა და განცხადების მსგავსად. ლურჯ ქალაღდზედ დაბეჭდილი.

1782 წ.

თფილისში დაიბეჭდა ერთი ფურცელი გაზეთის მსგავსად, სადაც მოთხრობილია რომ მეფე ერეკლეს თხოვნით, რუსეთის ხელმწიფე იმპერატრიცა ეკატერინემ ინება და საქართველო თვის მფარველობის ქვეშ მიიღო, ეს იქმნება იმ კვალად, როგორც დღემდე ქართველნი ხან ოსმალს და ხან სპარსელთა მფარველობის ქვეშ ვიყავითო.

1794 წ.

თფილისში დაიბეჭდა ქართული სათეატრო ბილეთებიც კი, ბილეთებზედ სწერია:—*„შაური ორი, გაბრიელ მაიორი“* ე. ი. ბილეთი ორი შაურიო. თეატრის გამკეთებელი რუსეთში ნამსახური და საქართველში დაბრუნებული გაბ-

რიელ მაიორი ყოფილა, თფილისელი სომეხი, რომელიც 1795 წ. მოკლულ იქმნა ომში, ეს დაუკლავთ ზედ ზარბაზან-ზედ აბანოების თავზედ.

1795 წ.

ამ წლის ბოლოს, სექტ. შემდეგ, თფილისში მოძებნილ იქმნა სამეფო სტამბა.

1796 წ.

გამოიცენ უკვე სიეკლესიო და საერო წიგნები ქართულს ენაზედ.

1765 წ.

თფილისში, ერთმა ბერმა დასტამბა მეფე ერეკლეს ქება ლექსად მასზედ, რომ იგი ცხეთაში ქრისტიანობის წესით დაგვირგვინდა, ეს თურმე 300 წლის განმავლობაში ქართველთა მეფეთაგან აღარ მომხდარა, ღიგი პირველი მაგალითი იყო.

1782 წ.

მეფე ერეკლეს ქება და დიდება ლექსად დაბეჭდილი.

1783 წ.

მეფე ერეკლეს მიერ ქართული სტამბის განახლების ისტორია და ქება დიდება, დაწერილი მესტიამბე ტერ-ოჰანეზო-ვებისაგან და თფილისში დაბეჭდილი.

ქართული სტამბის ცნობა თფლისში 1795 წ.

მეთვრამეტე საუკ. სტამბებთა აღწერაში ჩვენ არ ავნიშნეთ შემდეგი: 1795 წ. უბედურების შემდეგ, როგორც ნათქვამი გვაქვს ზემოთ თბილისში, ქართული სტამბა მალე განახლდა ისე, რომ 1796 წ. თბილისში სამი ვრცელი ქართული წიგნიც გამოიცა. განახლებულის სტამბისთვის რუსეთიდან გამოიწერეს სტანოკები და ზოგიც სხვა იარაღი. ერთი სტანოკი, ძეფის ბრძანებით, თფილისიდან სომეხთ კათოლიკოსს ლუკას გაეგზავნა საჩუქრათ, რადგანაც 1795 წ. მტრისაგან ეჩმიაძინის სომეხთ სტამბაც იქმნა შემუსვრილი. ამ სტანოკის გაგზავნის შესახებ პ. იოსელიანსაც აქვს ცნობა.

მეფე ერეკლეს და სომეხთ კათოლიკოსს ლუკას (1780—1790 წ.) შორის დიდი მეგობრობა ყოფილა გამართული, ამათ ერთმანეთისთვის ხშირად წერილები უგზავნიან. ხანდისხან ერთმანერთს დახმარებიან კადეც. უამისობა, რასაკვირველია, არც შეიძლებოდა. ამ უკანასკნელ წლებში, ეჩმიაძინის სომეხთ კათოლიკოზის ძველ წიგნებთა მდივან ხანაში აღმოჩნდა დიდძალი წერილები მეფე ერეკლეს და ლუკას კათალიკოზის რთმანეთთან მიწერილები. ყველა ეს წერილები ერთათ შეკრიბა სომეხ მოძღვ. აღნიანმა და 1899 წ. თფილისში ცალკე ტომად დასტამბა, ამას ეწოდება „მდივანი სომხეთის იისტორიისა“ (1780—1800) სხვათა მისაღებთა შორის აქ მოიპოვება შემდეგი ცნობაც ჩვენი სტამბის შესახებ.

მეფე ერეკლეს და ლუკაზ კათალიკოზს ისეთი მეგობრობა ჰქონიათ ერთმანეთთან, რომ ლუკაზ კათალიკოზს მეფე ერეკლესთვის ეჩმიაძინის სტამბილამ ერთი კარგი სტანოკი გამოეგზავნოს ფეშქაშათ. ცნობები მოგვითხრობს, რომ ვითომც დასაბეკდს ქალაქსაც მეფეს კათალიკოზი უგზავნიდა ეჩმიაძინილამ. ამის შესახებ ჩვენში არაფერი ცნობებია დაშთენილი. გარდა ამისა ცნობები გვაუწყებს, რომ სომეხთ კათალიკოზს ამსტერდამილამ (ჰოლანდია) სხვა და სხვა ენების ლექსიკონები გამოეწეროს და ყველა ესენი მეფე ერეკლესთვის მიერთმიოს ფეშქაშათ. ეს თუ მართალია, მაშინ ჩვენის ფიქრით, იგი 1785 წლებში უნდა ყოფილიყოს. ცნობა არს, რომ ესევე კათალიკოზი შუამდგამლობდა შახრიმიანთან ზიწერ-მოწერაში, რომელიც მეფე ერეკლეს და მის შორის აღიძრა 1780 წლებში. ჩვენს ქართველთ სტამბის გამართვის ისტორიაში არსად არის მოხსენებული ესესომხური ცნობები, რომელთა სიმართლეში ჩვენ ეჭვი არ გვაქვს.

სასიამოვნო იქნება, რომ ხსენებულ საქმეებთა შესახებ ცნობები შეიკრიბოს, ქეშმარიტებით კითხვა გამოირკვეს.

საქართველოს რუკა.

საქართველოს რუკა. დაწვრილებით, ქვაზედ, თუ რკინაზედ, თუ თუთიაზედ (ცინკი) ნახატი დაიბეჭდა პირველად რომს 1501 წ. შედგენილი კათალიკის მისიონერთა ძმობისაგან. პ. მ. თ.

საქართველოს რუკა, შედგენილი დომინიკიანელების ძმებისაგან, დაწვრილებით უჩვენებენ ქალაქებს, სოფლებს ძველ ნაშთებს და მდინარეებს, დაბეჭდილი რომს 1553 წ. ლიტოგრაფიით. პ. მ. თ.

საქართველოს რუკა. შედგენილი ფრანკისკიანელების და კაპრმილიტიანელების ძმებისაგან, თფილისი დაწვრილებით არის ანუსხული, გალავნით, ბალებით და საყდრებით, ამას გარდა აქ არის საქართველოს მიჯნებიც ნაჩვენები, დაბეჭდილი რომს 1595 წ. პ. მ. თ.

საქართველოს რუკა. შედგენილი კათოლიკე მისიონერ ზამპლამბერტის და სხვათაგან. აქ ნაჩვენებია დაწვრილებით საქართველოს სამთავროები თავიანთ სიზღვრებით. დაბეჭდილია ნეაპოლს 1620 წ.

საქართველოს რუკა. პირველად დაბეჭდილ თვით მის მოგზაურობაში 1713 წ. ეს გამოცემა მე მაქენდა. წერაკითხ. საზოგ. გადაეცემა, იქ დაკარგეს 1885 წ. ეხლა იშვიათია. მოგზაურობაში რუკის გარდა საქართველოს სხვა სურათებიც იყო ჩართული.

საქართველოს რუკა. ნემენცურად შედგენილი და დაბეჭდილი ბერლინში 1774 წ. ეს რუკა შეუდგენიად რუსეთის აკადემიკის გულდენმუტის ცნობებით.

სტამბის მური საქართველოში.

(კ რ ა ს კ ა),

სტამბის გახსნის დროს, ფიქრათ არავის მოსვლია ის გარემოება, რომ სტამბისთვის საჭირო იყო საბეჭდი მური, ანუ ქერასკა. სტამბის გახსნა ყველას საქმეთ უოფილა გამხდარი და საბეჭდი მურის ფიქრი კი არავის მოსვლია, ეს იყო მის მიზეზათ, რადგანაც სტამბის გამხსნელთ ამის გარემოება არ იცოდნენ, თორემ ეს რომ სცოდნოდათ, მაშინ იგინი სტამბისთან უპირველეს კითხვათ მურსაც დააყენებდნ.

მათ ეგონათ, რომ სტამბა რომ გაეაჩინათ, თითქოს მას სხვა აღარა სჭირია რა და წიგნებიც დაიბეჭდებო. ამის ცნობა მათ არც უცხოეთიდან შეაგებინეს. როგორც იქმნა სტამბა გაიხსნა, დაზგები, კასები დაიწყო, მასთან საბეჭდიც ყოველივე მომზადდა და ამ დროს კი გამოსჩნდა სტამბის უსაქიროესი საჭირო ნაკლის საქაროება. ამისთვის მაშინათვე აქეთ ეცნენ, იქით ეცნენ, მაგრამ აბა ამის დროით საიღამ რას გახდებოდენ. ბუხარესტი და მოსკოვი შორს იყო, ანუ რომაელებისგან უნდა ეზიდნათ, იქილამ ეს წამალი. ამიტომაც 1708 წ. სტამბის მეთაურ ოსტატებმა იხმარეს ყოველ ნაირი ღონის ძიება და საქართველოში მოძებნეს ამ კრასკის ნივთიერება და თფილისში გააკეთეს სტამბის შავი კრასკა, ანუ მური. ესენი საქმით ისე ოსტატები აღმოჩნდნენ, რომ შავს წამალს გარდა მათ წითელი წამალიც გააკეთეს. მაშინ წიგნების დასაბეჭდათ წითელ წამალსაც ხმარობდნენ.

სტამბის წამლის კეთება 1708 წ. ორს ხელოსანს სკოდნიათ ვალახილამ, თუ ბუხარესტიდამ მოსულთ. ამათ ამ წამლის კეთება სხვებისთვისაც უსწავლებიათ. მერე ესენი აკეთებდნენ შავსა და წითელ წამლებს. ვიდრე საქართველოში ქართული სტამბა არსებობდა, მინამ სტამბის საჭირო მურიც საქართველოში კეთდებოდა. ასევე სკოდნიათ ამ მურის კეთება სომეხთაც, რომელთაც ერმიადინში სტამბა აღრიდგანვე აქვნდათ გახსნილი.

სამარცხვინოდ მესტამბეთა, დღეს მაინც ერთი კაციც არ გაჩნდა რომ ამ გარეძოებას ყურადღება მიაქციოს და სტამბის წამალი გააკეთონ, რაც მათ უფრო იაფად დაუჯდებოთ.

1795 წ. მოისპო ქართული სტამბა თფილისში, მასთან მოისპო სტამბის წამლის კეთების ოსტატობაც. მის შემდეგ 1746 წ. სტამბა გაიხსნა ერთი მაგიერ. მღვდელმა კეყერა-

შვილმა, მესტამბემ გააკეთა სტამბის წაშლიც. ამ ზღვდელს აღრიდგანვე ესწავლა ამ წამლის კეთება სხვათაგან, რადგანაც ამას სტამბის შაგირდობაც გაეწეო და მასთან მესტამბობაც სურებოდა,

როგორც სჩანს 1796 წ. შავი და წითელი წაშლის კეთება ამ კეერაშვილს გარდა სხვა არავის სცოდნია. დადგა XIX საუკუნე და ქართლ-კახეთი რუსეთს ჩაბარდა, შეუერთდა, ამით მოისპო ქართული ორივე სტამბა, ამით მოსპობით მოისპო საქართველოში სტამბის წაშლის კეთების ოსტატობაც. მის შემდეგ დღემდეც აღარავის გახსენებია ეს გარემობა, რომ საქართველოში შეიძლება გაკეთდეს სტამბის წაშლები.

აწინდელ სტამბებისათვის სახმარად რუსეთიდან შემოდის საბეჭდი წაშლები. იქიდან რომ არ მოვიდეს აქ ვერაფერი და დაიბეჭდება. აი ასე! მოეწყო ამ ხელობის საქმე საქართველოში XIX საუკუნეში.

ქალაქის საქმე საქართველოში.

სიტყვა ქალაქი სპარსულია „ქალაჰ“.

თფილისში სტამბის გახსნას თან მოჰყვა დიდი ძალი ქალაქი რუმინეთით და ვალახიდან, მერე ამსტერდამიდან, იტალიიდანკი მეხუთმეტე საუკ. შემოდოდა.

1725 წ. შემდეგ რუსეთიდან იწყეს შემოტანა. თფილისის ვაჭრები მიდიოვნენ სხვა და სხვა ქალაქებში, ესენი ყიდულობდნენ იქ ქალაქს და მერე საქართველოში მოჰქონდათ და ჰყიდდნენ.

ესენივე ჰყიდდნენ კონვერტებს, მელანს, ბატის კალმებს და სხვა ასეთ საკიროებას. ყველა ამას სამეფო იჯარა არ აქენდა დადებული, რადგანაც ქალაქს და მელან-კალამს. საპატიოთ სთვლიდნენ. საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების

შემდეგ კი საქართველოში სრულიად რუსეთიდან იწყეს ქალაქის შემოტანა. ქართველთ ვაქრებმა 1850 წ. რუსეთის ქალაქების იარაღებზეც იწყეს სიარული.

იმერეთში—ქუთაისს, ქალაქის მალაზია აქვს და მელექსე ბესიკს—გაბაშვილს, კონვერტების გამოკრაც იცოდა ამან, ქუთაისში აკეთებდა კონვერტებს და სხვა ასეთ საჭიროებას. ამისთვის მან იმერეთ მეფე სოლომონ პირველისაგან თავადობაც მიიღო.

სასტამბოთ თუ რამ იარაღის ნაკლი სჩნდებოდა, იგი ისევ და ისევ სლავონეთიდან შემოჰქონდათ. მერე რუსეთიდან დაიწყეს, ანუ 1764 წლების შემდეგ.

მინამდის კი, ანუ უფრო აღრინდელის დროდამ, ქალაქი სპარსეთიდანაც შემოჰქონათ, სპარსეთიდან საქართველოში ქალაქის შემოტანა სტიმბის გახსნაზედ ბევრად აღრე იწყება, თითქმის მეთოჯებეტე საუკუნიდამ.

სპარსეთში კი ქალაქი შემოჰქონდათ ინდოეთიდან, რასაკვირველია ინგლისელთა ოსტატობით ნაკეთები და მეფერამეტე საუკ. ამსტერდამიდანაც, სპარსელებმა ქალაქის კეთების ოსტატობა ინდოელებისაგან ისწავლეს მეჩვიდმეტე საუკ. მერე სპარსეთში გახსნეს ქალაქის ქარხნები და დაიწყეს მისი კეთება, რამაც საკმარისად გააიფუა ქალაქი. მეფერამეტე საუკ. სპარსეთიდან მრავლად იწყეს ქალაქის შემოტანა. 1760 წლებიდან კი სპარსეთიდან ქალაქის შემოტანა დასტოვეს და რუსეთიდან იწყეს შემოტანა, რაც უფრო იაფათ ისყიდებოდა თურმე, რადგანაც მოტანაც იაფათ ჯდებოდა თურმე. სპარსული ქალაქი უფრო ძვირი ყოფილა, ქალაქები ზოგი სამთელში გავლებული გახლდათ რაც პერგამენტს ჰგავდა.

ქალაღი საქართველოში მექოჭქონღათ შემდეგის ადგილეზიღამ.

იტალიიღამ ქალაღის შემოტანა დაიწყეს XVII საუკ.
სპარსეთიღამ შემოიტანეს XIII საუკ. სამთელში გაე-
ლებული.

ინდოეთიღამ. მაღარასე და კალკუტიღამ შემოიტანეს
მეჩვიტმეტე საუკ. ნახეფ.

ამსტერდამიღამ შემოიტანეს მეფერამეტე საუკ. სპარ-
სეთის გზით და ზღვით.

მარანდიღამ შემოიტანეს მეჩვიდმეტე საუკ. როგორ და
საიღამ ამის ცნობა კი არ არის დაშეთნილი.

რუსეთიღამ შემოიტანეს მეფერაჩეტე საუკ. დამდეგს.

ოსმალეთიღამ შემოიტანეს მეფერაჩეტე საუკ. 20 წლებს.

რუმინეთიღამ შემოიტანეს მეჩვიდმეტე საუკ. ბოლოს.

ქართული წიგნების უმეტესი ნაწილი დაბეჭდილება
ინდოეთიღამ შემოტანილ ქალაღზეღ. სპარსულ ქალაღზეღ
დაბეჭდილია ერთი „აიათი“ ანუ „კოსმოგრაფია“
ფიგურებით 1721 წ. ამის შემდეგ კი რაც საქართველოში
წიგნები დაიბეჭდა, ყველა მათზეღ რუსეთული ქალაღია ნა-
ხმარი. ამის ქალაღის ნიშნებიც ასაბუთებს.

ქალაღი მექოჭქონღათ სხვა და სხვა ისეთ ვაქრებს, რო-
მელნიც მარტოღ ქალაღით ვაქრობდნენ თურმე. ქალაღ-
ღის ვაქრობის და აღებ-მიცემის შესახებ ასე მიაბზო მექა-
ღაღდე მოსეს ოსეფის ძე იზმიროვმა 1878 წ. ქალაღით
ვაქრობას მისდეღა მამაჩემი და პაპაჩემიცო, პაპაჩემი მეფე
ერეკლეს დროს სცხოვრებღა და მას კი სოვდაგარის სახელი

ჰქნოდა და სხვა და სხვა საქონელს გარდა რუსეთიდან ქალაქში შემოჰქონდა და ჰყიდდა თფილისში.

ქალაქი თფილისში მრავლად იწყეს შემოტანა იმ დროსაც, რაც საქართველო რუსეთის მფარველობის ქვეშ შევიდა 1782 წ. ნამეტურ მას შემდეგ, რაც ესრედ წოდებული ქართველ ვაქართავის კატარინეს იარმუკაც დაარსდა რუსეთის ხელმწიფის ბრძანებით 1782 წ.

მეთვრამეტე საუკ. ქართველთ სამეფო მთავრობაც იბარებდა რუსეთიდან თავის საკუთარ ქალაქს, რაც სამეფო სამმართველოებში იხმარებოდა. მესტამბენი და წიგნთა გამომცემლნი კი მექალაქეებისაგან ყიდულობდნენ ქალაქებს.

საქართველოს მეფობის დროის «სლავალიტნი» ანუ ასოების ჩამოსახსენებელი ქაწხანა.

სტამბის გახსნის დროს, ლაპარაკი ჰქონიათ იმაზედაც, რომ სტამბის ასოები გაუფუქდეს მერე რაღა ექნათო. უნდა ვიღონოდ და სტამბის ასოც ჩამოეხსათო. ამის შესახებ ლაპარაკი მძლავრად ჰქონიათ, მაგრამ მისი გაკეთება კი ვერ მოუხერხებიათ. ვერ მოხერხება გამხდარა სანატვრელად, ხოლო 1700 წ. მესტამბეებს ვახტანგ მეფე დაურწმუნებიათ, რომ ასოები კარგა ხანს ეყმარის სტამბისა და ამიტომ შიში არა აქვს უამისობასაო...

ასე ყოფილა საქმე, ხოლო ზრუნვა კი მაინც არ გამქრალა ქართველთა შორის, სტამბის ასოებზედ ლაპარაკი ხშირად სკოლნიათ სხვა და სხვა ხელოსნებში, ნამეტურ მეალავეებში და მკედლებში, რომ ტყვიიდან ასოებს ჩამოეხსამთო. მაგრამ მათ მის კარგად შეგნება კი არ ჰქონიათ და მათი ცდა ყოველთვის ამაოთ ყოფილა დარჩენილი. 1782 წ. კი სტამბის განახლების დროს, ამის ქარხანაც გახსნეს.

მეცხრამეტე საუკუნის საქართველოს სტამბები.

(მოკლე აღწერა).

1805 წ. რუსეთის ახალმა მთავრობამ, თფილისში, პირველად გახსნა რუსულ-ქართული სტამბა. ამ სტამბის იარაღი მოპოვებულ იქმნა ქართველ მეფეთა დროის სტამბიდან. მცირე ხანს შემდეგ ეს სტამბა შეჩერდა, მერე კი სტამბა იმ დროის თფილისის კეთილშობილთა სკოლის უფროს გადაეცა და ამის ცდით განახლდა ეს სტამბა 1810 წ. ამავე დროს, თფილისში, მთავრობისაგან დანიშნულ იქმნა ქართულ-რუსული ენის ცენზორი, ცენზორად დანიშნეს სამხედრო ჯარის დეკანოზი ქართველოვი. ამ სტამბაში 1812 წ. გამოიცნ ქართული წიგნებიც.

1814 წ. ერთმა სამხედრო პირმა გახსნა მეორე სტამბა, მაგრამ ესეც მალე მოიხპო.

1817 წ. გაიხსნა მესამე სტამბა, ამ სტამბაში გამოიცა ქართული გაზეთი 1818 წ.

1805 წ. მოყოლებული 1825 წლამდის თფილისში, რამდენიმე სტამბა გაიხსნა, მაგრამ მათი არსებობა სულ მოკლე დროის იყო ხოლმე, ამის მიზეზი ის იყო, რომ მესტამბენი სამხედრო მოსამსახურენი იყვნენ, ესენი სამსახურის გამო აკეთ-იქით გადაჰყვანდათ, ამიტომ მათი სტამბებიც იკეტებოდა თფილისში. ჩვენ ვიცით კარგად, რომ 1820—1840 წლებამდე, ბარე ათმა სამხედრო პირებმა გახსნეს სტამბები, მაგრამ ვერც ერთმა ვერ შესძლო არსებობა, სულ იკეტებოდნენ. 1846 წ. კი გაიხსნა ებრაელის ღუბლერის სტამბა რომელმაც იარსება კარგა ხანს და მისი დანაშთი ღლესაც არსებობს თფილისში.

1817 წ., გაუხსნიად მეორე კერძო სტამბა. ამ სტამბაში გამოიცა პირველად ქართული გაზეთი 1818 წ. შემდეგ დროის გაზეთებიც ამ სტამბაში იბეჭდებოდნენ, მაგალითებრ: 1821 წ. აქვე გამოიცა კვირის გაზეთი „წმიდა გიორგი“, რომელმაც 1824 წ. გასტანა. ამ წლის შემდეგ კი ამ სტამბის შესახებ ჩვენ არ ვიცით რა, დაიკეტა თუ დარჩა თფილისში. სტამბის საკურობება კი იმ დროის ქართველებში უკვე გაიშმა კარგად.

ახალი სტამბა. სოლომონ დოდაშვილმა ქართული სტამბა გახსნა თფილისში 1828 წ. ამ სტამბის გასახსნელად ფული მისცა მას რუსეთში მყოფმა ბერმა ივანე ხელაშვილმა 6000 მ. ამ სტამბაში გამოიცა პირველად ქართული გაზეთი „თფილისის უწყება“ და 1829 წ., ამავე გაზეთის დამატება თფიური სალიტერატურო ნაწილი „თფილისის უწყებავე“. ეს სტამბა დახურულ იქმნა 1832 წ. შემთხვევის გამო და მისი პატრონიც რუსეთში გაგზავნილი ციმბირად.

სოლომონ დოდაშვილისაგან გახსნილი სტამბა იმ დროს ყველაზედ უკეთესი იყო. იგი განათლებული კაცი იყო. საქართველოს რუსეთთან დაკავშირების შემდეგ მან პირველ ქართველმა გაათავა სწავლა პეტერბურგის უნივერსიტეტში. ამის დისერტაცია „ლოდიკა“ რუსულად პეტერბურგში მაშინვეა დაბეჭდეს. სოლომონ დოდაშვილი იყო ერთ უძლიერესი ქართველ მამულიშვილთაგანი.

პირველი სომხური სტამბა. ქართულის ცნობით, სომეხთ კითალიკოზ ლუკას 1770 წელს გაუხსნია ერზიში. ამ კითალიკოზს მეფე ერეკლესთან კავშირი აქვდა და ხშირი მიწერ-მოწერა. პირველად, როცა სომხური სტამბა იხსნებოდა ერზიში, მაშინ, თბილისიდან, მეფის ბრძანებით, ბევრი რამ სასტამბო იარაღი უფუშქეშებიან ლუკა კითალიკოზისთვის. მალე ეს სტამბა ისე გამდიდრებულა, რომ ლუკა კითალიკოზს მეფე ერეკლეს სტამბისთვის ერთი კარგი (დაზგა) საბეკდი სტანოკიც გამოუგზავნია ფუშქაშად. ამას

გარდა გამოუგზავნიად აგრეთვე ფეშქაშად დასაბეკდი ქალღი და უცხო სიტყვათა ლექსიკონები, რომელიც კათოლიკოსს ამსტერდამიდან (ჰოლანდია) გამოუწერია. ეს უნდა მომხდარიყოს 1782 წ., შემდეგ, როცა მეფე ერეკლემ თფილისის ძველი სტამბა განაახლა და რომელი სტამბაც ვითასი მანათი დაუჯდათ.

პირველი სომხური ნერსესიანის სტამბა საქართველოში. თფილისში გაიხსნა ნერსეს კათალიკოსის მეთაურობით 1827 წ. სტამბა მოათავსა იმ დროის სომეხთა თფილისის ნერსესიანის სემენარიის შენობაში. ამ სტამბაში ქართული ასოებიც აქვნდათ. 1826 წ. აქ დაბეკდეს ნერსეს კათალიკოსის ლოცვების პატარა წიგნი, საქართველოს სომეხთთვის ქართულის ასოებით, ხოლო სიტყვები კი სომხურად იყო. საქართველოში პირველად სომხურს ენაზედ დაბეკდილი წიგნი გამოვიდა 1828 წ. პირველი სემენარიაც ეს ნერსესიანის სემენარია იყო, ესეც პირველი მაგალითი იყო, მინამდე სომხებს თფილისში არც სასწავლებელი აქვნდათ, მათის ენის აღორძინების საქმეს დასაწყისი 1827 წლიდან მიეცა.

ძმთა არზანოვებმა. ყიზლარის მღვდარ სომეხებმა, თფილისში გახსნეს სტამბა 1825 წლებს, ამით ქართული ასოებიც აქვნდათ. ამ სტამბაში პ. იოსელიანმა ჩაბრუხადის და შავთელის ლექსებიც დასტამბა. 1840 წ. ეს სტამბა პატრონებმა თფილისში უფეშქაშეს იმ დროის ნერსესიანის სემენარიის სტამბას, მანქანა და სტანოკები აქელამ უკან აღარ წაუღიათ. არზანოვებს 1830 წლებს, პეტროგრადშიც აქვნდათ სტამბა, სადაც ბეკდავდენ ქართულ წიგნებსაც. აქ დასტამბა 1821 წ. გ. ფირალოვმა „რუსულ-ქართული რაზნაფორის წიგნიც“, ვრცელი ტომი და სხვა წიგნებიც.

სამხედრო შტაბის სტამბა, 1846 წ. მთავარ-მართებლის სტამბად გადაკეთდა ფორონკოვის მრძანებით და დაერქვა მთავარ-მათებლის სტამბა. ამ სტამბაში იბეკდებოდა 1846

წ. კვირის სახელმწიფო გაზეთის „კავკაზის“ და კვირის დამატებათ განცხადება ქართულ ენაზედ გაზეთი „კავკაზი“.

სტამბა გიორგი ერისთავისა, 1850 წ. ვორონცოვის ბრძანებით. მთავრობის სტამბიდან ეჩუქა ერთი ძველი დაზგა და ქართული ასოები, ამით გახსნა გ. ერისთავმა ეს სტამბა. 1852 წ. ამ სტამბაში დაიწყო თავის თვითური ჟურნალ „ცისკარი“ გამოცემა. აქ სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდა. 1854 წ. ეს სტამბა მოისპო, დაიხურა.

სტამბა ივანე კერესელიძის. ამან ეს სტამბა 600 მან. იყიდა გიორგი ერისთავისაგან და 1856 წ. თფილისში გახსნა ახალი სტამბა. ამ სტამბაში გამოსცა განახლებით 1857 წ. ჟურნალი „ცისკარი“. სტანოკი უხერრო იყო და მალე გაუტყდა: 1860 წლებს ნერსესიანის სემენარიის სტამბის დაზგა იყიდა, ასოები პეტროგრადიდან გამოიწერა და ბექდა „ცისკარი“ და სხვა წიგნები.

სტამბა ეფიანჯიანის და როტინოვის, გახსნილი თფილის 1860 წ. აქ გამოიცა 1863 წ. პირველად ქართული ჟურნალი „საქართველოს მოამბე“ ილ. ქავკავაძის რედაქტორობით, ეს სტამბა დღესაც არსებობს. ტიგრან როტინოვს გკუთვნის. აქ მეც მრავლად ვბეჭდე ქართული წიგნები 20 წლის განმავლობაში.

სტამბა ბულდან მუნთოევისა. ბულდან მუნთოევი საქართველოს სომეხია, კარგად მცოდნე ქართულის ენის და წერა-კითხვის. სტამბა გახსნა 1855 წ. წლებს, ქართულსაც ბეჭდავდა, 1879 წ. გაეყიდა. იყიდეს გ. ჩარკვიანის ამხანაგებმა და ამით გახსნეს 1881 წ. ამ სტამბაში გამოიცა ბევრი ქართული იშვიათი წიგნები.

ჟურნალ „მნათობის“ სტამბა, 1869 წ. თფილისში გამოიცა თვითური სამეცნიერო ჟურნალი „მნათობი“, რედაქტორად იყო ნიკოლოზ ავალიშვილი, ქართველიმწიგნობარი, ცნობილი მოღვაწე, მწერალი, ერთ დროს კარგი მსახიობიც. კარგი მთარგმნელი. მისი თარგმანი, „ლუკმ პურის ამბავი“

„მნათობილამ“ გადმობეჭდილი ღღეს ხალხში მშვენიერად იკითხება, ასევე ამისი თარგმანი „ღონ-კიხოტია და შილერის ზავაზაქებს“ ხომ ხშირად სდგამენ ქართულს სცენაზედ, სხვაც ბევრი ნაშრომი აქვს ამ საპატიო პირს. ამან ეურნალი ოთხს წელს ბეჭდო. ამავე ეურნალისთვის მას აქენდა თავის სტამბი, რომელსაც ეწერა „მნათობის“ რედაქციის სტამბაა. ნ. ავალიშვილმა თავის სტამბა სომეხთ სემენარიის გამგეობისაგან იყიდა. ეურ. „მნათობის“ დახურის შემდეგ, ეს სტამბა „კრებულის“ სტამბას დაუკაეშირა. ეს ეურნალიც მალე დაიხურა, ამიტომ სტამბაც დაიხურა. მერე ეს სტამბა იმ დროის გამოჩენილ სტ. მელიქიშვილის სტამბას შეუკავშირა. აქი დაეკარგა, სტამბის ამხანაგები გაიყარნენ, ძველ ამხანაგს სტამბის გამგეს ეს მოტანილი სტამბა დაეთარში არ ჩეწერა და ახალ გამგე და ამხანაგებმა უარი უთხრეს, ასე მოელო ბოლო „მნათობის“ სტამბას, ქართველებში სტამბების წართმევა ერთობ ადვილათ იციან.

სტამბა ღუბლერისა. გახსნილი 1846 წ. მერე ეს სტამბა იხურებოდა. 1870 წ. იგი აიღო იჯარით გიორგი წერეთელმა და ეურნალ „კრებულის“ სტამბედ გადააკეთა გ. წერეთლის დროს ამ სტამბაში გაზეთი „დროება“, „კრებული“ და სხვა წიგნებიც იბეჭდებოდა. მერე დაიკეტა.

ავლაბრის სტამბა. ერთმა სამხედრო რუსმა კრამარენკომ 1870 წ. ავლაპარში სტამბა გახსნა. ამანვე იყიდა ღუბლერის და „მნათობის“ სტამბის ქართული ასოები. ამის სტამბაშიაც იბეჭდებოდა ქართული წიგნები მრავლად. მე ამ სტამბაში დაეიწყე წიგნის ბეჭდვა. კარგა ხნის შემდეგ ესეც დაიკეტა.

ექვთიმე ხელაძის სტამბა. 1875 წ. ივ. კერესელიძეს სტამბა ექვთიმე ხელაძემ იყიდა და გახსნა თფილისში პატარა ქართული სტამბა. ამ სტამბაშიაც მრავლად იბეჭდებოდა სხვა და სხვა დროს ქართული წიგნები და ეურნალ-გაზეთები. ამ სტამბის აღწერა არის ჩვენ მიერ დაბეჭდილი ქართუ-

ლი სტამბის ისტორიის მეორე წიგნში 1904 წ. 2-ე წლის სტამბაში მუშაკობის დღეც იდღესასწაულა ექ. ხელაძემ. წლის თავზედ, იარმუკაში რომ არევა მოხდა, მაშინ მისი სტამბაც აიკლეს და თვითაც მოკლეს 22 დეკემბერს 1905 წ. ექვთიმე ხელაძის შრომის მოგონება ანუსხული მაქვს იმავე წლის „მოგზაურის“ ნომერში და იგი აქაც არის დასტამბული.

მ. ვართანიანცის სტამბა. გახსნილი სამეზბის ქუჩაზედ. 1877 წლებს. აქვანდა ქართული ასოები, მეცვბექდე აქ ქართული წიგნები. დღესკი აღარ არსებობს ეს სტამბა.

„სინათლე“ სტამბა, გაიხსნა 1908 წელს. აქ იბეჭდება ქართული გაზეთი „დროება“.

მარტიროსიანცის სტამბა. თვით მარტიროსიანცი მომსწრე იყო 1830 წლის დოდაშვილის და არზანოვის სტამბების, მაშინ ბურის (ფათერჩიკი) წამსმელად იყო იგი. იმ დროს სულ სტანოკები მუშაობდა, მანქანა არავისჰქონდა. ბოლოს ეს სტამბა ძალიან წინ წაჲდა, ამის სტამბაში გამოიცა ძვირფასი გამოცემა „ვეფხისტყაოსინი“ და სხვა წიგნები. ეს სტამბა დღესაც არსებობს.

გრიგოლ ხარკვიანის სტამბა გაიხსნა 1880 წ. მერე საამხანაგოდ გადაკეთდა. აქ იყვნენ ამხანაგებად გრიგოლ ხარკვიანი, არსენ კალანდაძე, ალექსადრე დრევიჩი, ანთიმოზ ჯუღელი და წიგნის მალაზიის მხრით მე ლა სხვანი. 1883 წ. ეს ამხანაგობაც დაირღვა და სტამბაც სამ ნაწილად გაიყო. ერთი ნაწილი არსენ კალანდაძეს დარჩა და ამან მოაწყო სტამბა და წიგნების ბეჭდვაც დაიწყო, მაგრამ როგორც ახალ მოშენეს ვალი ემართა თავის სიძის, სიძემ აუწერა სტამბა და გაუყიდა იაფად, რითაც დაღუპა კაცი, ეს სტამბა იყიდა აღამეცკომ, მაგრამ ამასაც საქმის უცოდინრობის გამო დიდი ზარალი მოუვიდა, დღეს იგი ცხოვრებით დაცემულია. მერე ამასაც გაუყიდა, იგი იყიდა დავით ლამბაშიძეს

და ქუთაის გადიტანა. ყველა ამ საქმეებზედ დიდ მანქანურ როლს თამაშობდა ექ. ხელაძეს.

სტ. მელიქიშვილის და ამხანაგობის სახელით 1864 წ. თფილისში გაიხსნა ახალი ქართული სტამბა. 1866 წ. ამ სტამბაში გამოიცა კვირის გაზეთი „დროება“. სტამბაში ამხანაგებად იყვნენ ვ.ხ. თულაშვილი, დ. ბაქრაძე, სტ. მელიქიშვილი. ესევე პირი გამომცემი იყო გაზეთ „დროებისა“. ამ სტამბას დიდი ამაგი მიუძღვის ქართული მწიგნობრობის წი-თაზე. 1870 წლების შემდეგ, სტამბის ამხანაგები ერთმანერთს განშორდნენ, სტამბა მარტოდ მელიქიშვილის დარჩა. ერთხნობით სტამბას განაგებდა იოსებ მელიქიშვილიც. 1889 წ. ეს სტამბა იჯარით აიღო ფრენკელმა, იმ დროის თფილისის იურიდიულის გაზეთის რედაქტორმა. მერე გაიყიდა, იგი შეიძინა იაკობ მანსვეტოვმა. ცოტა ხანს შემდეგ დაარსდა ქართულ წიგნთა გამომცემელი ამხანაგობა. იაკობ მანსვეტოვმა მთელი სტამბა თავის წილად ამხანაგობას გადასცა. ამხანაგობამ ამ სტამბით დაიწყო მთქმედება და ერთ ხნობით საქმეც კარგად მიჰყვანდა ჯაბადარს. 1908 წ. 15 სექტემბერს, ეს სტამბა წაერთვა ქართველ ამხანაგობას და უჩუმრად შექალაქდნენ სერგეევის ფირმის ხელში გადავიდა. ამოდელა პაიშჩიკები ღარჩნენ ცარიელი და ხახა მშრალი. ყოველივე ამ საქმის შესრულება ჩუმად, საიდუმლოდ შეასრულეს, კაცს არაფერი გაუგია! არ ვიცით, რას ნიშნავს ასეთი საქმიელი ჩვენის მეთაურის კაცების? ხალხს არაფერი გააგებინეს, არავის რა შეატყობინეს და ერთ დღეს გამოცხადდა, რომ ამიერიდამ მშვიდობით ქართულ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობის სტამბავო! მშვიდობით იყავით პაიშჩიკებოვო. დღეიდან აღარ არს ხსენება ამხანაგობის სტამბისა, იგი გარდაიცვალა ჩვენის უპატრონობით, თავის დანებებით და საქმის მეთაურთა კაცთა გათახირებით.

ალექსანდრე ჯაბადარსაც არ უნდა ექმნა ასე, ზარალი იყო თუ რაც იყო, მაინც იგი წვერთათვის უნდა ეცნობებინა

და მერე გადაეცათ მოვალეებისთვის. ამის გამო ალ, ჯაბა-
დარზედ ბევრი საყვედურები ისმის, ამბობენ; რომ ალ. ჯა-
ბადარმა მთელი წევრები მასხარად აიღო, აბუჩათ აიგდო და
ამაგდარ საქმეს ასე უჩუმრად მოუღო ბოლოვო. ეს საქმე
დიდს უსიამოვნებას გამოიწვევს და იგი არც ალ. ჯაბადარის-
თვის იქნება კარგიო. ალ ჯაბადარზედ ხალხში ასეთი ხმები
დადიოდა, ეს ჩვენც შიტომ მოვიყვანეთ აქ, თორემ ჩვენ ამ
პირის მოღვაწეობაზედ ჩვენი შეხედულება გვაქვს, ვინაიდან
მის შრომას სტამბის წინაშე კარგად ვიცნობთ. ამიტომ მისი
ბრალდება უსაფუძვლოდ მიგვაჩნია. ამის მოღვაწეობის აღწე-
რას თქვენ ქვემოთ ნახათ და ამიტომ აქ ამის მეტს არას
ვიტყვიოთ. არა სთქვას ცინემ, რომ ჯაბადარის ქებას სწერსო,
ჩვენ აქ ერთი მოგვყავს და მეორეც.

ძმობის სტამბა. საოცნებო ძმობის კაცია ს. ლოსაბე-
რიძე, ესტ. კერესელიძე და მასთან კიდევ სხვანიც, ვინც
მათ თანაუგრძნობს, ამძმობის და დაფარულ ქრისტიანეთა თა-
ვის მომყრელი და დამაარსებელი გახლდათ მაქსიმ შარაძე, რო-
მელიც 1907 წ. გარდაიცვალა, იმ დღიდან ეს სტამბაც სხვების
საკუთრებათ გარდაიქცა. დღეს იგი ეკუთვნის ს. ლოსაბერიძეს
და ე. კერესელიძეს, ამ პირთა ძმობანი და საქმენი სწორედ
საოცნებო ხრიკებს წარმოადგენს, ადრე მათ ჰყვანდათ ერთი
ამხანაგი ვასილ გძელიძე, რომელიც კარგა ხანია გარდაიცვალა
და მისი 1000 მ. ამ პირებს დარჩათ ეხლახან შარაძე მოკე-
და და მისი წილიც მათ მისაკუთრეს. არ ვიცით, თუ ეს
პირნი რა უფლებით სარგებლობენ, რა ძალით და რა ძმო-
ბის და ქრისტიანობის მაღალის პატივისცემით, რომ ქრის-
ტეს მცნების დროშის ქვეშ შესულნი ასეთ მანქანებას ჩადიან
და სხვა-და-სხვა პირთა ქონებას და ძალას ისაკუთრებენ.
სტამბა დღეს მოქმედებს ბნელად, ბეჭდავენ ყოვლად უსარ-
გებლო წიგნებს და მათ ერთი ათად ხიბლავენ და გონებას
უბნელებენ ისეც დაბნელებულ მდაბიოთ. სტამბა არის ფარ-
თო, აქვსთ საკუთარი სახლკარი, არიან მღვთის მოსაყვანი, არ
სკამენ, არ სმენ, ხოლო ოქრო-ვერცხლს კი აგროვებენ და
ბოჭამენ. საჭიროა, რომ ამ დაფარულ და ვითომც და სა-
ქრისტიანო ძმობის სტამბას უურადლება მიექცეს ვასგანმე და
გაცნობილ იქმნეს მათი მოქმედება ნილაბ ქვეშ. ესენიც სწო-
რედ მეორე ამხანაგობის მსგავსი მვეჯალოები არიან.

ვალერიან გუნიას სტამბა. შეიძინა ერთი ებრაელისა. გან და გახსნა 1896 წ. მერე სხვებს გადასცა, რადგანაც ამ სტამბის აღწერა სხაგანაც ვწერეთ, ამიტომ აქ მასზედ აღარას ვსწერთ.

სტამბა ბორის ესაძისა. გუნიასი და დიასამიძესეული სტამბა ბოლოს ბორის ესაძე შეიძინა. ამის ხელში იარსება მცირე ხანს. 1905 წ. ეს სტამბა დახურულ იქმნა, მერე მის პატრონმა სულ გაყიდა ნაწილ-ნაწილ,

სტამბა „სორაპანი“ თუ შორაპანი უნდა იყოს, გაიხსნა ქ. ტფილისს 1906 წ. მადათოვის კუნძულზედ, ამ სტამბის მეთაურად და პატრონად ითვლება მიხეილ გაჩეჩილაძე. სტამბაში სხვო ამხანაგებიც ქადავს მოსაქმიანედ. მთავრობისაგან ნება რთვა მე მქონდა აღებული, პასუხისმგებელი მე ვიყავ. გახსნის სამი თვის შემდეგ ეს სტამბა წიგნი „ვირი და მუშას“ დაბეჭდვის გამო დროებით დაკეტეს, მეც მეტეხის კიხეში დამაპატიმრეს, ვიჯექ ერთ თვეს, მერე გამოველ და სტამბაც გაეახსნეინე. გახსნის შემდეგ, დეკემბრის 9-ს, კვირა საღამოს, 8 საათზედ, სტამბას ამერიკანკის მაშინა მოკპარეს, ამ გარემოებამ დიდი დავიდარება გამოიწვია იმ დროის მთავრობის წინაშე. სტამბა დაკეტეს, მე მიკერდენ, მაგრამ მიხეილ გაჩეჩილაძემ მთავრობას უთხრა: პატრონი მე ვარო, ამიტომ იგი დააპატიმრეს, მასთან სტამბის ოთხი ასოთ-ამწყობიც. მაშინა ვერ იპოვნეს. ერთი თვის შემდეგ მიხეილ გაჩეჩილაძე და მისი ასოთ-ამწყობნი გაანთავისუფლეს. მერე სტამბაც გაიხსნა, მას შემდეგ არსებობს ეს სტამბა. იგი ხელს უწყობს დიდათ ქართული წიგნების გამოცემას, ეურნალ-გაზეთების გამრავლებას და სხვანი. თვით მიხეილი მოქმედებს ენერგიულად და ქართული წიგნების გამოცემის საქმეს მზურვალედ თანაუგრძნობს და ზურცელებს. ასეთ სამახსოვრო საქმის დიდი თანამგრძნობია გიორგი მიხეილის ძე ჩივაძე, რომელიც დიდს ზნეოვრივ ეალს უხდის თავის მხრივ ამ სტამბას.

„იმედის“ სტამბა, თფილისში ბათუმიდამ გადმოიტანა 1903 წ. ქ. თაფარქილაძემ, რადგანაც ამ პირის შესახებ წიგნ-

ში გვაქვს ლაპარაკი, ამიტომ აქ ბევრს არას ვიტყვით, თფილისში უმთავრესად კოწია თავართქილაძეც ხელს უწყობდა ქართული წიგნების და გაზეთების გამოცემას, იგი ერთხნობით ქართული გაზეთის რედაქტორიც იყო. მთავრობამ დასაჯა, წლინახევრით ციხე მიუსაჯა. პატიმრობის დროს, იგი მეტეხის ციხეში განაგებს მეტეხის სატუსალო სტამბას, რომელიც 1908 წ. განაახლეს გახსნით.

სტამბა „ცხოვრება“ ასლან სამუელის ძე კალანდაძესი. არსებობს თფილისში, იგი გაიხსნა 1908 წ. ჯერედ პატარა სტამბა იყო, მერე ნელ-ნელა მოუმატა საბეჭდავი იარაღი და დღეს კარგს სტამბათ ითვლება. თვით ასლან კალანდაძეც არის მწიგნობარი კაცი, მისდევს ქართული წიგნების ბეჭდვას. სხვა და სხვა დროს ბეჭდავს სასარგებლო ქართულს წიგნებს. ამისავე სტამბაში ხშირად იბეჭდებიან რუსული და ქართული გაზეთებიც, დრო გამოცემითი საქმეებსაც ხელს უწყობს, ერთ დროს რუსულ გაზეთის რედაქტორიც გახლდათ, ბეჭდვის და სტამბის გამო მცირე ხანს პატიმრათაც გახლდათ მეტეხის ციხეში 1908 წ.

გუტენბერგის სტამბა. გახსნილი პირველად ვალერიან გუნიასაგან, მერე გრიგოლ დიასამიძემ შეიძინა. დღეს იგი ეკუთვნის ბორის სპირიდონის ძე ესაძეს. ეს პირი რუსულს ენაზედ მწერლობს კიდეც, სწერს სხვა და სხვა ისტორიულ წერილებს საქართველოს შესახებ. არის რედაქტორად საშხედრო გაზეთის. ქართულ წიგნების და გაზეთების გამოცემის საქმესაც თანაუგრძნობს.

„ციხკარი“. სტამბა გახსნა ბარ. კილაძემ 1908 წ. ბათუმის მესტამბე ამხანაგ თავართქილაძეს გაეყარა და თფილისში გადმოიტანა. თვითონ ბ. კილაძე სტამბის ხელობის კაცია, მოხერხებული, ჯერედ სტამბა ახალი არის, იმედია თფილისში გაფართოვდება. მომავალი ექნება ენერგიულ კაცს.

სტამბა „იდეალი“ თფილისში გაიხსნა 1906 წ. პატრო-

ნი მისი მიხედვით კიკნაძე, თვით ხელობითაც სტამბის მცოდნეა, ასოთ-ამწყობია. ერთ დროს პარიზშიაც იყო, იქაც სტამბაში მუშაობდა, იქ რომ ქართული გაზეთი და წიგნები გამოდიოდა, ეს აწყობდა ყველას. თვითონ მიხეილი ენერგიული კაცია, ქართული მწიგნობარი, ჯერჯერ სულ ახალ-გაზრდა ასოთ-ამწყოები იყო, რომ მან ქართული წიგნების ბეკდვა დაიწყო. საზოგადოთ ეროვნულ საქმეებს დიდად აფასებს და ქართული ბეკდვის საქმესაც ჰქომაგობს. მისი სტამბის არსებობას კარგად უწყობს ხელს ქართულ ჟურნალ-გაზეთების და წიგნების ბეკდვას, მოკლე დროის განმავლობაში, მის სტამბაში ბევრი რამ ჩინებული ქართული წიგნი დაიბეკდა და კიდევაც დაიბეკდება შემდეგ.

სტამბა „შრომა“, ოთხი ქართველი და რუსის ებრაელი ერთად შეერთდენ და 1903 წ. მიხაილოვის ქუჩაზედ სტამბა გახსნეს, შიგ მოაწყეს ქართული ასოებიც, მანქანა და სხვანი. 1907 წ. ქართველებს ებრაელი გაშორდა, სტამბა გაიყეს, ქართველებმა 1907 წ. ცალკე გახსნეს სტამბა. ესენი არიან შემდეგი ამხანაგები: ვასილ ყარამანის ძე, თეოდორე ერასტის ძე და გიორგი ყაფლანის ძე ბოლქვაძეები, მელიტონ პეტრეს ძე ნოდია და მეხუთე ვლადიმერ მალაქიას ძე ციციშვილი. სტამბის გახსნის დღიდანვე ამათ საქმეს გულმხურვალედ მოჰკიდეს ხელი, ნამეტურ ქართულ წიგნების ბეკდვას. ამათის დხმარებით რამდენიმე გაზეთიც გამოიცა, ერთი მათგანი ქართული გაზეთის რედაქტორიც იყო. ბევრს რედაქტორს და გამომცემელს შეუწყეს ხელი. თვითონ მწიგნობარი პირნი არიან, სტამბის ხელობის მცოდნენი და მასთან სახელოსნოს და სამწიგნობრო ენერგიითაც აღვსილნი. ესენივე ხელს უწყობდენ გამოცევის მხრით ნახატებიან ჟურნალ „ეშმაკის მათრახს“. ამ ხუთი ქართველის ამხანაგობა ჩვენთვის საკვირველია და თან სასიამოვნო მოვლენაც. ისტორიულად დღემდე დასაბუთებულია ქართველების უერთობა, დარღვევა და სხვანი. სადაც კი რამე საერთო

საამხანაგოდ საქმე დაარსდა, რამდენიმე ხნის შემდეგ, მათ შორის საქმე დაემხო და თვით ქართველი ამხანაგებიც დაირღვნენ, მათში მოისპო ის მცირე სიყვარულიც, რაც კი მათში მანამდის არსებობდა. ასეთ დარღვეულს და დასარღვევს სასტამბო საქმეებს მეც მოვესწარ და ამხანაგებთა განშორების დროს შუა კაცათაც ვყოფილვართ. მაგალითად გიგო ჩარკვიანის ამხანაგებს როცა ვაცალკევებდით და სტამბას სამ ნაწილად ვყოფდით, შუა კაცებად იყვნენ ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე, პოეტი რაფიელ ერისთავი, მწერალი იოსებ ბაქრაძე და მე. ვნახეთ ბევრის ბევრი აყალ-მაყალი და ამხანაგებისაგან ერთმანეთის ცემაც. მაშინ დიმიტრი ბაქრაძემ ეს სთქვა: „ქართულებო, ისევ ცალ-ცალკე, ყოველ ერთობით და ამხანაგობით ერთმანეთს დასჯახთ. თქვენში ის მცირე სიყვარულიც მოისპობა ამის საშუალებით, რაც კი დღემდე არსებობს“. ესა სთქვა დიმიტრი ბაქრაძემ და ამაში იგი მართალიც იყო და გულგატეხილიც, რადგანაც ჩვენ მომსწრენი ვიყავით საამხანაგო სახელოსნოების და სავაქროების, რომელნიც სოკოსავე იბადებოდნენ და ვხედავდით იმასაც, თუ ეს ამხანაგობანი მოკლე დროის განმავლობაში როგორ ეცემოდნენ და ამხანაგები კიდევ როგორ სწყნებდნენ ერთმანეთს. ღმერთმა ქნას, რომ ამ ხუთ ქართველს. ხუთ ამხანაგს ასეთი ბედი და მომავალი აშორდეთ და იგინი როგორც შეერთებულან, ისევე ერთობით იმყოფონ. ვიტყვით, რომ მათი ამხანაგობის და ერთად მოთავესების და ყოფნის ამბავის გაგება რომ დიმიტრი ბაქრაძეს შეეძლოს, მაშინ იგი თავის ჰაზრს შეიცვლიდა. და აღარც გულგატეხილი იქნებოდა ჩვენს დროებითი დარღვეულს ამხანაგურს მცნებაზედ. ვნახოთ მომავალი რას გვეტყვის.

სტამბა „ესპერანტო“. ამ სტამბის სახელ წოდებო ბევრ რამეს გვაფიქრებინებს, იგი გაიხსნა 1912 წ. მისი პატრონი გახლდა ტერ ელიმე ტერ-ასტვაცატორიანის შვილი. სტამბას ქართული ასოებიც აქენდა. თვით მესტმბე არის სომეხთა

მწიგნობარი, იგი თავის სტამბაში ბეჭდავდა სომხურ სურათებიან გაზეთ „აოფს“-საც ქართულ მწერალთა და მოღვაწეთა სურათებს და ცნობებსაც ათავსებდა. ესევე პირი სკდოლობდა. მასზედ რომ ქართველებში ესპერანტოს მომხრენი ეშოვნა. ამის შეთაურობას სწევდა იგი თფილისში.

სტამბას ქართული ასოებიც მრავლად აქენდავდა წიგნებიც იბეჭდებოდა. სტამბა იარსება ცოტა ხანს, 1915 წ. დიკეტა, პატრონმა იზარალა. სტამბა სახლის პატრონმა ქირაში გაყიდა. ამის მიზეზათ ის ითქმის, რომ მესტამბე სხვაგან მსახურებდა სტამბის არსებობა კი ამას არ ითმენს, მეორე მესტამბე უსათთოდ სტამბის საქმეთა მცოდნეც უნდა იყოს. თორემ სტამბა უამისოთ ყერ იბოგინებს დიდხანს. ამის მაგალითები ჩვენ აქ ბევრი მოგვეყავს.

სტამბა „პროგრესი“ ბართლომე კილაძისა. ბართლომე კილაძეს სტამბა წინეთ ბათუმში აქენდა, ამხანაგი ჰყავდა გ. თავართქილაძე. იმას გამოეყო და თფილისში გადმოიტანა თავის წილი და თფილისში გახსნა, სახელდობრ სტამბა: „პროგრესით“. სახელი პატრონმა თავის შნოს კანონიერად შეურჩია და კეშმარიტად, იგი თავის სტამბაში პროგრესისტია და მუშაობის საქმეც სასურველად მიჰყავს.

მის სტამბაში საქმეებიც იბეჭდება ანტიკად, სუფთად და ფრთხილად, ლამაზად, მასთან შეუცდომლად, ყოველივე ამას ხელს უწყობს ის გარემოება, რომ იგი სტამბის ხელოსანი არის და სტამბის მართვა-გამგეობის საქმეც კაყვად ეს. მის. პირველი ეს არის სტამბის ღირსებისათვის. ტდილისში ეს სტამბა ითვლება პირველ ხარისხოვან სტამბათ, სუფთათ საქმეების გამოყვანას სასტიკათ მისდევს სტამბის პატრონი.

ესტატე კერესელიძის და მის ძმების ამხანაგობის სტამბა. 1880 წ. მაქსიმე შარაძემ დაარსა ერთი კლერიკალური ძმობა, ამ ძმობის მიზანი იყო ღვთის ვედრება, ღვინის არ სმა, ხორცის არ ჰკმა, ცოლის არ შერთვა და სხვაც ასეთნი. ამ ძმობის საქმე კარგად წავიდა, ვინც ძმობაში შევიდოდა და რამე ქონებას შეიტანდა, მერე იგი აქედამ რომ

ჯასტლიყო, ქონების წაღება კი არ შეეძლო, ეს ძმობას რჩებოდა.

ამ გვარად ამ პატარა ძმობამ რამდენიმე პირის ქონებაც შეინარჩუნეს. დაარსებას შემდეგ ამათ დაიწყეს ქართული გალობის შესწავლა, მასთან სამღრთო შინაარსის მექონი წიგნების ბეჭდვა და ბულოს ქართული სტამბაც გახსნეს 1885 წლებს. სტამბის საქმე კარგთ წაუვიდათ. მაგრამ თვით ეს წმიდა კაცები კი სულ დაიხოცნენ, მათგან დარჩა მხოლოდ ორი კაცი ს. ლოსაბერიძე და ესტატე კერესელიძე. ამ ორში ერთიც ავით გახდა ესტატე და ესეც თავის ამხანაგების მსგავსად წამლებს არ ხმარობდა. რადგანაც სპ. ლოსაბერიძე ეუბნებოდა რომ ჩვენი ძმობის წევრთა წამალი მღვის მშობლის ხატები და მონასტრებში სიარულიაო. ესტატეც ასე ასრულებდა ყველაფერს, მაგრამ მორჩენით კი ვერა რჩებოდა.

ამ დროს, ესტატეს გამოუჩნდნენ ნათესავეები და ამათ წამლობა ურჩიეს, წამლობის ფულს კი პირველი პირი სპ. ლოსაბერიძე არ აძლევდა, ამიტომ ესტ, კერესელიძე ამხანაგს გაეყარა, თავის წილი სტამბა ჩამოართვა და ამხანაგს სამუდამოთ მოსცილდა. ამით მან გადაიჩინა თავი სიკვდილისაგან და მერე ბერათაც შედგა, დღეს იგი გენათის მონასტერში გახლავთ. სტამბა გადასცა თავის ძმის წულებს, რომელნიც თვით მისისავე სტამბის შემწეობით იყვნენ და მათთანვე აღიზარდნენ. ეხლა ეს სტამბა არსებობს ვერაზედ, გაბაშვილის ქუჩაზედ. სადღეისოდ ეს კლერიკალური ძმობა დაეცა, ზოგი წევრი მოკვდა, ზოგმა ცოლი შეირთო, ზოგიც სხვა გზას დაადგა, ასე გათავდა ამ ძმობის კლერიკალური დღენი. ძმობაში ყველაზედ მოგებულნი სპირიდონ ლოსაბერიძე დარჩა, ამას დარჩა კაი ქონება მოსკოვის ქუჩაზედ სამ სართულიანი სახლები და მასთან კარგი სტამბაც. დღეს ყველა ეს შეძლება ამის საკუთრებათ ითვლება, ამას გარდა მან ცოლიც შეირთა, ეხლა იგი ხორცსაც სკამს და ღვინოსაც სომს, სხვასაც ბევრს რამე საქმეცნო საქმეებს მისდევს.

ასე გათავდა ამ მღვთის მშოსავთ საქმენი.

იმერეთის სტამბები

ქუთაის, პირველად სტამბა გაიხსნა 1770 წ. სოლომონ დიდის მეფობის დროს. ეს სტამბა ყოველთვის ქუთაისში არსებობდა და ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა. იმერეთის სამეფო რუსეთის იმპერიას 1810 წ. დაუკავშირდა, მაშინ ქუთაისში ეს სტამბაც მოისპო, დაიხურა, იგი ზურაბ წერეთელმა ჩაიგდო ხელში და საჩხერეში გადიტანა.

ამ სტამბაში დაიბეჭდა 1810 წ. რუსეთის მთავრობის განცხადება მის შესახებ, თუ იმერეთი როგორ დაუკავშირდა რუსეთის იმპერიას.

გუბერნიის სტამბა. რუსეთის მეთაურების თავოსნობით რუსულ-ქართულ საბეჭდო სტანოკი ქუთაისში 1820 წ. გააჩინეს, 1830 წ. სტ. გახსნეს. იმ დროისად ქართული ასოებიც მოაწყეს. ამ სტამბაში 1850 წ. ორიოდ ლოცვის წიგნიც გამოიცა. 1854 წ. რუს.-ოსმალის ომის გამო დაიკეტა. 1857 წ. ისევ ვნახლდა. ამ სტამბაში დაიბეჭდა „ნაპოლეონ იმპერატორის მესამეს ცხოვრება“ 1863 წ. რუსულიდან თარგ. გ. დიდებულის მიერ. ორიოდ სხვა წაგნაც გამოიცენ 1865 წლებში.

ამ სტამბას ყოველთვის სხვა და სხვა პირნი იღებდენ იჯარით და ამუშავებდენ, იჯარაში მთავრობას განცხადებებს უბეჭდავდენ. აქ თუმცა ქართული ასოებიც აქენდათ, მაგრამ ქართულ წიგნების ბეჭდვის საქმეს იგი ხელს ვერ უწყობდა, ამას კარგად გრძნობდა 1850 წლიდან იმერეთის საზოგადოება.

გუტენბერგი. გუბერნიის სტამბის არსებობის დროს, 1860 წ. ქუთაისში ჩამოვდა ერთი ებრაელი, სახელად გუბერი, ამან გახსნა მეორე სტამბა, რომელსაც სახელად „გუტენბერგი“ უწოდა. ამ მესტამბემ ყველაფერი კარგად მოაწყო, ქართულ ასოებსაც დიდი ადგილი დაუთმო. ეს ქარ-

თველობას დიდად ესიამოვნა. 1873 წლების შემდეგ, ეს სტამბა გუბერნატორმა დახურა, დახურვის მიზეზი ის იყო, რომ მან გუბერნიის სტამბას საქმეები წაართო. კრიკაში ჩაუდგა, მერე ეს სტამბა შეისყიდა მღვ. გამრეკელმა.

ფერაძის სტამბა. ფერაძემ თფალისში ისწავლა სტამბის ხელოსნობა, ხელაძის სტამბაში, 1880 წლების შემდეგ ქუთაისში გადასახლდა და გვარიანი სტამბა გახსნა, სადაც მოათესა ყველა საჭირო სასტამბო იარაღები. ეს სტამბა თავის შესაფერად უძღვებოდა ქართულ, წიგნების ბეჭდვის საქმეებს. აქ დღეს ქართული დღიური გაზეთიც გამოდის.

სტამბა იოსებ ხელაძისა. სტამბას ისწავლა იოსებ ხელაძემ თფილისში მიიღო, ხელაძის სტამბაში. 1890 მერე ქარგლად მუშავობდა, შემდეგ გადავიდა იმერეთს, ერთ ამწყობს შეუამხანაგდა. ერთათ სტამბა გახსნეს 1890 წ. მერე ამხანაგს განეყო, 1908 წ. თვით გახსნა ქუთაისში სტამბა, ქართულ ასოებსაც ადგილი დაუთმო. ქართულ წიგნებს და გაზეთებსაც მრავლად ბეჭდავდა, კიდევაც ბეჭდავს დღეს.

სტამბა ივანე კილაძისა. ამხანაგი იოსებ ხელაძისა, ამათ შეისყიდეს ილ. ჭყონიას სტამბა. მერე ესენი გაიყარნენ, ივანე კილაძემ ცალკე გახსნა სტამბა. ქართული წიგნებიც მრავლად ბეჭდა, ასევე გაზეთები, ამ სტამბას კაი ისტორია აქვს. ეს კილაძეც ექ. ხელაძის ნაშაგირდალია.

სტამბა ბაგრატ კურცხალიისი. ბაგრატ სიმონის ძე კურცხალიამ ხელობა თფილისში ექ. ხელაძის სტამბაში შეისწავლა. იყო კოჩალი მოსწავლე. შაგირდობის შემდეგ ქარგლად მუშავობდა, მერე იმერეთში გადასახლდა, ქუთაისში ვ. კილაძისაგან სტამბა შეიძინა, დღესაც აწარმოებს სტამბის საქმეებს. როგორც თვითაც დამარწმუნა და ეს მე მის სტამბაშიაც ვნახე, მას შეუძლიან დიდი, კარგი სტამბაც აწარმოვოს და საქმეები მართოს, ამან სტამბა გახსნა 1899 წელს ქუთაისს, ქართულ ასოებსაც კი ადგილი დაუთმო.

სტამბა ილია ჭყონიისი. გაიხსნა ქუთაისს 1897 წ.

სტამბაში იყო მსწრაფ მბეჭდავი მანქანა და სხვა ყველა იარაღები. აქ იბეჭდებოდა მრავლად ქართული წიგნები. თვითონ ილია კყონია ჩვენს მწერლობაში ცნობილი პირია, ქართული მწიგნობრობის დიდი მოყვარე და ბეჭდვის დიდი მოტრუიალე. მწერალი მასთან, მაგრამ სტამბის საქმე კარგად ვერ წაუვიდა, გამოცდილება თუმცა აქვდა, მაგრამ გარემოებამ ისე მოუწყო საქმე, რომ მისი სტამბა 1904 წლის შემდეგ სხვებზედ გადავიდა.

ქ. შ. წ. კ. კ, საზოგადოების გამკეთების სტამბა ქუთაისში.

1914 წ. ხსენებულმა საზოგადოებამ თუ. „ქართ. წიგ. გამომცემელ ამხანაგობის მსგავსად“ გახსნა სტამბა, სტამბას აქვს მსწრაფ მბეჭდავი, მასთან სხვა იარაღებიც საკმარისად, იარაღეულობას გარდა ისევე მრავალნაირი და ბევრი. ქუთაისის კვალად, ეს სტამბა არის მდიდარი სტამბა.

მხოლოდ სტამბის გამგე არა ჰყავსთ, ისეთი, როგორიც სტამბისთვის საჭირო არის, მცოდნეს კი იგინი ჩვენში ვერავის იპოვნინა: მე წინეთაც გავეუბნებოდი და ეხლაც ვიტყვი ცნობათ, რომ სტამბის პატრონი უსათუოდ სტამბის ხელოსანი უნდა იყოს, ან ამწყობი, ან მბეჭდავი, უამისოდ სხვა კერძო კაცი და ამ ხელობის არ მცოდნე სტამბაში არ გამოდგება, იზარალებს.

ეს მე მაგალითებით ვიცი და ამიტომ ვამბობ აქ ამას, შეიძლება აქ ვინმემ „ქართული წიგნების გამომცემელ ამხანაგობას“ დაასახელოს, რომ მაშ როგორ არსებობსო, იქ უფროსი აღ. ჯაბადარი სტამბის მუშა არ ყოფილა და ხელოსანიო? ეს მართალია, მაგრამ აქ ამის სხვა საზოგადო პირობები იყო, პირველი ისა: რომ სტამბას ხელს უწყობდნენ ზოგი ერთნი

წევრნი, მეორეთ: ამ სტამბას რკინის გზის საქმე მოუპოვეს, რაც მას აძლევდა დიდს სახსარს, მესამე: თვით ალ. ჯაბადა-რი სტამბის მუშა ხელოსანი არ იყო, მაგრამ მან პრაქტიკულად შეისწავლა ყოველისფერი, შეისწავლა სახელოსნო საქმიანო-ბის ყოველივე კარგად, ზედმიწევნით და შეგნებით.

მაინც ვინატრებთ სულითა და გულით, რომ ეს კეთი-ლად დაწყობილი, ეს კეთილის განზრახვით გაღებული სტამბა არ დაიკეტოს ისე, როგორც ქუთაისშივე დაიკეტა ილ. ქუონიას სტამბა, გამრეკელის, ქილაძის და სხვებისაც, ეუსურვებთ რომ ამათ მსგავსი არაფერი მოვლენიყოს მას. ასეთი სტამბები თფილისშიაც ბევრი დაიკეტა. სტამბა თხოუ-ლობს პირველად სტამბისავე ხელობის მცოდნე და სტამბა-შივე მცხოვრებს, უამისოდ სტამბა ვერ იმოქმედებს კარგად.

ბათუმის ქართული სტამბა. შესმენა და გაგება რომ შეიძლებოდეს, მაშინ ჩვენ მამა პაპათა ძვალნიცკი შეინძრე-ოდენ სიხარულით საფლავში, რომ მათ ელირსად ნატვრის შესრულება და ბათუმში ქართული სტამბა გაიხსნა, ქართუ-ლი ასოების ბეჭდვა დაწყებულ იქმნა. თვით მე ჩემის ახალ-გაზდობიდან ამის მონატრე ვიყავი და იმ დროს ბევრს სიზ-მრათაც არ მოგეჩვენებოდა, რომ ოსმალეთის საქართველოში, ქ. ბათუმს ამას მოვესწრებოდით.

როგორც იქმნა გველირსა ჩვენს ძმებთან დაკავშირება და მათში ქართული ასოების ბეჭდვის დაწყება, ქართული წიგნე-ბის ვრცელება. მთელი ჩვენო ყმაწვილ-კაცობა დასევდიანე-ბული იყო ამით, გულ ჩათხრობილი მასხედ, რომ მეჩვიდმე-ტე საუკ. ოსმალთაგან ამოდოლა ძალა მოსწყდა ჩვენს კე-რას და ბოლოს იგინი ქამთა ვითარების და ისლამის წყა-ლობით ეროვნებითაც გაქრნენ, ისლამი მათი ნაცია შეკა-მა, ჩაყლაპა, ქართველები სრულიად გათათრებულ იქმნენ. ჩაიყლაპა. გაქრა. დიდი ხნის წადილი შესრულდა, 1878 წელს, ოსმალეთის საქართველოს ერთი ნაწილი რუსეთის საქართველოს შემოუერთდა. ამ შეერთების უმაღლესი გა-

ჩნდა ერთი ქართველი კაცი, სტეფანე გრიგოლის ძე მელიქიშვილი, თფილისში ქართული სტამბის შექონი და გაზეთ „დროების“ გამომცემელი, მასთან ცოლის ძმა ნეტარ ხსენებულ სერგეი მესხის, მელიქიშვილმა ბათუმში სტამბა გახსნა, როგორც ახალ ბათუმის ქალაქ შექმნეროდა, ხოლო სტამბის საქმენი კი კარგა არ მისდიოდა, რადგანაც სტამბა ახალი იყო და მეორე თვით მესტამბეც შიგ, ბათუმში არა სცხოვრებდა, სტამბის საქმე შეუფერხდა, მერე ეს სტამბა გაიყიდა, იგი შეიძინა სტამბის ხელობის მკოენე ალექსანდრე მახარაძემ.

ალექსანდრე მახარაძე ქართველი კაცი იყო, სტამბის საყიდელი ფულიც მას ერთმა ქართველმა ოფიცერმა მისცა, ანთაძემ 4000 მან. ეს რასაკვირველია კეთილი საქმე იყო ხოლო კეთილი როგორ გათავდა, ამის ჩვენ არა ვიცით რა. ალექსანდრე მახარაძემ დაიწყო მოქმედები, მაგრამ სტამბაში ქართულ ასოებს მცირე ალაგი მისცა, მის სტამბაში მხოლოდ ქართული განცხადებები იბეჭდებოდა, თორემ სხვა ამას გარეშე არა დაბეჭდილა რა, სამწუხაროდ ამ სტამბამ ქართული ენის საქმეს ვერ შეუწყო ხელი, ამ გარემოებას ისიც უშლიდ ხელს, რადგანაც სტამბას დიდი ძალი მუშაობა უჩნდებოდა რუსულის და უცხო ენებზედ, რაც პატრონს ქართულის მოფიჭრების დროს აღარ აძლევდა.

ასე თუ ასე, ეს სტამბა მაინც სარგებლობის მომტანათ ჩაითვალა ქართველთ ცხოვრებაში, მესტამბემ სტამბაში, ქართველთაგან მოსწავლე ხელობის შეგირდებიც იყოლია, რომელთაც შეასწავლა სტამბის ხელოსნობა და ამ შესწავლილებში ისეთნიც გამოვიდნენ, რომელთაც შემდეგ დროში სტამბის გახსნის წარმოებაც კი შესძლეს და ერთ ამათგანმა ფოთში გახსნა სტამბა და მეორემ სოხუმში, ესეც მინიშენელოვანი საქმეა ამ სტამბის პატრონის მოგონების ანუსხვის ისტორიაში. შემდეგ, ანუ 1905 წ. ალექსანდრე მახარაძე გარდაიცვალა, სტამბა დარჩა მის მეუღლეს ეფემია მარკუზოვის ასულს და მის ორს ვაჟს, შვილებმაც სტამბის ხელობა შეისწავლეს და

ეს სტამბა დღესაც არსებობს ბათუმში. ამ სტამბის პატრონი ს. მახარაძეს უბედურება შეემთხვა, ჯავრით მან რევოლვერით მოკლა მეორე მესტამბე, ვახტანგ ჩანტლაძე. რაისა გამო იგი მსხვერპლი გახდა. პალატის გადაწყვეტილებით 12 წლით გაგზავნილ იქმნა კატორღას. ჯერეთ აღექვანდრე მახარაძის სიკვდილმა შეაფერხა ეს სტამბა და ახლა ამ უბედურობის მოვლენამ ხომ სულ მიწაზედ გაასწორა ამ სტამბის საქმე.

ბათუმის ქართული სტამბა კოწია თავართქილაძისა. ოზურგეთიდან ბათუმში გადიტანა და სტამბა გახსნა 1904 წ. ბათუმში კ. თავართქილაძემ დაიწყო ქართული წიგნების ბეჭდვა, რადგანაც სტამბას მეტად ცუდი დრო შეესწრა აქ დიდ ხანს ვერ იარსება 1906 წ. გადმოიიტანა ქ. თფილისში და აქ გახსნა ქართული სტამბა. ამჟამად ნახეთ ცნობა კ. თავართქილაძის ანუსხვაში.

ბათუმის ქართული სტამბა. ბარ. კილაძისა და თავართქილაძისა. ახალგაზდა კაცები. სტამბის ხელოსნები. ბათუმში ამათ სტამბა კარგს ქუჩაზედ გახსნეს და სტამბაც კარგად მოაწყეს, საქმიანობაც კარგა აქვნდათ, მხოლოდ სხვა და სხვა მიზეზების გამო ამხანაგები ვერ დაუთენ ერთად, მალე გაიყარნენ, ბართლომე კილაძე თფილისში გადმოვიდა, თვისი სტამბა აქ გახსნა. მისი ამხანაგი თავართქილაძე კი ბათუმში დარჩა, თვისი სტამბა გახსნა, დაიწყო მის წარმოება და იგი მალე ფეხზედაც დააყენა.

ნიკო ხვინგია და ვახტანგ ჩანტლაძის სტამბა. გახსნეს ბათუმში 1410 წ. სხვისაგან იყიდეს, ორივე ამხანაგები სტამბის ხელოსნები არიან. ქართული წიგნების და გაზეთების გამოცემის საქმე ხელს უწყობენ დიდათ. ხაშწუხაროდ ვახტანგ ჩანტლაძე 1913 წ. მოკლა მესტამბე მახარაძემ. დღეს მართლად ამ სტამბას ნიკო ხვინგია აწარმოებს.

ბათუმში სხვა და სხვა ტომის სტამბებიც ბევრია ხოლო

მესტამბეებს სტამბაში ქართული ასოების არაფერი აქვსთ, ქართულს არც ბეჭდავენ.

ყვირილის სტამბა 1850 წ. თფილისში გახსნა სტამბა ბუღდან მუნთოევმა, ქართველ გრიგორიანმა, ეს სტამბა 1880 წ. გაიყიდა, იგი შეიძინეს გ. ჩარკვიანმა და მის ამხანაგებმა, (სულ 4 აშხ.) მერე ესენი გაიყარნენ, იგი იყიდა პოლონელ ადამეცკიმ, იგიც გაკოტრდა, ამისაგან იყიდა მღვ. ლამბაშიძემ და ყვირილას გადაიტანა 1890 წ. აქ ამ სტამბამ კარგა ხანს იარსება, იგი ხან ქუთაისში გადაჰქონდათ. აქ იბეჭდებოდა გაზ. „მწყემსი“ და სხვა და სხვა ქართული წიგნები. უმეტეს სასულიეროს და ისტორიულის შინაარსის.

ყვირილის მეორე სტამბა. გახსნილ იქმნა 1903 წ. მიხ. გაჩეჩილაძისაგან, ამას დიდს ქომაგობას უწევდა. ახალგაზრდა ვანო არდიშვილი და ილია მაღლაკელიძე. ამ სტამბაში მრავლად იწყეს ქართული წიგნების ბეჭდვა. 1905 წ. ეს სტამბა აკლებულ იქმნა, ამიტომ აკლებული სტამბის დანარჩენი იარაღი თფილისში გადმოიტანა მიხ. გაჩეჩილაძემ და 1906 წ. თფილისში გახსნა. ერთი ნაწილი ამ სტამბის შემდეგ წლებს ისევ ყვირილაში მოაწყო, აქ სტამბა 1913 წლამდის არსებობდა, მის განაგებდა ვანო გაჩეჩილაძე.

ყვირილის მესამე სტამბა. 1905 წ. შემდეგ აქ დაიკეტა მ. გაჩეჩილაძის სტამბა, მას მალე მიჰყვა და ვ. ლამბაშიძის სტამბაც, აქ დარჩა მხოლოდ ერთი სასტამბო სტანოკი, რა. შელსაც ვანო გაჩეჩილაძე ამუშავებდა, ესეთი პატარა საბეჭდავი ყვირილისათვის აღარ კმარადა, რადგანაც აქ წინააღორი სტამბა არსებობდა, ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია პლატონ თეიმურაზის ძე კიკნაველიძემ და ამან გახსნა ყვირილაში კარგი სტამბა 1910 წ.

სტამბა მოწყობილი აქვთ კარგად, გვერდით წიგნის მაღალია არსებობს და მასთან საკაზმავიც. როგორც თვით პლატონ კიკნაველიძემ სთქვა, დიდად მონატრენი და მოხარულნი

არიან რომ მათ სტამბაში ქართული წიგნები იბეჭდებოდეს, ესაა უკვე ბეჭდავენ კიდევ და რამდენიმე წიგნაკიც გამოუციად. წიგნები სუფთად არის ნაბეჭდი. განაცხადეს: დიდათ გესურს, რომ ყვირილის სტამბაში ქართული წიგნების გამოცემა გახშირდესო: თვითაც ხელს უწყობენ და გამომცემელს იაფათ უბეჭდავენ.

ოზურგეოს სტამბა გახსნა კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ 1887 წ. ამის ისტორია ნახეთ წიგნში. ეს სტამბა 1905 წ. ბათუმში გადიტანა, შემდეგ ბათუმშიდა თფილისში გადმოიტანა. ამ სტამბის ოზურგეთში დღესაც არსებობს პატარა სტამბა.

სენაკის სტამბა. გახსნა 1890 წ. კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ; 1902 წ. ეს სტამბა მიჰყადა ასლან სამუელის ძე კალანდაძეს ამა სენაკში რამდენიმე ხანს შეინახა, მერე თფილისში გადმოიტანა. დღეს თფილისში არსებობს.

ხამტრედლის სტამბა. გახსნეს 1912 წ. ვ. ხარებავამ და ვ. ჯუღელმა. ამათ სტამბას ასე აწერია „წიგნის და სამწერლო წიგნების მალაზია და სტამბა ვალერიან ხარებავა და ვლადიმერ ჯუღელის სამტრედიაში“. ამ საქმის დაარსების მიზეზები ვკითხე დამაარსებელთ. მათ სიმპატიური შესვდულება გამოთქვეს ქართული წიგნების ბეჭდვის გამრავლებაზედ.

სთქვეს: დიდი წადილი გვაქვს, რომ სახალხო კაი წიგნებიც ვბეჭდოთო. ამ დროს 1913 წ. ქართულ წიგნებსაც უკვე ბეჭდავდნენ. ერთი წიგნი ამ სტამბაში დაბეჭდილის 1814 წ. მთავრობისაგან აკრძალულიც იქმნა. რაც დიდათ გვეწყინა, გვენატრება ამ სტამბის წარმატება და გამგეთა, ანუ პატრონთა დაწინაურება სტამბის საქმიანობით.

ხონის სტამბა. 1898 წ. მასწავლებელმა ალექსანდრე თომას ძე მაქარაძემ, ხონში გახსნა პატარა სტამბა. სხვათა შორის ამ სტამბაში ისწავლა ხელობა მესტამბე ნიკო ხვინგიამ და სხვებმაც.

ზუგდიდის სტამბა. ამ დაბასაც ელირსა ბეჭდვის შუქი,

1897 წ. ფოთის მესტაზე ლავრენტი ტულუშმა გახსნა აქ პატარა სტამბა რასაც აქვს შესაფერი მნიშვნელობა, რომ ამ სამეგრელოს შუაგულ კუთხეში ქართულ ასოებზე ბეჭდვანახა, მეგრელებმაც გაიცნეს იგი. ეს სტამბა დღესაც არსებობს.

ფოთის სტამბა ლავრენტი ტულუშმა 1890 წ., ამ კეთილ საქმეში მას მხარი მისცა აწ განსვენებულმა ალექსანდრე მახარაძემ, რომელმაც 1883 წ. ბათუმში პირველად შეიძინა ქართულ-რუსული სტამბა. თვით ლავრენტი ტულუშმაც ბათუმში, ამ პირთან ისწავლა სასტამბო ხელობა, ბოლოს მასვე აღ. მახარაძეს დაესიძა და მის მერე მოახერხა და ბათუმიდან ფოთში გადავიდა და კეთილ პირთა დახმარებით სტამბა გახსნა. თვითონ ეხლა ლავრენტი ტულუში 41 წლებს მიღწეულია.

ფოთში მოაწყო სტამბა, სტამბაში თვით დირიჟირდა, დაიწყო მუშაკობა და ამწყობიც თვით იყო, მბეჭდავიც, კორექტორი და მუშაც. ეს რომ ასე არ ყოფილიყო, უამისოდ მას სტამბის არსებობის საქმე ერთობ გაუჭირდებოდა. იმიტომ რომ ახალდაწყებულ საქმეში თვით პატრონი არა ტრიალებს და თუ მას იმ საქმის ცოდნაც არა აქვს, უამისოდ მას ძრიელ გაუჭირდება სტამბის წარმოების საქმე. ეს ჩვენ გამოცდილებით ვიცით, მაგალითებიც გვინახავს. ისიც კი უნდა გავიხსენოთ, რომ სტამბის აღორძინების და გამაგრების საქმეში მის მეუღლე აღათია მახარაძის ასულსაც კი დიდი ამაგი და შრომა მიუძღვის. ამათ სტამბის საშუალებით მეგრელთა შორის მცირედ მაინც შენათა წიგნის ბეჭდვის სხივებმა, ამას ჯარდა ამავე სტამბის საშუალებით ბევრმა სტამბის ხელობაც შეისწავლა. სხვაფრივადაც ეს სტამბა თავის არსებობით ფოთში ბეჭდვის საქმეს ხელს კარგად უწყობდა. ფოთში, პირველად ამ სტამბაში გამოიცენ ქართული წიგნები. წიგნებთ შორის დაიბეჭდნ ბევრი უძველესი წიგნებიც კი XI საუკუნის და ჰხვაც მრავალნი. თვითონ ლავრენტი ტულუში მწიგნობარი

პირა, ქართული წიგნების მოყვარე, მისდევს ქართულ მწერლობის საქმესაც და ბეჭდავს ხშირად ქართულს სხვა და სხვა წიგნებს. მიმართულებით და იდეით მთლიან ცოლი და ქმარიც საზოგადოებრივ პატივისცემას ემსახურებიან და შრომობენ, 1905 წ. ზღბლურება ეწვია. დროებით ამათი სტამბა დაიკეტა, შემდეგ ისევ გაღებულ იქმნა, ეხლა მოქმედებს. ლ. ტულუშის მოღვაწეობას ეხლა აქ ვერ ვბეჭდავთ.

კახეთის სტამბები

თელავის სტამბა. კახეთი ჩვენგან, ანუ შუაგულ თფილისიდან მოწყვეტილია, კახეთში ვერც ქართული გაზეთები ვრცელდებოდა და ვერც წიგნები. მაინც ასეთ მხრის ქალაქ თელავში ერთ დროს, წიგნის მაღაზია გაიხსნა, იმან იარსება რამდენსამე ხანს, მერე სამკითხველოც გახსნეს და ამას ქართული წარმოდგენების გამარჯვაც მოჰყვა ყველა ამან სტამბის გახსნის საპირისპიროც გამოაჩინა. ამ გარემოებას ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია ექვთ. ხელაძემ, თფილისელმა მესტამბემ და 1890 წ. თელავში გაიხსნა პატარა ქართული სტამბა.

თელავში სტამბამ ძირი გააფარა, ფესვი გაიდგა, წვრილი საქმეები მრავლად გაუჩნდა და წვრილ საქმეებს აქ მოჰყვა ქართული წიგნების ბეჭდვაც. თელავში დაბეჭდილ წიგნების ნახვასაც მოვესწარი, ესეც ერთი ნიშანი იყო ჩვენის ერის გაღვიძების და წარმატების, აქ იბეჭდებოდა არამც თუ პატარა წიგნები, არამედ ათ და ოც ფორმებიანებიც. შედეგ დროს, ეს სტამბა ერთის პატრონის ხელიდან მეორეს ხელში გადადიოდა. იგი დღესაც არსებობს და თუ ქართული რამ საქმე შეხვდათ, იმასაც ბეჭდავენ. ამ უკანასკნელ დროს იქ ქართული წიგნები დიდად შემცირდა.

ხილნალის სტამბა. ისტორიკოს ნიკოლოზ გამრეკელს დიდად სურდა, რომ სილნალში სტამბა გაეხსნა ვისმეს, ამი-

სათვის იგი აქეთ-იქით სცდილობდა კიდეც. თელავის სტამბის გახსნა სიღნაღელებს მაგალითად გაუხდათ. მათ დაიწყეს შეცადინეობა და სტამბის გახსნის საჭიროებას აცხადებდნენ. ამ გარემოებას ისევ და ისევ ექვეთიმე ხელაძემ მიაქცია ყურადღება და 1893 წლებში. სიღნაღშიც გახსნა პატარა ქართული სტამბა. ასე და ამ გვარად თელავსა და სიღნაღს ბეჭდვითი საქმის საძირკველს ექვ. ხელაძემ ჩაუყარა საძირკველი.

სიღნაღში სტამბამ წარმატება მიიღო, წერილ საქმეებს გარდა იქ ქართული წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს და უკანასკნელად მოხდა ისეთი ცვლილება, რომ ქიზიყელ ქართველთა შორის, ქართული გაზეთის გამოცემის ნატვრაც გაიშმა. ეს ნატვრა შეასრულა კოტე ტყეფაძემ, საუკეთესოდ მომზადებულია მამულიშვილმა და გონიერმა ქართველმა, მან მთაფრობისაგან ნება რთვა აიღო და დაიწყო გამოცემა გაზეთი „ახმა კახეთისა“, ეს გაზეთი ჯერედ კვირაში ერთხელ გამოდიოდა, მერე კვირაში ორჯერ, იგი დღესაც გამოდის სიღნაღში.

ჩვენ ცხოვრებაში ეს ისეთი მოვლენა არის, რასაც ფასი არა აქვს.

სიღნაღის სტამბას და გაზეთს „ახმა კახეთისა“ ფართო სამოღვაწო ასპარეზი აქვსთ, ბევრი რამის გაკეთებაა არის იქ საჭირო, თუ კი მათ ამის ძალა არ შოაკლდებათ, მართალია დღეს სიღნაღის სტამბა სომხის ხელშია გადასული, მაგრამ იგი ჩვენთვის ორივე ერთია, საქმე ბეჭდვა არის და არა სტამბის პატრონობა. გვენატრება სულით და გულით ამ სომხის სტამბის დაწინაურება, წარმატება და მისთან გაზ. „ახმა კახეთისა“ გავრცელებაც. ნამეტურ ქართველ გრიგორიან კითხვების ღძვრა.

სოხუმის სტამბა. გახსნა ალექსანდრე მახარაძემ. ბათუმელ მესტამბემ. მერე ეს სტამბა იჯარით მისცა თავის ნაწადირობად არჩილ შეგუაძეს და პავლე კალანდაძეს. ესენი აწარმოებენ დღესაც ამ სტამბის საქმეს.

ეს სტამბა დაარსდა სიხარულით, ხოლო მას ქართუ-

ლი სულიერების და ეროვნების არაფერი ეცხო, სოხუ-ში ფართო ქალაქია, აქ ქართული ენა დიდს ღვეწას განიცდის, სტამბამ კი ამ გარემოებას ყურადღება არ მიაქცია, ქართული წიგნების ბეჭდვას მათ ყურადღება არ მიაქცევს, იგინი ქართულად აქ ბეჭდვენ უბრალო განცხადებებს და თეატრის აფიშებს, სხვა არაფერს.

მხოლოდ 190 წ. სოხუმში გამოიცა ერთი ქართული წიგნი, ვგონებ ეს პირველი მაგალითი იყო, ესეც ჩვენში კარგად ცნობილის მწერალ მოღვაწე ნიკოლოზ თავდგირიძესაგან დაწერილი. სხვა რამ ქართული დაბეჭდილი წიგნი სოხუმში ჩვენ არაფერი ვიცით, თუმც ბევრს დავავლეთ იქ ამის შესახებ ცნობების მოცემა, მაგრამ არავინ რა მომცა. ქართული მწიგნობრობის, წიგნების ბეჭდვის და გაზეთის გამოცემისთვის სოხუმელებს სძინავთ.

ახალციხის სტამბა. ახალციხის მესტამბე სომეხია, მას თავის სტამბაში ქართული ასოებიც მოუთავსებია, აქ იბეჭდება ქართული განცხადებანი და სხვა და სხვა საჭირო რამ ქალღლები, სხვათა შორის 1905 წ. წიგნაკი! — „თუ როგორ ვიპატიეთ ქართული ენა სრულის გაუქმებისაგან ახალციხის წმიდა მარინეს ეკლესიაში“ გამოცემული ვასილი გამარეკელისაგან. სხვა რამ აქ დაბეჭდილი ქართული წიგნები ჩვენ არ გვინახავს. თუმცა აქ სხვა წიგნებიც გამოიცნენ.

კავკავის სტამბაში ქართული ასოები. კავკავის (ვლადიკავკაზი). მცხოვრებთ შორის ქართველთა რიცხვი საკმარისია. აქ ქართველებს აქვსთ საკუთარი სკოლა. ეკლესია, თეატრი და სხვანი. ამათთვის რასაკვირველია ხშირად სტამბაში დაბეჭდილი ქართული ასოებიც იქნება საჭირო. 1890 წ. ერთ სომხის სტამბაში, ქართული ასოებიც შეუძენიად, აქ დაუწყევიათ ქართული აფიშების ბეჭდვა და სხვა და სხვა განცხადებათა. სხვათა შორის; 1900 წ. აქ ქართულს ენაზედ ცალკე წიგნად გამოიცა ეზპოს იგავნი, პატარა წიგნაკათ, სხვა რამ დაბეჭდილი კავკავის სტამბის ჩვენ არა გვინახავს რა აქამდე.

ქართული ასოები ბაქოს სტამბაში. სტამბის პატრონი უცხო ტომის არის, ამას თავის სტამბაში ქართული ასოებიც მოუთავსებია. ამ სტამბაში ქართული წიგნების გამოცემა დაიწყო 1910 წ. და ქართული გაზეთების კი 1912 წლიდან. სხვა რამ ცნობები ჩვენ ამ სტამბის არაფერი ვიცით.

გორში ქართული სტამბა. გორში, შუა გულ ქართლს, ტეტიების ქვეყანაში სტამბის გახსნა დიდი საქმე იყო, თავის დროსვე, ასეთი დიდი საქმის შესრულება იკისრა არ. ენ კალანდაძემ და სხვათა დახმარებით მან მოახერხა და გორში სტამბა გახსნა 1889 წ. ეს საქმე ჩვენ იმდენად საყურადღებოთ მიგვაჩნია, რაისა გამო არ შეიძლება რომ აქ ორი სიტყვა მაინც არა ვსთქვათ რა.

გორში ქართული სტამბამ მოახდინა ძირითადი პატარა ცვლილება ტეტიების ცხოვრებაში. ტეტიები დარწმუნდნენ იმ უბრალო ქეშპარიტებაზედ, რომ გორში თუ შეიძლება-სტამბა გაიხსნას, მაშ შეიძლება რომ წიგნებიც გამოიცეს, და მასთან გაზეთის გამოცემაც მოხერხდესო. ესეთი აზრი გაჩაღდა ყველას წინაშე და თან ეს სტამბაც ნელა-ნელა წინაურდებოდა გორისთვის. გორში მოეწყო ისე საქმე, რომ ამ სტამბაში ქართული წიგნებიც გამოიცენ, სხვათა შორის აქ გამოცეს „მიბაძვა ქრისტესი“ თომა კემფელისა და ზოგნიც სხვა წიგნები.

აქე თუ ისე, არსენ კალანდაძემ ადგილი დაიკავა ქართული სტამბის გახსნის ისტორიაში. არსენ კალანდაძე გარდაიცვალა 1913 წ. მისი სტამბას განაგებს დღეს არსენ კალანდაძის მეუღლე.

გორის მეორე სტამბა. გორში მეორე სტამბა გახსნა 1907 წ. დავით იოსების ძე მაქავარიანმა. ეს სტამბა თფილისში გ. ჩარკვიანისაგან იყიდა და გორში გადიტანა. სტამბას აქვს თავის საბეჭდი მანქანა, ამას გარდა სხვა სასტამბო აპარატიც ბლომად აქვს, ეს სტამბა არის ზეწრად სრული, ვიდრე არსენ კალანდაძესი, ამ სტამბამ გორში კარგი ასპარე-

ზი მოიპოვა და სახელოვნებაც მიიღო. საქმე ისე მოეწყო, რომ აქ გორელეზმაც წიგნების ბეკდვის სკმეც მოაწყეს და მალე აქ ბეკდვის საქმეც გაახმაურეს. წიგნების ბეკდვის საქმეს ეს სტამბა დიდად უწყობდა ხელს, საქმე ისე მოეწყო, რომ გორში სიტყვა ჩამოვარდა გაზეთის გამოცემის შესახებ და მალე ესეც მოეწყო იქ, ელარსა გორს და აქ ქართული გაზეთი „ქართლის“ გამოცემაც დააწყეს.

გაზეთის გამოცემასაც დავით მაქავარიანი და მისი სტამბაც საკმარისად უწყობდნენ ხელს.

სამწუხაროდ აქაც დატრიალდა დროთა ბრუნვის უბედურება, გაზეთი დაკეტილ იქმნა და ერთ დროს მესტამბე და ვით მაქავარიანი სამართალშიაც იქმნა მიცემული. სტამბის დანაშაულად უბრალო რამ ჩაეთვალა, აი რა: აფიშაში ბეკდვის დროს, განცხადების ასოები ქართული უფრო დიდრონი იხმარა და რუსულები კი წვრილი. ესეც გულუბრყვილოდ სხვა ამის მეტა არაფერი.

გორში პირველი გაზეთი „ქართული“ ამ სტამბაში გამოიცა. გაზეთს მესტამბეც ეხმარებოდა. ეს სტამბა გორში დღესაც არსებობს და იგი განაგებს თავის შესაფერად.

გორში მესამე სტამბა. გახსნა თავ. მიხეილ ირაკლის ძე ციციშვილმა. ქართველები ჯიბრას მიმყოფი ხალხი ვართ, ჩვენში ყველაფერი ჯიბრით კეთდება და არა საქმის ცოდნით და მოთხოვნილებით. გორში მესამე სტამბა კაცს ლომილს მოგვრის, ორ სტამბასაც ვერ უშოვნია საქმე და მის პატრონები ხშირად ბუზებს სთელიან და აქ მესამე სტამბაც იქმნა გახსნილი. გამხსნელი გახლავსთ ვინმე თავ. ციციშვილი. როცა გორში მეორე სტამბა გაიხსნა, მაშინ ჩვენა ვსტყვით, რომ გორის პირველი სტამბა პატარა არის, მას მარტო ერთი პატარა დაზგა აქვს და ამიტომაც მეორე სტამბა უკეთესია და საქმესაც იქონიებს, მერე პირველიც გაუკეთესდებოა. ეხლა როცა მესამე სტამბა გაიხსნა, ამან კი დაგვაფიქრა.

როცა სტამბის გახსნის ამბავი შევიტყუეთ, ჩვენ გავკვირ-

დით და ვსთქვით, ნეტა გორში რა არის აქდენი საქმე, რომ იქ მესამე სტამბაც გაიხსნაო. სტამბის გამხსნელები ჩვენ სტამბის მუშეები და ხელოსნებად მივიღეთ და ორი ძველი სტამბის წინაშე კონკურენციად. მერე შევიტყუეთ, რომ სტამბის ხელოსნები კი არა სულ კერძო პირი და ისიც თავადიშვილი ხსნისო. გამხსნელს კეთილი აზრი აქვს და სტამბას შესავლის მოგება გორში ქართულ გაზეთის საქმეს უნდა მოხმარდესო. ესეც რასაკვირველია კეთილი საქმეა. გამხსნელს კეთილი აზრი ჰქონია, მაგრამ როგორც სჩანს იგი ხამი პირი უნდა იყოს, აქ ბევრს ფულს ჩაჰყრის. ფული ხელიდამ წაუვა, სხვა სტამბებსაც გაუფუქებს საქმეს და ვერცარა გაზეთის გამოცემას უშველის და ბოლოს ზარალისაგანაც დაიკეტება და ხალისიც წაუხდება. ეს მესამე სტამბა მას თბილისში რომ გაეხსნა, მით ბევრად უფრო უკეთეს იზავდა, ვიდრე გორში, მაგრამ ეტყობა რომ იგი სხვებმა შეაძლინეს, მეორე: მესტამბეების შურიტ და მტრიბით, თორემ თავ. ციცაშვილი უეჭველია სტამბას არას შემთხვევაში არ გახსნიდა. ეს სტამბა ქართული წიგნების გამოცემასაც უწყობს ხელსაო. ამ სტამბაში რამდენივე ისტორიული წიგნი გამოისცეს.

გორი ქართლის შუაგული ქალაქია, სანატრელი კი გახლავსო, რომ აქ ერთი სტამბა კი არა და მეტი იქნეს და წიგნების გამოცემაც გამრავლდეს, ვრდიდგან სურამს აქეთ ქართლის გლეხ-კაცობას სძინავს, ყოველივე სიმკვიდრით მძვინვარებს, თვით გლეხოებაში ასში ერთმა კაცმა არ იცის ქართული წერა-კითხვა და გაზეთების კითხვა ხომ მათში სრულიად დაცემულია:

ღმერთმა კმნას რომ გორის სტამბებს სამუშაო საქმის პირობები კარგად წაუვიდესო, მაგრამ ჩვენ ვეჭვობთ ამაში, არა გვგონია, ვინაიდან გორი პატარა ქალაქია და ამიტომ აქ სტამბებიც ყოველთვის გაქირებაში იქნება. ამიტომ უფრო სიკირო არის, რომ გორის მესტამბეებში

თავიანთ სტამბებს ყურადღება მიაქციონ. სულ ერთად შეერთდნენ.

ქართული სტამბები, მესტამბენი და მათი მოღვაწეობა.

ქართული სტამბების დახსნის ცნობები ჩვენ, უკვე მოვიყვანეთ, ავსუსხეთ შემოკლებით, თუ სად რომელ ქალაქში როდის გაიხსნა ქართული სტამბა და ან როდის რა წიგნი გამოიცა ქართულს ენაზედ. რადგანაც ქართული სტამბის ასპარეზზედ, არიან ისეთი მესტამბე-მწიგნობარ მოღვაწენიც, რომელთა შრომისაც აქვს საზოგადოებრივი ხასიათი და იდეიური მიმართულება, ამიტომ ვალად ვსთვლით, რომ ასეთ სტამბებთა და მათ პატრონებთა შრომის შესახებ უფრო ვრცლად ავსუსხოვდ, მოვიხსენიოთ ისიც თუ ამ სამწიგნობრო ასპარეზზედ ვის რა შრომა მიუძღვის, რა ამაგი და ან ვის როგორ უმუშავნია ქართული სტამბის საქმიანობასთან ქართული. მწიგნობრობის სასარგებლოთაც, უამისობა არ შეიძლება, ვინაიდან ასეთ პირთა შრომის ცნობები კარგად გამოდგება თვით ქართული მწერლობის ისტორიის მასალათაც. ამ ანუსხვაში ზოგი რამ შეიძლება მეტ ნაკლები, ზოგის იქნება სულაც ვერ ავსუსხეთ, ან დაგვაფიწყდა, ამაზედ არ შეგვრისხვენ და რამე მტრობას არ დაგვწამებენ. ჩვენი აზრი და ნატვრა კი გახლავსთ, რომ ეს სტამბის აღწერა იყოს თავის მოღვაწეთა ცნობები სრული და უნაკლულო, რათა მით სტამბის და მწიგნობრობის მშრომელს თავის შრომის ამაგის ანუსხვა არ დაეკარგოს.

მაშ ჩვენ აქ დავიწყებთ ანუსხვას იმ წესით და იმ გვარათვე და იმ წელიწადთა და დროთა რიგობით, როგორც

ზემოთ თვითოეული სტამბის ცნობები მოვიხსენიეთ. აქედამაც ისევ წელიწადთა და დროთა რიგობით მოვაგვარებთ. ასეთ საუბრადღებო მესტამბე და მწიგნობართ მოღვაწეთა რიცხვი იწყება 1830 წლიდან პირველი ამის მამათ მთავარი გახლავსთ სოლომონ დოდაშვილი და „კალმასობის“ ავტორი იოანე ხელაშვილი.

კონსტანტინეპოლის ქართული სტამბა და აბატი პეტრე ხარისჭირაშვილი.

სომეხთ კათოლიკ მხითარისტებს დიდი მონასტერი და სასწავლებელი აქვსთ ვენეციას. აქ იგინი სდიან სომეხ კათოლიკეთა შვილებს, აქვე იგინი ზდიდენ ქართველ კათოლიკეთა შვილებს, რომელთაც რასაკვირველია ყოველთვის ასოწებდნენ. ქართველთ შვილები მხითარისტების ძმობიდან მეზიდმეტე საუკუნიდამ ხშირად გამოდიოდნენ, ყველა იგინი იყვნენ გადაგვარებულნი. ასეთ გადაგვარების მიმართულებას გზა აუქცავს რამდენმავე ქართველ კათოლიკეთა შვილებმა, რომელთაც 1830 წლებიდან მხითარისტების სკოლაში სწავლობდნენ და რომელთაც მერე სომხის კათოლიკეთა ძმობის ტიპიკონით კურთხეულებიც იყვნენ მღვდლად.

ასეთი იყო მღვდელი პეტრე ხარისჭირაშვილი, მეორე მამულოვი და მღვდელი, ანუ ტერ-ანტონ ზუციანცი. ყველა ესენი მხითარისტების სკოლაში სწავლობდნენ და მასთან, გადაგვარების დიდი წინააღმდეგნი იყვნენ, ესენი მხითარისტების ქადაგებას ყურადღებას არ აქცევდნენ. იგინი სომხურს ენას ზედმიწევნით სწავლობდნენ და მასთან არც ქართველს ივიწყებდნენ, დავიწყების ნაცვლად ქართულ ენას უფრო უკედ სწავლობდნენ და ამ ენაზედ წიგნების დასაბეჭდავთაც დიდათ მეცადინეობდნენ.

ამათ მეცადინეობა მხითარისტებისათვის დაუბრუნელი არ

იყო. პ. ხარისკირაშვილმა მათ ხმა მალღო ამცნია, რომ ჩვენ ქართველ კათოლიკენი ვართ. ჩვენი ქვეყანა საქართველოა, ჩვენი დედა ენაც ქართულია. ჩვენც ქართველები ვართ. ჩვენ გვსურს, რომ ჩვენს ენაზედ, ჩვენი სჯულის წიგნები დავბეჭდოთ. სომეხთ მხითარისტებიც, როგორც კათოლიკენი ვალდებულნი არიან. რომ ასეთ საქმეში დაგვეხმარონ, თუ არ დაგვეხმარებიან და მაშინ ხელს მაინც ნუ შეგვიშლიანო.

ამითი განცხადება ისეთი ხმა მალღალი და მძლავრი იყო, რომ მხითარისტებმა ვერაფერი უთხრეს წინააღმდეგობის და ნაცვლად ამის თანაზიარობაც განუცხადეს და აუწყეს, რომ ძალიან კარგი იქმნება, რაკი ეგრეა საქმე და თქვენ ქართველები ყოფილხართ, მაშინ თქვენს ენაზედ ბეჭდეთ ქართული წიგნებიო. ჩვენც მოგცემთ სტამბაში ამისთვის შეძლებასაო. ხოლო ქართული ასოების გეგმა თქვენ მოგვეცათ, თუ რაგვარ მოვაწყოთ საბეჭდი ასოებიო. ესეთი თანხმობის შემდეგ, მალე ასოების გეგმაც მისცეს, ასოებიც იქმნა ჩამოსხმული, ეს დრო უწევს 1850 წლებს და მის შემდეგ, ვენეციას, ლაზარეს კუნძულზედ, მხითარისტების ერთს სტამბაში მოწყობილ იქმნა ქართული ასოები.

ვენეცია, ანუ ვენეტიკს, ქართული სტამბა დაარსდა და ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყო 1855 წ. იქ გამოვიდა სამი ქართული წიგნი, ეზეპოს იგავნი, ორ წიგნად, წმიდა ცხოვრება, ორ ტომად. კოხტა გამოცემა. ძველისა და ახალის აღთქმის ისტორია, ვრცელი ტომი. თავის დროის კვალად ეს წიგნები კოხტად და სუფთად არიან დაბეჭდილები.

დროის კვალად სუფთად არის ნაბეჭდი, კარგს ქალღღზედ. 1860 წლებს შემდეგ, პ. ხარისკირაშვილი მხითარისტებს განშორდა, კონსტანტინეპოლს გადასახლდა და განიძრანა აქ ქართული სტამბის გახსნა, მასთან ქართული ძმობის დაარსება, ქართველ კათოლიკეთათვის მონასტრის გახსნა როგორც კაცების, ისე ქალების, მასთანვე სკოლის გახს-

ნა და სხვაც ბევრი ასეთ საქმენი, აქვე გახსნა მან ქართული სტამბა 1872 წ. მას შემდეგ, კონსტანტინეპოლს დაბეჭდეს მრავლად ქართული წიგნები. ვენეციის სტამბაში კი ქართული წიგნების ბეჭდვა 1880 წ. შესწყდა. რადგანაც პ. ხარისკირაშვილის ცხოვრება ჩვენ ცალკე წიგნათ გვაქვს დაბეჭდილი, ამიტომ იქ ასე მოკლეთ ვსაუბრობთ მის სასტამბო შრომაზედ.

კონსტანტინეპოლის სტამბას ყოველთვის განაგებდნენ ქართველთა კათოლიკეთ მოძღვარნი და მათივე მონასტრის სკოლის მოწაფენიც ხელობას სწავლობდნენ, მერე სტამბის ხელოსნებიც მუშავობდნენ. ერთი ამათგანი ალექსანდრე მირაქოვი, ახალციხელი, ქართველ კათოლიკე და ქართულ მწერლობაშიაც ცნობილი მწერალი. გახლავსთ ავტორი „მოლა მისრეთი ხოსჯის ამბავს“, ამან გამოსცა ცალკე წიგნად. ამას ბევრი სხვა წიგნები აქვს დასტამბულები.

ერთ ღროს, კონსტანტინეპოლის სტამბას პატრი ათანასე ნასყიდოკიც განაგებდა.

მონთობანის (ფრანცია) სტამბა.

პ. ხარისკირაშვილმა სტამბის გარდა, მეორე მონასტერი სტამბოლს გარდა ფრანციაშიაც გახსნა მონთობანს, სადაც მონასტრის ახლოს სტამბაც გაშართა და აქ 1877 წ. ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყეს. მონთობანის სტამბაშიც უმეტესად კათოლიკის პატრები მუშაობდნენ, ანუ ამავე მონასტრის ძმანი და მამანი, ხელობასაც იგინი იქვე სწავლობდნენ, მონთობანის სტამბა დაიხურა 1890 წლებს. სტამბის იარაღი და ასოები კონსტანტინეპოლის სტამბას შეუერთეს და სტამბოლის სტამბა განაძლიერეს მით, სხვა რამ ცნობები ამ სტამბის შესახებ ჩვენ არაფერი ვიცით.

ზარისის ქართული სტამბა.

დაარსებულ იქმნა 1906 წ. პარისში სცხოვრებთ ქართველ ემიგრანტებთაგან, აქ იწყეს ქართული გაზეთი „საქართველო“ გამოცემა და სხვა და სხვა ქართული წიგნების. ეს სტამბა შეჩერდა 1910 წლებს მის მერე პარისში ქართული აღარა დაბეჭდილარა.

პარისის ქართული სტამბა დაარსებულ იქმნა 1906 წ. ამ სტამბის დაარსებას მეტად სიმპატიური ისტორია აქვს. ხოლო ჩვენ მისი ისტორია დაწვრილებით არ ვიცით, ამიტომ აქ ასე მოკლედ ვლაპარაკობთ. პარისში ქართული სტამბა დაარსებულ იქმნა წმინდათ მართლმსაჯულების პატივისცემის გამო. სხვა რამ სამტრო მიმართულება ამ სტამბას არ აქვნდა.

ზეგალითებზე ბრძოლა მთავრობასთან, ეკლესიასთან, სიმლიდრესთან, თავდაზნაურობას და ბურჟუოზასთან. მიზანი იყო პირდაპირ მისკენ მიმართული, რომ ამ სტამბაში დაბეჭდილის ქართულის და ფრანგულის გამოცემით რა წიგნებით ევროპელებინათ ქართველთ ერის მნიშვნელობა, ამ ერის ამაგი და დედაწლი კავკასიის ტომთა წინაშე, ნამეტურ ქრისტიანების, რასაც ევროპიელები სულ ვერ იცნობდნენ.

აი ეს გახლდათ მიზანი პარისში ქართული სტამბაში ბეჭდვის. მეთაურთა თავიანთ მიზანს მიაღწიეს და მათ სტამბაც დაარსეს, პარისში ქართული გაზეთის გამოცემაც დაიწყეს, ქართული წიგნებიც ბეჭდეს. ხოლო სტამბას ვერ წაუვიდა საქმე კარგად, ხარჯი დიდი აქვნდა და შესავალი კი ერთობ მცირე, ამიტომ დასურულ იქმნა ეს სტამბა მალე, ასე რომ 1908 წ. შეშდევ, ჩვენ ამ სტამბის არაფერი ვიცით. იქ მოისპო იგი და მის მეთაურ დამაარსებელიც საქართველოში დაბრუნდა, აქ გახსნა სტამბა „იდეალი“. ამ სტამბის მთელი თავი და ბოლო ეს დამაარსებელი მიხვილ კიკნაძე ყოფილა. ამაზედ ქვემოთ ნახავთ ანუხსევს.

ქესტამბე სოლომონ დოდაშვილი (იგივე საშა).

სოლომონ დოდაშვილი ოდესმე ვრცლად აღიწერება, იგი ქართულ მამულიშვილობის აღორძინების ისტორიაში შესაფერის ადგილს დაიკავებს, ჩვენ აქ მარტოდ მის სასტამბო ისტორიას ავსებთ, მოკლეთ, ამის შესახებ მე ვრცელი წიგნი მაქვს დაწერილი, ამ ვრცელი წიგნიდამ 1890 წ. ერთი პატარა წიგნიც დაგებედე. ს. დოდაშვილი გახლავს ქართველი მამულისშვილობის დამაარსებელი, ამის მამათ-მთავრად ეს უნდა ჩაითვალოს.

სოლომონ დოდაშვილი ქიზიყის სოფელ მდაროელია. დაბადება მისი ეკუთვნის 1798—თუ 1799 წ. სწორედ იმ დროს, როცა ქართლ-კახეთის სამეფო რუსეთის იმპერიას დაუკავშირდა. სოლომონი მღვდლის შვილია. პირველ დაწყებითი სწავლა ბოდბის ტყეში მიიღო. მერე თბილისში სწავლობდა ხან კეთილშობილთ სასწავლებელში, ხან 1818 წ. ახლად გახსნილ ქართველების სემინარიაში. თბილისში სწავლის დამთავრების შემდეგ, იგი პეტერბურგში წავიდა, უნივერსიტეტში, შევიდა მოწაფედ და 1828 წ. დაასრულა კიდევ სწავლა. ეს პირველი მაგალითი იყო, ამ დრომდე საქართველოდამ რუსეთში სასწავლებლად ჯერედ არავინ იყო წასული.

სოლომონ დოდაშვილი პირველი გახლავს, პირველი მაგალათი, მაინც იგი პირველი კაციც გახდა შემდეგში. სოლომონ დოდაშვილი გონიერი ქართველი იყო, სწავლის და მწიგნობრობის მოყვარე, ბუნებითაც ნიჭიერი იყო. უნივერსიტეტში სოლომონ დოდაშვილი ჩინებულად სწავლობდა, სწავლის საგნათ მან აიღო ფსიხოლოგია და ლოღიკა, უნივერსიტეტშიაც თურმე ჩინებულათ სწავლობდა, დამთავრების დროს მან დისერტაცია დასწერა რუსულად, სახელდობრ „მოკლე ლოღიკა“, რომელიც პეტერბურგში ცალკე წიგ-

ნად გამოსცეს 1829 წ. ესეც პირველი მაგალითი იყო ქართველის ერისაგან.

ლოლაკა აჩენს, რომ ს. დოდაშვილს მთელი ევროპის ერთა მსწავლულთა და ფილოსოფოსთა ნაწერები კარგად ჰქონია გაცნობილი. იგი მათ წიგნების და ფილოსოფიის მოტრფიალედ ყოფილა. ყოველივე ასეთ მეცადინეობას გარეშე ს. დოდაშვილი იყო უდიდესი მამულისშვილი ქართველთა, საქართველოსთვის გულ შემატკივარი და მასთანვე მუვედრებელი დროთა ცვლილების. დიდი მოტრფიალე იყო საქართველოს ისტორიის და ლიტერატურის.

პეტერბურგში ყოფნის დროს, იგი ხშირად სცხოვრებდა „კალმასობის“ დამწერ ივანე ხელაშვილთან. ეს ივ. ხელაშვილი მისი ნათესავიც იყო და ს. დოდაშვილი რუსეთში ამის დამხმარეთ და რჩევით წავიდა თურმე, მისის დახმარებით მიიღო უმაღლესი სწავლა. თვით ივანე ხელაშვილიც გონიერი მღვდელ-მონოზონი იყო და მასთან მგმობელი ქართველთა ბედის, მოყვარე ქართული ისტორიის, მწერლობის და ენის.

პეტერბურგში სწავლების დროს, ი. დოდაშვილმა გაიცნა თითქმის ყველა ქართველ ბატონიშვილებიც, მათი ცხოვრება და გაქირვებული ღლეები ს. დოდაშვილს დიდად აღადრებდა. ამ დროს, იგი ივ. ხელაშვილთან წესდებას აღგენდა თვისი მოქმედების, თუ საქართველოში როგორ უნდა ემოქმედნა, რა უნდა ეკეთებინა. თავის სავალდებულო გეგმათ მან დაისახა შემდეგი საქმეთა კეთება:

თბილისში ქართული სტამბის გახსნა, ასევე სხვა საქართველოს ქალაქებში.

ამ სტამბებში ქართული წიგნების ბეჭდვა, სახელმძღვანელოების, საერო წიგნების და სხვანა.

თბილისში, ქართლსა და კახეთის მიდამოებში სკოლების დახსნა. ზოგს ალაგას პანსიონების. საინგილოს ქართვე-

ლებში მქადაგებლების გაგზავნა და ქართული წერა-კითხვის ვრცელება.

ცდა მასზედ, რომ ქართველნი ხშირად წავიდნენ რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში სტუდენტათ.

მეცადინეობა მასზედ, რომ ქართველებში ქართული გაზეთების, ჟურნალების და წიგნების კითხვა გავრცელდეს. ასეთ გზას ადგა ს. დოდაშვილი, ასეთ საქმეების სასარგებლოდ. ივ. ხელაშვილმა ს. დოდაშვილს დაჰპირდა ფულად ერთ დროულად 6000 მ. ამას გარდა ჰპირდებოდა, რომ მთელ ჩემ ქონებასაც სულ ქართველი ერის გაღვიძების საქმეს მოეახმარებო.

ამავ დროს, ს. დოდაშვილი აიყალიბეს ქართველ ბატონიშვილებმა და იგი ჩარიეს უცნობ საქართველოს გამათავისუფლებელ საქმეთა წრის რიცხვში წევრად. ამით იგი გატაცებულ იქმნა.

სწავლის დამთავრების შემდეგ, ივ. ხელაშვილის რჩევით, პეტერბურგში მან ცოლად შეირთა რუხის ქალი და დასახლდა, აქედამ სჩანს, რომ იგი როგორც განათლებული კაცი, საქმის კაცი უნდა ყოფილიყოს და ბატონიშვილების განძრახვის არ მიმყოფი, მაგრამ სიმრავლის დაუძლეველი იგი. რასაც ბოლოს მისი დაღუპვაც მოჰყვა და საქმის წახდენაც. სწავლის გათავების წელსვე 1828 წ. ს. დოდაშვილი საქართველოში ჩამოვიდა. ქართველობაჲ დიდის პატივით მიიღო. თან ჩაიოტანა 6000 მ. ფული, ხელაშვილისაგან მიღებული. ამას გარდა სხვა ქონებაც მოჰყოლოდა თან, რომელიც ბატონიშვილებს მიეცათ მისთვის. დაპირებისამებრ 1828 წ. იმეცადინა და ნება-რთვა აიღო და თბილისში გახსნა ქართული სტამბა, ეს იყო პირველი მაგალითი. ამ სტამბისაჲს მან განიცადა დიდი შრომა და წვალება. ამავ წელს მან ნება-რთვა აიღო და დაიწყო კვირის ქართული გაზეთის „თბილისის უწყების“ გამოცემა. 1829 წ. გამოსცა თავის მიერ შედგენილი ქართული გრამატიკა. 1832 წ. დაიწყო გამოცემა

გაზეთის დამატების ორ კვირული დამატების ჟურნალად. ამ ჟურნალის სულ ოთხი წიგნი გამოვიდა 1832 წელს, მეტი არა. მიზეზი ამას ის გახლდათ, რადგანაც ამავე წელს, საქართველოში, თბილისში, გამოაშკარავდა ფარული საზოგადოების არსებობის ცნობები. მალე წევრებს დატუსაღება დაუწყეს. ამათში მოჰყვა სოლ. დოდაშვილიც, რომელიც მეთაურად თითქმის დაშაარსებლათ იქმნა ცნობილი მის მხოლოდ ედებოდა მთავრობის წინაშე პევრი რამ შეცდომანი და სხვათა შორის ქადაგებაც მასზედ, რომ რუსები საქართველოდამ ეხლა არ დაეძარიოთ, პერე ამით აქედამ ჩვენი შვილიშვილები ვეღარ გარეკავენ და ჩვენ კიდევ მათი გასაკაცხნი გავხდებოთ.

ამიტომაც ს. დოდაშვილი რუსეთში გადასახლეს. მისი ჟურნალიც მოიხსოვ, გაზეთიც, წიგნებიც და სტამბაც დაიხურა, ს. დოდაშვილი რუსეთს გაგზავნილი გარდაიცვალა 1836 წ. ჯიტიყით მოკლედ აქ, რომ 1836 წლებში, ქართულთ შორის მამულისშვილურ გრძნობების გავრცელების დასაწყისი პირდაპირ ამას მიეწერება. რისთვისაც ამან ასწავლა მამულიშვილობა, გრ. ორბელიანს, გ. ერისთავს, ვახ. ორბელიანს და ბევრსაც სხვებს, რომელნიც მის პარტიაში იყვნენ წევრებათ და მისავე გავლენის ქვეშ მეცადინეობდნენ. ასე უბედურად გათავდა ამ საყურადღებო კაცის დღენი საქართველოში. ბატონიშვილებმა დაღუპეს ეს დიდ ბუნებოვანი ადამიანი, დიდი განათლების მქონი და დიდბული მამულიშვილი. ს. დოდაშვილის რომ დასცლოდა და თავის საქმეები ეკეთებინა ჟურნალ გაზეთი ებეჭდა და წაგნები ევრცულებინა, დღეს ჩვენ საქართველოში ბევრად დაწინაურებულიები ვიქნებოდით.

მაგრამ უბედურები ვართ და მიტოვაც მიგვდიოდა ყოველივე უბედურათ. ს. დოდაშვილზედ აქ ეს ვიკმაროთ, რადგანაც მის შესახებ ჩვენ მთელი წიგნი გვაქვს დაბეჭდილი, სტამბას შესახებ ესეც კმარა.

ს. დოდაშვილის სტამბა თავის დროის კვალად მდიდარი ყოფილა, იგი საქართველოში, ქართველთ შორის, უჩინრად გამჭარალა და მოსპობილა.

მესტამბე გიორგი ღაჭითის ძე ერწისთავი.

1832 წ. ქართველებს უბედურება ეწვიათ, სოლ. დოდაშვილი რუსეთში გადასახლეს, მისი გაზეთი დაუყოვნად მოსპეს და სტამბაც დახურეს. ამ სტამბით საქართველოში მოისპო ქართული სტამბის ხელება. მის გერგ ქართველებს არამც თუ სტამბის გახსნის ნება რთვას აძლევდნენ, არამედ წიგნების გამოცემასაც კი აღმაცერად უშვებდნენ. 1832 წ. მოისპო საქართველოში ქართული სტამბის არსებობა და ქართული წიგნის ბეკდვაც.

1846 წ. საქართველოში მოვიდა მთავარ-მართებლად მ. ვორნოვი, ამან უხერხულად დაინახა, რომ საქართველოში, ქართველთა შორის, ქართულს ენაზედ, არც წიგნი იბეკდებოდა, არც გაზეთი და ქართული არც სტამბა არსებობდა. ამავე დროს მთავარ-მართებელმა ისურვა აწინდელი გაზეთ „კავკაზის“ გამოცემის დაწყება და ეს მალეც მოხერხდა, გაზეთ „კავკაზის“ გამოცემა დაიწყო. გაზეთის გავრცელების გულისთვის მთავარ-მართებელმა ისურვა, რომ ზოგი რამ განცხადება „კავკაზში“ ქართულს ენაზედაც დაებეკდათ.

ეს იყო გონივრული მოსაზრება. ქართულ განცხადებას ხალხში მსვლელობა მიეცა. ეს მთავარ-მართებელმაც შეიტყო. მალე ისიც მოხდა, რომ ქართულს ენაზედ დაარსებულ ქმნა ოფიციალური გაზეთ „კავკაზის“ ქართულადაც გამოცემა. ამ ოფიციალურ გაზეთის რედაქტორად დანიშნულ იქმნა ვინმე მოხელე ფალავანდოვი. იქ პ. იოსელიანიც შრომობდა. ქართულს ენაზედ „კავკაზის“ ბეკდვამ ქართული ასოების მოძებნა საქაროდ გახადა, მალე მოძებნეს მთავარ-მართებლის სტამბაში ქართული ასოები. ამოალაგეს ყუუები-

დამ და 1846 წ. ქართულ ასოებს მისცეს მსვლელობა და ხმარება,

ამოობაში მოახლოვდა 1850 წ. ქართველთ შორის გაჩნდნენ თითო ოროლა თვალ ხილულ პირნი, მათ შორის ორიოდ მამულიშვილებიც, რომელთაც საქართველოზედ იწყეს საუბარი, ქართული წიგნის ბეკდვაზედ, ქართული თეატრის დაარსებაზედ და სხვანი. ამ მოსაზრებას ეორონცოვიც ხელს უწყობდა. ამიტომაც ორიოდ ქართველთა 1851 წ. ისურვეს ქართულს ენაზე ქურნალის გამოცემა. მალე თხოვნა მიართვეს მთავარ-მართველს, მთავარ-მართველმა ნება-რთვა ვერ მისცა 1832 წ. გაიხსენეს, თხოვნა პეტერბურგში გაგზივნეს, პეტერბურგიდამ ცნობები მოითხოვეს. დიმ. ყიფიანმა და გრ. ორბელიანმა დაარწმუნეს მთავარ-მართველი მასზედ, რომ ქართულ ენაზედ ქურნალის გამოცემას შიში არაფერისა აქვსო.

ეორონცოვმა ეს ირწმუნა, თავის შუამდგომლობაც აღძრა პეტერბურგს და მალე გ. ერისთავს ცისკრის გამოცემის ნება რთვაც მოუვიდა. 1851 წ. „ცისკრის“ გამოცემა უნდა დაეწყო, მაგრამ იმ დროს, ქართული სტამბა არსად იყო და მთავარ-მართველის სტამბაშიაც ქართული ასოები იმდენი არ იყო, რომ ექ ქურნალიც ებეკდათ, ამიტომაც გ. ერისთავმა ეორონცოვის წინაშე აღძრა დახმარების თხოვნა, ეორონცოვმა თხოვნა შეიწყნარა, ქურ. „ცისკარს“ წლიურედ დახმარება დაუნიშნა, ამას გარდა, მთავარ-მართველის სტამბი-დამ აჩუქა ერთი საბეკდი დაზგა, სტანოკი, ზოგი რამ სასტამბო იარაღი და ასოებიც. ყველა ამებით გ. ერისთავმა 1852 წ. თბილისში გახსნა პატარა ქართული სტამბა და აქ დაიწყო „ცისკრის“ გამოცემა.

სამწუხაროდ 1852 წ. „ცისკარი“ დაიხურა, მოისპო და ეს სტამბაც დაიკეტა. ამ სტამბაში „ცისკარს“ გარდა ორიოდ სხვა ქართული წიგნიც გამოიცენ. შეიძლება სტამბა არ და-

გვეტათ, მაგრამ გ. ერისთავმა თურმე სტამბის, შენახვის თაფი არ მაქვსო. ასე ზოისპო ეს ისტორიული სტამბა.

„ცისკრის“ დახურვის და სტამბის დაკეტვის უმაღლეს ქართველებში იყვნენ თითო ოროლა ისეთი პარნი, რომელნიც სწერდნენ როგორც „ცისკრის“ დახურვაზედ, ისევე სტამბის დაკეცვებზედ. ამათ განიძრახეს სხვა, ახალ ქართული ჟურნალის დაარსება, მაგრამ შიში აქენდათ, ვაი თუ ახალი ჟურნალის გამოცემის ნება არ მოგვცენო. ამიტომ ისევ „ცისკრის“ განახლება სთხოვეს. რედაქტორად ივანე კერესელიძე დანიშნეს. ნება რთვა 1856 წ. მიიღეს. 1857 წ. იანვრიდამ „ცისკრის“ გამოცემაც დაიწყეს, სტამბის უქონლობა ჟურნალის გამოცემას დიდად უჭირებდა საქმეს. ამიტომ ივანე კერესელიძე გ. ერისთავს შეევაქრა და მისი სტამბა 900 მან. იყიდა, ეს ფული გ. ერისთავისთვის ნაწილ ნაწილი უნდა მიეცა, ანუ წელიწადში 300 მ. ივ. კერესელიძემ განაახლა დაძინებული სტამბა და „ცისკარს“ გაეხსნა საკუთარი პატარა სტამბა.

მესტამბე ივანე ივანეს ძე კერესელიძის სტამბა.

1856 წ. ივანე კერესელიძემ კავკასიის მთავარ-მართებელს თხოვნა მისცა და „ცისკრის“ გამოცემის, ანუ განახლების ნება-რთვა სთხოვა. მთავარ-მართებელი მურავიოვი ბოროტი კაცი იყო, მისი იმედი არ იყო, რომ „ცისკრის“ გამოცემის ნება რთვა მიეცათ. მაგრამ დიმიტრი ყიფიანმა იმეცადინა და ნება რთვა მისცეს ივ. კერესელიძეს 1856 წ. მეორეს წლიდამ ამაღ „ცისკრის“ გამოცემა განაახლა. მერე გ. ერისთავის სტამბაც შეიძინა 900 მ. და „ცისკრის“ საკუთარი სტამბაც გახსნა.

გ. ერისთავის სტამბა შეტად ძველი ყოფილიყო, მეორე წელიწადს საბეჭდი გაუტყდა თურმე. ეს მოხდა ისეთ დროს, როცა ივ. კერესელიძეს 300 მ. ჯერედ არ აქენდა

გადახდილი. ერისთავიც აწუსებდა. სტამბაც დაუკეტა, დაუბეჭდა თურმე! ვიღარე ფულს არ მომიტან, მინამ სტამბას ვერ გაგისწიო. ამ სტამბის შესახებ აი რა მიაშო თვით ივ. კერესელიძემ რაც სიტყვით-სიტყვა მოჰყავს აქ უცვლელად.

სტამბის ისტორიასთან დაკავშირებულია „ცისკრის“ დაარსების ცნობებიც, რამაც გამოიწვია სტამბის დაარსებაც.

1856 წ. დიმიტრი ყიფიანის თავოცნობით, ალ. ორბელიანის სახლში, საღაებოზედ. მოხდა კრება, აქ გადავსწავით, რომ ქართულს ენაზედ ჟურნალს გამოცემა დავიწყოთო. ეს პირველი კრება ქართველებში სამაგალითო იყო.

„მერე სთქვესო, თუ რა გამოვცეთო“ ზოგმა სთქვა „ცისკარი“ განვააზღოთო, ზოგმა: ახალი ჟურნალის სახელი დაასახელაო. ამასობაში გავიდა 1856 წ. ჩვენ კი ვერ ვხედავდით მთავრობის წინაშე თხოვნის წარდგენასა, მოვიდა 1856 წელი, ამ წელს კი გარდავწყვიტეთ თხოვნის მიცემა. ზოგმა რა სთქვა, ზოგმა რა, ბოლოს გარდავწყვიტეთ, რომ ისევ „ცისკრის“ გამოცემის, ანუ განახლების¹ ნებართვა ვითხოვოთო, თორემ ვაი თუ ახლის გამოცემის ნებართვა არ მოგვცენო.

შემდეგ, ანუ მეორე კრებაც ალ. ორბელიანის სახლში მოხდა, სხვათა შორის, იქ დაესწრა დ. ყიფიანიც, საუბრის შემდეგ პროგრამის შედგენა დ. ყიფიანს მიანდეს. მან იკისრა და შემდეგის კრებისათვის წარმოადგინა. კრებაზე წესდება განიხილეს, მაგრამ სასარგებლოდ ვერ სცნეს, რადგანაც პროგრამაში მოხსენებული იყო, პოლიტიკური, ფილოსოფიური, ეკონომიური და სხვა ამ გვარი ნაწილებიცაო. ყველამ სთქვეს, რომ ამ პროგრამით ჟურნალის გამოცემის ნებას არ მოგვცემენო. ამიტომ ეს პროგრამა დასტოვეს და მერე სხვა შეადგინეს, უბრალო პროგრამა, ისევე, როგორც წინეთ შეედგინათ „ცისკრისთვის“ მც. ეს წარვადგინე, ნებართვა მივიღე 1856 წლის დამლევს და 1857 წლიდან გამოცემა ვიწყე „ცისკრის“, ამის ნებართვაც გვიძნელდებოდაო.

„ცისკრის“ სახელით გამოცემა მეც კი არ მინდოდა. ზოგი ამბობდა, რომ „ცისკარს“ სახელი გამოუცვალათო, ზოგმა სთქვა „მხეო“, ზოგმა „ვარსკვლავი“, ბოლოს ეს გამოჯობინეთო. ვიდრე გამოცემას დავიწყებდით, შინაშის ხალხში „ცისკრის“ გამოცემის ცნობებს ზოგიერთ კეთილ პირები ავრცელებდნენო. სხვათა შორის, ალ. ორბელიანმა „ცისკრის“ გამოცემისათვის 1886 წ. ერთი პატარა წიგნიც დაბეჭდა, სახელდობრ „ქართულის ენისთვის“ ამ წიგნაკით იგი ქართველთა ევდრებოდა „ცისკარზე“ ხელის მოწერას, — იგი ამბობდა:

„აბა, შეხედეთ სხვებსა, რა გვარ ეხმარებიან თავიანთ ენის მწიგნობრობასა, დროა ჩვენც თვალგზი გაეხილოთ, და დახმარება ამოუფიანოთ „ცისკრის“ გამოცემისათ.“

რადგანაც ივ. კერესელიძე შეუძლო იყო და „ცისკრისთვის“ გამოცემის ძალა არ ძქონდა, ამიტომ რედაქცია ალ. ორბელიანმა თავის სახლში მოათავსა. ივ. კერესელიძესაც დახმარება დაჰპირდა, 1887 წლის პირველ იანვრიდან ტფილისში „ცისკარმა“ იწყო გამოსვლა. ეს გამოცემა თუშცა მდიდარის შინაარსის არ იყო, მაგრამ რაც იყო, გ. ერისთავის გამოცემას მაინც სჯობდა. პირველ წელიწადს ხელის მომწერი ცოტა ჰყვანდა. სტამბის საქმეც ძნელი იყო მაშინ, ამიტომ ივ. კერესელიძემ განიზრახა საკუთარი პატარა სტამბის შეძენა. ესეთი პატარა სტამბა გ. ერისთავსა ჰქონდა, მას ეს მთავარ-მართებლის სტამბად ამჩუქეს „ცისკრის“ დასაბეჭდათ. ივ. კერესელიძემ მიმართა გ. ერისთავს და სტამბის სყიდვა სთხოვა, იგი თანახმა გაუხდა, და ამაზე მალეც მორიგდნენ 900 მანეთად. დაზგა ხისა იყო. ძველებურად ნაკეთი. პირველ წელიწადს ხელის მომწერლიად 120 ჰყავდა. ამან რედაქციას ზარალი შესძღვნა. მეორე წელიწადს 200-მდე აწიდა, რედაქტორს იმედი ჰქონდა, რომ ეხლა კი საქმე კარგათ წამება მით უფრო, რადგანაც სტამბაც შევიძინეთ. ორი წელიწადი როგორც იქნა იტარა და მესამე

წელიწადში გადადგომა უახლოვდებოდა. მალე მესამე წელ-
შიაც გადავიდა და იმედი ჰქონდა, რომ ამ წელს გ. ერის-
თავს 300 მ. მიეცემიო. გ. ერისთავმა აღარ დამაცალა, ფუ-
ლი მიმთხოვა, მე მალე 300 მ. ვიშოვნე, მიუტანე და მივე-
ცი. მერე 300 მ. უშოვე და სტამბის ახსნა ვსთხოვე, მაგრამ
მან არ ინდობა, ასე სთქვა:

მინამ 300 მ. არ მოიტან, მინამდის სტამბის ახსნას თვა-
ლით ვერა ნახავო. მე ფული არა მქონდა, 600 მ. სულ წერი-
ლათ ვივალე. მეტი რა გზა მქონდა., ეურნალი გავაჩერე.
დიდათ მომწყდა გული, რომ ახლად დაბადებულ საქმეს და
ისიც თვით გ. ერისთავისაგან დაარსებულ „ცისკარს“ ასე
მოექცა, ასე დაწიხლა, ერთად-ერთი ეურნალი გააჩერა. მი-
ვედი და ვსთხოვე, რომ ამოწყობის ნება მომეცა, რომ დრო
მაინც არ დავკარგოვო, როცა ფულის მოგიტან, მაშინ მომე-
ცით ზეკდვის მება. მან ცივი უარი მტყიცა ასეო:

— გაიგე და შეიტყე, რომ ვიდრე 300 მ. არ მოიტან,
მინამდის არა იქნება-რა.

მე აქეთ-იქით მივაწყდი, მაგრამ ვერსაიდან რა ვიშოვნე,
ხელის მომწერთაგან ხომ ფულის აღება აღვილათ არ შეი-
ძლებოდაო, რადგანაც ზოგი ხელის მომწერნი „ცისკარის“
ფულში ფქვილს, ხორბალს, ღვინოს, შეშას, ნახშირს და ამ
გვარებს იძლეოდნენო. ზოგი ცხვარს, თხას, კათმამს გზავნი-
და, ზოგი ძროხას. მე დიდათ დაღონებული ვიყავი, და არ
ვიცოდი, რა უნდა მომეხერხებინა. დღე დაღამდა და არსაი-
დან-რა ხსნა იქმნა. ღამის 10 საათი იქნებოდა, ვილაყამ კა-
რის ზარი დარეკა, მე კარი გავალე. ერთმა კაცმა წერილი
მომცა, მომტანს ვკითხე ვისგან არის ეს წერილი, მან გვარი
მითხრა, მე შინ შეველ, ის კაცი მაშინათვე წასულიყო, მე
გავხსენ წერილი, შიგ 300 მ. იდო და მასთან წერილი ასე-
თის შინაარსის რუსულათ დაწერილი:

„ძმაო ივან ივანის! ამ დღეებში მე თქვენა გნახეო და
შეგატყეთ, რომ გ. ერისთავისაგან ძრიელ დარდიანათ იყა-

ვით, რადგანაც თქვენი ერთად ერთი ქურნალი „ცისკარი“ შეუძლებლობის გამო დახურულა. ასეთ საქმეს მე პატივს ვცემ, ვაფასებ, რომ თქვენ, ქართველთათვის ქურნალი დაარსეთ, მე უკანონოთ მიმაჩნია მისი შეჩერება, მე თანაუგრძნობ მის არსებობას, ამიტომ გიგზავნი 300 მ. გარდაეცით ერისთავს და მით დაიხსენიან სტამბა და „ცისკრის“ ბეჭდვაც განაგრძეთ, რაც შეეხება ამ 300 მ. ეს თქვენ გარდამიხადეთ ისე, როგორც შეიძლება. თქვენი საქმის პატივის-მცემელი შესტავოა“.

ეს პირი ყოფილა იმ დროის გემნაზიის ერთ მასწავლებელთაგანი, რუსი, თავის დროის კვალად დიდად განათლებული და მასთან ადგილობრივ ხალხთ ვითარების კარგათ მკოდნეც. ბიჭს პასუხიც ველარ მოუსწარ, ისე დაერიგებინა, რომ კონფერტის მიცემის შემდეგ შინ წამოდიო. გათენდა დილა, მე მაშინათვე გიორგი ერისთავთან წაველ, მივედი და 300 მ. მივეცი და თან დაუყვირე:

— აჰა, მზილე, ეხლაც არ ამიხსნი სტამბას?—მან მომიგო:

— ფული კი მომე და რაც გინდა ქენი!

სტამბა ახსნა. ეს ამბავი მე მაშინათვე „ცისკრის“ თანამშრომლებს ვუამბე, ყველა გაჰკვირდა ზემოხსენებულ რუსის მასწავლებლის საქციელზე, ყველა გაკვირვებული იყო. უფრო გაკვირვებული იყვნენ აგრეთვე თვით გ. ერისთავმაც. ნახეთ უცხო კაცმა რა ქმნა და ჭვენმა, შინაურმა, ქართველმა მწერალმა კი რა ჩაიდინა, ჯიბრის გამო 300 მ. სტამბა დაკეტა და ერთად ერთი ქართული ქურნალი „ცისკარიც“ შეაჩერა. ისიც ისეთი ქურნალი, რომელიც თვით მანვე დაარსა, რომელი ქურნლის სახელიც მას ეკუთვნის და რის დახმარების მოვალე თვითაც იყო.

ასეთის ვაი ვაგლაზით დაარსდა „ცისკარი“, ასეთივე უბედობა დახვდა მეორე წელიწადს და ეს არც მესამე წელს ასცდენია თავიდან, ამას ქვემოთ ნახავთ.

„ცისკრის“ რედაქციას დიდის წვალებით ნაშოვნის სტამბა დიდ ხანს არ შერჩა ფარსაგათ, მესამე წლის ბოლოს საბეჭდო სტანოკი (დაზგა) ისე გაუტყდა, რომ მის გადაკეთება, ანუ განახლება შეუძნებელი გახდა, რედაქციას წელი მოსწყდა, სხვა სტამბებშიაც მაშინ არ იყო იქნენი ასოები, რომ „ცისკრის“ ბეჭდვა ეკისრათ, გინდ ეკისრათ იგი ისე ძვირად იქნებოდა, რომ მის ხარჯს ღარიბი რედაქცია თავის დღეში ვერ აიტანდა, ვერ გაუძღვებოდა, როგორც იქნა ხის დანჯარეული სტანოკი დააკაწიწეს ისე რომ მას ორი-სამი თვე კიდევ შეეძლო ემუშავნა. „ცისკრის“ წყობა არ შეაჩერეს და ივანე კერესელიძეც ახალი სტანოკის შეძენის საქმეს და ფიქრებს მიეცა, მაგრამ საიდან და რითა, არ საიდან-რა ღონისძიება უჩნდა, ბოლოს ეს ღონისძიება მოუგონია.

1860 წლებში, საქართველოში, ქართველთა შორის, დამსახურებულ ქართველთ მოწინავე პირნი მრავლად სცხოვრობდნენ. მათში გრიცხნენ ისეთი მოხელენიც, რომელთაც ხანდისხან მთავარ-მართებლის თანაშემწის აღმწილი ეკავათ. ზოგი ხანდისხან მთავარ-მართებლობასაც ასრულებდნენ. ყველა მათ ქართული ენა კარგათ იცოდნენ. „ცისკარსაც“ იწერდნენ. ზოგი ქართულს ენაზე არას კითხულობდა, მაგრამ „ცისკარს“ კი მაინც იწერდა.

ბევრი თაობის შემდეგ მე მოვისაზრე შემდეგი: ერთ დღეს დავსწერე რამდენიმე წერილი, ეს წერილები აქა-იქ ქართველ დიდ-კაცობას დაურთვე და ყველას ვსთხოვე საკურო საქმის გავა ჩემს რედაქციაში მობრძანდეთ საღამოს 8 საათზე, მცირე დროს დაკარგვა და მით მოსმენა ერთის საყურადღებო საქმის. იმ დღეს, პოლიციასაც გავაგებინე, რომ საღამოს, ჩემს სახლში რამდენიმე კაცი მოვა და გთხოვთ, გზაში დარაჯათ კაცი დააყენოთ, რომ მათ გზა უჩვენონო. საღამოს რვა საათზე დაიწყო ფაიტონებმა გრილი და ცხრა საათამდე ოცამდე ქართველთ მოწინავე პირნი მოვიდნენ, მე მივიღე, ჩაი, ხილი და სასმელი მივართვი. მერე გ. მუხრან-

სკიმ მითხრა: „ეს ეფელაფერი კარგი რომ მოგკართვი და პატივი გვეცით, მაგრამ ახლა ერთი ისიც გვითხარი, თუ აქ ჩვენ რისთვის დაგვიხარე, რა გესაქმება ჩვენთან, რა საქმე გაქვთ, რა გინდათ, გვითხარი“. ამის შემდეგ ივ. კერესელიძეს შემდეგის სიტყვით მიუმართავს:

„დიდად პატრეცემულნო ქართველნო! დიახ, საქმეზე მოგიწვიეთ, თორემ ყოველ თქვენთაგანს ჩემზე უკეთესი ჩაი და ხილი მოეპოვება სახლში. მეც ეხლავ მოგასხენებთ რაც მწადიან. სამი წლის წინეთ, დ. ერისთავისაგან მე ვიყიდე პატარა სტამბა, ამ ხნის განაგელობაში რის წვალებით 600 მ. გადავსწყვიტე, 300 მ. ფალი მაქვს კიდევ. ეხლა, უცებ საბეჭდი დაზგაც გამიტყდა. ეხლა დავრჩი უბეჭდავი, არ ვიცი რა ვქნა; როგორ რა მოვახერხო, რითი რა ვბეჭდო. საქმე ისე გამიძნელდა, რომ ლამის „ცისკრის“ ბეჭდვა მხოლოდ ამ წლის ბოლომდე ვალდიოლო და მის შემდეგ კი მოესპო, სამუდამოდ დაგხურო. ხოლო ასეთი საქმის გაბედვა მე მარტო ჩემით ვერ გავბედე, ეს საზოგადო საქმე გახლავთ, ჟურნალის გამოცემა და პატრონობა თქვენც გეკუთვნით. მე გავბედე და ჩემი განზრახვა შევატყობინეთ, ეხლა საქმე თქვენზე გახლავთ, თქვენ თუ ისურვებთ, მაშინ შეიძლება, რომ ეს ერთად ერთი ჟურნალი „ცისკარი“ არ მოისპოს, თუ არ ისურვებთ და მაშინ ყოველივე შესრულდება, ერთად-ერთი გამოცემა სამუდამოდ მოისპობა და მაშინ მომავალში საერთოდ ვიქმნებით პასუხის მგებელი ჩვენის შთამომავლობის წინაშე“.

ამ სიტყვის შემდეგ ჩქარი საუბარი და ვაყანი შეიქმნა, ერთხმად დაიძახეს, რომ „ცისკრის“ დახურვა არ შეიძლება, არა, არ იქმნება, სირცხვილია, როგორც უნდა იქმნეს და გამოიცეს კიოა.

მე მკითხეს: რომ ახლა შენ რაღას ითხოვ, რა გინდა, რომ „ცისკარი“ არ დახუროვო?

მე, ერთი საბეჭდი დაზგა ვითხოვე, ამის ფასი იკიზხეს? მე 1000 მ. დავესახელე. ამაზე ყველა თანახმა გახდა. გ. მუხრანსკიმ სთქვა შემდეგი: ამ 1000 მ. მე მთავრობას გამოვსთხოვ. მაშინათვე ქალაქი დაიწერეს, მეორე დღე, ეს ქალაქი მთავარ-მართებლის გამგეობაში გ. მუხრანსკის წარუდგინე. მან მაშინათვე რჩევას გარდასცა და თან დასძინა, რომ 1000 მ. დახმარება მიეცეთო. ფული მალე მომცეს. სტანოკი მალე გამოვიწერე, „ცისკრის“ გამოცემის საქმეც გაიწალდა. მის არსებობის საქმე საიმედო ნიადაგზე დავაყენე. ჟურნალი შინაარსით და სივრცით გავაფართოვე და გავაუმჯობესე.

ივ. კერესელიძემ ეს სტამბა კარგა ხანს შეინახა და 1874 წ. ექვთიმე ხელაძეს მიჰყიდა, სტამბის ფასში ექვთიმე ხელაძეს მისთვის „ცისკარი“ უნდა ებეჭდა, მაგრამ ამის შემდეგ აღარც „ცისკარმა“ იცოცხლა დიდხანს, იგიც იმავე წელს დაიხურა, აღარ გამოვიდა შემდეგ. ყოველ შემთხვევაში ითქმის ისიც, რომ ივ. კერესელიძეს სტამბაში პირადად ჩაიყარა საძირკველი სტამბის ხელოსნობის და ამის სტამბაში ბევრმა ქართველმა ისწავლა სტამბის ხელობა, რაც შემდეგ თფილისშიაც მოიფინა და გამრავლდა, თორემ მინამ თფილისში ეს ხელობა ქართველებში სულ არ იყო გავრცელებული. კერესელიძეს ნაშაგირდლები ბოლოს სულ მესტანბენი გახდნენ, როგორც მაგალითად ექვთიმე ხელაძე.

ნიკოლოზ ავალიშვილი და მისი ქურნალ „მნათობის“ სტამბა

1870 წ. ქართველებმა თვალეზი გაახილეს, ამ თვალის გახილებას დიდი წიხლი ესროლა გაზეთ „დროების“ დაარსებამ. თვალეზ გახილებულ ქართველებმა ნაღვლით შეხედეს თავიანთ დაცემულ ცხოვრებას, მასზედ იწყეს ღრტყინვა და გოდება. დაცემული ცხოვრების მოდავედ მწერლობა დაინა-

ზეს და ამიტომაც, ვისაც კი შეეძლო რამის კეთება, ყველა ქართული მწიგნობრობის აღორძინების ცდას მიეცა. ქართულ მწერლობას გაჩაღებული სახე მიეცა.

ამიტომაც მოხდა რომ 1866 წ. დაარსებულ იქნა გაზ. „დროება“ მას შემდეგ „სასოფლო გაზეთი“ და ამისავე დროს ანუ 1869 წ. თვიური ჟურ. „მნათობი“. მაშინ ამ ჟურნალს გარდა „ცისკარიც“ გამოდიოდა. თუმცა იგი მეტად სუსტა გახლდათ იმ დროისთვის. მცირე ხანს შემდეგ „მნათობს“ ჟურნალ „კრებულიც“ მოჰყვა. ასე და ამ გვარად, თფილისში 1870 წლიდან ქართველებს სამი ჟურნალი აქვდათ: „მნათობი“, „კრებული“ და „ცისკარი“ და სამიც გაზეთი, „დროება“, „სასოფლო გაზეთი“ და „მეურნე“. ჟურნალ „მნათობის“ რედაქტორად გახლდათ ნიკოლოზ ავალიშვილი. კაცი განათლებული და მომზადებული. ამ პირს ჟურნალის არსებობის დიდი სურვილი და ხალისი აქვდა, ხოლო ჟურნალის საქმეს სტამბის პირობები კი ერთობ აძნელებდა ბეკდვის საქმეს.

მაშინ მთელ თფილისში ერთი სტამბა იყო სტ. მელიქიშვილის და ამიტომ აქ სტამბის ბეკდვას ვეღარ ასწრობდნენ, სტამბები არ იყო. ამიტომ ნ. ავალიშვილმა სომეხთა ნერსისიანის სტამბიდან იყიდა ერთი სტანოკი (დაზგა), სასტამბო იარაღიც იშოვნა, ქართული ასოებიც ჩაშოასხმევინა და 1870 წ. შემდეგ ამანაც გახსნა ქ. თფილისში ჟურ. „მნათობის“ სტამბა. ამ სტამბამაც ცოტა ხანს იარსება, რადგანაც თვით ჟურ. „მნათობიც“ 1873 წ. დაიხურა. მერე ეს სტამბა ნიკოლოზ ავალიშვილმა სტ. მელიქიშვილის სტამბას შეუერთა, როგორც თვით გადმოცა: ეს სტამბა სტ. მელიქიშვილის სტამბას შეუერთეთო, ხოლო მერე იქიდან მე ველარა მივიღე რა და ამ გვარად დავეარგე ეს სტამბაო. სულ მიღირდა იგი 1000 მ. როცა ეს სტამბა მელიქიშვილის სტამბაში მივიტანე, მაშინ იქ გამგეთ სხვა იყო. მერე გაყრილიყვნენ და მე როცა მიველ და მელიქიშვილს სტამბა ვსთხო-

ვე, იმან უარა მითხრა, ივენეტარში არაფერია ჩაწერილი და აბა შე რა მოგცეო. ასე და ამ გვარად, 1870 წლის შემდეგ, თფილისში ორი ქართული სტამბა დაარსდა, სადაც ქართული წიგნებიც იბეჭდებოდა, ხოლო ორივეც მალე, თითქმის ერთ წელიწადს მოისპნენ და დაიხურნენ. მაინც „მნათობის“ სტამბაზე აღბეჭდა თავისი ნაკლი, მოკლე დროის განმავლობაში აქაც გამოცემს კარგი ქართული წიგნები. ასე მაგალითებრ 1871 წ. ამ სტამბაში გამოიცა „ზაფხუვების მოვლა“ კომბისა, პირველი გამოცემა, ასევე სხვა ასეთი წიგნები, რაც ნიკოლოზ ავალიშვილის შრომის ისტორიას ღირსეულის პატივით მოსავს.

თვით ნ. ავალიშვილსაც რაც კი შეეძლო თავის შრომას და ენერგიას არ აკლებდა და სტამბას უვლიდა, მაგრამ მაინც მისთვის იმ დროს შეუძლებელი, ძნელი საქმე გახლდათ სტამბის შენახვა. მაინც 1870 წლების ქართულ სტამბის ისტორიაში „მნათობის“ სტამბაც გამოჩნდება ყოველთვის, ორი ქართული ჟურნალი არსებობდა ამ დროს და ორთავეს თავის საკუთარი სტამბებიც აქენდათ. მაშინდელ სტამბებს მანქანა არ აქენდათ, არამედ პატარა სტანოკი. ასეთი სტამბა მაშინ 1200 მ. ჯდებოდა სულ.

გიორგი წერეთელი და მისი სტამბა

XIX საუკუნის შემდეგ, ქართველებმა ღრმა ძილით დაიძინეს, ამ ღრმა ძილს, 1800 წ. მოველინა მძლავრი ძალა და დაინძრნ, რამაც გააღვიძა ქართველები და თვალები აუხილვა. ეს ჩუგლუგუნი იყო 1866 წ. გაზეთ „დროების“ დაარსება და საქართველოში როგორც მოღვაწე მწერალ კაცების გაჩენა, ასეთ კაცი გახლავან გიორგი წერეთელი, ნიკოლოზ ნიკოლოძე და სერგეი მესხი.

გ. წერეთელი შეიძლება დიდი, გენიოსურა მწერალი არ იყო, მაგრამ გი ქართველები კი დიდ მოღვაწეთ უნდა

ჩაითვალოს. ამ პირმა 1866 წ. გამოსცა კვირის გაზეთი „ეროვნება“ ამის მერე 1868 წ. „სასოფლო გაზეთს“ გამოცემა დაიწყო და 1871 წ. ეურნალ „კრებულის“ გამოცემა მოახერხა. გამომცემლობის გარდა გ. წერეთელმა სასტამბო საქმეების ხელობაც გაიცნა პეტერბურგში, ამიტომ მან 1870 წ. იჯარით აიღო დუბლერის სტამბა, ეს სტამბა თფილისში 1846 წ. არის გახსნილი.

გ. წერეთელმა ამ სტამბას ეურ. „კრებულის“ სტამბა უწოდა. მას სურვილი აქვდა, რომ ამ სტამბის საშუალებით „კრებულის“ ბეჭდვა გაადვილდებოდა, ისევე სხვა წიგნებიც ებეჭდა, ჩრთი სიტყვით უნდოდა, რომ „კრებულის“ სტამბა ქართული წიგნის ბეჭდვის საკუთარებათ გამხდარიყოს. ასეთი დიდებული წადილი აქვდა გ. წერეთელს თავის სტამბის გახსნის გამო, ხოლო ეს წადილი მას ვერ აღუსრულდა, რადგანაც მაგ. იგი შეუძლებელი იყო. ჯერ დღესაც უხერხულია სტამბებისაგან წინაშედგოლობა და აბა მაშინ ხომ სულ ვერ მოხერხდებოდა.

მაინც გ. წერეთელმა თავისი ენერგია გვაჩვენა და იგი ქართული სიტყვიერების გასაძლიერებლად ყველა ღონის ძიებას ხმარობდა, ყველა ღონის ძიებას ღონობდა, რომ მით ეგები ქართული წიგნების ბეჭდვის საქმეც უკეთესად გაადვილდებოდა. ეს გაადვილება მოითხოვდა მომუშავეთა რიცხვს და მათ ხელს, ეს კი მაშინ ერთობ ძნელი და ძვირი იყო, სტამბის მუშები და ხელოსნები მაშინ ერთობ ცოტანი იყვნენ, ამიტომ გ. წერეთელს თავისი კეთილი აზრი ვერ შეუსრულდა, სტამბის შენახვა გაუძნელდა და სამი წლის არსებობის შემდეგ, სტამბა ისევ პატრონს დაუბრუნა. ხოლო თვითონ მაინც ბეჭდვის საქმეს თავი არ გაანება. ეს საქმეც გამოცდილება იყო, სტამბის საქმეც სცადა და მისი საოსტატო და სახელოსნო საქმეებიც უკეთ გაიცნა. ყოველ შემთხვევაში, მისმა სტამბამ მოკლე დროის განმავლობაში აღბეჭდა თავისი გზა და კვალი, ამ სტამბას აქვდა ფარმა ასე:—

„სტამბა „კრებულის“ და გ. წერეთლის ამხანაგობის“. მართალია ამ სტამბამ მცირე ხანს იარსება, ხოლო მისმა არსებობამ კი ქართული სტამბის ისტორიაში ზომიერი ალავი დაიკავა. ამიტომაც ჩვენც მოკლედ მოვიხსენეთ ამ სტამბის არსებობის ცნობები და გ. წერეთლის ამაგი. ეს სტამბა გ. წერეთელმა შეიძინა 1870 წ. და მას შემდეგ დახურა 1873 წ.

სტეფანე მელიქიშვილი და ამხანაგობის სტამბა

სტეფანე გრიგოლის ძე მელიქიშვილი არის წევრი იმ დროის თავოზისა და დროის, რომელსაც ეკუთვნიან დიმიტრი ბაქრაძე, ნიკოლოზ ლოღობერიძე, ვახტანგ თულაშვილი. თუშკა სტეფანე მელიქიშვილს ზემოხსენებულ პირთა წსგავსად არა აქვს მრავალფეროვანი აღწერის ცნობები, მაგრამ რაც არის და აქვს, უნდა ითქვას, რომ იგიც ღირსეული გახლავსთ ამ პირის დაფასების შესახებ: პირველნი თუ იუვნენ მარჯვენა ხელი, მაშინ ეს იყო მარცხენა, შემდეგ დროში კი ეს გადა ორივე და თავის ღირსების და მამულიშვილობის დასამტკიცებლად თვისის საქმის მოყვარეობით და სტამბის გაძღოლის ენერგიით მეტად მორთული ღირსებაც დაიმკვიდრა.

სტამბას აქვდა სახელი სტეფანე მელიქიშვილის და ამხანაგობის სტამბა და ქეშმარიტად ამ სახელწოდების თანხმად მან თვისი სტამბის ღირსებაც კარგად შეინახა, ამისთვის მან ევროპაშიაც იმგზავრა, სასტამბო საქმენი სპეციალურად შეისწავლა და მის მერე თვის შრომას უმეტესად ბრწყინვალე მიმდინარეობაც მისცა. უკანასკნელ იგი ისე აღფრთოვნდა სასტამბო საქმის ტრფიალებით, რომ ზემოდ ხსენებულ ამხანაგებთაგან მთლად შეიძინა სტამბა და თავის საკუთრებათ გახადა.

სტეფანე მელიქიშვილის სახელის მექონი სტამბა გაიხსნა 1860 წ. სტამბის გახსნით წინდაწინვე დაიწყეს მათ ქარ-

თული წიგნების ბეკდვა. 1861 წ. გამოსცეს ქართულს ენაზე გაზეთ „დროება“ რომლის გამომცემლად თვით სტამბის პატრონი სტ. მელიქიშვილი გახლდათ და რედაქტორად გ. წერეთელი. ამ გაზეთის გამოცემა საქართველოში პირველი სამაგალითო საქმე გახლდათ. შემდეგ დროსაც, ეს სტამბა ქართველი ერის საქმეებს ბრწყინვალედ უძღვებოდა და ამ სტამბაში დაბეჭდილი წიგნები იფინებოდა მრავლად მთელ საქართველოში.

ასეთ საქმეთა გარეშე, ესევე სტამბა ხელს უწყობდა ქართულ გაზეთების და წიგნების გამოცემის საქმესაც. მაგალითებრ აქ იბეჭდებოდა ჟურ. „მნათობი“ 1869 წ. ჟურ. „კრებული“ 1871 წ. გაზეთ „დროება“ და „სასოფლო გაზეთი“ 1868 წ. ასევე სხვა და სხვა წიგნები, თვით მეც ამ სამბიდან დავიწყე პირველად წიგნის გამომცემლობა. ასე გვიწყობდა ეს სტამბა ამ სამწერლო საქმეში ხელს. სტეფანე მელიქიშვილის ამავი ამ მხრით სიმპატიური გახლავსთ. მას ვერცელი საინტერესო ისტორია აქვს, იგი ღირსია ვრცლად ანუხსვის, ხოლო სამწუხაროდ განსვენებულის შესახებ ჩვენ ბევრი არაფერი ვიცით და ამიტომ ჩვენც აქ ასე მოკლედ ავანუხსეთ. იმასაც მოვიხსენებთ, რომ სტამბის გამგეობაში მას მხარდამხარ ედგა ვახტანგ თულაშვილიც. 1880 წლის შემდეგ სტეფანე მელიქიშვილი თავის საქმეების გამო ტაშკენტში გადასახლდა. ამის შემდეგ აღარც სერგეი მესხმა იცოცხლა დიდხანს. 1883 წ. შემდეგიდამ გაზეთ „დროება“ სხვების მეთაურობით იწყო გამოსვლა ეს ხსენებული სტამბა კი სტეფანეს გაგზავრების შემდეგ გადავიდა მის ძმა იოსებ მელიქიშვილის ხელში.

იოსებ გრიგოლის ძე მელიქიშვილი

უნკროსი ძმა სტეფანესი. სკოლის შემდეგ, ახალგაზდობიდან თითქმის სტამბაში აღიზარდა. სტამბის წარმოების

საქმე ზედ მიწევნიო, კარგად შეისწავლა, სტეფანეს შემდეგ სტამბას ყოველთვის ეს განაგებდა. როგორც უფროსი ძმა ამის, ისევე თვით ეს იოსებიც გულ-შემატკივარი მესტამბე გახლდათ ქართული მწიგნობრობის წინაშე. ესეც უწყობდა ხელს როგორც გაზეთ „დროების“ გამოცემის საქმეს, იქვე ქართული წიგნების გამოცემის საქმეებსაც. სხვა მესტამბესა-ვით, ესენი და ნაგეტურ იოსები სტამბის ფას ფებს არ აკერ-და, შეძლების დაგვარად ყველა გამომცემელს ხელს უწყობ-და წიგნების გამოცემაში. თვით მეც ამათ სტამბაში დავიწ-ყე წიგნების გამოცემა.

იოსებ მელიქიშვილი იქამდის დაახლოებული იყო მშო-ბლიურ მწერლების სიყვარულთან, რომ ხშირად თვით იგიც ბეჭდავდა სხვა და სხვა სასარგებლო ქართულ წიგნებს თავის გამოცემლობით. გაზეთ „დროება“ ხომ სულ ვერ გამოიცე-მოდა თავ-თავის დროს, რომ ესენი არ ყოფილიყვნენ. ეს გა-ზეთი 1875 წ. ვერც კვირაში სამჯერ გამოვიდოდა და 1877 წ. ვერც დღიურად, რომ ეს პირნი არ ყოფილიყვნენ. ამის მხრით, როგორც სტეფანეს, ისევე იოსებს მეტად დიდი კე-თილი ამაგი და სამსახური მიუძღვით, თუ არ ესენი, მაშინ ქართველი ერი ნ. ხიფარზედ მეტ დროს უქართულ ვაზეთოთ იქნებოდნენ. ამ გარებობას მეტად დიდი სიმპატიური ისტო-რია აქვს, იგი ღირსია ვრცლად აღწერის, მხოლოდ სამწუხა-როდ იგი არავის აგონდება, დღემდეც ამ პირთა კეთილი ამაგის ცნობები არავის აუნუხსავს. გაზეთ „დროების“ გამო-ცემის საქმე და მელიქიშვილების ამაგის ანუხსევას მთელი წიგ-ნი მოუწოდება და არა ეს პატარა წერილი, მაგრამ რა გაეწყობა, ჩვენი წიგნი მარტოდ სტამბის არსებობის საქმეს ეხება დი ამიტომაც ასე მოკლედ ვნუხსავთ მათ შრომის შესახებ.

დავსძენთ აქ იმასაც, რომ გაზეთ „დროების“ არსებო-ბაზედ, ნივთიერ შრომის გარდა ამ პირთ კალმით შრომაც აქვს დახარჯული და თვით ამათ დას, პატივცემულ ეკატი-რინე გრიგოლის ასულს მესხიას, მეტად დიდი ამაგი, დიდი

შრომა მიუძღვის ამ გაზეთის გამოცემაზედ. მოკლედ უნდა მოგახსენოთ, რომ გაზეთ „დროების“ არსებობის წინაშე ოითქმის მთელი ამათი ოჯახი გახლავსთ ამაგდარი და ვალ-გადახდილი მშობლიურის ქვეყნისა და ერის მწერლობის წინაშე. ასეთი ბრწყინვალე ისტორია აქვსთ როგორც ამ პირთა შრომას, ისევე მათ სტამბის არსებობის საქმესაც ქართველთ წინაშე. თვით დღევანდელი „ქართველთ წიგნის გამომცემელ ამხანაგობის“ სტამბამაც ამათ სტამბილამ არის სხვათაგან შეძენილი და დაარსებული.

ქართული სტამბის ისტორიილამ

ქართული სტამბის და ბეჭდვის ისტორია თუშცა ჭველი რამ არ არის, მაგრამ რაც არის და რაც გვაბადია, ჩვენ არც მისი აუკარგიანობისა ვიცით-რა, თითქოს ერთის მხრით მის გაცნობას და. ანუხსევას არც კი ვსაქირობთ, მაგრამ ეს არ არის ფარსავი და სანუკარი, ყოველ ერს აქვს თავისი სტამბის ისტორიის ცნობები, მათ კარგათ იციან არა მარტო სტამბის დაარსება და წიგნების ბეჭდვა, არამედ იმ პირთა შრომის და ცხოვრების ცნობებიც, ვისაც კი სასტამბო ასპარეზზედ უღვაწია. სტამბის და მწიგნობრობის ასპარეზზედ უმთავრესად თუ ყველგან და ყველასაგან მარტოდ მწერლები, რედაქტორები და გამომცემლები ფასდებიან, ვიტყვი, რომ ამათ გვერდით მღვართ უნდა გამოცხადდნენ სტამბის ხელოსნები და მუშებიც, რადგანაც ესენი არიან მეორე მხარე რედაქტორ-გამომცემელ-მწერლებისა და რასაც ერთნი სწერენ, იმას მეორენი ხორცს ასხიენ და საქვეყნოდ ასულმეტყველებენ.

ამიტომ ჩვენც საჭიროდ მიგვაჩნია, რათა ყოველ ჩვენს სასტამბო და სამწერლო ხელოსან-მუშაკთ მოღვაწეობის ცნო-

ბანიც ავნუსხოთ, ამომწყობი იქნება, მბეჭდავო თუ გინდ სხვა რამ ხელოსანი, ეს ჩვენთვის ორივე ერთია, რადგანაც ყველა ამ მუშებს ჩვენი ცხოვრების ასპარეზზედ და ნამეტურ სტამბის წინაშე საკმარისი შრომა მიუძღვისთ. სამწუხარო აქ მხოლოდ ის არის, რომ ჩვენი ძველები არ მისდევდნენ ასეთ ცნობათა შესწავლას, ხელოსანთ შრომის დაფასებას, მაჲს შესახებ სულ არაფერი ცნობები დაგვიტოვეს, მაგ.: მესტამბე მიქაელზედ, რომანოზ ზუბალაშვილზედ და მრავალთაც სხვებზედ. არა თუ ასეთ ძველებზედ, ჩვენ არა ვიცით-რა თვით უახლოეს დროის, XIX საუკუნის, რუსეთში ყოფილის ამომწყობის სვიმონ მესტამბე რაბიძას შესახებაც კი, რომელიც მუშაობდა აკადემიის სტამბაში და რომელმაც ამოაწყო ყველა ქართული სააკადემიო გამოცემანი. თითქმის ყველა ქართული განსაცვიფრებელნი შრომანი. ამ უკანასკნელზედ ჩვენ პარტო შემდეგი ვიცით ბროსეს სიტყვით:

„სვიმონ მესტამბე ტაბიძე, ბეჭდვაზედ იყო მცდელია, დაბეჭდეთ წიგნი აწ ახლად, განახლდა ძველის-ძველია“-ო.

ასევე არა ვიცით-რა 1820, 30 და 50 წლების ქართულ სტამბათ ამომწყობთა და მბეჭდავთ ცნობებიდგან. ასეთ საქმეთა და პირთა ცხოვრების ცნობანი ჩვენში უძველეს დროდამ იწყება, მაგრამ სამწუხაროდ, დღეს თითქმის ესეც უცნობია ჩენთვის, სრულიად მქალღი. ეხლა ჩვენ აქ შევვებებით ერთის ასეთის მშრომელის ცნობათა განმარტვას და იმედია, რომ ეს ანუსხვა თავისებურს მნიშვნელობს ს იქონიებს ჩვენი ბეჭდვის ისტორიის ასპარეზზედ. ეს პირი, სახელდობრ არის მესტამბე ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძე, რომლი ოცდა ათი წლის სასტამბო მოღვაწეობის იუბილე იქმნა გარდახდილ, ამ 1902 წლის ივნისის 29-ს. ამ კაცის ცხოვრება, ფეხის აღგმა, ახალგაზლობა და დამბერება მკიდროდ არის შეკავშირებული ქართული სტამბის აღორძინების საქმესთან და მის ისტორიასთან.

რომლის უახლოესი დროც 1860 წლების შემდეგიდამ იწყება.

ექვთიმე ივანეს ძე დაიბადა 1846 წ. მამა მისი ივანე იყო მღვდელი, იგი სცხოვრებდა გურიის სოფელ მამათს. 13 წლის ექვთიმე მიბარებულ იქმნა ჯუმათის მონასტერში, სადაც სწავლობდა ქართულ საეკლესიო წიგნების კითხვას. 1859 წ. მონასტრის სკოლიდამ ოზურგეთის ორ-კლასიან სასულიერო სასწავლებელში იქმნა გადაყვანილი. 1863 წ. გადაყვანილ იქმნა ქ. კუთაისის ოთხ-კლასიან სასწავლებელში. ამ სასწავლებელში ზედამხედველათ იმყოფებოდა იმ დროის ცნობილი და ღვაწლ-დადგებული მოღვაწე გერასიმე კალანდარაშვილი, რომელიც მოწაფეებზედ ღიდათ მოქმედებდა, მოზარდ ბავშვებს უხსნიდა სხვა და სხვა რთულ საგნებს მარტივად და ასეთ კითხვათა გარეშე აცნობებდა თვით ახლად დაბეჭდილ ქართულ ეურნალ-გაზეთებსაც და მასთან ბეჭდვის ცნობასაც უმარტავდა, რასაც მოწაფე ექვთიმეზედ მეტად დიდი ზეგავლენა ჰქონია. ბეჭდვის სიყვარული ექვთიმეს სკოლის სკამზედ ყოფნის დროს ჩანერგია. გერასიმე კალანდარაშვილი იქამდე აღმატებულის თვისებისა ყოფილა, რომ იგი 1867 წ. სკოლის მოწაფეებს კარგად აცნობებდა თვით გაზეთ „დროების“ ნომრებსაც, რომლის გამოცემაც 1866 წ. მარტის პირველიდგან იქმნა დაწყებული. „დროების“ პირველ ნახვის უმაღლვე აღტაცებულა ექვთიმე ხელაძე და გულში გაღვიძებია სტამბის ნახვა, გაცნობა, შესწავლა. 1866 წლის შტარიცხვს, 29 აგვისტოს მოწმობა აიღო და კუთაისიდან ტფილისის გამოემგზავრა ფურგუნით, რათა სტამბაში შესულიყო მოწაფედ. მეცხრე დღეს კუთაისიდან ტფილისის ჩამოსულა კიდევ.

ამ დროს, ქ. ტფილისში სულ ექვსი სტამბა იყო და მათ შორის ერთი „ცისკრის“ რედაქტორის ივანე კერესელიძისა. პირველადვე ექვთიმე ხელაძემ ივანე კერესელიძეს მიმართა და სთხოვა მოწაფედ მიღება. ივანე კერესელიძემ სიამოვნე-

ბით მიიღო და მაშინათვე მიუჩინა საქმე. 11 თვის განმავლობაში ექვთ. ხელაძემ სტამბის ხელობა ისე შეისწავლა, რომ მას თავისუფლად შეეძლო დაეკავა ადგილი თვით იმ დროის ერთის სტამბის გამგის, მაქავეარიანისა, რომელსაც წელიწადში 500 მან. ჯამაგირი ჰქონდა. სტამბაში მეტად ხელმარჯვე ხელობის მცოდნეთ აღმოჩნდა, ქართული კითხვის კარგათ მცოდნეთ, მუყაით ამომწყობლათ და მბეჭდავთაც. ასეთის სიყოჩაღის და მუყაითობის გამო ექვთიმე ხელაძე ივანე კერესელიძეს ღიღათ შეუყვარდა, ექვთიმე სტამბაში მას ყველა საქმეს უკეთებდა, აწყობდა, ბეჭდავდა და „ცისკრის“ ხელის მომწერთაც ურიგებდა, რადგანაც ივ. კერესელიძეს ხშირად შეუძლებლობის გამო თვით „ცისკრის“ დამტარებელიც არ ჰყავდა. ერთად-ერთს ერთგულ გულშემატკივარ პირად ეს ირიცხებოდა.

ამ დროს „ცისკარს“ და მის დამატებას „გუთნის დედას“ საკმარისი განსაცდელი მიადგა კარს. იმ დროის ქართველ მკითხველ საზოგადოების ნაწილი ძრიელ მცირე რიცხვისაგან შესდგებოდა. გაზეთ „დროების“ გამოცემამ „ცისკარს“ საქმე შეუფერხა, ხელის-მომწერლები ისე მოაკლდა, თვით „გუთნის დედაც“ ისე შეწყუხდა, რომ თუ არ ასეთი პირობები სტამბაში ხელოსნის მხრივ, უამისოთ იგინი ერთობ აღრევე მოისპობოდნენ, ვერ შესძლებდნენ გამოცემას, რადგანაც შემოსავალი მარტო ბეჭდვასაც არ ჰყოფნიდა. ასეთ გარემოებაში მყოფ გამოცემათ და მთლად ივანე კერესელის საქმეებს ჯანგაროთ ეხმარებოდა ექვთიმე ხელაძე. ივანე კერესელიძეც ისე აფასებდა ექვთიმეს შრომას და ისე პატივს სცემდა, რომ ამის გამო 1869 წ. მან ერთს თავის ნათესავს, საგინოვის ქალზედ ჯვარიც დასწერა. ამ ქალის ხელში ექვთიმემ სამღვდელოთ მომზადება დაიწყო, მას ამზადებდა კუკიის ნიკოლოზის ეკლესიის დეკანოზი იზნაძე, 1870 წ. ექვთიმეს მეუღლე გარდაეცვალა და რაკი ასეთ შემთხვევის შემდეგ მღვდლათ კურთხევა კანონით აღარ შეიძლებოდა,

ამიტომ მის ძეგნას იგი საუღდამოთ გამოეთხოვა და ისევ თავის ხელობის საქმეს დაადგა.

ამავე წელს, ეს შევიდა ცნობილ სტეფ. მელიქიშვილის და ამხანაგობის სტამბაში და გაზეთ „დროების“ წყობა დაიწყო. იმ დროს „დროება“ ს. მესხის რედაქტორობით გამოდიოდა, მის ერთგულ თანამშრომლად ირიცხებოდნენ ნ. ნიკოლაძე, გ. წერეთელი, პ. უმიკაშვილი და ზოგიც სხვანი, იმ დროს გამოჩენილი მწერლები. ყველა ამ პირებთან ექვთიმეს დაახლოვებული განწყობილება ჰქონდა. მათგან სრული პატივისცემა დაიმსახურა და ესეც პატივისცემით ემსახურებოდა. ამ დროს სტეფ. მელიქიშვილის სტამბაში დაიწყეს ბეჭდვა გაბრიელ ეპისკოპოსის „ქადაგებებისა“, რომელიც ექვთიმემ ამოაწყო და ამასთან სხვაც ბევრი ქართული წიგნები. ყველა ამოსაწყობს ეს ისე იაფად იღებდა, რომ მის ფასის მოგონება და შედარება დღევანდელ ფასებთან ერთობ შორი-შორს იქნება, შედარება არ შეიძლება.

მაშინდელი 13 მ. ამოსაწყობ-გასაყვებელი ღირს 30 მ. ჯდება, ასე შეიცვალა გარემოება. იმავე წლის ბოლოს, გ. წერეთელმა იჯარით აიღო ღუბელირის სტამბა, მელიქიშვილის სტამბიდან აქ გადიტანეს გაზეთი „დროება“, ახლად დაარსებული „სასოფლო გაზეთი“ და ამათ 1871 წ. „კრეგულიც“ მოჰყვა. ყველა ამ გამოცემებს და ეურნალ მონათობსაც ექვ. ხელაძე აწყობდა, ყველას იგი უძღვებოდა წინა და თან ერთგულის გამგეობით სასტამბო საქმესაც აწვითარებდა. სტამბის საქმესა და ამოწყობაში მონაწილეობას იღებდნენ და ეხმარებოდნენ ბ. ნ. ნიკოლაძე და პ. იზმაილოვი, ამათ ვარდა სტამბაში იარებოდნენ იმ დროის სომეხთ ცნობილ პირთაგანნი გ. სუნდუკიანცი, შაჟერდოვი, „მშაჟის“ რედაქტორი გრიკორ არწრუნი, ჩამიშკიანი და სხვა ქართველნი, რომელნიც შეერთებულის უღლით მოქმედებდნენ, მაშინ ქართულ-სომხური წიგნები ერთ სტამბაში იბეჭდებოდა.

ექ. ხელაძემ 1871 წ. მეორე ცალზედ იქმნა ჯვარ-და-წერილი. მეჯვარედ ს. მესხი იყო. ამ ქალისაგან მიეცა შვილები, ექვთიმეს სიძეა ჩვენი ნიკიერი ბელეტრისტი ლალიონი, რომელმაც არა ერთის მოთხრობით მიიპყრო ჩვენი მწერლობის ყურადღება.

თუმცა ექვთიმე ხელაძე „ცისკრის“ რედაქტორს გაშორდა და სხვაგან მუშაობდა, მაგრამ მას იმდენად ახსოვდა ივ. კერესელიძის ამაგი, რომ მუდამ ენატრებოდა ის ერთად-ერთი ძველი ქართული ჟურნალი არ დახურულიყო, არ მოსპობილიყო. ამ დროს ივანე კერესელიძეს „ცისკრის“ საბეჭდოთ ძველად შეძენილი პატარა სტამბა ძქონდა, მაგრამ სიღარიბის გამო სტამბას ვერ უძღვებოდა, მეტი გზა არ იყო, სხვა ვინმე უნდა ენახა სტამბის გამგეთ. ივ. კერესელიძე და ექ. ხელაძე მალე შეთანხმდნენ და 1872 წ. ექვთ. ხელაძემ მთავრობას თხოვნა მისცა საკუთარი სტამბის გახსნის შესახებ. 24 ივნისს 1872 წ. გუბერნატორისაგან ნება-რთვა აიღო. მალე გახსნა სტამბა ქ. ტფილისში, იარმუკაზედ, ერთ უბრალო ოთახში და ივ. კერესელიძის ერთი ძველი დაზგა (სტანოკი) და სხვა სასტამბო იარაღაც გადიტანა ახალ სტამბაში და იქ მოათავსა.

მალე „ცისკრის“ აწყობაც დაიწყეს. ამ სტამბის გახსნას იმ დროის ქართველობა მეტად სიამოვნების თვალით მიეგება, რადგანაც სტეფანე მელიქიშვილის სტამბა ქართულ საბეჭდო საქმეებს ვერ ასდიოდა და სხვა სტამბა კი არსად იყო. ექ. ხელაძის სტამბაში მუდმივად იწყეს სიარული. ანტონ ფურცელაძემ, რომელმაც შემდეგ დროს ამ სტამბაში გაზეთ „გუთნის დედის“ გამოცემაც განაახლა, დიიარებოდა აგრეთვე პეტრე უმიკაშვილი, გ. წერეთელი და მრავალნიც სხვანი, იმ დროის ქართველთ მწიგნობარნი და ცნობილნი გვამნი. დრო ისეთი იყო, რომ ქართველნი სასტამბო საქმეებს ახლად ეწყობოდნენ და ამიტომ ყოველი საქმეც დიდად უძნელდებოდათ, ხანდისხან თვით მწერლებიც კი მთელს ღამე-

გზა-ც ატარებდნენ სტამბაში. ნამეტურ გაზეთ „დროების“ გამოცემის დროს, რაც პატივცემულმა ნიკოლოზ ლოლობერიძემაც დაასაბუთა, რომ „დროების“ გამოცემის გამო ჩვენ კვირაში ერთს ღამეს სტამბაში ვათენებდითო. ცხადია, რომ რაკი გაზეთის თანამშრომლები ათენებდნენ სტამბაში ღამეს, ამომწყობნი და მბეჭდავნიც იქ იქმნებოდნენ და ამათ უფრო მეტი კაპანი ექმნებოდათ გასაწევი.

თუმცა პატარა სტამბა იყო ექვთიმე ივანეს ძის ხელაძის შაგ-ამ საკუთარი სტამბის შედენის მეოხებით ექვთიმე ხელაძისათვის დადგა ახალი ხანა სასტამბო საქმის აპარეზზედ მოქმედებისა. როგორც ვსთქვით და ეს სხვაგანაც გვითქვამს*), ექვთიმე ხელაძემ სტამბის საქმეებში საკმარისი ენერგია გამოიჩინა. ეს ცოტაა, მან ეს არ იკმარა. მან სტამბას მიაჩნია ქართველთა შვალები, თორემ მინამდევ ქართველები ახლოსაც არ ეკარებოდნენ სასტამბო საქმეებს, ბაულობას, კინტობას და მენახშირეობას მისდევდნენ და სტამბას კი ახლოსაც არ ეკარებოდნენ. ამისთვის ექ. ხელაძემ დაიწყო გურიიდან გურულის ბიჭების ჩამოყვანა და შევირდათ აყვანა სტამბაში. სამი წლის განმავლობაში სტამბა ამან გურულის წერა-კითხვის მკოდნე შევირდებოთ გაავსო. მათ ერთგულათ დააწყებინა ხელობის შესწავლა, მაგალითებრ, ასეთები არიან: ქუთაისის მესტამბე იოსებ ხელაძე, ივანე კილაძე (მესტამბე იქმნენ), ლუარსაბ ხელაძე, დიომიდე კილაძე, რომლის 30 წლის ასოთ-ამოწყობა ქართულ წიგნთა გამომცემელ ამხანაგობამაც იდღესასწაულა. ჩვენ აქ ყველა ხელოსნებს არ ვასახელებთ, მოვიხსენებთ მხოლოდ ზოგიერთი უხუცესი პირები და ისინი, რომელთაც შემდეგ თავიც ისახელეს. აქ მოთვლილებში რამდენსამეს თბილისსა და იმერეთს სტამბებიც აქვსთ დახსნილი და იგინი თავიანთ შეძლების დაგვართაც მოქმედებენ, ქართულ საქმეებს დროის შესაფერათ უძლე-

*) „ისტორია ქართულის სტამბისა“, გამოცემა 1900 წ.

ბიან, ზოგიერთს მთელის ოცის წლობით უმუშაქნიათ ქართულს გაზეთებზედ, ეს ზოგ ალაგას დღესაც ისევეა, ყველა ვრცელი, დიდრონი წიგნები მთლათ ამ პირებმან ამოაწყვეს და დაბეჭდეს, ყველა საქმეს ესენი უძღვებოდნენ და ამას გარდა სტამბის მოწაფეებსაც ამრავლებდნენ. უნდა ითქვას, რომ ყველა იგინი კი ექვთიმე ხელაძის მოწაფეთ ითვლებოდნენ, ამისაგან ჰქონდათ ხელობა შესწავლილი, იგინი ითვლებიან პირდაპირ ექ. ხელაძის მოწაფეთ.

უნდა მოგახსენოთ, რომ ოდესმე თუ ქართული სტამბის აღორძინების ისტორია დაიწერა, იქ ექვთიმე ხელაძე ისეთსავე საპატიო ადგილს დაიკავებს, როგორც მაგალითებრ მის დროის პატივცემული ქართველი კათოლიკე მესტამბე სტეფანე მილიქიშვილი, იოსებ მელიქიშვილი და სხვანი.

ექვთიმე ხელაძის სტამბის გახსნა, მისი მოღვაწეობა სტამბის ასპარეზზედ და მოქმედება აღსანიშნავია იმიტაც, რომ ამ პირმა თავის პირველის დღიდგანვე სტამბის ხელობის შესწავლის და სტამბის გახსნისათანავე ქართული სახალხო წიგნების ბეჭდვის საქმესაც ჯეროვანი ყურადღება მიაქცია. მან სტამბის გახსნის უმაღლეს დაიწყო ქართული სახალხო წიგნების ბეჭდვა მესტამბის გარეშე ქართულ წიგნთა გამომცემლის სახელიც დაიმკვიდრა, მისგან იმავ თავითვე დღემდე ძრიელ ბევრი ქართული წიგნებიც გამოცემულა. ბევრი მისი გამოცემა ჩვენი მწერლობის ასპარეზზედ საყოველთაოდ იქონიებს მნიშვნელობას. ოდესმე ქართული სიტყვიერების და მწერლობის ისტორიის დამწერიც მოიხსენებს ექ. ხელაძეს, ვითარცა ქართულ მესტამბეობასთან ერთად ქართულ წიგნების გამომცემლათაც. ექ. ხელაძის გამომცემლობის შესახებ უნდა აღვნიშნოთ, რომ მან მეტად საჭირო დროს დაიწყო ქართული წიგნების ბეჭდვა, ისეთ დროს, როცა საქართველოში ქართველ შორის წიგნის ბეჭდვა კაპანებათაც არ იყო. მთელი წლები ისე გადიოდა, რომ ქართულს ენაზე სულ პატარა წიგნაკიც არ იბეჭდებოდა. ასეთ გაჭიმობაში მოთავსე-

ბულ ქართველთათვის ექ. ხელადის სტაბამ ის გავლენაც იქონია, რომ მან თვით ექ. ხელადის მსგავსად სხვა ახალგაზ-და ქართველებიც წაახალისა წიგნების ბეჭდვის საქმეში, მან ბევრს ქართველს შეაჩვია წიგნების ბეჭდვის საქმე, ბევრს გა-უადვილა იგი და ბევრი ქართველის გული მორთო და შემო-სა ქართული წიგნების გამოცემის სურვილით, მის გაძლიე-რებით და აღორძინებით.

წიგნების გამოცემის გარდა, ექ. ხელადემ, საქართველოს დასასა და სოფლებშიაც პირველად დაიწყო ქართული წიგ-ნების ტარება. მაგალითებრ, თბილისიდან იმან პირველად წა-იღო გურიაში ქართული წიგნები და დაუწყო ვრცელება, თვით საერო ბაზრობაზედაც მიდიოდა, თან წიგნები მიჰქან-და და ჰყიდდა, რაშიაც ჯეროვან დახმარებას აღწევდნენ აღ-გილობრივი ქართველი მოხელენიც, ყველა მოხელე ექვ. ხე-ლადის საქმეს სიამოვნებით უმზერდა, მხარს აძლევდნენ, რომ გურიაში პეტრე-პავლობას, ნაგომრობას და სხვა ღლესასწაუ-ლებშიაც წიგნები ეტარებინა, მისი წარჩევა არ მოესპო. ამ საქმემ გურიაში ნიადაგი იპოვნა და ფეხი გაიმკრა. შგმ-დეგ დროებში იქ ექ. ხელადის გარდა სხვებიც აღორძინენ წიგნების მბეჭდავ-დამტარებელ-გამყიდველ-გამავრცელებლებ-ლათ.

საქტამბო საქმეების მართვით და მუშაკობით ისე წავი-და წინ, რომ ექ ხელადემ 1879 წ. შეიძინა მწრაფლ-მბეჭ-დავი მანქანა. სტამბის ასე მოწყობამ მას შესძინა დიდი საქ-მიანობაც. ამის სტამბაში იქმნა მოკრებილი დასაბეჭდოთ ყვე-ლა ქართული გამოცემანი, ერთი სიტყვით არ დარჩა რამე ქართული გამოცემა, რომ იგი ხელადის სტამბაში არ ყოფი-ლიყოს დასტამბული. სტამბა საქმიანობით ხშირად ისე იყო დატვირთული, რომ მბეჭდავი მანქანა დღე და ღამე მუშაობ-და. ბევრს ქართულ წიგნს მინიჭებია ამ სტამბის საშუალებ-ით ნათელი. 1875 წლამდე, ყველა საეკლესიო საბჭოების,

ბლანკები და საეკლესიო ხუცური წიგნები რუსეთში იბეჭდებოდა... ექვთიმე ხელაძის მეცადინეობით და ფასს დაკლდებით ტფილისში იქმნა გადმოტანილი, რომელიც დღესაც მისს სტაბაში იბეჭდება.

1896 წ. მთავრობის განკარგულებით 8 თვით შეჩერებული იქმნა ერთად-ერთი ქართული დღიური გაზეთი „ივერია“. ამ ამბავზე ბევრი ქართველი შეაწუხა, მთელი ერი უგაზეთოდ დარჩა. ამ დროს ე. ი. 1896 წ. დამლევამდე ექ. ხელაძემ მთავრობას თხოვნა მისცა და დღიურ ქართულ გაზეთის გამოცემის „წყაროს“ ნება-რთვა სთხოვა.

წელს, 1902, 24 ივნისს, ამდენ საქმეთა შემდეგ, ბ. ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძეს შეუსრულდა 30 წელიწადი მას შემდეგ, რაც იგი ქართული სტამბის ასპარეზზედ საკუთარის სტამბით იმოქმედა. როგორც ძველათ, ისევე დღეს ექ. ხელაძის სტამბა დატვირთულია სხვა და სხვა ქართულის გამოცემებით და როგორც უწინ, ისევე დღეს ამ სტამბაში ბევრი ვრცელი ქართული წიგნი გამოსულა და უეჭველია კიდევაც გამოვა. ვალად ვრაცხთ დღეს აღვნიშნოთ ამ სტამბის 30 წლის არსებობა და ამ ხნის განმავლობაში მასგან სარგებლობის მოტანაც ქართველთ წინაშე.

როგორც თავშიაც ვსთქვით და ამას წინეთ ეს გაზეთი „ცნობის ფურცელშიაც“ გამოისტქვეს, ჩვენშიაც უკვე მოვიდა ისეთი დრო და გარემოება, როცა ჩვენც უნდა პატივით შევხედოთ ჩვენთ სასტამბო მუშაკთა და მათი შრომის თავაზი და თანაგრძნობაც საქვეყნოთ ვალდებულებით, რადგანაც ეს ვალაა შესმენილის და შორს მხედველის ერის.

ექვთიმე ივანეს ძე ხელაძე მოკლულ იქმნა 1905 წ. იარმუკაზედ, შიგ სტამბის კარებში, გამოსვლის დროს, იმ ჟამს, როცა ყაზახებმა იარმუკა აიკლეს და ზარბაზნების სროლით აქცევდნენ ყოველივეს. მიზეზი ამ უბედურების ის გახლდათ, რომ ამ დღეს, ამ სტამბის დიდი შენობის ერთი აკოშვიდამ ერთ ბიქს ყაზახებისთვის ბომბი ესროლა ამის სი-

მედილით მის სტამბასაც მოეღო ბოლო, სტამბა აკლებულ იქნა, დამწვარი ცეცხლისა და ზარბაზნებისაგან. განსვენებული საკმენი შეტად უბედურად წავიდა და სახლობაც უმწეოდ დაშთა. დარდისაგან შეილიც გაუბედურდა და მოკედა და მათ სტამბის ასპარეზზედ მოიპოო ექვ. ხელაძის სახსენებელიც.

მესტამბე გრიგოლ ვასილის ძე ჩარკვიანი

გრიგოლ ვასილის ძე ჩარკვიანის მოღვაწეობა ორ ნაირია, ერთი ქართული წიგნის მაღაზიის გახსნის წინაშე, ქართული წიგნების ბეკდვის და გამომცემლობის და მეორე სტამბის გახსნის და სტამბის წარმოებით. პირველ ნაწილს უფრო ფართო ისტორია აქვს, იგი ჩვენ ვრცლად გვაქვს ანუხსული, ამიტომ აქ მეორე მხარეს ამის მოღვაწეობისას, ანუ სტამბის საქმიანობას მოკლედ ავანუხსავთ.

1878 წ. რაკი თფილისში, ჩარკვიანმა და მე ქართული წიგნის მაღაზია გაუხსენით, ამ გარემოებამ ქართული წიგნების ვრცელების საქმეს ხელი შეუწყო. ქართული წიგნების საკიროება მაღაზიაში ნათლად გამოსჩნდა. ამ გარემოებამ გრიგოლ ჩარკვიანს სტამბის გახსნაც აფიქრებინა და მან გახსნა პატარა სტამბა. ამ სტამბას მერე სხვა ამხანაგებიც მიემატნენ, და სტამბა ცოტა გააფართოვეს. 1882 წ. ეს სტამბა უფრო გაადიდეს და მასთან ამხანაგებიც მიემატნენ ესენი იყვნენ გრიგოლ ჩარკვიანი, არსენ კალანდაძე და ალექსანდრე დრევიჩი. სტამბა ამათ მოათავსეს ლორის-მელიქოვის ქუჩაზედ, მესხიევის სახლში.

აქ სტამბამ ორ წელს იარსება, მერე არსენ კალანდაძეს და ალ. დრევიჩს უსიამოვნება მოუხდათ, სტამბა დაიკეტა, ერთი წლის შემდეგ მორიგდნენ და სტამბა სამათ გაუყვეს. ერთი ნაწილი გრიგოლ ჩარკვიანს ერგო. ეს ნაწილი დროებით უმოძრავოთ იყო 1889 წ. მოახლოვებისას გრიგოლ ჩარკვი-

ანმა სტამბის იარაღს ახალი იარაღიც შესძინა და ახალი სტამბა გახსნა, სადაც მრავლად იბეჭდებოდა ქართული წიგნები.

ამის სტამბამ კარგა ხანს იარსება, ვინაიდან მას საქმეები კარგად აქვნდა. ეს სტამბა 1905 წლის კორიანტელსაც შეესწრა, აქ იბეჭდებოდა სხვა და სხვა ქართული წიგნები და გაზეთებიც. ერთის გაზეთის ბეჭდვის გამო გრიგოლ ჩარკვიანი აღმინისტრაციულად დასჯილიც იქმნა და გადასახლებული თფილისიდან, მერე გაანთავისუფლეს, ხოლო ამ სტამბას და მის პატრონს კიდევ განუმეორდა ასეთივე პირობები და სასჯელი, რაც სტამბაზე იქაც დიდად მოქმედებდა. გრიგოლ ჩარკვიანს ზარალიც დიდი მოზდიოდა. სახლობის პატრონ კაცს მუდამ ასეთი ალიაქოთი მობეზრდა და 1910 წლებში, სტამბა გაყიდა, მყიდველმა ეს სტამბა გადაიტანა გორს, დღესაც იქ არსებობს ეს სტამბა.

გრიგოლ ვასილის ძე თუმცა სტამბის ხელოსანი არ არის, მაგრამ იგი მაინც სტამბას კარგად უძღვებოდა, სტამბის არსებობას პირდაპირ ქართული დანიშნულება აქვნდა, დღე დღემ ამ სტამბაში სულ ქართული წიგნები იბეჭდებოდა. ასეთის შრომით გრიგოლ ვასილის ძე ვალ გადახდილია, მისი სტამბის არსებობას ყოველთვის ექმნება კარგი მოგონების ისტორია, ვინაიდან აქას აჯილდოებს გრიგო ჩარკვიანის შრომა სამშობლო მწერლობისადმი დიდი სიყვარული და ამაგი. ყოველივე ასეთ ღირსებას ზედ ერთვის და ემატება იმ შრომის და წვალების ცნობებაც, რაც კი გრ. ჩარკვიანმა ამ სტამბის გამო აიტანა. მაინც ამ სტამბაში დამბეჭდილის წიგნები დღესაც ბევრი სჩანს კიდევ ჩვენის მწერლობას ასპარეზზედ. სხვა რამ შრომას გრიგო ჩარკვიანისას ჩვენ აქ არ ვნახსენათ, რადგანც იგი სხვაგან გვაქვს ანუხსული.

არსენ ივანეს ძე კალანდაძე

არსენ კალანდაძე გურული გახლავსთ, პატარაობის დროს-

ვე, იგი თფილისში ჩამოიყვანეს და კავკასიის მთავარ-მართებლის სტამბაში შეგირდათ მისცეს. აქ შეისწავლა მან სტამბის ხელოსნობა. თფილისში ყოფნის დროს, იგი დაუახლოვდა ქართველ მწიგნობრობას და მათ შორის პ. უმიკაშვილსაც. ასეთ პირთა რჩევით არსენ კალანდაძემ ქართული სახალხო წიგნების ბეჭდვაც განიძრახა.

1873 წ. არსენამ და იაგ. (ნერსესოვმა, ქართველ გრიგორიანმა და ამავე სტამბის ხელოსანმა), ქართული სახალხო შაჟრიანი წიგნების გამოცემაც დაიწყეს. გამოსცეს ქალეჯიანი, ალექსიანი, არსენას ლექსი, მერე „შირიანი“, „ბარამიანი“, „დავრიშიანი“ და 1875 წ. „ვეფხისტყაოსანიც“. ამავე დროს, იგინი ქართული წიგნების გასაყიდათ, იარაღუჯედ, კვირაობით, სტოლს სდგამდნენ და ქართულ წიგნებს ჰყიდნენ, ესეც პირველი მაგალითი იყო, არამც თუ მარტოდ თფილისში, არამედ მთელ საქართველოში.

წიგნების გამოცემის საქმე კარგად წაუვიდათ, წერილი წიგნები ბევრი იყიდებოდა, ამ დროს მათ შეუამხანაკდათ ერთი გურული, ეპიტანე კალანდაძე, განათლებული და თავის დროის კვალად კარგად მომზადებული. ამ ეპიტანეს თავის-ნობით 1875 წ. ხიდის ყურზედ, ქართული წიგნის მაღაზიაც გახსნეს, ესეც პირველი საქმე იყო. წიგნის მაღაზიამ ცოტა ხანს იარსება, ეინაიდგან რაღაც სოციალური ბრალდების გამო დაკეტულ იქმნა მაღაზია და არსენ კალანდაძეც დაპატიმრებულ მეჭეხში. ერთი წლის შემდეგ არსენა გაანთავისუფლეს, წიგნის მაღაზია კი აღარ გახსნა, წიგნების გამოცემა კი განაგრძო.

1880 წ. გრ. ჩარკვიანს შეუამხანაგდა და სტამბა გახსნეს, ამათ სტამბამ ცოტა ხანს იარსება, მერე გაიყვეს, არსენამ ცალკე გახსნა სტამბა, მაგრამ ესეც მალე წაუვიდა ხელიდამ, მერე არსენამ იმეცადნა და ილიკო ყანჩაველის ამხანაგობით გორში გადასახლდა და გორში სტამბა გახსნეს 1886 წ. ტეტიების ქვეყანაში ეს პირველი მაგალითი იყო.

გორში არსენაჲ გამოიჩინა საკმარისი ენერგია და სტამბის მახლობლივ წიგნის მაღაზიაც გახსნა

სტამბის საქმე კარგად წავიდა, აქ მალე სხვა და სხვა საქმეების ბეკდვაც დაიწყეს. გორს ელირსა და პირველად აქ დაიბეკდა ქართული წიგნი პატრი ანსელმო მღებრიშვილის მიერ „მიბაძვა ქრისტესი“ თომა კემფელის მიერ. მერე სხვა წიგნებიც გამოიკენ, ზოგს თვით არსენ კალანდაძეც ბეკდავდა. არსენი აქ მეცადინეობდა თავის შეძლების და გვარად. ცხოვრებით და სასტამბო საქმითაც დაწინაურდა. შემდეგ გორში დაკოლშეილიანდა. გარდაიცვალა 1913 წ. გორში, დარჩა მას მეუღლე და შვილები, სტამბას და წიგნის მაღაზიას დღესაც მათი მეუღლე აწარმოებს.

მოკლედ უნდა ითქვას, რომ არსენ კალანდაძეს ქართული სტამბის და წიგნთა გამოსაცემ ასპარეზზედ კარგი შრომა მიუძღვის.

კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძე.

ოზურგეთის სტამბა კოწია ჩითანის ძე თავართქილაძემ გახსნა 1887 წ. კოწია თავართქილაძე გურული გახლავსთ, დაიბადა 1860 წ. წინეთ იგი სხვა აღებ-მიცემის კაცი იყო, ხოლო ამ დროს, მას დიდათ უყვარდა ქართული წიგნების კითხვა, ამ გარემოებამ იგი დაახლოვა ქართულ წიგნების მაღაზიების სავაქრო საქმეებთან, მერე აქედამ ქართულ სასტამბო საქმეებზე აცდაუახლოვდა, კოწია თავართქილაძის კერძო ცხოვრების აღწერას ჩვენ არ შეუდგებით, მარტოდ ამ კაცის სამწიგნობრო, სამწერლო და სასტამბო საქმეებს ავსუხსავთ, ესეც საკმარისი იქმნება ამ დაუცხრომელი მოღვაწე კაცის ცხოვრების და საქმიანობის გასაცნობათ.

პირველად, როცა კოწიამ თფილისში ოზურგეთში სტამბის გახსნის ცნობა მიამბო, მე გაფკვირდი, ჯამეცინა, ტყუილი მეგონა, სამაზრო ქალაქში სტამბის გახსნა. ბევრის წვალების და თათბირის შემდეგ ამ პირმა სტამბის გახსნის ნება-რთვაც აიღო, მასთან თფილისში იყიდა საბეჭდი სტანოკი,

ასოები, ასევე სხვა საკირო ყოველივე იარაღეულობა და ყველა ესენი წაიღო ოზურგეთს. ხელოსნები ამან ოზურგეთში თფილისიდან წაიყვანა, სხვათა შორის ამასთან იყო ამწყობი დიომიდე კილაძე, რომელმაც მოუწყო სტამბა. ამ სტამბის ნახვა და გაცნობა მომხდა 1900 წ. ვიყავ ოზურგეთს, იქ გავიცან ამ სტამბის ის აშბები, თუ სტამბის გახსნას გურულები როგორ მიეგებნენ. ყველას გახარებია, ოზურგეთის მცხოვრებნი სიხარულით აღესილან. სხვათა შორის სტამბის გახსნის დღეს, მისულა ყველასაგან პატივცემული თავ. გრიგოლ დავითის ძე გურიელი, ერთი უწარჩინებულესი პირი იმ დროის გურიის ერში და ქართულ საზოგადოებისაგანაც კარგად ცნობილი და უთქვამს სტამბაში:

— ამას რას ვხედავ, გურიაში. ოზურგეთში, წიგნის საბეჭდავი სტამბა. ოხ, თქვენს მარჯვენას კი ვენაწვალე, თქვენსას, რომ ეს მოგიხერხებიათ და მეც მოვესწარ ამას, ამ სიხარულო დიდ საქმეს.

პატივცემულის გრიგოლ გურიელის მადლობას და სიტყვებს დიდათ გაუხარებია კოწია. გენერალი დახმარებისაც დაჰპირებია. უთქვამს, რომ ყოველთვის თქვენს ერთგულათ მიგულეთო. მოხუცი ამ სტამბით ისე აღფრთოვანდა თურმე, რომ მასზედ უკეთესი აღარა შეიძლებოდა რა მისგან, შემდეგ დროს, ამ პირის საფასით ქართული წიგნებიც კი გამოიცა. ესეც საშაგალითო საქმე იყო და კოწიას სულისა და გულის გასამხნეველებლად. კემზარიტად, რომ ეს ასეც უნდა ყოფილიყოს და მისთვის სასიხარულო მიგებება მარტო გურულებს კი არა, მთელ ქართველობას უნდა ეთქვა. უნდა ეთქვათ მიტომ, რადგანაც ამ კაცის განძრახვაში ეთილო საქმის და ქართველ ერისადმი სიყვარულის მეტი სხვა არა გამოისქვრიტებოდა რა. ამას შემდეგიც დაამტკიცებს.

სტამბის საქმიანობის დაწინაურებას კოწია ისე მუყითად მიეგება, მან ეს საქმე ისეთ დიდ საქმეთ მიმჩნია, რაისა გამო სასტამბო მუშაკობას, ანუ საბეჭდავს ასოებზედ მურის

წასმით მუშაკობას თვისი მოხუცი დედაც შეაჩვია, ახალგაზრ-
და ძმები და შემდეგ თვისი მეუღლეც. ყველა ესენი სტამბის
მუშაკებათ აქცია. მისი პატიოსანი მოხუცი დედა სტამბაში
მუშაკობდა და ვალოკებით საბეჭდავს ასოებს მურს უსომდა.
ასევე ძმები იყვნენ, ყველა მათ შეისწავლეს როგორც ამო-
წყობა, ისევე ბეჭდვა და კაზმვა, ყველა იგინი თავის დროს
გახდნენ სტამბის უერთგულესი მუშაკნი, უერთგულეს მოა-
მაგენი ქალოულის სტამბის, ქართული წიგნების ბეჭდვის და
სხვაც ბევრის ასეთების, რაც მათვის ერთობ მძიმე უნდა ყო-
ფილიყოს და აუტანელი. ამიტომაც მოხდა რომ ეს მარად
სახალგაო პირნი ასეთ წმინდა საქმის სამსახურის გზაზედაც
დაიხოცნენ. მოხუც დედას სამუშაო საქმე ხელიდამ არ გა-
უგდია თვის სიკვდილის დღემდის, ასევე კოწიას ძმებს, ყვე-
ლა ესენი ამ სტამბის და ქართული წიგნების სამსახურის
გზაზედ დაიხოცნენ. ყველა ამათ სტამბისაგან დაჯანჯილებს
ამოუფიდათ პირში სული. ასეთი არის ისტორია ამ პირთა
შრომის და მოღვაწეობის, ასეთი არის ბედი და გარემოებაც
მოხუცებაში შესულის კოწიასი. თვის მიერ საყვარლათ გამზ-
დარ ქართული სტამბის და წიგნის გამო დაკარგა ყოველის-
ფერი, ქონება, ძმები, დედა და ბოლოს იქამდის მივიდა მისი
საქმე, რომ რედაქტორობის და წიგნების ბეჭდვის გამო ცი-
ხეშიაც ჩავარდა.

ყოველივე ამებთან, ასეთ შრომა და ვაივაგლახთან, მა-
ინც კოწიას გული არ წახდენია, იგი მაინც დღე და ღამ წი-
გნების ბეჭდვით შრომობდა, ბეჭდვის გარეშე, მას ეს წიგნე-
ბი ზურგიტაც დაჰქონდა, დღეს ერთ ქალაქში იყო, ხვალ
მეორეში, ზევ მესამეს, ღამე მგზავრობდა და მასთან ყოველ
გადასატან წიგნების ტვირთს თვით ზიდავდა, ამის ასეთ შრო-
მას ისეთი დაუფასებელი მნიშვნელობა აქვს, რომ მასზედ ვე-
ება წიგნი დაიწერება და ანა ეს პატარა წერილი, მაგრამ
რას ვიზამთ, დრო ისეთი გახლავს, რომ აქ ესეც უნდა ვი-
კმაროთ, იქნება შემდეგ სხვებმა უკედ ანუხსონ. ხოლო ის

კი ითქმის, რომ ყველა ასეთ აუტანელ შრომას, სიარულს, წიგნების ტარებას მძიმე ტვირთის ზიდვას და სხვებსაც. ბევრს ასეთებს არ ვიცი ვინ აიტანს, ვინ იკისრებს, თუ არ თავის ქვეყნისა და ერის სიყვარულით გამსჭვალული კაცი, თუ არ უანგარო მუშაკი, ნაძღვლი მუშაკი და სხვაც ასეთნი. ხუ დავიწყებთ ამასთან იპასაც, რომ ასეთ პირს თან სდევს საყოველთაოდ გაქირება, სიღარიბე, წიგნის გამოცემის უსახსრობა, ვალები და ხშირად უსაქიროესი პური, ანუ სადილიც არა აქვს კი. კაი გულისა და სულის კაცი უნდა იყოს რომ ყოველივე ასეთ გარემოებას ზურგი არ მოუხაროს და არ წახდეს, სასოება არ დაკარგოს.

ისიც რა გვარ უმაღლო შრომის ასპარეზზედ, ისიც რა და რა პირობებში, რა უმაღლო, დაუშლელ უბედურებებელ შრომაში, ოდესაც გამომცემლის შრომა არის უნაყოფო. ბექდავს წიგნებს, იგი ამშვენებს სხვის ნაწერებს, ბექდავს სხვების თხუზულებებს, ამაზედ იკარგება გამომცემლის შრომა, ამაზედ იხარჯება მისი ძალ-ლონე, ენერგია, მასთან შეძლება, სხვისი ნაშრომი ქვეყნიერდება, დამწერს ეძლევა პატივი, სახელოვნება და ყოველივე ამებთან გამომცემლის შრომა ჩალის ფასათაც არა სჩანს, იგი დაკარგული შრომა არის გამომცემლისათვის, მას არაფერ უმაღლის, არაფერ ჩად აფასებს.

დაფასების გარდა ხშირად მტრობასაც აძლევენ, ჰკლავენ უსამართლოდ, სწამებენ ჩარჩობას და ვინ იცის რას არა, მაგრამ ეს კიდევ არაფერი, საქმე და ვაება ის გახლავსთ, როცა გამომცემელს რომელიმე სხვისი ნაწერების გამოცემის გამო ვალები ედება, გამოცემაში ზარალობს, აი ეს არის ცეცხლი და უბედურება, თორემ სხვას კიდევ როგორც იქმნება კაცი გაუძლებს, აიტანს. მობძანდით და ასეთ გარემოებაში მყოფი მწიგნობარი კაცი და გამომცემელი გაამტყუნეთ რაზეში. რასაც ჩვენ აქ ვლაპარაკობთ, ეს მარტოდ კოწია ჩითანის ძეს ეხება და მ.ს ხატავს, ხოლო ასეთ პირობებში

სხვანაც არიან, სხვა გამომცემლებიც განიცდიან ამ ვაებას. ეს ქართული მწერლობის მხედრი გახლავსთ.

ყოველივე ასეთ უბედურობისა და ხელ შეუწყობლობას და გაუტანლობასთან, კოწიამ მაინც გული არ გაიტება და ოზურგეთს გარდა სტამბა გახსნა სენაკში, სადაც მან ქართული წიგნებიც კი ბეჭდა, ამას გარდა ადგილობრივ მეგრელებსაც შეაჩვია სასტამბო საქმეები, რასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენს ცხოვრებაში. სენაკს გარდა უკანასკნელ იგი თავის სტამბით ბათუმს გადასახლდა, სადაც იგი ქართულ წიგნებსაც ბეჭდავდა. დღეს ამის სტამბა თფილისში არსებობს, სახელდობრ „ნადედა“ და უნდა ვსთქვათ, რომ დღეს კოწია თავის მეუღლით ათასნაირ ხელ მოკლეობას განიცდის, ხშირად უკიდურესადაც უჭირს, მაგრამ მაინც თავისაგან არ ჩეულ სამწერლო გზას არ სტოვებს, ინახავს სტამბის და მასთანვე ბეჭდავს ქართულ წიგნებს, ყველა ქართულს გამოცემას ადევნებს თვალთ ყურს, ყველაფერს პატივს სცემს და ჭფარველობს ისე, როგორც მის ხელმოკლეობას შეჭფერის. ეს კაცი მთელის თავის ძაღლონით, შეძლებით და სიცოცხლით მარტოდ საქართველოს, ქართველ ერს და მის მწერლობის დაწინაურების ნატვრას ეკუთვნის. ეს ნამდვილია, ამის ღირსებებს კოწიას ვერავინ წაართმევს.

ამიტომაც კოწია თავართქილაძე დაუცხრომელი მუშაკია ჩვენში: იგი ბეჭდავდა სხვა და სხვა წვრილ სახალხო წიგნებს, მასთან მოწინავე მწერლებთან წერებებს, ზოგი მის გამოცემანი დაკავებულებიც იქმნა, ხოლო იგი ვერც ამ გარემოებაში დასცა სულით, იგი, როგორც წინეჲ, იგი დღესაც იმავე ზალისით არის სავსე, ისევე დასტრიალებს გარს ქართულ წიგნების გამოცემის საქმეებს და აჰაჲ დროს, თავის სტამბის საქმეებსაც აწარმოებს, რომლის მართვა გამგეობაში მას თვისი მეუღლე თამარიც ეხმარება. დღეს კოწია 54 წლის კაცია და იმედი არის, რომ იგი დღეის შემდეგაც, ერთგულად თავისებურის სამსახურის გაწევით დაუარჩება ქართულ მწერლობას,

ქართველი ერის საქმეებს და სამსახურს. რაც შეეხება კალენდრების ბეჭდვას, ნამეტურ კედლის კალენდრის გამოცემის შრომას, ამითიც ხომ მას მიუძღვის დაუფასებელი სასახური. დიდათ სამწუხარო კი არის ის გარემოება, რომ ასეთ პირი განიცდის დიდს ხელმოკლეობას და უსახსრობას წიგნების გამოცემის საქმეში, სტამბის ტვირთის ზიდვაც ხომ უსახსრობის და უთანხობის წყალობით ყოველთვის ეაება და გაქირება ადგა კარს. აი ასეთი პირობებით გახლავსთ კოწია თავართქილაძის მოღვაწეობა გარე მოცული. მისი შრომა და ამაგი ქართულ წიგნთა გამომცემლობის ასპარეზზედ დაუფასებელია და სამაგალითო, ხოლო მისთვის კი ნეტად მწარე და უპირული.

დაუცხრომელმა შრომის და ქართველი ერის მოყვარეობამ, კოწია თავართქილაძე, ერთ საფეხურს, ოზურგეთის სტამბის ასპარეზზედ არ გააჩერა. მან კარგად იცოდა ის გარემოება, რომ მათ მოძმე მეზობელ მეგრელთა ძირეულ სამშობლო ენის საქმეს რაღაც ორმო ეთხრებოდა, ქართული ენის დამხობას, ზოგიერთ ყალბ პედაგოგები მიხვილით მისდევდნენ, დღითი დღე ასე ბოროტნი სამზადისის თანამოხრეებსაც იძენდნენ. აქ ამათ წინააღმდეგ ბრძოლა იყო საჭირო, მაგრამ როგორ, სიტყვით და კამათით კი არა, არამედ ბოროტების წინააღმდეგ პრაქტიკულის, გონიერულის საქმიანობით. ამიტომ კოწიამ განიძრახა თავის შრომის სასტამბო საქმეთა შუაგულს სამეგრელოს ქალაქს სენაკში გადატანა. აქ გახსნა წიგნის მღაზია და სტამბა რამაც იმ დროს იქონია მეტად დიდი ისტორიული მნიშვნელობა, ამ საქმის საიდუმლოება მაშინ არაფერ იცოდა, იცოდა იაკ. გოგებაშვილმა და ორიოდღეც სხვებმა. აქ სტამბის გახსნის მიზეზათ ზოგი კოწიას ჩაჩობას ამბობდა, ზოგი ფულის მოგებას, ზოგი ვინ იცის რაა არა, მაგრამ საქმე კი ასე არ იყო. საგანისხევა გახლდათ. ეს რომ ცხადია, ამას ასაბუთებს შემდეგი გარემოება.

თუმცა კოწია თავართქილაძემ ოზურგეთშიაც სტამბის გახ'ნის დღიდანვე დაიწყო წიგნების ბეჭდვა, ხოლო სენაკის სტამბაში გამოცემანი კი ერთი ათად განავრცელა, ვინაიდან სენაკში სტამბის გახსნის საქმეს სხვა დიდი საგანი ედო სარჩულად ამიტომაც ისე მრავლად დაიწყო აქ წიგნების ბეჭდვა, რომ საბეჭდი მანქანა დღე და ღამ მუშავობდა. ამ გარემოებამ ადგილობრივ მეგრელებს კარგი ზარი დაურეკა და სტამბაში მათ არამც თუ მოსვლა დაიწყეს, არამედ ქართული წიგნების გამოცემასაც შეუდგნენ, ზოგიერთ მეგრელებმა თავისი ნაწერებაც გამოსცეს, რაც იმ დროს დიდი საქმე იყო იმ პირთა წინააღმდეგ, რომელნიც ქართული ენის დამხობას ნატრობდნენ. აქას გარდა მეგრელებში გაჩაღდა საქორწილო და მიცვალებულთა და სხვაც ასეთ მოსაწვევ ბარათების ბეჭდვა.

ყველა ესეთი საქმენი კი ხელს უწყობდა ქართულის ენის საქმეს. გატაცებულმა კოწიამ სენაკის სტამბის საქმე ისე მოაწყო, რომ აქ წიგნების გამოცემა დაიწყეს თვით სხვა და სხვა ქვეყნებიდანაც, პეც კი გამოვეცი სენაკის სტამბაში რამდენიმე ნაირი ქართული წიგნები. ასევე ბეჭდეს სხვა გამომცემლებმაც. ასეთის საქმით, ანუ სენაკში ქართული წიგნების ბეჭდვის დაწყებით კოწია თავართქილაძემ, დიდი სამსახური გაუწია ქართული ენის საქმეს, ქართულ წიგნების გავრცელებას. ესეთი აღორძინება იყო პირდაპირი წინააღმდეგი ძალა, თითქმის მეხი იმ პირების, რომელნიც ამბობდნენ, რომ ქართული ენა მეგრული არ არის, მეგრელები ქართველები არ არიანო. ამის წინააღმდეგი ძალა მეგრელებში სწორედ თავის ნებით მიდიოდა წინ, რადგანაც იგი ბუნებრივი იყო და მეგრელებმა უფრო უკეთ იცოდნენ ის ისტორიული კეშმარიტებაც თუ იგინი ვინ იყვნენ, რა ტომის და რა ენის, ამათში უფრო კეშმარიტებით იყვნენ აღვსილნი და ესენი უფრო უკეთესად იძიებდნენ მეგრულ-ქართული ენის ურთიერთ ნათესავობას,

ვინემც ყალბ მახინჯ პედაგოგ-მასწავლებელნი, რომელთა მზეს უკვე დაბნელდა. ყოველივე ამ ქეშმარიტ საქმიანობას და მამულისშვილურს სამსახურს დიდს კომაგობას უწევდა სენაკში ქართული წიგნების ბეჭდვის დაწყებითი და წიგნების ვრცელება. ამით კოწია თავართქილაძეს მიუძღვის სახსოვარი შრომა და ამაგი.

კოწია თავართქილაძე, თავის შეძლების და გვარად იყო ყოველთვის მოქალაქურის მიმართულების. იგი ყოველთვის სცდილობდა, რომ ი'ეთი წიგნები ებეჭდა, რომელნიც ქართველებში მოქალაქურ განვითარებას და ქართული ერის იდეურად მომზადებას ხელს შეუწყობდა. ეს გარემოება კოწიას შესახებ ჩვენგან გაზვიადებული არავის ეგონოს. იგი ქეშმარიტება გახლავსთ და ამასვე ასაბუთებს შემდეგი საქმენი.

კოწია თავართქილაძემ გამოსცა «მეცნიერებისათვის წამეზულნი» ტისანდიესი, თარგმანი. გამოსცა ეგ. ნინოშვილის ნაწერები რაფდენჯერმე, ნ. ჟორდანიას ნაწერები შეკრიბა და ცალკე ტომებად დაბეჭდა, რასაც მოანდობა დიდი დრო და შრომა, დაბეჭდა «ანტიური ქვეყანა» და ბევრიც სხვა ასეთი წიგნები, რომელთაც ქართულ მწიგნობრობის ასპარეზზედ კარგი აღავი დაიკავეს. ასეთი სამსახური კოწია თავართქილაძისაგან ჩვენ დიდ საქმით მიგვაჩნია და თითქმის სამაგალითოთაც, ვინაიდან ასეთ წიგნების ბეჭდვის დროსაც მას მაღლიერი არავინა ჰყავდა და მაღლიერებს გარდა მტერი უფრო ბევრი.

სიო ჩითანის მე თავართქილაძე

ჩვენ ვსთქვით კოწიას აღწერაში, რომ მიიღო კოწიას საოჯახო ძალა ქართული სტამბას შეეღიო. ეს ნამდვილი გახლავსთ და მართალი, ამას ცხადათ ასაბუთებს ეს მაგალითებიც. კოწიამ თავის სტამბაში აღზარდა თავის ძეგბი სიო და

ასლანი. სიო ისე გამოწურთნა სტამბის ხელოსნობაში, რომ მან ამოწყოზაც შეისწავლა და ბეჭდვაც. ერთსა და იმავე დროს ეს ახალგაზრდა ყმაწვილი კაცი ორივეს აკეთებდა სტამბაში.

ამ გარემოებამ გააბედვინა კოწიას სენაკში სტამბის გახსნის საქმე. ამ სტამბაში მან სიო ჩააბა, სტამბას წიგნის მაღაზიაც გაუხსნა, ყოველივე ესენი სიოს დააწვა კისერზედ ახალგაზრდა სიო სენაკის სტამბას ჩაება დიდის ხალისით და სიყვარულით, იგი გამხნევებულ იქმნა იმ გარემოებითაც, რომ აქ მეგრელებმა პირველად ნახეს სტამბა და ქართული ასოების ბეჭდვა, რასაც იგინი დიდს პატივსაც სცემდნენ.

სიომ სტამბას ჩინებულათ დაუწყო მართვა და გამგეობა, დროით ისე მოაწყო სტამბის საქმე, რომ მალე მეგრელებაც დაიწყეს აქ საქორწილო ბარათების ბეჭდვა, ამის მოჰყვა ქართული წიგნების გამოცემა, რასაც მეგრელები სიამოვნებით უმზერდნენ და წიგნების ბეჭდვასაც ეჩვეოდნენ. ეს კიდევ გახლდათ დიდი საწინააღმდეგო ძალა იმ პირობების, რომლის წარმომადგენელიც გახლდათ აშორღია და ის მცნება, რომ მეგრელები ქართველები არ არიან, მეგრული ენა და ანბანი სხვა არის და ქართული სხვაო. სენაკის სტამბამ და სიოს ქართულმა მოქმედებამ ამ ყალბ ცნობას ძირი გამოუთხარა და მეხი დისცა თავში.

სიოს მოქმედება სენაკში იყო საქმე, საქმის კეთება და არა ლაპარაკი, ქადაგება და თუნდ წერა. იგი საქმეს აკეთებდა და ეს საქმეც ებრძოდა ბოროტებას, ამით იგი ისე იყო მოწყობილი, რომ სტამბაში დღე და ღამეც არ ეძინა და მუშავებდა. ეს მე ჩემას თვალით ვნახე იმ დროს, როცა მეც ღაბეჭდე რაზდენიმე წიგნი სენაკში. სიო სტამბის მუშავობაში ღამესაც კი ათენებდა. მას ერთობ დიდი ნატვრა აქვდა მის, რომ ამ შუაგულ სამეგრელოს ქალაქის სტამბაში, რაც შეიძლება ქართული წიგნები მრავლად ებეჭდათ. ამიტომაც ამათ სენაკში უფრო ბევრი ქართული წიგნები გამოსცეს ვიდ-

რე ოზურგეთში, თუმცა ოზურგეთს უფრო წინედ დაარსეს სტამბა, აქაც კი მუშაკობდა სიო ენერგიულად.

სენაკში ჩემის ყოფნის დროს 1890 წ. სიომ ასეთი სიტუვა მითხრა: აქ, სენაკში, რაც შეიძლება მრავლად უნდა ვბეკლოთ წიგნები და მით შევაჩვიოთ მეგრელებიც ქართული წიგნების ბეკლვას და კითხვასაც. ეს თუ მოხდება, მაშინ მეგრელების მოციქულების საქმე თავის თავად დაიფუშება, იგინი ღელარაფერს გააწყობენ. აშორდია ვერას გააკეთებს. ამის ნიჟანიც უკვე სჩანს.

ასეთი შეხედულების იყო ეს უმაწვილი კაცი და იგი მისთვის თავდადებითაც შრომობდა. სამწუხაროდ, მისმა ბუნებამ დაუსრულებელი შრომა ვერ აიტანა, სტამბის მუშაკობისავე დასნეულდა და 1902 წ. სოხუმის სანატორიეში გარდაიცვალა 26 წლის. ამის სიკვდილით დაიფუშა ბევრი რამ ქართული ენის სასარგებლო საქმენი სენაკში. კოწიასაც სიოს სიკვდილით წელი მოსწყდა.

მეორე ასეთივე უბედურება

როგორც ოზურგეთს, ისევე სენაკში საკირო იყო მკაზმაიც. ეს კი იქ არ ჰყვანდათ და წიგნების დაკაზმისთვის ყოყლოთვის წვალებაში იყვნენ. კოწია ისურვა ამის შევსებაც, ამათ თფილისში ჩამოიყვანა თავისი მესამე ძმა ასლანი, შაგირდათ მისცა ერთ გამოჩენილს მკაზმავს, ზ. ცომაიას, რომელიც იმ დროს ეს მკაზმავი განთქმული იყო მთელს თფილისში თავის კარგის ხელოსნობით. ასლანმა ასეთ მკოდნჯ ოსტატის ქარხანაში შეისწავლა ხელოსნობა და მერე თავის ძმის კოწიას სტამბაში წავიდა სამუშაოდ. როგორც სიო, ისევე ეს ასლანიც დაუცხრომლად მუშაკობდა ყოველთვის და სტამბის გარშემო ხალხს რთავდა დაკაზმულის წიგნებით.

სიოს სიკვდილმა ასლანზედ ერთობ ცუდი შედეგი იქონია, ვინაიდან იგინი თანაზრდილნი იყვნენ და კარგი თვი-

სების ძმებიც. სამწუხაროდ წლის თავზედ, 6 აგვისტოს, 1908 წ. ასლანიც გარდაიცვალა 22 წლის. ამ უბედურება-
მაც ერთობ დიდი ზე გავლენა იქონია კოწიას საქმეებზედ,
ვინაიდან მას მოსწყდა ჯერ მარჯვენა ხელი და მერე მარც-
ხენა. სამწუხაროდ, მართლაც, ამათ სიკვდილის შემდეგ კო-
წიას სტამბის საქმენიც ერთობ შეფერხდნენ და ცუდის პირო-
ბებით მორთვნენ. ასეთ მახვერპლის შეწირვა იყო საზოგადო
ხასიათის შექონი და არა კერძო ქართველთა ცხოვრებაში.

გოლია თავართქილაძის სტამბა ბათუმს

ბათუმს სტამბების გახსნის საქმე კარგად წაუვიდა, აქ
პირველ მესტამე იყო სტეფან მელიქიშვილი, მერე ალექსან-
დრე მახარაძე, ამის სტამბა შესამჩნევი იყო მით, რომ ამ
სტამბაში, ქართველმა საზნდრო პირმა, თავ. ე.ჩნაძემ, ბა-
თუმში რუსული გაზეთის გამოცემა დაიწყო, რაც პირვე-
ლი მავალითი იყო ბათუმში. ამათ შემდეგ ბათუმში გაჩნდა
კოწია თავართქილაძე, ვის სტამბაშიაც პირველად დაიბეჭდა
ქართული წიგნი, ბათუმის ეს სამაგალითო მოვლენა ჩვენ
მაშინათვე ავნუსხეთ იმავე დროის გაზ. „ქვალში“.

ამათ შემდეგ, ბათუმში სტამბები კარგად მრავლობს, მე-
სტამბენი არიან როგორც ქართველები, ისევე უცხო ტომ-
სანი. სხვათა შორის, ბათუმში არსებობს დღეს ერთი სამაგა-
ლითო კაცის სტამბა, ეს გახლავსთ კ. თავართქილაძე.

კოწია თავართქილაძის მოღვაწეობას სტამბის ასპარეზზედ,
მე კარგად არ ვიცნობ, ხოლო იგი სხვებზე ღირსეულათ მაცნობეს
და ბევრი რამ საინტერესო ამბები გადმოჰცეს, ეს მეც მომყავს აქ,
ვინაიდან იგი ეხება ქართული წიგნების გამოცემის ხელის შე-
წყობის საქმეს. ერთმა გამომცემელმა მიამბო, რომ იმ დროს,
როცა ბათუმის სხვა სტამბებში კაც ახრჩობენ დასაბეჭდის გადა-
სახადშიო. მე კი ესა და ეს ქართული წიგნი თავართქილაძემ
ნისიად დაიბეჭდა და ფულიც იმ დრომდე მადროვა და არ

შემაწუხა, ვიდრე წიგნებს გავყიდდი, ახალში ანაღებიდამ გადუხდითო. მეორე გამოცემელმა მიამბო. მაგ გამოცემლობით თავართქილაძემ დამაყენა ფეხზეო. სამი წიგნი დამიბეჭდა ნისიოთაო და ამას გარდა, ერთის ვრცელის ტომის წიგნის ქალაღლიც თვით გამომიწერა და ილიც კი მანისიავაო. ასეთი საქმით მე შევიძელ იმ ვრცელი ტომის გამოცემა, თორემ მე მას ვერა დროს ვერ დავბეჭდავდიო.

სხვებმაც სთქვეს ასეთი კეთილი საქმენი ამ პარის და თან შეაქეს მისი საქციელი ქართული წიგნების ბეჭდვის წინაშე. ასეთ საქმეებს ეს მესტამბე თურმე ხშირად ახერხებს და ამით ბევრს ღარიბ გამოცემელს აძლევს სახსარს გამოცემლობისას. ეს უეჭველია მართალი იქნება, ვინაიდან რაც ერთმა სთქვა, ის მეორემ დაასაბუთა, მესამემ და სხვებმაც. ამას გარდა საქმეებს თურმე ზოგიერთს იაფ ფასითაც იღებს თურმე და არა ძვირათ სძვა მესტამბეებიო.

ამიტომ ჩვენც ამ მესტამბეს ვუწოდებთ საზაგალითო მესტამბეთ და მისაბაძათ სხვათაგან. ასეთ მესტამბეთა საქციელი ქართულ მწიგნობრობას ფეხზედ დააყენებს, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ჩარჩ მესტამბეთაგან ყველაფეს სული ამოეხუთება. ამ მესტამბეს ჩვენ ვნუხსავთ საზაგალითოთ და საქმემან მისმან შეაქოს თვით იგი და მისი მამულის შეილობა და ქართული მწიგნობრობის სიყვარულის პატივისცემა.

მიხეილ სპირიდონის ძე გაჩეჩილაძე

1890 წ. ყვირილის ნორმალურ სკოლაში სწავლა დაამთავრეს რამდენმამე ქართველ მოწაფეებმა და მათ შორის მიხ. სპირიდონის ძე გაჩეჩილაძემ, ალექსანდრე არაბიძემ, ივანე არდაშვილმა, ილია მაღლაკელიძემ და ტრიფონ ნიორაძემ. ყველა ამათ სკოლის სკაზხედვე განდკიძებიათ გონება, თვალი გაუხილენიათ და მწიგნობრობის კითხვასაც შესჩვეოდ-

ნენ კარგად. სკოლაში ყოფნის დროსვე, ესენი დაუახლოვდნენ ქართულ მწიგნობრობას და სკოლის შემდეგ, ცხოვრებაშიც, მწიგნობრობა საქმეთ და საგნად გახადეს. ეს იყო მათი ახალგაზღვრი დღეები.

მწიგნობრობით გაღვივებულ ახალგაზდებმა ფიზიკად გადახედეს თავიანთ მშობელ ქვეყნის კუთხის სოფლებს და მასში მცხოვრებთ ხალხს და კარგად გააცნეს მათი ცხოვრების აე-კარგიანობა, გაიცნეს ისიც, თუ მათ რა უჭირებდათ ცხოვრებაში და რით იყვნენ დაქვეითებულნი. ეოველივე ამ ნაკლის სახსრად მათ უადვილესად დაინახეს ქართული მწიგნობრობა, წიგნების ვრცელება, დაძინებულ გლეხობაში განათლების პატივის ცემის შეტანა.

ამიტომაც მათ განიძრახეს ყვირილაში წიგნის მალაზიის დაარსება და ეს მალეც მოახერხეს, წიგნის მალაზია გახსნეს, ეს მოახერხა ალექსანდრე არაბიძემ. წიგნის მალაზიამ მათ ნათლად დაინახვა ქართული სახალხო წიგნების სილატაკე და ამიტომ მათ განიძრახეს წიგნების გამოცემაც და დაიწყეს ესეც, მაგრამ გამოცემას ერთი და ორი კაცის ნივთიერი ძალა ვერ აკმაყოფილებდა, ამიტომ მათ დაარსეს ამხანაგობა ასეთის გამომცემელთ სახელდობრ „გლეხი“ და ამ სახელით მათ დაიწყეს წიგნების გამოცემაც. პირველი წიგნი „გლეხის“ ამხანაგობის ამათ ბათუმს დასტამბეს 1893 წ. რაც მაშინათვე აენუხსეთ ჩვენ გაზეთ „კვალში“. მერე ამ „გლეხის“ სახელით თფილისშიაც გამოსცეს რამდენიმე წიგნი.

სტამბის სიშორემ მათ კარგად მიახვდინა ქართული სტამბის საჭიროებაც, განიძრახეს ყვირილაში სტამბის გახსნა და ამის მოხერხებასაც შეუდგნენ, ამ დროს, მიხეილ გაჩეჩილაძე ბათუმიდამ ყვირილაში გადმოვიდა, სტამბისა და წიგნის მალაზიას მოჰკიდა ხელი, ალ. არაბიძეს მალაზია მ.ნ. შეისყიდა და მის შემდეგ სტამბის გახსნაც დროით იქმნა. ყვირილაში სტამბაც მალე გახსნეს და ქართული წიგნების ბეჭდვაც და-

იწყეს. სტამბის არსებობამ აქ 1905 წ. გასტანა, ხოლო ამ წელს კი აკლებულ იქნა ჯარისგან და მით მოსპობილ.

აქ მოკლეთ მოცხსენიებთ კვალად ზემოხსენებულ ხუთ ქართველ ახალგაზრდებისა ნაყოფიერს და სიმპატიურს შრომას ყვირილაში. ამ პირებმა სტამბის გახსნით არ დაიკაყოფილეს თავი, მათ სხვა საზოგადო საქარო საქმენიც დაინახეს დასაარსებლად და მათს ზოწყობასაც შეუდგნენ. მაგალითებრ ამათ განიძრახეს ყვირილაში თიბტრის დაარსება და ესეც დაარსეს, რაც 10 ათას მანეთამდე მოუნდა, ესეც დიდი, მეტად კარგი საზოგადო საქმე იყო იმ დროს. განიძრახეს აგრეთვე საქურნეო ბანკის დაარსება და ესეც მოაწყეს და ბანკიც დაარსეს, ამათ გარდა სხვაფრივაც ჩინებულად შრომობდნენ, ხოლო ყველა ამათ განიძრახეს ბოლო დაედო 1905 წ. შემთხვევებმა და ყვირილის აკლებამ.

ამავე დროს შეწირულ იქნა მსხვერპლად ეანო არდიშვილი, გონიერი ყმაწვილი კაცი და თავის ქვეყნისა და ერის სიყვარულით ღრმად აღესილი. მოკლულ იქნა 1906 წ. უცაბედათ იმავე ქალაქ ყვირილაში. ამავე პირის სიკვდილის დროს მოისპო ყოველივე ამ პირთა ნაამაგდარი საქმენი. მიხ. გაჩეჩილაძე თფილისში გადმოსახლდა და 1906 წ. შუა ზაფხულს ყვირილის სტამბის ყოველივე თფილისში გადმოიტანა, ზოგიც პეტერბურგში ახალი საბეჭდი და იარაღეულობა იყიდა და ამ წლის აგვისტოში, მადათოვის კუნძულზედ სტამბა გახსნა, სტამბის ნება როფა მე მაქენდა აღებული.

ამ სტამბაში გ. ესაძემ დაბეჭდო პატარა წიგნი „ვირი და მუშა“ ამის გამო ოქტომბრის 6 სტამბა დაიკეტა გუბერნატორის ბრძანებით და მეც მეტეხში დამაპატიმრეს, ერთი თვის შემდეგ თავდებით და ფულით გამანთავისუფლეს. ვეცადეთ და ნოემბრის გასვლამდე სტამბა გაეხსენით. დეკემ. 9 სტამბო გაქურდეს, კვირა სალამოს, 8 საათზედ ამერიკანკა მოჰპარეს. ამ გარემოებამ მთავრობის წინაშე დიდი აურზაური გაჰმოწვია. მ. გაჩეჩილაძე დაპატიმრეს, ასევე სტამბას

ხელოსნებიც. სტამბა დაკეთილ დარჩა კარგა ხანს. ორი თვის შემდეგ მ. გაჩეჩილაძე გაანთავისუფლეს, ჩვენ ვეცადეთ და მესამე თვეს სტამბა გავხსენით იმავე ალაგას, საქმიანობა განახლდა. სტამბის არსებობას ბევრი რამ გადაეღობა წინ, მაგრამ ყოველივე დავსძლიეთ. მეც მალე მოვიხადე სტამბის უფლების ვალდებულება თავიდან.

მას შემდეგ ეს სტამბა მუშავობს თფილისში და მას აწარმოებს მ. გაჩეჩილაძე. თვით მ. გაჩეჩილაძე ბეჭდავს ქართულ წიგნებს, კალენდრებს და ხანდისხან დრო გამოცემათა საქმეებშიაც იღებს მონაწილეობას, რაც კი შეუძლიან მეცადინეობს ყოველთვის, რომ ბევრი წიგნები გამოსცეს და მასთან საუკეთესო და კარგებიც. ამის ნიშნები მან უკვე გვაჩვენა. ბევრი რამ ევროპიელთა და ჩვენ მწერალთა ნაწერები ანტიკათ გამოსცა, ამას გარდა, ზოგი ჩვენ სიტყვა კაზმულ მწერალთა ნაწერები სახალხოთაც გამოსცა და მასთან თავად, მაგალითებრ ნ. ბარათაშვილის ლექსები 10 კაპ. ასევე სხვა წიგნებაც აქვს მას იათად გამოცემული. იმედია, რომ შემდეგ უფრო მეტს უნარსა და ენერგიას გამოიჩენს ეს გამომცემელი თავის ასპარეზზედ, სტამბას დიდი თანხა მისცა გ. ჩიქაძემ.

მესტამბე მიხა კიკნაძე

სტამბა „იდეალი“ და მესტამბე მიხეილ კიკნაძე. სტამბა „იდეალი“ ჩვენში უცნობი არის, იგი მცირე ხანს არსებობდა, ხოლო ამ მცირე ხნის განმავლობაშიაც მან გვაჩვენა ითვის დანიშნულება, ანუ მიზანი არსებობის და მოქმედების. აქ დაწყობილ იქმნა ქართული წიგნების ბეჭდვა მრავლად, სტამბას ისეთი გარეგან სახე მიეცა, იგი ისე გამოჩნდა, როგორც უტყუვრად დამტკიცა მის შინაარსიანი მოქმედება, ისევე მის ქართული სულიერება, ქართულის

ერის ინტერესების შესაქუთრეობა და ამ ერის წინაშე სამსახური.

ამის ექვს და ცილს სტამბა „იდეალზედ“ ვერავენ იტყოდა, ვერავენ რას იფიქრებს. ასეთის ფართოს წესდებით დაარსდა ეს სტამბა, სამწუხაროდ, მხოლოდ მის ახალგაზრდა პატრონს არ აქენდა ბედი ასეთის სამსახურის გაწევას და შესრულების. იგი უდროვოდ გარდაიცვალა და ამით მის წადილსაც მოედო ბოლო, მიეცა დისასრული. პატიოსან მშრომელ მამულიშვილს თან გაჰყვა თავის მამულის და ერის სამსახურის დარღები. ვინ იცის რამდენი მწუხარება, რაღვანაც ამ სტამბის საქმე ასე გათავდა, ამიტომ იქ მოვიყვანო ცნობებს თვით მესტამბე მიხეილ კიკნაძეზედ.

მიხეილ კიკნაძე კახელი, თელაველი, თფილისში, ხელაძეს სტამბაში სწავლობდა ხელოსნობას. შაგირდობაში მან გამოიჩინა საუცხოვო სახელოსნო ნიჭი, შნო და დიდი ენერგია. მას გარეშე იყო ქართული მწიგნობარიც, თავის შეძლების დაგვარად იცოდა საქართველოს ისტორია, იცნობდა მწერლობას, შესწავლილი აქენდა ქართველი ერის ცხოვრების პირობები. დიდი მოტრფიალე იყო ქართველი ერის საერო განათლების და მასთან სახალხო წიგნების გამოცემის, ამით იგი ისე იყო აღფრთოვანებული, რომ სტამბაში ის იყო შაგირდობა გაათავა და მაშინათვე ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყო, მოკლე დროის განმავლობაში მან გამოსცა სამი საბავშვო წიგნი, მასთან ყველა ესენი ისე კოხტათ, ლამაზათ, კარგ ქაღალდზედ, სხვა და სხვა ყვავილიანის ასოებით და სურათებით, ერთის სიტყვით ისეთი ანტიკა წიგნები გამოსცა, რაც მოკლე დროის განმავლობაში სულ გასაღდა. ყველა ემადრიელებოდა ასეთი ანტიკა წიგნების გამოცემის გამო. გაზეთებშიაც კი წერილები მიუძღვნეს.

მიხა კიკნაძე რა თვისების და მამულიშვილობითაც იყო ზაფხე, მას რა მომავალიც ექმნებოდა ეს დღესაც ბევრს მის ამხანაგებშიც ეხსოვებათ. მოკლე დროის განმავლობაში იგი

ისე წავიდა სტამბის ხელოსნობით წინ, რომ თავმოწონებით და ქებით გადვიდა სამუშაოდ „ქართულ ამხანაგობას“ სტამბაში. 1900 წ. საფრანგეთში მსოფლიო გაჯაფუნა რომ გამოცხადდა, ახალგაზრდა მიხამ პარიჟში წასვლა მოინდომა, თავის განძრახება ზოგიერთებს აუწყა, იგი ყველამ მოუწონა. გზის ხარჯი უქირესდა საქმეს, შეძლების დაგვარად მოუხერხეთ წასასვლელი ფულიც. მოგროვების საფუძველს ის გეძღვება, რომ მიხამ პატარაობის დროს, სტამბაში შაგილობისას, ავით გახდა, ანთებით და მისგან იგი დაყრუვდა და დამუნჯდა კიდევ. გამოფენის მკურნალობა მეცნიერებისაგან მორჩენის, იმედი აქვდა, ამიტომაც უწყობდით ხელს, რომ ეგები იქ მორჩენილიყო.

გამოფენამ მისთვის ამაოდ ჩაიარა, ვერ მორჩა, ხოლო პარისში დარჩა, სტამბაში შევიდა, მოკლე დროის განმავლობაში ჩინებულად დაწინაურდა ფრანგულ ენაში და მასთან სტამბის ოსტატობაშიაც. თუ მან სმენა წართმეულმა რა გვარ შეისწავლა ფრანგული ენა და რა გვარად დაუახლოვდა ევროპიელს განვითარებას, როგორ შეითვისა იგი, ეს არის ჩვენთვის საყურადღებო. ჯერით 1905 წ. მოახლოვებული არც კი იყო, რომ ევროპაში მყოფთ ქართველთ წინაშე აზრი დაიბადა საქართველოს შესახებ გაზეთის გამოცემის როგორც ფრანგულს ენაზედ, ისევე ქართულზედ. ასეთ პირთა განძრახვას დასასრული მიეცა პარისში, აქ გადასწყდა საერთოდ რომ პარისში დავაარსოთ ფრანგული და ქართული გაზეთიც. რითაც შეგვეძლება ჩვენი ქვეყნის ამბები ევროპიელთ შევატყობინოთ, გაგვიცნან და ქართულის გაზეთითაც მთელ ქართველობას ვესაუბროთო. ვაცნობოთ ისეთი ამბები რასაც იგინი საქართველოში გაიცნავენო.

დაასკვნეს ამის წადილი და საქმესაც შეუდგნენ, ამ დროს და ამ წრეში სხვათა შორის ერია მიხამ კიკნაძეც. ბევრი თათბირის შემდეგ სტამბა მოაწყეს, ასოები გაიჩინეს და გაზეთი „საქართველოს“ გამოცემა დაიწყეს ორს ენაზედ, ფრან-

გულსა და ქართულზედ. ასეთ საქმის მოწყობას, ვინდა რომ თანხაც დიდ აქვნდესთ, მაინც ენერგიული შრომაც სჭირიათ, განუსაზღვრელად საქმის სიყვარული, ენით მოუთხლელი ცდა. ასეთ პირათ ჩვენ ვხედავთ მიხეილ კიკნაძეს, რომლის იქაური შრომა და ამავე არის მეტად სიპატიური და საყურადღებო. ვიდრე „საქართველო“ გამოდიოდა, მიხეილიც იქ იყო და შრომობდა, ყოველივეს ეს აწარმოებდა, ეს უძღვებოდა წინ. როცა „საქართველო“ დაიხტრა და საქმეც დაიშალა, მის შემდეგ მიხეილიც ცუდად აღარ დადგა, თავის სამშობლოში დაბრუნდა და მოკლე დროის განმავლობაში გახსნა სტამბა „იდეალი“. რ საც საწყალი კარგ დ აწარმოებდა, მაგრამ მალე გარდაიცვალა 1913 წ.

ხაშურის სტამბა. სურამს აქეთ, ქართლის სოფლის ხალხს ღრმად სძინავსთ. ქართველ ტეტიებს სულ არაფერი აღვიძებსთ და ზრუნევებსთ. მათთვის არც ვაჭრობა არსებობს, არც სხვა რამ ასეთი, ეს კი არა, და დრო იყო, რომ იგინი არც არა საჭირო ხელოსნობას მისდევდნენ. თვით ზოგივე საჭირო კალატოზი და ღურგალიც კი იშვიათი იყო მათში. ქართლის გლეხ-კაცობაში, სოფლად, იქმნება სადმე თითო ოროლა მიკიტანს შეხვდეთ, სხვას ვერაფერს ნახავთ, ისიც შეიძლება სომეხი იქმნეს. ან სხვა ვინმე ტომის. ქართველობაში კი მარტო გლეხებს კი არ სძინავსთ, არამედ სძინავსთ თვით მათ შემკმელ თავად-აზნაურებს, ანუ იმ წოდების პირთ, რომელთა არსებობამაც გამოხრა საქართველოს, საქართველოს სამეფო და ქართველი ერის ნაცია — გვარი.

ასეთ ერისთვის ქართლსა და კახეთში, საერთოდ ქაშა, სმა, ქეიფი და ლოთობის მეტია სხვა არაფერია დაშთქნილი. ესენი მარტოდ ამას უნდებიათ და მერე სმისაგან დაბრმავებულ და გამოლაყებულნი მისდევნენ თავიანთ უძრავ ქონების დასყიდვას, ასე და ამ გვარად, ტეტიებში ყოველივე უძრავს ჰყიდის თავადი, ჰყიდის აზნაური და ჰყიდის და ან არ ყიდულობს თავის თავის მეტერი ქართლელ-კახელი გლეხიც. ასე-

თის დამხვერჩეალის ერისთვის ქვეყანაზედ საკიროდ აღარაფერი დარჩენილი თვინიერ თავიანთ ოჯახის მტრობის, მოსპობის და ზთასიკ სხვა ასეთების, რითაც ბრწყინავენ ტეტოები. ასეთ კრს, ასე დაქვეითებულთ და გათახსირებულთ თვით თავიანთ თავიკ არ აგონდებათ, თავიანთ ოჯახის საკიროება და ამათ აბა მწიგნობრობის საქმე და სტამბის გახსნის საკიროება ვიღამ უნდა ჰკიოხოს, არავენ.

ყოველივე ეს გაგვახსენა ხაშურის სტამბის საქმემ და იმ გარემოებაჲმაც, რომ ამ ძირეულ ტეტოების კუთხეში, ამ ძირეულ ტეტოების აკვანში, სადაც მათ ასე ტკბილის სიმკვიდრით სძინავსთ, სტამბა გახსნა ვილაცამ, მაგრამ ეს ვილაცა ტეტოა კი არ გეგონოსთ. არა, იგი მათ ღმერთმა აშოროს: ამასთან იგინი შორს გახლავან, ეს მათი საქმე არ არის, მას ასაბუთებს იგივე ცხადი ქეშმარიტება, რომ ხაშურის სტამბა ეკუთვნის იმერელს, გურულს. თუმცა ჩვენ გვძინავს, მაგრამ მადლობა ღმერთს, რომ იმერთ მაინც ღვიძავსთ.

ხაშურის სტამბა გახსნა იოსებ ფილიპეს ძე ყაჭეიშვილმა. ახალგაზრდა გურულმა, სტამბის საქმიანობის არა მცოდნეჲმაც კი, მაგრამ მის საქმიანობის შეგნების მოტრფილემ, სტამბის, ანუ ბექდვითი სიტყვის. დიდი პატივისმცემელმა. ამან თავის ენერგიულის შრომით დასძლია ყოველ სასტამბო უცოდინრობას და მხოლოდ ერთად ერთი საქმის სიყვარულის წყალობით ხაშურში, ტეტოებს გაუხსნა პატარა კოხტა სტამბა და აჲვე სტამბის მახლობლად მოაწყო წიგნის მაღაზია და საკაზმაიც. ასეთი საქმე, ანუ სტამბის გახსნა იოსებ ყაჭეიშვილისაგან იმდენად პატივსაცემია და მნიშვნელოვანი, რაისა გამო არ შეიძლება, რომ მისი წარმატება, პატრონის დღეგლძელობა და დაწინაურება არ ვინატროთ. ეს უნდა ვინატროთ მით უფრო, ვინაიდან იქმნება ასეთ საქმიანობა მაინც გამოადიქოს ეს მძინარა ფუჲე ტეტოები.

მის ძალათ და წამლად ამ სტამბას მიტომ ვასახელებთ, რადგანც მიუხედავად მის, რომ ამ შუა გულ ძირეულ ტე-

ტიათა ქვეყანაში, იოსებ ყაჭეიშვილმა გახსნა პაწაწკინტელა სტამბა, ხოლო ამ პატარა სტამბის პატრონმა თავის სტამბასა და გულში დიდს საქმესაც მისცა ილაგი, ხაშურის სტამბაში მოაწყო ქართული ასოები და 1912 წ. ქართული წიგნების გამოცემაც კი დაიწყო მოკლე დროის განმავლობაში, ანუ სტამბის გახსნიდამ დღემდე ამ სტამბაში გამოიცენ შემდეგი წიგნები: 1) მოთხ. „მართალი ამბავი“ გიგაურის ასულის, ფასი 5 კპ., 2) „ლექსები“ კ. რამიშვილის, ფ. 10 კ., 3) ზეჟიმი აშრი ბაჯიანი კომედია რამიშვილის, ფასი 25 კ. და სხვანიც. რომელთაც ჩვენ აქ არ ვისახელებთ, საქმის დასამტკიცებლად ეს სამი წიგნის დასახელებაც კმარა.

ეს რომ იმერეთში დაებეჭდა ვისმეს, მისზედ არის ვიტყვით, მაგრამ რაკი ეს მოხდა ამ ძირეულ ტერიტიათა ქვეყანაში, ამიტომ ეს აქ ასეთის სასიხარულოს კილოთ აღენიშნეთ, ვინაიდგან როგორც გადმოგვცა თვით იოსებ ყაჭეიშვილმა, მას ნატვრა აქვს, რომ არამც თუ მარტოდ სხვის ნაწერები ბეჭდოს, სხვების საფასით, არამედ სურვილი აქვს, რომ თვითც გამოსცეს სხვა და სხვა დროს წერილი, სახალხო წიგნები და მით აქ ადგილობრივ, ქართველებში ხელი შეუწყოს წიგნების გავრცელების საქმეს. ეს არის ჩვენთვის სანატრი და ამიტომაც ამ ახალ სტამბას უსურვებთ წელში გამაგრებას და პატარა სტანოკიდამ დიდს მაშინაზედ გადასვლას, რათა იოსებ ყაჭეიშვილის შნოთი და ცდით ხაშურშიც გაისმას ქართული წიგნების ბეჭდვის მანქანის გუგუნი. ეს სტამბა გახსნეს 1912 წ.

ხონის მექტამბე ალექსანდრე თეოდორეს მე
მაჭარაძე

ხონი ძველად არის დაარსებული. მისი ქალაქათ გადაკეთება ეკუთვნის 813 წ. იმავე დროს, ეს ხონი გაუმშვენებია აფხაზეთის მთაფარს თეოდოსე პირველს. ამ თეოდოსეს

მეუღლე იყო აშოტ კურატპალატის ქალი. „ქართლის ცხოვრებაში“ ეს თეოდოსე საკმარისად არის აწერილი. ხონის დარქმევას ისტორიაც ასეთი გახლავს: მერვე საუკუნის დასასრულს, ისლამის მადიარებელნი ებრძოდნენ ლაზებს, მაშინ ლაზება და აფხაზები ერთ სამეფოს შეადგენდა. ასევე ამათი მტერი ბიზანტიელთაც ებრძოდა, ამიტომაც ლაზებში, აფხაზებში და ბიზანტიელთა პირი შეკრეს, შეებრძოდნენ და მტერი დაამარცხეს, განდევნეს.

მტრის გაძევების შემდეგ ქალაქ ხონს გააყეთეს კარგი ეკლესია წმ. სტეფანეს სახელზედ და ამიტომ ამ ქალაქსაც ბერძნულად უწოდეს „ჰონო გურისი“, შემდეგ, ანუ მეცხრე საუკუნეში, ამ ბერძნულის სიტყვიდამ გადაკეთდა და დაერქვა ხონი. ასეთია მოკლე ისტორია ხონის ქალაქის დაარსებისა.

ასეთ უძველეს ქალაქში 1889 წ. პატარა სტამბა გახსნა ალექსანდრე მაქარაძემ, ხონელმა მკვიდმა, მასწავლებელმა, ამ სტამბამ თავის ნაყოფი გამოიღო, მარჯალია იგი პატარა სტამბა არის, მაგრამ მან გამოაზარდა სტამბაში ისეთი შეგირდები მესტამბეთ, როგორც არის დღეს ბათუმის მესტამბე ნიკო ხეინგია და სხვა ასეთნიც. სტამბა დღესაც ერთობ მცირეა, დღეს კი ღირსია ეს ქალაქი, რომ აქ უკეთესი სტამბა იყოს, ვინაიდან ხონის ერს დიდი მასრა აქვს და ამას გარდა ქალაქიც ფართოა, აქ არის საოსტატო სემინარია, სახელოსნო სკოლა, კოალიკური გინაზია და სხვაც ბევრი ასეთ საზოგადო დაწესებულებანი. აქ კარგი, ფართო სტამბეც იმუშავებს. ამიტომ ვუსურვებთ ხონის სტამბას გაფართოებას.

ფოთის სტამბა და ლავრენტი ტულუში

ლავრენტი ტულუში გურული გახლავს, გაიზარდა ბათუმს, სასტამბო ხელობა ალ. მახარაძის სტამბაში შეისწავლა. დროს მიხწეული ხელოსანი თვით ამ მესტამბე ალექსანდრეს

დაესიძა, მათი დაი აღათი ნიკოლოზის ასული შეირა-
კლად. ამის შემდეგ ლაფრენტის ცხოვრების საქმე გაო-
კეცდა, ამას მოჰყვა მეცადინეობა და ამ შეერთებულის მე-
ცადინეობით მათი დასკვნა ფოთში სტამბის გახსნის საქმე გა-
ხადა, ესეთი საქმე მაშინ ძნელი იყო, ჯერ სტამბის მოწყო-
ბა და მერე ნება-რთვის აღება, მაგრამ არა, ახალგაზრდა
ლაფრენტი ამას არ შეუშინდა მით უფრო, რადგანაც გვერდს
უღვა ისეთი ამხანაგი მეუღლე, რომელსაც ცოტად თუ
ბევრად სტამბის საქმის შეგნებაც აქვნდა, ასე რომ ერთის
მხრით ესეც ამოუდგებოდა გვერდში მის საქმიანობას, ესეც
შეუწყობდა ხელს სტამბის აღორძინების საქმეში. მეორე: ამით
ახალისებდათ ის გარემოებაც, რომ იმ დრომდე ფოთში, ამ
ნავთ-საყუდარ ქალაქში სტამბა არ არსებობდა.

ამ ორმა გარემოებამ წაახალისა და გაამხნევა ლაფრენ-
ტი ტულუში, ამით მან ფოთში სტამბა გახსნა და მით სასტამ-
ბო საქმეთა ისტორიაში დაიკავა ამის პროგრესიული სახელ-
წოდება, რომ ფოთში პირველად მან გახსნა სტამბა, პირვე-
ლად ამან შედგა აქ სტამბით ფები, რასაც აქვს მეტად კად-
ნიერი მნიშვნელობა ჩვენის ტომის გაღვიძების, განახლების
და აღორძინების ისტორიაში. ასეთ საქმე არის თითქმის მსო-
ფლიოც, ვინაიდან ყოველივე ბეჭდვის სიტყვით ახლდება
და ვითარდება, ამას გარეშე, ჩვენთვის, ქართველებისთვის,
ლაფრენტი ტულუშის სტამბას აქვს კერძოებითი მნიშვნელო-
ბა და ხასიათიც, ვინაიდან მან რამდენათაც თვისი სტამ-
ბა უცხო ტომთა ენათა ასოების საბეჭდათ მოაწყო, მათ ზღ-
უმეტესად თავის საგვარტომო ასოებსაც დაუთმო ადგილი,
სტამბას ერთის მხრით ქართული სახელოვნების სახიერება
გამოაქვეყნ-გამოაშუქარა. ეს შემდეგ მან საქმიანად დაამტკი-
ცა, როცა მან თვის სტამბაში ქართული წიგნების გამოცე-
მაც დაიწყო და მასთან თითონაც მოჰკიდა ხელი გამომცემ-
ლობას და ბეჭდა სხვა და სხვა კი წიგნები.

წიგნის გამომცემლობას ამან დიდის ხალისით მოჰკიდა

ხელი, ამას გარეშე, სტამბაში ქართულ წიგნების გამოცემას ისეთი იდგილი დაუთმეთ, რაის საშუალებით მის სტამბაში გამოიცენ ისეთ უძველეს დროის წიგნებიც, როგორიც არის დორეთის ცხოვრება VI საუკუნისა და „კიბე ცად მყვანი“ ანუ „კლემაქსია“ ფერემ სირინისა, XI საუკ. ქართულ თარგმანი. და ქადაგებანის I ტ. ეპისკოპოს ლეონიდისა. ამათ წიგნებს გარდა სხვაც გამოიცენ აქ საყურადღებო წიგნები და ეხლაც იბეჭდება ამ სტამბაში ქართული წიგნები. თვით ლავრენტის კი თავის გამომცემლობის საქმე ვერ წაუვიდა კარგად, ესე იგი ისე წაუვიდა, როგორც ქართველებში არის დაყენებული, რომ გამომცემელი წიგნს გამოსცემს, ფულს დახარჯავს, მაგრამ აღებით კი ვერას აიღებს. წიგნებს თუ არავის მისცემს გასაყიდათ, მაშინ ეს წიგნები შინ დაულპება, თუ ვინმემ წაიღო, ის გაპყიდის და პატრონს არას მისცემს, გამომცემელი იზარალებს, ასე არის ჩვენი საქმე დაყენებული და ყველა ჩვენ გამომცემლები ვალებში ვიხრჩობით. წიგნების ფულს მეწიგნე გამსყიდენი სკამენ და გამომცემლები კი ვალიანობის ცეცხლში სცვივიან. პირველ დაწყებითვე ასე მოექცნენ ლავრენტი ტუყუშს და ამიტომ ამან დროებით გამომცემლობა შეაჩერა. ამის შეჩერება დროებით გახლავსთ.

იგი საზოგადო იდეების, ანუ აზროვნების მოქალაქე არის, იმავე თავიდგანვე ყოველთვის ქართულ საზოგადო საქმეებს პარტიის ცემით უმზერდა და უმზერს კიდევაც, ისეთივე არის მათი მეუღლე. მათ 1905—06 წლებს განიცადეს ბევრნაირი ვაება და ზარალი, ბევრნაირი ვიწროება და შეწუხება, მაგრამ რაც შეეხება თვის რწმენისაგან შორს გადგომა, გადრეკა, მოცილება და თვის რწმენათა უარყოფა და გმობა ეს ისე როგორც ბევრში მოხდა და ხდება კიდევც, მათში არ მომხდარა. მთელი ფოთი იტყვის ამათ ღირსების შესახებ ხისწორით. უმტერო არავინ არის, ამათაც ეყოლებათ მტერი, მაგრამ ეს მტერი იქმნება სხვათა ბოროტებით გაჩენილი და არა მათის რაზე საქმიანობისაგან გამოწვეული.

ამაზედ ჩვენ აქ მიტომ ვილაპარაკეთ, რადგანაც მისი მტრობა გაზვიადებული მოგონება კი არ არის, არამედ ნამდვილი ამბავი, მეორე: იგი აღსანიშნავი არის იმ მხრითაც, რომ ამ მტრობამ მის სტამბის წარმატებასა და არსებობაზედაც დიდი გავლენა იქონია, იგი მეტად ცუდათ შეუფერხა, დიდი განსაცდელი მიაყენა, ეს განსაცდელი გარემოცულია ქართული საქმეების მაზარალებლობის პირობებითაც. ნამეტანის შურით. მაინც ქართველები ამით ვარა ქებულა.

ფოთში სტამბის გახსნამ დიდი გავლენა იქონია ნაქეტურ მეგრელებში პირველად განისჯა ქართული ასოგებით საქორწილო ბარათების ბეჭდვა, ასევე მიცვალებულთა დასაფლავების განცხადებათა ბეჭდვა და მრავალიც სხვა ასეთი, ამამებზედ უმთავრესად კი პატარ-პატარა წიგნაკების ბეჭდვაც, რასაც მეტად დიდი მნიშვნელობა აქვდა ადგილობრივ. ასეთ შრომასა და ამავს გარდა ესევე სტამბა სწორ-თნიდა სხვა და სხვა შეგირდებს, როგორც მეგრელებს, ისევე გურულებს და მათ ასწავლიდა სისტამბო ხელობას, ლავრენტის შრომად უნდა აღანიშნოს ისიც, რომ მან ზუგდიდში პირველად გახსნა პატარა ქართული სტამბა, სადაც ბეჭდვითი სიტყვამ პირველად შეანათა იქ, ეს მაგალითი შუაგულ საბეგრელოში და ისიც აშორდიას ხანაში სანაქებო არის და დაუფასებელი.

მეგრელებმა აქ ნახეს სტამბა და მასში მოწყობილ-მოთავსებული ქართული წიგნების ბეჭდვა. ასე თუ ისე, ლავრენტი ტულუშის მოღვაწეობას აქვს ორნაირი მნიშვნელობა, პირველი საზოგადოებრივი, პრაქტიკული და მეორე ნაციონალურ პროგრესიული, რადგანაც ამის სტამბა მთელ ფოთის, ზუგდიდის და სხვათა მეგრელთა მიდამოებში ქართული წიგნების გავრცელებას ხელს უწყობდა, ამასთან რასაკვირველია სხვა და სხვა საგანთა ცოდნა და განვითარებაც იფინებოდა. ლავრენტი როგორიც იყო წინედ, ახალგაზღვრაში, იგი ღღესაც ისევე გახლავს, ღღესაც იმავე სასტამბო საქმეთა

სიუვარულით, საზოგადოებრივი საქმეთა ინტერესებით, როგორც წინედ იყო, დღესაც იმავე სახით ემსახურებიან ყოველივეს და ნამეტურ სამშობლო ქვეყნის, ერის და მწერლობის აღორძინებას.

პირნათლად უნდა ითქვას, რომ ფოთში სხვა ტომის კაცს გაეხსნა სტამბა და იგი რაკ გინდ მდიდარის მოწყობილებით ყოფილიყოს მოწყობილი, იგი იმ მნიშვნელობას სულ არ იქონიებდა ქართული ენის დაფარვა პატრონობის და წიგნების გავრცელებაში, როგორც იქონია ლ. ტულუშის სტამბა და საერთოდ თვით ლავ. ტულუშის შრომაც. ამ სტამბის არსებობამ არამც თუ მარტოდ ხელი შეუწყო ქართული წიგნების გავრცელების საქმეს მეგრელებში, არამედ ფოთში მწიგნობარი ქართველთა კაცის სტამბა, აქ ქართული ასოების გაშეფება და ბეჭდვა იყო პირდაპირი საწინააღმდეგო ძალა, თავზარ დსაცემი ცული იმ წინააღმდეგ პირების, რომელნიც ამტკიცებდნენ, რომ მეგრელები ქართველები არ არიან, ქართულ ენას მეგრულთან არავითარი ნათესაური კავშირი არა აქვსო, ამიტომ მეგრული ანბანიც კი შეადგინეს, მის გამო მეგრული დედა ენაც დაბეჭდეს. ასეთ პირებს ზოგნი კალმით ებრძოდნენ, ლავ. ტულუშის სტამბა თავის თავად საქმით ებრძოდა, ესე რგი ქართული ასოების გაშეფებით, წიგნების ბეჭდვით და სხვანი.

ფოთის მეორე სტამბა. ფოთში ლ. ტულუშის სტამბაში სწავლობდა აბიბო ვადაჩკორია, სტამბის ხელობა შეისწავლა, მერე თავის ოსტატსაგან გავიდა და სხვათა ჩაგონებით ფოთში მეორე სტამბა გახსნა. ეს იყო მისგან ჯიბრით და მტრობით გამართული. მტრობით გამართულ საქმეს მაინც არ მიეცა მომალე და სტამბა უსაქმოთ იყო. ეს ასეც იქმნებოდა, ვინაიდან ფოთში ერთი სტამბაც კმარა.

ერთ დროს ვადაჩკორიამ შე დამავალა შემდეგი: აქ, ფოთში საქმე არა მაქვს, ჩემი ნაოსტატარის ჯიბრში ჩადგობაც შეჩილება. ეგება იცოდე სადმე რაჟე ქალაქი, რომ იქ

სტამბა საკირო იყოს? მე ჩენს სტამბას იქ გადავიტან. მე ცნობები შევკრიბე და მერე ურჩიე, რომ ქ. ართვინში გადასულიყო და სტამბა იქ გაეხსნა. ეს მან იშორავეა მერე ბორჯოში ურჩიე, 1905 წ. მართლაც ბორჯოში გადმოიტანა სტამბა და გახსნა. ბორჯოში მის სტამბას დიდი მომავალი ელოდა.

1905 წ. ლავრენტი ტულუშის სტამბა დროებით შეჩერდა. ამათ ისარგებლა ა. ვადაკორიამ და თავის სტამბა 1906 წ. ისევ ფოთს გადაიტანა. ბორჯოს მას კაი საქმის მომავალი ელოდა.

ნიკო იაკობის ქე ხვინგია

(მოკლე ანუხსვა)

ნიკო ხვინგია ხონელი ვახლავსთ, იგი დაიბადა 1887 წ სწავლა მიიღო იმავ ქალაქის ორ კლასიან სასწავლებელში. მერე იქვე, მაქარაძეს მიერ გახსნილ პატარა სტამბაში შევიდა. მოწაფედ და სასტამბო ხელოსნობა შეისწავლა. 1893 წლებს მე ქართულის წიგნებით ვიყავ ხონს, ამ დროს გავიცან პატარა ნიკო, სტამბის მოწაფე. ჩემი გაცნობა მას დიდთ ესიამოვნა, ტანზედ რომ შემომხედა, არც სჯეროდა, რომ მე ვიყავ ის, ვისაც იგი ფიქრობდა.

ნიკომ ჩემს წინ ფიანდაზად გაშალა თავის სული და გული. ახალგაზრდა ბავშვს მეტის მეტი მამულისწილური სიყვარული შეემცნა. ჩვენს კოსმოპოლიტიურ ხანაში, ამაზედ მე დიდად გავცეკრდი. მერე ჩემი წიგნების გასაღებას ხელი მოჰკიდა და ერთი დღის განმავლობაში მთელი ჩემი წიგნები ხონის ვაქართა მოწაფეებში დაფანტა. ამას გარდა შემომპირდა, რომ დღეის შემდეგ, მე თქვენს ერთგულ შეილად მიგულისებ, ახალ-ახალი წიგნები მიგზავნეთ, მე გავასაღებ აქ, არაფერს დაგიკარგავთო.

ამისმა მხნეობამ მე დიდად გამახარეს. გამახარი მით უფ-

რო, რადგანაც ნიკოში მე დავინახე ქართული მწერლობისაგან განხორციელებული მსახურება, მასში დიდი მიღრეკილება თვით ცნობიერების შესახებ. თავის შეძლების დავიარად იგი კითხვებს შაძლევდა ჩვენის ტომის შემცირების შესახებ, ნამეტურ ქართველ მაჰმადიანთა შესახებ, ქართველ კათოლიკეებზედ, ქართველ გრიგორიანეზზედ და ქართველ ებრაელებზედაც კი. უმთავრესად კი იგი გატაცებული იყო ქართველ მაჰმადიანთ გარდმოცემისაგან.

1890 წლებს შემდეგ, მე განუწყვეტელი კავშირი მქონდა გონიერს ნიკოსთან. ამ განმავლობაში იგი თავის მხიარულის და მოცინარის სახით დავაუკაცლა კიდევ, მე მას ხშირად ველარ ვხედავდი, მაგრამ მიწერ-მოწერა კი ყოველთვის მქონდა მასთან და წიგნების გზავნა. 1900 წლებს მე განვაახლე შავშეთისაკენ მგზავრობა, გავიარე ბათუმში და ჩემი პატარა ცქრიალა, კოჩალი ნიკო ბათუმში ვნახე. ამაზედ მე დღით გავცვირდი.

ნიკო, აქ რა გინდა ეკითხე. მან თავისებურის ცოცხალის სახით უმწიკვლო გულით მომიგო—აქ ბატონო სტამბაში ვმუშავობ. ეს ამბავი მე დიდათ პესიამოვნა. ჩვენ ლაპარაკი დავიწყეთ. მერე მან ქართველ მაჰმადიანთ გაცნობა მთხოვა. მეც გავაცან მას ზოგიერთ ქართველ მაჰმადიანები.

ნიკოს ეს დიდათ ესიამოვნა. ქართული წიგნების გამო დამპირდა, რომ ბათუმში მე დიდათ დავეხმარები თქვენი წიგნების გასაღების საქმესო, ნამეტურ ვეცდები, რომ ქართველ მაჰმადიანებს დაუახლოვდე და მათში წიგნები გავავრცელოვო. მე მადლობა უთხარ და ბათუმიდამ შავშეთში წავეღო. შავშეთში მგზავრობის შემდეგ, ბათუმში ჩამოვიარე და ნიკო კიდევ ვნახე, ამას ყურადღება ბათუმში დიდათ მიეზიდნა ქართველ კათოლიკეთაგან კარგი ეკლესიის აღგების საქმეს და ახლა ქართველ კათოლიკეებზედ დამიწყო საუბარი.

ნიკოს საუბარი ყოველთვის ამ ერთა ნაციონალურად გათვითცნობიერებისაკენ ტრიალებდა. ქართველ კათოლიკეებ-

ზედ მას ბევრი რამ უამბე, მასთან მას უკვე წაკითხული ჰქონოდა ჩემ მიერ ნაბეჭდი წიგნები ქართველ კათოლიკეთ შესახებ. გულ დაწყევტილი იყო პატრი ნიკოლას და სოლომონ ლეონიძის ამბებზედ. მე ბათუმიდან წამოველ თფილისს, მას შემდეგ ნიკო მე აღარ მინახავს. ვნახე 1905 წ. ვისაგანაც ბევრი რამ ცნობები შევიტყუე იმ ქარიშხალის შესახებ რაც კი ჩვენს სამშობლო ქვეყანას თავს დაჰკროდა. მერე ჩვენ შორის მიწერ-მოწერა გაწყდა. გარემოება ისეთი გახდა რომ ერთმანერთი აღარავის ახსოვდათ.

1910 წ. მე წაველ ბათუმს, აქ ნიკო ვნახე და ჩემდა სისიხარულოდ, რა ვნახე, რაც მენატრებოდა სულით და გულთ, რაც ჩემს სიხარულს შეადგენდა, ჩემს დავაყვაცებულს ნიკოს ბათუმში სტამბა შეიძინა. სტამბაში ამხანაგად სტამბის ხელოსანი ვახტანგ ჩანტლაძე შეეყვანა. ამ გარემოებამ მე დიდათ გამაყვირვა, თითქმის სახტად დავრჩი, მაგრამ როცა ნიკოს დაველაპარაკე და მასში დავინახე სრულიად სხვა, ახალი მხნეობის სურათები და დაუცხრომლად შრომის მოყვარეობა, მაშინ კი ჩემთვის უცხო აღარა იყო რა.

ესთქვი: რო კაცის მხნეობა, ცდა, დაუშრომელი ენერგია და დაუშრეტელი ხალისი უეჭველია ყოველთვის შესძლებს და თავის საწადელს მიაღწევს, რაც მეცნიერულად არის შესწავლილი. სტამბის საქმიანობით ნიკომ თავის ახალგაზღობის ნიჭი გაშალა, თავის ენერგია გამოიჩინა და სტამბის საქმე ფეხზე დააყენა, რაც მასთან ქართველ მუშებში ბევრისთვის არ იყო სასიამოვნო. ამ დროთა განმავლობაში, მხნე და ენერგიული ნიკო სხვაფრივთაც დაწინაურდა და მან წინანდებურად ხელში ქართული კალამიც აიღო.

იგი ჯერეთ ხონში იყო, რომ თფილისის ქართულ გაზეთებს ახალგაზრდა ნიკო წერილებს უგზავნიდა, რასაც რედაქციები ყოველთვის სიამოვნებით ბეჭდავდნენ. ბათუმში მან უკუაუესი ნიჭი და შნო გამოიჩინა კალმის ხმარებაში და ბო-

ლოს გახდა ერთგული მუშაკი ბათუმის ქართული გაზეთების. კალმის ხმარების და შრომის გარდა ისიც კი, რომ ბათუმში ქართული გაზეთის გამოცემის საქმეც სულ ამ ნიკოს მხნეობა იყო და წადილი. ამისთვის მას ისეთი ცდა და შრომა მიუძღვის, რასაც ფასი არა აქვს. მაინც აქაც კოჩალი, მხნე მშრომელი მისწვდა თავის საწადელს და ბათუმში ელირსა ქართული გაზეთის გამოცემის დანახვას. ამ საქმით იგი ისე გამხნევდა, ისე გაიშალა წელში და ისეთის მაშულისშვილობით აღფრთოვანდა, რომ მალე მასში გაიშალა ენერგია და სიყვარული კალმით შრომის და მეცადინეობის ამავე ბათუმის გაზეთებში.

ჩვენი ლაპარაკი რომ ამ მშრომელის შესახებ მართალი გახლავსთ, ამას დაისაბუთებს ბათუმის ქართული გაზეთის რედაქტორი და მთელი რედაქცია. ყოველ სასიკეთო მხარეს გარეშე ნიკო ხეინგი გახლავსთ კარგად მომზადებული მესტაბზე, თავის ხელობის საქმე კარგად აქვს შესწავლილი, ამის გარეშე სტამბის მუშათა სულიერ მხარეებსაც კარგად იცნობს და იგი მათ ინტერესებს ფეხდაფეხ მისდევს და ყოველივე მათს ვალდებულებას ასრულებს თავის შეძლების და გვირად. დღეს ჩვენში თუ სადმე ერთი და ორი მესტაბზე გამოსჩნდება თავის სახელოსნოს შრომის ენერგიით და ქართულის მაშულისშვილობით, იქ მათ რიცხვს არც ნიკო იაკობის ძე ხეინგა მოაკლდება.

რე

იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვი

იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვი თფილისის გუბერნიის, თფილისისავე უეზდის, სოფ. მარტყუფის მცხოვრებთაგანი გახლავსთ. მამა ამათი დეკანოზი, ალექსანდრე, კარგა ხანს მსახურობდა თფილისის კადეტის კორპუსის მღვდლად. იგი იყო თავის დროის კვალად წამოსადეგი მღვდელი. კარგი რიხიანის სახის, მაღალის ტანის და მასთან კი შესახედა-

ვიც. ყოველივე ამასთან იყო მახვილ გონიერი და მასთან თავისებურის, ორგინალური ხასიათის მოძღვარი.

იაკობმა ჯერეთ თფილისის სასულიერო სასწავლებელში მიიღო სწავლა და მის მერე სემენარია დაამთავრა. სემენარიაში სწავლის დროს, იგი იყო თავდაპირილი მოწაფე, სწავლაში მეტად მუყ:იათი და მასთან საქვეყნო წიგნებსაც კითხულობდა, მაგრამ მეტად ოსტატურად, ჩუმაღ და არა ისე, როგორც ეს მაშინდელ სემენარიის ზოგიერთ შეგირდებმა იცოდნენ. იაკობმა თავის ოსტატობით სწავლა ისე გაათავა, რომ იგი ერთხელ კ არ ყოფილა გამგეობისაგან შცნიშნული, იგი ყოველთვის პირველი შეგირდიც იყო სემინარიაში.

სემენარიის სწავლის გათაფების შემდეგ იგი რუსეთში გიახლათ, სწავლობდა პეტერბურგში. იქაც იგი ყოველთვის თავ-დაპერილ სტუდენტათ ირიცხებოდა, მისი სახელოვნება არც მაშინ განისმოდა, მის შესხებ ჩვენ სრულებით არაფერი ეცოდით. ბოლოს კი გამოჩნდა ისიც, რომ იქაც იაშა ისეთივე კოჩალი შეგირდი ყოფილა და კარგი მოსწავლე, როგორც სემენარიაში სწავლის დროს. სწავლის უმაღვე 1885 წ. იგი სამშობლოში დაბრუნდა. რუსეთში სწავლის დროს, იგი დიდი მეცადინე იყო და მასთან ფრთხილი, ამიტომაც მან ჩინებულათ დაამთავრა სწავლა. იაკობი საკმარისად მომზადებულ პირად აღმოსჩნდა და მასთან ქართულ მწერლობასთანაც იმოღენად დაახლოვებულად, რომ თვით ქართულად კალმის ხმარებაც თავისუფლად შესძლებოდა. იგი სამამად დაუახლოვდა იმ დროის ერთად ერთ ქართულ გაზეთ „ივერიას“. მაშინ ეს გაზეთი ისეთის ფრთხილი კაცის გამოცემა გახლდათ, რომ იქ იაკობი ფებს ვერ შესდგამდა თუ რგი საკმარისად მომზადებული არ ყოფილიყოს.

იაკობის საქართველოში ჩამოსვლა ეკუთვნის 1889 წ. ასე რომ 1890 წლამდე, იგი უკვე მთელ საქართველოში კალმით სახელოვნებდა. იგი გაზ. „ივერია“-ში სწერდა მეც-

ნიერულ ფელეტონებს, სახელდობრ „უცხოთა შორის“ სა-
დაც მკაფიოდ და მარტივად ჰკინძავდა გეროპის მეცნიერთა
უკანასკნელ მეცნიერულ თქმულებას და სამეცნიერო აზრს.
ამ წერილებს იმ დროის ქართველი საზოგადოება დიდის ხე-
ლისით კითხულობდა. ესეთი წერილები დღესაც კი გამოდ-
გება საკითხავად.

ასეთ ფელეტონებს გარდა იაკობი-სწერდა გაზეთისთვის
სხვა და სხვა შინაარსის წერილებს, მეთაურებს, ბიოგრაფიულ
წერილებს, მოგონებას, ჩვენ მოღვაწეთა შესახებ, ერთის სი-
ტყვით ყველაფერს და ყველა სიგნის შესახებ, რაც კი ეურ-
ნალისტს შეჰქუფერის და მოეთხოვება. იაკობი თავის სამწერ-
ლო შრომით კარგად ცნობილ იქმნა ილია ქავჭავაძის წინა-
შეც. ილ. ქავჭავაძემ იაკობი დაინახა სამწერლო შრომის გა-
ნუსაზღვრელი მოყვარეობა და მასთან ყველა საქმეში სიფრთ-
ხილე და თავდარიგი. იაკობის ეს ღირსება არც სხვებისთვის
იყო დაფარული.

ასე ცნობიერება იაკობსაც რასაკვირველია დიდს ნდო-
ბას უკეთებდა მთელს ქართველობის წინაშე. ამ დროს წერ.
კითხ. სამართელოში საქირო იყო მდივანი. ამ თანამდებო-
ბის ღირსეულ პირად იაკობი დაინახეს. იაკობი მალე ჩაება
ამ საზოგადოების უღელშიაც. აქაც მან გამოიჩინა თავის
ენერგიული შრო და იმსახურა სინიდიისიერად და იმავე დროს
მან თავის კალმის ხმარებაც არ დასტოვა და გაზ. „ივერიას“
ემსახურებოდა.

წერა-კითხვის სამართელოდამ იგი გადავიდა ა.ფ. გუ-
ბერნიი თავად-აზნაურთა ბანკში სამსახურისთვის. აქაც მან
გამოიჩინა თავის სინიდიისიერი შრომა, მართალი სამსახური,
საქმის სისწორე, კარგად წარმოება და სანაქებო შრომა.
ამის ასეთი ქეშმარიტი ღირსება სამაგალითო იყო ილია ქავ-
ჭავაძისათვის. ამიტომაც იაკობ მანსვეტოვი გადაყვანილ იქმ-
ნა ბაქოს, ბანკის განყოფილებაში გამგეთ. აქაც იაკობმა გა-
მოიჩინა თავისებური ენერგია, სამაგალითო სიმართლე თანა-

შდებობის აღსრულების დროს, რაც სამაგალითო იყო ყველასთვის და ნამეტურ ბანკის გამგეობის წინაშე, ასეთ ღირსებამ იაკობს დიდი პატივისცემის სახელი მოეხვეჭა და პატივისცემა ყველასაგან. ბაქოში იგი ბანკის საქმეებს აწარმოებდა ჩინებულად და სამაგალითოდ, შემდეგ იგი ბანკის სასახურიდამ ნავთის სამრეწველო ნაწილში გადავიდა. დღეს ამ წარმოების გარშემო ტრიალებს.

იაკობ ალექსანდრეს ძე ქართველი ერის წინაშე ვალგადახდილია ბევრნაირის შრომის ამავით, როგორც კალმით, ისევე წერ. კითხ. საზ. სამ. ჩინებულის სამსახურით და ამათხედ უპირატესი საქმე გახლავსთ შემდეგი სამაგალითო გარემოება, რომელსაც აქვს მეტად დიდი, ფართო მნიშვნელობა და კარგი ისტორია, ამჟამად მთელი წიგნი დაიწერება და არა ეს პატარა წერილი, ხოლო ამ ჯერედ ჩვენ ეს ვიკმაროთ დროებით. მაშ მოჰყლედ მოგახსენებთ.

იაკობ მანსვეტოვი თავის ყმაწვილ კაცობიდან იყო ერთგული წევრი თავის სამშობლოსი და ქართველი ერის, რაც მან არა ერთხელ ეს კალმითაც დაამტკიცა. მას კარგად აქვდა შეგნებული ქართული მწიგნობრობის სილატაკე და სასტამბო საქმეთა სიღუბჰირე, იგი ქართულ მწერლობასთან ჯერედ ისევ ახლოს იდგა, რომ მან შეიძინა თავის საკუთრებათ სტ. მელიქიშვილისეული ქართული სტამბა და დაიწყო სტამბით მოკმედება

მიზანი სტამბის შეძენის იყო უმთავრესად ის გარემოება, რომ მით იაკობს სასახელოდ უნდა გაეწია ქართული მწიგნობრობისათვის და მართლაც მან ასეთისავე საქმიანობით დაიწყო სტამბის მართვა-გამგეო, ეს მე თვით ვიცი, ვინაიდან სტამბაში მეც ვბეჭდე ქართული წიგნები, ამ დროს, მე დაფრწუნდი იმ მცნებაზედ, რომ იაკობს სტამბა შეეძინა პირდაპირ ქართული მწიგნობრობის სასარგებლოდ და ქართველი ერის ინტერესების სამსახურად. ეს ასე გახლდათ და ამის ასობუთებს შემდეგი გარემოებაც:

სწორედ ამ დროს, თფილისში დაარსდა „ქართველ წიგნების გამომცემელ ამხანაგობა“ რომელსაც აქვნდა მიზანი ქართული წიგნების მრავლად ბეჭდვის, ქართული მწიგნობრობის აღორძინების და აღდგენის მის, რაც მხანამდის ქართველებში ეს არ იყო. ასეთი საზოგადოება დაარსდა პაიე-ბით. პაი და ფული ამხანაგობას ვერას უზამდა, რგინი წიგნების გამოცემას სულ ვერ დაიწყებდნენ, რომ მათ თავიანთის კარგი, მოხდენილი სტამბა არა ჰქონოდათ. ეს გარემოება ყველამ იცოდა, ვისაც კი ჩვენს მწერლობასთან დაახლოებული კავშირი აქვნდა.

ამიტომაც იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვმა ხსენებულ საზოგადოებას ეს სიძნელეც ააცილა თავიდან და თავის საკუთარი სტამბა წმინდა საქმეს ძღვნაუ მიართვა, თავის წილად მთელი სტამბა შეიტანა პაეების ნაცვლად და ამ გვარად, ახალი, ნორჩი შეუძლო ამხანაგობა გახადა კარგი სტამბის, ანუ შეძლების პატრონად. იაკობის საქმე ქართველთა ცხოვრებაში იყო პირველი მაგალითი, პირველი სამაგალითო საქმე. ამხანაგობა ამით ფეხზედ დადგა. წელში გაიმართა.

სტამბის საქმე მალე მოაწყეს, მიზანს განხორციელება დაუწყეს და მალე დაგვირგვინდა იაკობის აზრიც და დაიწყეს მშვენიერი ქართული წიგნების ბეჭდვა. კარგი წიგნების ბეჭდვით მათ მალე აღბეჭდეს ნავალი და იაკობსაც. შეუსრულდა თავისი ნატვრა, რომ მისგან ბოძებული სტამბა მოიხმარეს კეთილათ და სამშობლო ქვეყნის ერის და მწერლობის აღორძინებისათვის მოქარგეს თვისი მუშაკობა.

ამ კეთილ დაწყობილებას და სტამბის მოქმედების მიმდინარეობას ვრცელი საინტერესო ისტორია აქვს, რკი შეკავშირებულია ქართული მწერლობის ისტორიასთან, როცა კი დაიწერება ქართული მწერლობის ისტორია, იქ ნათლად გამოჩნდება ამ სტამბის მოქმედების ნაყოფი და მისი ისტორია და ამავე ისტორიასთან დაკავშირებულ იქმნება იაკობ ალიქსანდრეს ძე მანსვეტოვის ის ამბავი და მამულის შეილუ-

რი საქციელი და მოქმედება, რაც მან თავის ახალგაზდობის დროს ქართულ მწერლობას და ქართველ ერს გაუწია და არ-გუნა მას წილად.

მორიდებით გაგახსენებთ ბატონო იაკობ ალექსანდრეს ძევ, რომ ქართველებში ასეთის საქმიანობით თქვენ პირველი მაგალითი ბრძანდებით. დავსძენთ აქ კიდევ შემდეგს: თუმცა იაკობ ალექსანდრეს ძე თავის საქმეების გაშო ქართულ მწერლობას კალმით შრომას განშორდა, ხოლო მას ქართული საზოგადო საქმისადმი პატივისცემა და თადაგძნობა კი არ დავიწყებია, როგორც გულ-შემატკივარი ჰამულის შვილი ყველა ჩვენს საზოგადო საქმეთა ჰიმდინარეობას პატივით ეპყრობა, ასევე მხურვალედ აღდევნებს თვალ-ყურს ქართველთ ერის განაღლებას, მწიგნობრობის აღორძინებას და თვით ქართველ მაჰმადიანთა განღვიძების ნატვრასაც. მათის დახმარებით ქართველ მაჰმადიანთ შესახებ მე დავდექდე ორნაირი წიგნი.

იაკობი დღეს 50 წლებს მიღწეულია და მას საღათ აქვს შერჩენილი თავის სამშობლო ქვეყნის და ერის სიყვარული შეუწყველად. იმედია იგი შემდეგისთვისაც ასევე დაშთება. რაც იაკობს ვიცობთ, მას შემდეგ 30 წელია გასული, ამ ხნის განმავლობაში იგი ზღვას გზა-კვალ მიმართულება და აზრთ უცვლელი რაც საქებია ჩვენ გათახსირებულ დროში.

დიახ, იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვის მიერ ბოძებულ სტამბას მდიდარი ისტორია აქვს. და ეს ისტორია დაკავშირებულია იაკობ ალექსანდრეს ძე მანსვეტოვის ბიოგრაფიასთან.

ალექსანდრე გიორგის ძე ჯაბაღარი

ალექსანდრე გიორგის ძე ჯაბაღარს სამაგალითო ბიოგრაფია აქვს, იგი სავსეა სხვა და სხვა ღირსეულის ცნობებით და მასთან სასტამბო საქმეთა შრომით ღმრთისა მსახიობანია ფაქტორია. ჩვენ აქ მართლ მის სასტამბო მოღვაწეობაზედ უნდა ვისაუბროთ, რადგანაც ესეც საკმარისია იმის საბუთად, რომ გიქოლეთ ამ კაცის ენერგიული შრომა და

სიმართლე ქართველის ჯომის და ქართულის მწიგნობრობის, ბექდვის და ქართული სტამბის წარმოების წინაშე.

ალექსანდრე ჯაბადარმა იაკობ მანსვეტოვის მიერ ბოს ძეგული სტამბა კარგად მოაწყო და მოქარგა.

სტამბას რა დანიშნულებაც დაუდო წინ იაკობ მანსვეტოვმა, ქეშმარიტად, მის შესრულებას და განხორციელებასაც ალექსანდრე გიორგის ძე დიდის ხალისით დაადგა, მოკლედ დროის განმავლობაში ალ. ჯაბადარმა ასახელო ქართულ წიგნთ გამომცემლობა და გამოსცა რამდენიმე შესანიშნავი წიგნები ქართველთა წარჩიებულ მწერალთა, ამას გარდა მანვე სტამბის საქმეც ჩინებულად მოაწყო და ამ გარემოებამ მის გამომცემლობასაც ხელი შეუწყო და დააწინაურა.

სტამბის კარგად მოწყობის საქმეში ალ. ჯაბადარს გაუადვილა და შეაძენია გამოსაცემად ჟურნალ „მოამბე“ რომელ ჟურნალიც ალ. ჯაბადარისავე გამომცემლობით თითქმის 8 წელს იბეჭდებოდა და უნდა ითქვას, რომ ეს ჟურნალი ისე კარგად და შინაარსიანად გამოდიოდა, რასაც ლირსებით სხვები სულ ვერ შეედრებიან. „მოამბის“ ასეთი ლირსება მთელის ქართულის საზოგადოების წინაშე ცნობილია კარგად და ამიტომ მაზიდ აქ ჩვენ ბევრს არას ვიტყვით, იმას კი მოვიყვანთ, რომ ჟურნალის გამოცემის საქმეს დიდად უწყობდა ხელს სტამბის არსებობის საქმეც.

ქართული სტამბა მარტოდ „მოამბის“ გამოცემის საძირკველად და სახსრად არ დარჩა, იგივე გახდა უმთავრესი იარაღი იმ სამწერლო გარემოების, რომ ალ. ჯაბადარი გახდა რედაქტორად დლიურის გაზეთ „ცნობის ფურცლის“ რომელ გაზეთის გამოცემაზეც მან ე. გუნიასაგან შეიძინა. რადგანც ამ გაზეთზეც ალ. ჯაბადარის რედაქტორობით იწყო გამოსვლა და მასთან იგი გამოდიოდა საზოგადოთ, ამიტომ აქ მასზედ ვიტყვით ორიოდ სიტყვას, სულ მოკლედ.

ქართულს ენაზედ ბევრი გაზეთი ვერ შეიღრება „ცნ. ფურცელს“ ვერც ლირსებით და ვერც სხვაფრივე, ამას გარ-

და იგი გამოდიოდა ფართოს ზომის, სურათებიანის დამატებით და მასთან ისე იაფადაც, წლით ღირდა 6 მ. და ნოშერი 3 კაპ. რის მაგალითიც ქართველებში არ ყოფილა და რის გაზოცებაზედაც მართლაცა და ალექსანდრე ჯაბადარს მიუძღვის დაუფასებელი შრომა, უანგარო სამსახური, მისის ცდით და გაზეთის გაუმჯობესობით საქმემ იქამდის მიაღწია, რომ ერთ ღროს ამ გაზეთს 12 ათასი ხელის მომწერი ჰყავდა, რაც ქართველებში პირველი მაგალითი იყო.

ალ. ჯაბადარი ყოველს თავის ენერგიულს შრომასთან იგი ღვაწლს დებულობდა ვითაც სომხ საქართველოში მან შემოიღო ცინკოგრაფია და ესეც გახსნა სტამბაში, ესეც მეტად დიდი საქმე იყო და პატივისცემაც მრავალთაგან. ცინკოგრაფიამ ხელი შეუწყო გაზეთის დამატების გამოცემის და გაფრცელების საქმეს. რაც ჩვენში ყველამ ვიცით კარგან. სტამბას სჭირდებოდა ხშირად სხვა და სხვა ზომის ასოები და იმეცადინა მან და სტამბასთან გახსნა ასოების ჩამოსასხმელი ანუ სლავალიტნი. სტამბის სახელოვნება მართლდ ამით არ განისაზღვრა, მისთვის საჭირო იყო საკაზმავე და ესეც მოაწყო, სადაც კეთდებოდა ყველა ქართულ გამოცემანი. ბევრი წიგნის ყდები მეტად ანტიკად და სუფთად.

ალ. ჯაბადარმა სტამბა ისე მოაწყო და ისე გაამდიდრა სასტამბო იარაღებით, რაც აუცილებლად საჭიროა ყველა სტამბაში და რითაც ეს სტამბა თფილისში გახდა პირველ ხარისხის სტამბათ. ასეთ პირველ ხარისხის სტამბა კარგად ეხმარებოდა როგორც „მოამბის“ საქმეს, ისევე გაზ. „ცნობის ფურცლის“ გამოცემას და მასთან სხვათა საქმეებსაც, ზაკაზიკების და ნამეტურ ქართ. წიგ. გამ. ამხანაგობის გამოცემას ხომ ძიძათ და ირალათ მოევლინა და ამ საქმის საშუალებით გაბრწყინდა კარგი ქართული წიგნებისა გამოცემა და მასთან ვრცელი წიგნების ტომების.

ასეთის საქმეებით ალ. ჯაბადარმა ისეთი დავალება დასაძლ, ისეთი ამაგი გაუწია ქართველ ერს, რასაც ფასათ არა

აქვს, იგი დაუფასებელია. ამისი შრომა არის მეტად ძვირფასი და ვალ გადახდილი წინაშე სამშობლო ქვეყნის, ქართველი ერის და მწიგნობრობის. ქეშმარიტება არის ამის მოწამე, რომ ალ. ჯაბადარმა ქართველ ერს სინიდიისიერად ემსახურა მწიგნობრობის მხრით და მისი გამოცემანი და ჟურნალ გაზეთიც ერთობ იაფად ღირდა. ამ ენერგიის კაცს სურათები რუსულს ენაზედაც რომ დაეწყო გამოცემანი იქ მას უთვალავი ხელის მომწერნი ეყოლებოდა და კაი ფულსაც შეიძენდა და ქართველებში კი მან მტრობის მეტი არა შეიძინა რა.

მადლობის მაგიერ ალ. ჯაბადარი და მის სასტამბო მოქმედებას ბევრნი საყვედურებს უთვლიდნენ. მადლობელი არ იყვენ მასზედ, რომ გაზეთსა და ჟურნალს ისე იაფი ფასი აქენდა წლიურად, ამას გარდა ხშირად ბეჭდავდა ვრცელ ტომებს, რის მაგალითიც სხვაგან ჩვენში ეს არსად ყოფილა. მოუხედავად უმადურობის ალ. ჯაბადარი გულს არ იტეხდა, თავის ვალდებულებას სტამბის წინაშე და წიგნების გამოცემის სინიდიისიერად ასრულებდა, როგორც ფართო გაზეთის გამოცემის და ჟურნალის, ისევე მშვენიერ წიგნებსაც ბეჭდავდა. ამ ამხანაგობამ, მისმა სტამბამ და ალ. ჯაბადარმა შექმნა თითქმის ქართული ახალი ხორც-შესხმული წიგნების მწერლობა.

ასე სინიდიისიერად უძღვევოდა ალ. ჯაბადარი როგორც წიგნების გამოცემის საქმეს, ისევე სტამბის წარმოებას. რკინის გზის საქმის აღებამ ხომ ალ. ჯაბადარს ყველაფერი შრომა გაუორკეცა და გაუდიდა. რკინის გზის საქმის წინაშე გაძლოლას უნდა დიდი ენერგიული კაცი, უნდა მომზადებული და სტამბის საქმეებშიაც კარგად გამოწურთნული ფაქტორი, უამისოდ აქ კაცი ვერაფერს გააწყობს, სტამბა მეტად რთული, დიდი და ძნელი აღსასრულებელია.

ყველაფერს კარგად აწარმოებდნენ და სტამბა დღითიდღე სახიოლოვნებას იძინოდა. მასთან ჩონჩხითა, მთლიანად-

ბოდა, ამ დროს მოხდა ჩვენის ქვეყნის 1905 წ. აურ-ზაური. ამ გარემოებამ სტამბაზედაც იქონია დიდი გავლენა. ამით სტამბა შეფერხდა საკმარისად და ამას ზარალიც მოჰყვა, ურომლისოდაც შეუძლებელი იყო. ვინაიდან არც ერთი ასეთი დაწესებულება არ გადარჩა ასეთ ზარალს, ზოგი მოისპო კიდევ, ხოლო ეს სტამბა კი დაზარალდა და მოსპობით კი მას არაფერი შემცნევია. რასაკვირველია ესეც ალ. ჯაბადრის გწერგიული შრომა გახლდათ.

დევალიანებამ სტამბა მოვალეებს ჩაუგდო ხელში, პირველ მოვალედ დავით პაატის ძე მაქიფარიანი გახლდათ, ვინც დაუწყო სტამბას წარმოება და შესავლიდამ ვალებს დაუწყო ძლევა. ამ გვარად მის ხელში კარგა ხანს დარჩა სტამბა, ვალების ზოგი გადაწყდა, ზოგი გადაუწყვეტი დარჩა, ეს გარემოება ალ. ჯაბადრისთვის ისეთ გაზვიადებულად აღოჩნდა, რაისა გამო დახანება აღარ ინდომეს, გაგრძელება, ალ. ჯაბადარმა მოახერხა და ეს უკანასკნელი მოვალეც მოიშორა და მით სტამბა მათის ზედამხედველობისაგან გაანთავისუფლო. დღეს სტამბის გარემოება ასეთი არის, რაზედაც ალ. გიორგის ძეს ერთობ ბევრი შრომა და ცდა მიუძღვის.

ეს სტამბა ისტორიული სტამბა გახლავსთ, იგი დაარსებულია მდიდარის მიზნით, ბევრის მოღვაწეობის და საშახურის შემდეგ, ამ სტამბის ბოლოც რიგიან ბოლოთ დავირგვინდა, იგი შეიძინა იაკობ მანსვეტოვმა და მერე იგი გახდა „ქართველ წიგნთ გამომცემელ ამხანაგობის“ საკუთრებათ, ქართველთ ცხოვრებაში ამ სტამბას ისეთი საშახური ზიანდღვის, მას ისეთივე მნიშვნელობა აქვს, როგორც ქართველთა ცხოვრებაში წ. კით. საზოგადოებას, ქართულ თეატრს, ქართულ სასწავლებლებს და სხვა ასეთ საზოგადო დაწესებულებათა, მათზედ უფრო მეტი და მასთან კულტურულ პროგრესული. ამიტომ ვინატრებთ ამ სტამბის დღეგრძელობას და დღითი დღე გამდიდრებას და წარმატებას.

მღვდელი დავით ღამბაშიძე და მისი სტამბა

მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგ, საქართველო ქრისტიანობის სიყვარულით თავის თანამორწმუნე რუსეთის იმპერიას ჩაბარდა, შეუერთდა. ამ გარემოებით რასაკვირველია ქართველ სამღვდელოებას უნდა ესარგებლნა მათ საქართველოს მოსვენებულის გარემოებით, ქართველთ შორის, ქართული მწიგნობრობის საქმე, სკოლების დახსნით და ქადაგებითაც ერთი ათად უნდა დაეწინაურებინათ, გაეცრცელებინათ და აეღოძინებინათ, რასაც უეჭველია არც რუსეთის მთავრობა და სინოდი დაუშლიდა. ასეთ სამსახურს კი ქართველ სამღვდელოება ადვილად მოშორდა, იგი გახდა სამწუხარო წოდება, წოდება მჩატე, გაყიდული, გადაგვარებული და ყველაფერში უაზრობის წარმომადგენი.

ესენი ჩაიღოდნენ იმას, რასაც მათ არც რუსეთის სინოდი სთხოვდა, არც რუსის ეგზარხოსები, არც თვით მთავრობა. მეცხრამეტე საუკუნის შემდეგ, რაკი ამათ იგემეს მოსვენება, მასთან ფულსაც ხშირად ადვილად იღებდნენ მრევლთაგან და ხან მთავრობისაგანაც ეძლეოდათ მათ ჯილდო და ჩინები, ამიტომ ამათაც მორთეს ლაპარაკი ასე: ჩვენ და რუსები ქრისტიანები ვართ, ჩვენი ორივეს სჯული ერთია, მართლმადიდებელი, სულ ერთი ვართ, ამიტომ ჩვენც უნდა სლავენურ-რუსულად ვილოცოთ და ვსწიროთ. უნდა ვეცადოთ, რომ მალე გავხდეთ რუსები. ამით საქმე იქამდის მივიდა, რომ ესენი ამის ნატვრას თვით ეგზარხოსებსაც ასმენდნენ, მთავრობასაც აუწყებდნენ, რომ ჩვენ ვცდილობთ რომ რაც შეიძლება მალე ერთნი გავხდეთ, გავერთდეთო.

ამათის გულ-გრილობით ქართველებში დაფარდა ქართული გალობა, მოისპო საღერთო წიგნების ბეჭდვა. 1810 წ — 1866 წ. საეროთ სხვაჩება ერთხელ დაიბეჭდა, ისიც რუსულად, ქართულად იგი „ქრისტიანობის აღმადგენელ საზოგადოებამ“ დაბეჭდა, ფისიც 2 მ. ღირდა. ამ გარემოებას იხევ

და ისევ დიდი ყურადღება მიაქცია „ბრიტანიის ბიბლიურმა საზოგადოებამ“ და 1875 წ. მათ დაბეჭდეს ქართულს ენაზედ პირველი სახარება, პატარა გამოცემა, რაც ღირდა 20 კპ. ორ წელიწადში მათ დაბეჭდეს 40 ათასი ცალზე მეტი, ასევე დავითნი, საქმე—მოციქულთა და სხვანიც, ყველა ამანებისას ბეჭდავდნენ ათი ათასობით, ეს პირველი მაგალითი იყო, ამიტომ ქართველი ერი ხსენებულ „ბიბლიურ საზოგადოებას“ დიდს მადლობას უძღვნიდა. ამ დროს ქართველ სამღვდელოებას კი ეძინა. ესენი სკამდნენ, სომდნენ, მარხავდნენ, ნათლავდნენ, ჯვარს სწერდნენ და სხვანი.

ამათი გულ-გრძელობა იქამდის მივიდა. რომ თფილისში, ამ ძირეულ საქართველოს სატახტო ქალაქში, ქართველის ეპისკოპოსისაგან წირვის გადახდაც კი იშვიათად შეიქნა, როგორც დაეარდა ქართული გალობა, ქართული საეკლესიო წიგნების ხსენება და ბეჭდვაც მისწყდა, ასევე მღვდელ-მთავრებსაც დაავიწყდათ ქართულს ენაზედ სამღვდელ-მთავრო წირვის შესრულება და სხვაც მრავალ ასეთნი. ეპისკოპოზის წირვა-ლოცვა კი არა და თვით მღვდლებსაც კი ავიწყდებოდათ ქართულს ენაზედ წირვის წესების შესრულება. ეს ცხადი ქეშმარიტება არის და უტყუარი. ეს რომ ქეშმარიტი გახლავსთ ამას ფიცი არ უნდა და ამასვე დაამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ მთელი საუკუნის განმავლობაში ქართველ სამღვდელ პირთაგან, საეროდ ლოცვის წიგნები და კატეხიზმო და სხვანი ერთხელაც არ დაბეჭდილა.

აბა დააკვირდით ამას „ახალი აღთქმა“ დაბეჭდეს ზოსკოვს 1815 წ., „დავითნი“ მოსკოვს 1824 წ., „სახარების განმარტება“ მოსკოვს 1815 წ., „იოანე ოქროპირის სიტყვა მღვდელთათვის“ 1845 წ. მოსკოვს, „იანონი წმ. გენადისა“ პეტერბურგს 1847 წ., „ეკურთხევანი“ მოსკოვს 1826 წ., „ლოცვანი“ მოსკოვს 1826 წ., „მოკლე განმარტება ლიტურგიისა“ 1852 წ. თფ., „პარაკლიტონი“ მოსკ. 1822 წ., „სადღესასწაულო“ მოსკ. 1805 წ., „სამღრთო და სამღვდე-

ლო სახარება“ 1803 წ. მოსკ. აი ეს გახლავსთ სულ ქართველ სასულიერო პირებთაგან ნაბეჭდი წიგნები 1860 წლამდის. ეს ნამდვილი, ოფიციალური ცნობა არის. ასე აიღო ქართველ სამღვდელოებამ თავის თავსა და ვინაობაზედ ხელი. ასე აღვიღათ დაკარგეს მათ ყოველივე და დაივიწყეს.

ასეთ სამღვდელოების წინაშე 1864 წ. მღვდელმა გიორგი ხელიძემ გამოსცა თვით ქართულ სასულიერო ჟურნალ-ქართველოს სასულიერო მახარებელი“, ამ ჟურნალმა 1866 წ. გასტანა. რედაქტორი მისი ქართველი კაცი იყო, იგი ქართულ-რუსულ ჟურნალსაც ბეჭდავდა, ხოლო რაც შეეხება მის მამულისშვილობას და მიმართულებაც იგიც ისეთივე პირი გახლდათ მაშინ, როგორც სხვები იყვნენ და ვინც ჩვენ ზემოდ ივსუხვით გაცვრიტ. ამით შემდეგ, ანუ 1882 წ. მღვდ. დავით ლამბაშიძემ გამოსცა ქართული სასულიერო გაზეთი „მწყემსი“ და მცირე ხანს ამ გაზეთის გამოსაცემად სტამბაც გახსნა ყვირილაში და ქუთაისიდან „მწყემსი“ აქ გადმოიტანა და ბეჭდა. ქართველებში პირველი მაგალითი იყო სამღვდლო პირისაგან სტამბის გახსნა, ამიტომ აქ მოკლედ მოვიყვანთ ამ სტამბის ცნობებსაც. მღვდელმა დავით ლამბაშიძემ ეს სტამბა კარგა ხანს შეინახა, აქ ბეჭდა მან თვისი გაზეთი და მასთანვე სხვა და სხვა სასულიერო შინაარსის წიგნები. დეკანოზი დავით ლამბაშიძე ამით, ანუ ქართულ სასულიერო წოდების წინაშე ამაგდარი და ღვაწლ-დებული არის, მას მათ წინაშე კი ამაგი დაუთქია, არა რისიგან მათ გაუჩინა მწერლობა, საჭირო წიგნები უბეჭდა და როცა საჭირო აყო საღმე, იქი იგი მათს დარაჯათაც ჩნდებოდა, დავით ლამბაშიძე მეცხრამეტე საუკ. ქართველთ ცხოვრებაში არის შესამჩნევი პირი, მისი ბიოგრაფია მეტად მდიდარი შინაარსისა გახლავსთ, იგი სასულიერო საგნებს გარდა სხვსა ქართველთ სამოქალაქო ცხოვრების ცნობებითაც, სასწავლ ბლების ცნობებით, სხვა და სხვა საჭირ-ბოროტო კითხვებით და ვინ იცის კიდევ რამდენ რით. დეკანოზი დავით ლამბაში-

მე გარდაიცვალა 1909 წ. გარდაცვალების შემდეგ მისი სტამბა სხვის საკუთრებათ გადავიდა. დღესაც არსებობს ამ სტამბა-დანაშთი ყვირილაში.

მღვდელი სიმონ მჭედლიძე და მისი სტამბა ქ. ქუთაის

დევანოზ დავით ღამბაშიძის სიცოცხლეშივე თავი გამოიჩინა მღვ. სიმონ მჭედლიძემ. ამის ვინაობა ჩვენთვის უკვე ცნობილი გახლავსთ, რადგანაც იგი დღესაც მოღვაწეობს სასტამბო, სამწერლო და სამღვდლო ასპარეზზედ. მას ქუთაისში აქვს საკუთარი შესაფერი სტამბა, თვით აწარმოებს ამ სტამბას და საქმიანობას უძღვება თავის შესაფერად. სტამბის მუშაკობის გარეშე, იგი ცნობილი მუშაკი გახლავსთ ქართულ სასულიერო და საერო მწერლობის, იგი ბეჭდის სხვა და სხვა ისტორიულ წიგნებს, ამასთანავე გახლავსთ რედაქტორი სასულიერო და სამოქალაქო გაზეთ „შინაური საქმეები“ რომელიც დღესაც გამოდის მისის რედაქტორობით ქუთაისს. ამას გარდა 1913 წ. დასაწყისიდან მანვე დაიწყო გამოცემა თვითურ ეურნალ „განთიადის“, ამ ეურნალის გამოვიდა რამდენიმე წიგნი. ასეთის სამსახურის მას სხვაც ბევრი რამ მიუძღვის.

იგი განაგრძობს დევ. დავითის მაგიერობას, გაზ. „შინაური საქმეები“ გ. მოჰყავს თავის შეძლების და გვარად, ამით იგი დიდს შრომას და ამავე სდებს არა მარტო იმერეთის ერის წინაშე, არამედ მთელის ქართველის სამღვდლოების და ქართველი ერის. იგი მიმართულებით რამდენადაც ეკუთვნის სასულიერო მიმართულებას, იმდენადვე იგი ქართული მოქალაქეც გახლავსთ ქართველი ნაციონალისტი და ქართველი ერის გონიერად დაწინაურების მონატრე. ჯერედ დღე ხანი არ არის რაც ეს მოძღვარი ქართული სასტამბო და სამწერლო ასპარეზზედ გამოვიდა და მან ამ ხნის განმავლობაშიაც უკვე

გვაჩვენა თავის სამოღვაწო საიმედო ნიშნები, საქართველოს
გრისადში ღრმა პატივისცემა და თავის ერის აღორძინებისად-
მი დიდი გულის ტკივილი.

ნიკოლოზ იაკობის მე ნიკოლაძე

ის, რაც ანტონ კათალიკოზმა თავის შესახებ სთქვა,
ამას ჩვენ ვიტყვით ნიკოლოზ ნიკოლაძეზედ ასე: — „მოვიცა-
ლე სხათა უოველთა კეთილთაგან და ვერა მოვიცალე საქართვე-
ლის მსახურებისაგან“. ნ. ნიკოლაძის ბიოგრაფია ასეთი მდი-
დარი გახლავს, რომ მის დაწერას მთელი ტომი მოუხდებო-
და არა პატარა წერილი, ან წიგნი. იგი სამაგალითო იქმნება
თვით ჩვენის მოზარდის თავობისათვის, ვინაიდან ამ კაცის
ცხოვრებაში ნახავენ ბევრს სამაგალითო და მისაბამ მხარეებს.
ამას ჩვენ პირუთვნელად ვამბობთ. ჩვენ ცხოვრებაში, არ მო-
იპოვება არც ერთი მხარე, რომ მას ნ. ნიკოლაძე თავის
ბრწყინვალეს კალმით არ შეხებოდეს. ასევე ამ ცნობილს და-
მსახურებულს გონიერს მამულისშვილს მწერალს დიდი ამაგი
მიუძღვის ქართული სტამბის წინაშეც.

ნ. ნიკოლაძემ პარისში სწავლის დროს სასტამბო საქ-
მენიც შეისწავლა, სტამბაში თვითაც მუშაობდა, პრაქტიკუ-
ლად კარგად მოეშადა, მერე მან თავის სამზადისი ქართულ
სტამბას გამოაყენა და ამიტომ მან ამის სასარგებლოთ ფუ-
ლიც ბევრჯერ დახარჯა. სტამბის და ქართული ანბანის გა-
ლაზათიანებით იგი ისე იყო აღფრთოვანებული რომ ერთ
დროს, იგი ქართული ახალი ანბანის შედგენაზედაც შრო-
მობდა, რაც ჩვენ ზემოთაც ავწუხსეთ.

კირილე ბეჟანის მე თ. ლორთქიფანიძე

კირილე ბეჟანის ძის სახელი ბევრისთვის უცნობია ჩვენ-
ში. ჩვენ აქ სულ მოკლედ ავწუხსავთ ამ საყურადღებო მო-

ღვაწის ცნობებს. კირილე ბეჟანის ძე ეკუთვნის იმ ხანასა და ქარველთ მწერალთა და მოღვაწეთა ჯგუფს, რომელთაც ქართულ მწერლობაში მე-60 წლები ეწოდება.

ისტორიული მართლ-მსაჯულება მოითხოვს, რომ სადაც მე-60 წლების ქართველთა მწერლებს და მოღვაწეები გამოცხადებიან, იქ მათ რიცხვს არც კირილე ბეჟანის ძე გამოაკლდება, თუმცა ხშირად ეს ასე არ არის და ამ პირის შესახებ კრინტსაც არ სძრავენ. ეს ჩვენ მოგვდის უცოდინრობით, უცნობლობით და არა შურიტ, ან ბოროტებით.

კირილე ბეჟანის ძე რომ ნამდვილ ეკუთვნის ზენებულ პროგრესიულ ქართველთა მოღვაწეთა ჯგუფს, ეს მტკიცდება ცხადად შემდეგიდან: პეტროგრადში სწავლის დროს, კირილე ბეჟანის ძემ, ქართულს ენაზედ გამოსცა ერთი მშვენიერი წიგნი, ქართველ წარჩინებულ მგოსნებთან ლექსების კრებული, სახელდობრ: — „ჩონგური“. ამ წიგნში მოთავსებულ არს ნ. ბარათაშვილის ლექსები, გ. ორბელიანის, ილ. ჭავჭავაძის, აკაკის და სხვათა, აქვე მოთავსებულია რუსის გამოჩენილის ნეკრასოვის: — „პოეტი და მოქალაქე“ და ზოგიც სხვა ლექსები, დობროლოუბაჟის, ნიკიტინის, პლეშჩევის და სხვათა, რომელთა თარგმნაც ეკუთვნის თვით კირილე ბეჟანის ძეს და რაც ცხადი საბუთია მის, რომ იგი დიახ, იმ დროს, ყოფილა მხურვალეს იდეებით გამსჭვალული.

წიგნი „ჩონგური“ დაბეჭდილია 1865 წ. ისეთ დროს, როცა ქართულს ენაზედ წიგნის ქაჰანებაც არ იყო. მასთან გამოცემა არის კოხტა და ლაჭათიანი ისე, რომ მისთანა გამოცემა დღესაც იშვიათია ჩვენს მწერლობაში. დღეს ამ წიგნის პოვნა ერთობ ძნელია.

რუსეთიდან საქართველოში დაბრუნებული კირილე ბეჟანის ძე ჩაება სამშობლო ქვეყნის სამწერლო უღელში და იგი 1873 წ. გახლდათ ჟურ. „კრებულის“ რედაქტორად, მერე გახეთ „დროების“ იმ დროს, როცა რედაქტორი ს. მეს-

ხი სამზღვარ გარედ წავიდა. მაშინ გაზეთს კირილე ბეჟანის ძე რედაქტორობდა და მის კალმით შრომას გარდა ფულიც ბევრი დაეხარჯა, რადგანაც მაშინ გაზეთის შესავალი გასავალს ვერ ჰფარავდა და ამას გარდა ს. მესხის გამოსაზღვრელი ძმებიც კირილეს დააწვნენ კისერზელ შესანახად. არც ესენი უზის მას იაფად. „კრებულსა“ და გაზელ „ღროებას“ გარდა კირილე ბეჟანის ძეს სხვა სამწერლო შრომანიც აქვს. მათი ლექსების კრებულიც, დაბეჭდილი 1910 წ. „სანთური“ ხომ მშვენიერი, იდეების ლექსების კრებული გახლავსო.

ბევრს სამწერლო საქმიანობას გარეშე, კირილე ბეჟანის ძეს ქართული სტამბის წინაშეც კაი სამსახური მიუძღვის. მან ადრევე მიაქცია ქართულ სტამბას დიდი ყურადღება და იგი ყოველთვის მეცადინეობდა, რომ ქართული კარგი, ახალი ანბანი შეედგინა, ეს მოახერხა კიდეც და 1880 წლებს, მან ჩამოასხმევინა თავისაგან შედგენილ ქართულ ასოების ანბანი, ამ ანბანის ასოების ხმარება 1881 წ. დაიწყეს ქუთაისში, გაზ. „შრომაც“ ამ ასოებით იბეჭდებოდა, ასევე იმ დროის ქართველ ქალთა ჟურნალი, თვით „ვეფხისტყაოსანიც“ კი გამოსცა ამ ასოებით კირილე ბეჟანის ძემ. საზოგადოებას ეს ანბანი არ მოეწონათ, ამიტომ იგი ხმარებილამ გაძევებულ იქმნა. შემდგომ ამის კირილე ბეჟანის ძემ შეადგინა მეორე სხვა ახალი ანბანი.

ახალი ქართული ანბანი, ჯერეთ ამის ასოები არ ჩამოუსხმევინებია. ამ ანბანის ნიმუში ჩვენ აქ დავბეჭდეთ და მიტომ მის ავ-კარგიანობაზედ ჩვენ არას ვიტყვი. ეს საზოგადოებამ დააფასოს.

კირილე ბეჟანის ძე არის ღრმოდ განვითარებული პირი, იგი რუსულს და ევროპიულს სამეცნიერო, ფილოსოფიურ თუ პოლიტიკურს მწერლობას ისე იცნობს, როგორც თავის ხელის გულს. იცნობს აგრეთვე კარგად ქართველ ერის ცხოვრებას, ქართულ მწიგნობრობას, იცის კარგად საქართველოს ისტორია და ბევრიც სხვა ასეთნი, რაც კი ქართველ ერის

ცხოვრებას შეეხება. მისი შეხედულება ქართული ანბანის შემოღებაზედ საქართველოში არის მეტად საინტერესო და ლოლიკურს დასკვნასთან ერთობ ახლოს მდგარი.

ყოველ შემთხვევაში თამამად ითქმის, რომ ქართულ სტამბას კარგად განათლებული მფარველი ჰყავს, ამით სტამბას მედიდურობაც კი შეუძლიან, რომ მას გარს უვლის ასეთი მომზადებული მოღვაწე პირი. კირილე ბეჟანის ძის შრომის შესახებ მთელი წიგნი დაიწერება და არა ეს პატარა წერილი, მაგრამ რა გაეწყობა, ჯერეთ ეს ვიკპაროთ ზენ.

მესტამბე ბორის სპირიდონის მე ესამე

მამა ბორისის გახლდა სპირიდონ ესამე, გურული გახლდათ და მასთან იგი იყო გადაგვარებული. ქართული არ იცოდა, მეუღლე გახლავსთ მათი არღუთაშვილის ასული. სპირიდონმა კარგად იცოდა სომხური ძველი და ახალი ენებიც. მან შვილები გამოზარდა გადაგვარებით, ამიტომ ბორის ესამემ ქართული ენა არ იცოდა, არც წერა-კითხვა, მაგრამ ყოველივე ამასთან იგი იყო წრფელი მამულიშვილი და ბევრათ უკეთესი და მჯობთა მჯობი მითხედ, რომელთაც ქართული ლაპარაკიც იციან, წერა-კითხვაც, მაგრამ ყოველივე მასთან უკუღმართები არიან.

ბორის ესამე გახლდათ სამხედრო პირი და მასთანვე ითქმის მოწაფე პოტოსი. გულით თა სულით იყო მოყვარე თავას სამშობლო ქვეყნის, ერის და საქართველოს აღორძინების. მისი სული და გული, მისი მისწრაფება ყოველთვის მშობელი ქვეყნის ინტერესების გარშემო ტრიალებდა, მისი მამულისშვილური იდეალები იყო სუფთა, მოქალაქური, ადამიანური და არა ისეთი, ეს როგორც ზოგიერთებს სჭირდათ.

მისი ყოველი ცდა მიმართული გახლდათ გადაგვარებულ ქართველთ წინააღმდეგ, იგი თავის მშვენიერის რუსულის

ენით და კალმით ნათელს ჰყენდა და აცხოველებდა ქართველთა გადაგვარებულთ გულს და სულს.

თვითაც სინანულში იყო, რომ დედა-ენა არ იცოდა, მაგრამ წის მშობლიურ მისწრაფებას ეს არ უშლიდა, ვინაიდან ქართველთა გადაგვარებულ პირებში მას შეჰქონდა რუსულის ენით თავის ჰაზრის სხივები. მან ბევრი გადაგვარებულ ოჯახები მოაბრუნა მშობლიურის გზაზედ, ბევრს ახალგაზრდა სამხედრო პირს შეაყვარა საქართველო და გააქნა ქართული მწიგნობრობა. ბევრს გადაგვარებულ ქართველ გენერალს მოუბრუნა მშობელს ქვეყნისაკენ გადახეწებული პირი.

ბორის სპირიდონის ძე იყო ბჭე და საძილკველი საქართველოს აღორძინების და გათვითცნობიერების, ჩვენს დროში, ასეთ გულ-გამთბარ მამულიშვილებს ერთობ მცირედ ვხედავთ. მთელი მისი ზრუნვა სიტყვით, საქმით, თუ კალმით სულ თავის ქვეყნის ბედნიერების გარშემო ტრიალებდა. იგი ქართველების ცხოვრებაში იყო დიდი ნუგეში, დიდი წინააღმდეგი ძალა გადაგვარებულ ქართველთა წინაშე. ამიტომ ჩვენთვის ქართველებისთვის ასეთი კაცის დაკარგვა და ისიც ისე უდროვით იყო თავ-ზარ დაცემა. დიდი უბედურება, დიდი მეხი ჩვენის გვარისათვის.

იგი იყო მხურვალე დარაჯი საქართველოსი და ქართული ერის. მის მოღვაწეობას ჩვენ სხვაგან ავსუხსავთ, აქ კი მარტოდ მის სტამბის არსებობის პირობებს შევხებით.

ბორის ესაძმე სტამბა შეიძინა ვალერიან გუნიასაგან. მის ხელში სტამბამ ცოტა ხანს იარსება, ვინაიდან იგი სამხედრო პირი იყო და სტამბის მართვა-გამგეობის დრო სულ არ აქენდა.

იგი იყო ერთობ ახლოს მდგარი ყველა ქართულ საზოგადო საქმეებთან, ქართულ მწერლობასთან, ერთის სიტყვით ყველა ქართულ დაწესებულებასთან ახლოს იდგა. 'იყო ერთ დროს რუსულ სამხედრო გაზეთის რედაქტორიც, სადაც იგი ქართველ ერის ინტერესებს ყოველთვის დიდის მართლ მსაჯულებათ იცავდა.

იგი არც ერთ ქართულ საზოგადო საქმეს მოაკლდებოდა, მას ყველგან შეჰქონდა თავის წვლილი. ყველა ჩვენ საქმის მიმდინარეობასაც დიდად აქცევდა ყურადღებას. რუსეთის სატახტო გაზეთებშიც ხშირად სწერდა ჩვენის ტომის განსაცდელის შესახებ. განსვენებულს ქართველთა შესახებ ძრიელ ბევრი ნაწერები აქვდა რუსულს ენაზედ დაწერილები.

მისი ნაწერების ქართველთა შესახებ რამდენიმე ტომი გამოვა. ჩვენ ენაზეთ ჯერეთ მათს სიცოცხლეში მათი ნაწერების და გავკვირდით მათს სიმრავლეზედ. არ ღრის არც ერთი მხარე ქართველთა ცხოვრების, რომ მასზედ განსვენებულს ნაწერი არ აქვდეს რამე და მასთან მასში გატარებული არ იყოს მისი მშობლიური ქვეყნის სიყვარულის სხივები და იმ დარღებისა და ნაღველის ფიქრები, რითაც იგი გატაცებული იყო ყოველთვის.

ღიახ, საქართველოს მგლოვიარობით იგი განუსაზღვრელის დარღით იყო გარემოცული. გარდაიცვალა ჯერეთ ისევ ხონს შეუვლი. 5 მ წ. მაიცვალა 1913 წ. ქ. ყარს, დასაფლავებულია თფილის, ვერის სასაფლაოზედ. ✱

ვალერიან გუნია

დამსახურებული მოღვაწე ქართული სცენის და ქართულის მწერლობის. ერთ ღროს ამან შეიძინა სტამბა და რამდენსამე ხანს აწარმოვა, სტამბის შენახვა მისთვის მძიმე იყო და აუტანელი ამიტომ იგი გაყიდა.

გრიგოლ ნიკოლოზის ძე დიასამიძე

ცნობილი პირი, ქართველი ერის მოღვაწე, გაზ. „თემის“ რედაქტორად ყოფილი, ქართველ საზოგადოებისაგანაც კარგად ცნობილი და ნიჭიერი, გრძნობიერი მწერალი. ერთ

დროს ამასაც აქვდა სტამბა, სადაც მეც ვბეჭდე ქართული წიგნები.

გრიგოლ დიასამიძე არის საკმარისად ცნობილი პირი ჩვენში, იგი ჯერედ ახალგაზრდა კაცია, მას დიდი მომავალი აქვს, ამის ნიშანი ჩვენ მასში აღრიდგანვე ვნახეთ, იგი თავის ახალგაზღობილად დღემდე სდგას გზა, კვალ გადახვეული და ქართველი ერის ინტერესებს იცავს სისწორით და კეშმარიტებით. მან თავის შრომით და მიმუღისშვილობით ბევრი რამ საყურადღებო საქმენი შექმნა ქართველ გვარის სასარგებლოთ და კიდევაც ბევრს გააკეთებს.

სტამბა მან ცოტა ხანს შეინახა, ვინაიდან სტამბის გამგეებმა მას სტამბის ყოველივე შეუქამეს. მერე ეს სტამბა ვალერიან გუნიამ შეიძინა.

ტიგრან მარკიანის ძე რეპრინოვი

თფილისელი მოქალაქე, ტომით სომეხი, კაცი განათლებული და ყოველთვის და ყოველგან ქართველთა და სომეხთა შორის პიყვარულის და ერთობის მფენელი. არის მეტად კეთილშობილური იდეის პატრონი, იგი არის კარგად მომზადებული პირი, განათლებული თავის დროის კვალად.

ტიგრან მარკიანის ძეს სტამბა დარჩა მამისაგან. ეს სტამბა ისტორიული სტამბა არის, იგი დაარსებულია 1860 წ. ამ სტამბაში გამოცა ილია ქავჭავაძემ პირველად „საქართველოს მოამბე“ 1863 წ. ამავე სტამბაში დაიწყეს გამოცემა 1877 წ. გაზ. „ივერიის“, ამათ გარდა ამ სტამბაში სხვა გამოცემანიც გამოდიოდნენ ეურ. „იმედი“ და სხვანი. ქართული წიგნებიც ხშირად იბეჭდებოდა აქ. 20 წლის განმავლობაში თვით მეც ამ სტამბაში ვბეჭდავდი ქართულ წიგნებს.

ტიგრან მარკიანის ძე არის სტამბის საქმის კარგად მცოდნე. საქმის შესრულების დროს, როგორც მე ისევე სხვებს

დიდს შეღავათს უწევდა, იგივე არის სტამბის მუშათა ცხოვრების კარგად მცნობი და მასთან კარგი მფარველიც მუშა ხალხის, მის სტამბაში სომეხს და ქართველ მუშებს გარჩევა არა აქვს, ეს როგორც სხვებმა იციან. ასეთის საქმით იგი სამაგალითო ადამიანი და მასთან მისაბამი მრავალთაგან.

მოკლედ უნდა მოგახსენოთ, რომ ტიგრან როტინოვის სტამბას დიდი ამაგი მიუძღვის როგორც ქართული მწერლობის წინაშე, ისევე სომხურის და რუსულისაც. ადრე ამ სტამბას თავის საკუთარი ასოების ჩამოსახმელიც აქვდა—სლაველიტნი.

იმერეთის სტამბები და დაბეჭდილი წიგნები იმერეთში.

იმერეთში, ქართული სტამბა 1770 წ. გახსნეს, სოლომონ პირველ მეფის ბრძანებით, ამავე მეფის საფასით.

სასტამბო იარაღი და ასოები თფილისის სტამბიდან გადიტანეს. ასოები, დაზგები, ანუ კასები და საბეჭდი დაზგაც თფილისიდან იქმნა გადატანილი.

სტამბის ხელოსნებიც თფილისიდან გადიყვანეს, ამით მომართეს ყოველივე სტამბის საქმენი. ცნობა არის, რომ 1780 წლიდან, იმერეთში, სტამბის ხელოსანთა რიცხვი გამრავლდა თურმე.

სტამბის ოსტატები უცხო ტომის კაცნიც ყოფილან, იგინი აჩვენებდნენ ყველაფერს, თუ სად რომელი ასოები უნდა ჩაეყარად კასაში, ანუ დაზგაში და ზერე როგორ უნდა ეწყობოთ. იმოდენა წიგნებს ხუცურს თუ მხედრულ წიგნებს ორი და სამი კაცი ვერ ამოაწყობდა იმ დროს, თუ არ ოცი და მეტი ხელოსანიც, ამიტომ 1770 წ. თფილისში მესტამბეთა რიცხვი იმოდენი იყო, რომ აქედამ იმერეთშიაც გადავიდნენ, სტამბა გახსნეს, წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს.

თუმცა იმერეთის სტამბა წსოლომონ დიდის საფასით

თფილისში შეიძინეს 4,000 და გადატანეს, მაგრამ იგი მაინც იმ დროის კვალად ეს პატარა სტამბა 2,000 მ. მეტი დაჰქდარა. სტამბა დაარსებულ იქმნა ქუთაისში. ამ სტამბაში პირველად დაიბეჭდენ შემდეგი წიგნები:

პატარა ლოცვის წიგნი, უშუშუტიტულო, ანუ უზედა-პირო. სულ 40 გვ. 1771 წ. სოლომონ მეფის საფასით.

ანბანი და უფალო ღმერთის სულ 8 გვ. 1771 წ. მეფის საფასით. დაუჯდომელი ღვთის მშობლისა. გამოცემული 1777 წ. სახარება მხედრული, სამღვდელო და საეროდ 1777 წ. დაგიონი სამღვდელო და საეროდ მხედრული 1777 წ. სოლომონ მეფის ბრძანება ქუთაისის ვაქარტ წინაშე 1778 წ. ყველა ეს წიგნები იბეჭდებოდა ცოტ-ცოტა, რაც უეჭველია ერთობ ძვირათაც დაუჯდებოდათ. ამ წიგნების დაბეჭდვის შემდეგ სტამბა დაიხურა. იმერეთში სტამბის გახსნის ეს წელი არავის ეუცხოვოს. ცნობა არის რომ სტამბის გახსნა სოლომონ პირველის მამას ალექსანდრესაც სდომნია. 1720 წლებში ამის შესახებ ლაპარაკიც ჰქონია, სტამბის იარაღიც შეუძენიად, ხოლო საიდან ამის კი ჩვენ არაფერი ვიცით. სტამბის მოწყობის სურვილი 1740 წლებს ეკუთვნის. დაბეჭდეს რამე თუ არა არც ამისი სჩანს ცნობა.

მარტოდ 1770 წ. სჩანს, რომ იმერეთ-ქუთაისის სტამბა არსებობდა და წიგნებიც იბეჭდებოდა. ეს სტამბა 1780 წ. კვალად განახლებას ეძლევა და წიგნების ბეჭდვასაც იწყებენ. ამის შემდეგაც ამ სტამბამ იარსება 1810 წ. ვიდრე იმერეთის სამეფო არსებობდა, ქუთაისში სტამბის ხარჯი სამეფო, რაც იბეჭდებოდა, ყოველივე იგი სოლომონ მეფის ხარჯით გახლდათ. აქედამ ჩვენ მივიღეთ კვალად სტამბაში გამოცემულ წიგნებზედ. ქუთაისის სტამბაში 1800 წლიდან გამოიცენ შემდეგი წიგნები:

ანბანი და უფალო ღმერთისა. ლოცვები .	1801 წ.
დაუჯდომელი ვრცელი	1807 წ.
უშვილობის წამლობა კათოლიკის ბერების	1807 წ.

მღვთისმშობლის ქება და დიდება ლოცვით	1803 წ.
სოლომონ მეფისადმი მიმართ ლექსი	1803 წ.
ანბანი ქართული კათოლიკის მისიონერთაგან	1804 წ.
ლოცვა მღვთისმშობლის კათოლიკეთათვის	1805 წ.
პარაკლისის წიგნი პატარა	1805 წ.
ლოცვანი პატარა	1805 წ.
იმერეთის სამეფო დავთარი პატარა	1806 წ.

ახალციხელ ქართ. კათ. ვაქრობის თხოვნა და
სოლომონ მეფის წინანეპირთმეული ვაქრობის გამო 1807 წ.
ვაქრობის განწესების რიგი, პატარა ფურცელი 1808 წ.
პატარა დაუჯდომელი 1800 წ.

იმერეთის სამეფოს გაუქმების პროკლამაციები 1810 წ.
და სხვანი კიდევ მრავალნი ასეთნი სამეფო ბრძანებანი, მე-
ფე სოლომონის ქებანი, ქუთაისის ვაქართა მისვლის ამბები
და სხვაც ასეთნი მრავალნი. რომელთა ფურცლებმა ჩვენ
დრომდის ვერ მოაღწიეს. ამის ცნობანი უკვე გამოვეკრიბე ვინ-
მე მესხის ძეგლის მისიონარულის დლიურიდან, რომელიც
1815 წლებში არის ნაწერი ქუთაისში მყოფ ახალციხელ
კათოლიკე მღვდლებ მისიონერებისაგან.

ასეთი გახლავსთ იმერეთის სამეფო სტამბის ისტორია.
1810 წ. რომ ამ სტამბაში რუსის მთავრობას თვის ბრძანე-
ბის ბევრი რამ ფურცლები უბეჭდავს, ნამეტურ იმერეთის
რუსეთის იმპერიასთან დაკავშირება. თვით აქტებიც გვეუბ-
ნება, რომ შეერთების დღეს, 1810 წ. ქუთაისის ქუჩებზედ
გაკრულ. იქმნა დაბეჭდილი ქაღალდები სადაც მოთვლილი
იყო ყველაფერი წესების დამყარების ცნობებით. ასე რომ
1810 წ. ამ სტამბაში რუსეთის ახალ მთავრობის ბრძანებით
ბევრი რამ განკარგულებანი დაბეჭდილან. ამ წლის შემდეგ
კი ეს სტამბა ქუთაისში აღარ სჩანს, იგი იკეტება, მას იჩე-
მებს ზ. წერეთელი.

იმერეთის სამეფო სტამბის მოსპობის შემდეგ, კერძო
პირთა სტამბა გახდა, ანუ ზ. წერეთლისა, რომელაც 1825

წ. არსებობდა და თითო ოროლა სასულიერო წიგნებს ბეკ-
დავდა. რუსეთის მთავრობის აღორძინების შემდეგ, პირველ
რუსულ-ქართული სტამბა იმერეთში, ქუთაისს გაიხსნა 1830
წ. ამის მერე ეს სტამბა 1854 წ. დაიკეტა, მოიშალა. მერე,
ანუ რუს-ოსმალის ომის გათავების შემდეგ ეს სტამბა 1857
წ. ისევ მოაწყეს. 1880 წ. უკვე სტამბა გამოჩენილად არ-
სებობდა. აქ ქართული წიგნების გამოცემაც დაიწყეს.

ასოთ-ამწყოობთ ცხოვრება.

სტამბაში მუშაობენ სხვა და სხვა დარგის ხელოსნები.
მაგალითებრ ამომწყობნი, მბეჭდავნი, ქალაღის მიმწოდე-
ბელნი, მურის წამსმელნი, მანქანის ჩარხის დამტრიალებელი,
და ზოგნიც სხვანი უბრალო მუშაკნი. რაც სტამბის ხელოს-
ნობა განვითარდა და ელვით მანქანების მუშავობაც შემოი-
ღეს, მას შემდეგ, სტამბებში ზოგიერთ დარგის მუშათა
რიცხვმაც იკლო, მაგალითებრ როგორც ჩარხის დამტრია-
ლებელთ და მურის წამსმელთ. ნამეტურ მოისპო სტანოკ-
ზედ (დაზგა) მომუშავეთა რიცხვი.

ასოთ ამწყობლობა საქართველოში 1707 წ. იწყება,
მის შემდეგ ეს საქმიანობა ნელ-ნელა ვრცელდებოდა, ოსმალ
სპარსთა ომები ქართველებს ნებას არ აძლევდა სასტამბო
საქმეთა აღორძინებას და წარმატებას. მე-19 საუკ. შემდეგ
კი რაკი საქართველო რუსეთს ჩაბარდა, მის შემდეგ, საქარ-
თველოს მცხოვრებთაც მიეცათ დრო მოსვენების, ცოტათ
მოქალაქურად თვალის გახილების, ამ გარემოებამ სასტამბო
საქმეებზედაც კაი გავლენა იქონია.

1801 წ. ქართლ-კახეთი რუსეთის იმპერიას ჩაბარდა,
ამ დროს თფილისში არსებობდა ორი სტამბა ერთი მეტეხში
კეყერაშვილის და მეორე სამეფო სტამბა, სამეფოსი, რაც
1881 წ. 30 ათასი მანათი დაჯდა. ორივე სტამბაში 10 კა-
კამდე მუშაობდე, მათში ორი სტამბოლეელი სომეხი იყო,

დანარჩენი ქართველები. 1801 წ. რაკი მეფობა მოიშალა, მესტამბეებმა სტამბებიც მოშალეს, ნიეთები აქეთ იქით მიშალეს, ცოტა ოდენი კი დასტოვეს საჟეო სტამბაში. მეტეხის სტამბა ისე ჩაიყლაპა, რომ შემდეგ მის ხსენების ცნებაც აღარ გამოჩენილა. 1801 წ. შემდეგ რუსათის ახალ მთავრობისათვის სტამბა საჭირო იყო, მაგრამ ძველი სტამბის მათ ველარა ნახეს რა, მერე მცირე ოდენი იარაღი მოიპოვეს 1805 წ. დიდის ვაი ვაგლახით გახსნეს სტამბა. სტამბაში ზოგი ძველი ქართულ სამეფო სტამბის იარაღი შეიტანეს, ზოგიც ახლად გააკეთებინეს. ამ დროს თფილისში ბევრის ძებნის შემდეგ სულ სამი კაციღა აღმოსჩნდა სტამბის ხელოსანი, დანარჩენ მუშაკნი სულ აქეთ იქით დაქსასულიყვნენ.

მიტომ მთავრობამ იზრუნა და 1805 წ. გაიხსნა თფილისში მთავრობის პირველი სტამბა, სადაც სულ ხუთი კაცი მუშაობდა, სამი ქართველი და ორი რუსის სალდათები ამომწყობნი და მბეჭდავი, ჯარის კაცები მოპოვნელნი.

სტამბის საქმეები ნელ-ნელა წარმატებას ეძლეოდა, ამიტომ მასში მუშათა რიცხვიც მატულობდა. სტამბის საქმე და ხელოსანთა რიხვი ისე წავიდა წინ, რომ 1817 წ. როცა პირველად „საქართველოს გაზეთის“ გამოცემა დაიწყეს, მაშინ თფილისში უკვე 10 კაცი იყო სტამბის მუშაკნი. მის მერე ამ ხელობის მუშათ რიცხვი ნელ-ნელა მატულობდა. საქმე ისე დაწინაურდა რომ 1830 წ. თფილისში უკვე სამი სტამბა არსებობდა, ერთი მთავრობის, მეორე სომხის და მესამეც ქართველის, სამივე სტამბაში მუშათა რიცხვი 30 კაცამდის იყო. ერთი სტამბა, ანუ ქართველის 1832 წ. დაიკეტა: დარჩა მთავრობის და და სომხის.

ამის შემდეგ მთავრობის სტამბა დაწინაურებას მიეცა, ამ გარემოებამ მუშათა გამრავლებაზედაც იქონია გავლენა. 1840 წ. თფილისში სტამბის მუშაკნი უკვე სჩანდნენ, ეს რიცხვი 1846 წ. შემდეგ უფრო დაწინაურდა. მიტომ რომ ამ წელს ახალი მთავარ-მართველი მოვიდა, მასთან თფი-

ლისში ორი რუსული გაზეთის გამოცემა იწყეს „კავკაზის“ და პლ. იოსელიანმა „ზაკავკაზსკი ვესტნიკის“.

საქმე ისე მოიმართა, რომ 1850 წ. თფილისში სასტამბო ასპარეზზედ უკვე სტამბის მუშათა შესაფერი რიცხვი სჩანდა, მთლად მომუშავეთა რიცხვი 60 კაცამდის აფადა, ამ გარემოებას იმანაც შეუწყო ხელი, რომ 1846 წ. თფილისში გაიხსნა ერთი ახალი სტამბა ვინმე ებრაელის ღუბლერის, ამ სტამბას მერე ორიც სხვა სტამბის გახსნა მოჰყვა, მასთან გამოცემა იწყეს ქართულ-სომხურ გაზეთების, წიგნების და ჟურნალ-გაზეთების, ამ გარემოებამაც სტამბის მომუშავეთა რიცხვზედ წარმატება იქონია.

საქმე ისე დატრიალდა. რომ 1850 წ. თფილისის სტამბებში მუშაკთა რიცხვი უკვე კარგად დაწინაურდა. ეს ცნობები მაშინდელ მომუშავეთაგან არის მოთხრობილნი. ორიოდ კაცი ამ დროების დღესაც არიან ცოცხლები. აწინდელ თფილისის სტამბების ისტორიას ასეთი წარსული აქვს. წინედ, რადგანაც სტამბის მომუშავეთა რიცხვი მცირედ იყო, ამიტომ მათ არავითარი სასტამბო დაწესებულება არ აქვენდათ, ანუ საამქრო წესები. თუმცა ამქრული წესების მინაგვარი ერთობაკი მათაც ჰქონდათ ყოიელთვის.

დრო შეიცვალა, დღეს ბევრისთვის ეს ამბები უცხო იქმნება, ამიტომ ვათავსებ ერთ სურათს მაშინდელ მომუშავეს, რომელსაც ამ ხელობის სწავლა 1840 წლებს მისწვდებოდა. ეს არის ბულდანი მენტოევი. ამათზედ ხნიერ მუშებს მე სხვებსაც ვიცნობდი, მაგრამ სამწუხაროდ, მათი არც ცნობები მაქვს ნაწერი, ვერც ვისარგებლე მათის ცნობებით. დღეს მთელ საქართველოში, ანუ კაიკასიაში უკვე მთელი ძალა არსებობს, მთელი მუშათ დიდი რიცხვი სასტამბო ასპარეზზედ, ამათი რიცხვი მრავლად სჩანს თფილისში, ბაქოს, ქუთაისს, ბათუმს და ბევრიც სხვა ქალაქებში. მუშათ რიცხვში გახლავან როგორც ქართველები, ისევე სომხები, რუსები და თათრებიც. თათრებმა ამ ბოლოს დროს იჩინეს თავი.

თუმცა თათრული პირველ სტამბის გახსნა 1881 წ. ეკუთვნის, როცა თფილისში პირველი თათრული გაზეთიც გამოიცა.

სტამბის საქმიანობა უკანასკნელ წლებს ერთობ დაწინაურდა, ამ გარემოებას დიდად შეუწყო ხელი სწავლა განათლების აღორძინების საქმემ, მასთან ჟურნალ-გაზეთების და სხვა და სხვა წიგნების გამოცემის გამრავლებამაც. 1820 წ. თუ ათი კაცი მუშავობდა ამ საქმეებზე, 1850 წ. თუ 40 კაცი და 1870 წ. 60 კაცი, მარტოდ თფილისში, დღეს მუშავობს ასობით და სხვა ქალაქის მუშებით ერთად ათასობითაც ითქმის. ამ ხელობაში წინედ უმეტესად უსწავლელი ბიჭები მუშავობდნენ, მაგალითებზე შაგირდებათ იყვანდნენ ისეთებსაც, რომელთაც წერა-კითხვა სულ არ იცოდნენ, ასეთებს სტამბაში ამუშავებდნენ ისეთ საქმეზედ, რასაც წერა-კითხვა არ სჭირდებოდა, და აქ ასწავლიდნენ ბაბუთ ანბანის კითხვას, როცა კოტათი კითხვას შეიგნებდა, ასოების გარჩევას, მის მერე კი ასოების ქაზრაქსაც მისცემდნენ ხელში, კასაზედ (დაზგაზედ) დააყენებდნენ. მაშინ შაგირდებს რამდენიმე წლით იყვანდნენ, რასაკვირელოა მუქთაო. ხოლო აცმევდნენ, პურსაც აქმევდნენ. სწავლის შემდეგ მცირე ჯამაგირს უნიშნავდნენ.

სასტამბო საქმის ხელობას, ანუ აწყობა-ბეჭდვის განვითარებას დიდად შეუწყო ხელი იმ გარემოებამაც, რომ საქართველოდამ სხვა და სხვა კეთილ პირებმა რუსეთში წაიყვანეს მოწაფეთ რამდენიმე ქართველნი, იქ ამათ სასტამბო ხელობა შეისწავლეს, მერე ნასწავლნი დაბრუნდნენ თფილისში, ასეთ ხელოსანთა რიცხვს მეც მოვესწარ თფილისში.

ერთ ასეთ პირთაგანი განსვენებულ ნიკოლოზ ლოლობერიძემაც გამოზარდა რუსეთში. ისკი უნდა ითქვას, რომ ეს ხელოსნები რუსეთში ძირელ შესწავლდნენ არყის სმას, თუმცა ხელოსნობა კი კარგად იცოდნენ, რუსული ლაპარაკი ისე შეისწავლად, რომ ქართული აღარცკი ეხერხებოდათ, თუმცა ქართულის აწყობაც კარგად იცოდნენ. ეს საწყლები

სულ კაკის არყის სმით დაიხოცნენ. თფილისში მათი ცხოვრება ისეთი იყო, რომ თითქმის სადგომი ბინაც არ აქენდათ და ღამე სტამბებში ათენებდნენ. ასე მოისპნენ 'და დაიხოცნენ სულა. ნამდვილ „ბოსი-კამანდა“ იყო მათი რიცხვი.

2.

დრო შეიცვალა, სტამბის ხელოსნობის საქმეც დაწინაურდა, მისი სწავლა ყველგან გამეფდა. ღღეს ამ ხელოსნობის ასპარესზედ არამც თუ კაცები, ქალებიც კი გამოვიდნენ, თვით ქართველ ქალებმაც იჩინეს თავი. მუშათა შორის ღღეს უკვე ისეთი ხელოსნებიც არიან, რომელოაც სკოლებში განათლება მიუღიათ, მასთან მწიგნობრობის სიყვარულიც გაღვიძებიათ, იგინი საზოგადოთ განვითარებასაც მისდევენ.

შაგირდებს წინედ წლობით იყვანდნენ მუქათათ, ეხლაოთხი თვით უნდა აიყვანონ, ამ ხნის განმავლობაში არას აძლევენ, ყოველივე საცხოვრებელი შეგირდისა არის. მეხუთე თვეს მ მანათს მისცემენ ჯამაგირად, თუ კაი შნო დაეტყობა სწავლის, მერე თვე და თვე თითო მანათს მოუმატებენ, ასე რომ წლის გასულს 10 მ. ექმნება ჯამაგირი, მასთან ხელობასაც ნელ-ნელა შეეჩევეა. შეგირდობიდან ქარგლად გადავა და ქარგლობაში თუ იგი კარგად მოიქცევა, მაშინ იგი ნელ-ნელა კაი ჯამაგირსაც მიადწევს, ასე რომ თვეში 50—60 მ. აიღოს, თუ ჩვეულებრივი ხელოსანი გამოვა მაშინ იგი 30—40 მ. ზევით ვერ წავა. აქამდის შეგირდების ცხოვრების და სწავლის პირობები ასე იყო. ღღეს შემდეგ როგორ იქნება, ეს უწყის მათმა მომავალმა და მისმა წესებმა.

საერთოდ კი უნდა ითქვას, რომ სტამბის ხელოსნები არ არიან მაინცა და მაინც კაი მდგომარეობაში, ყოველი მათგანი გაქირვებით ცხოვრობს, მათ მარტოდ სახელოვანი სახელი აქვთ, თორემ სხვათრეც დიდა არაფერი. ნამეტურ ამ უკანასკნელ წლებს მათი ფასი ცოტათი შემცირდა, მიზეზი

ამის ის იყო, ამ ხელობას ასპარესზედ სხვა და სხვა სკოლები-
ბილამ გამოარეკილთ შეგირდები მრავლად მოაწვნენ, შეგირ-
დობა იწყეს, მერე ქარგლობა, ორი სამი თვის განმავლობა-
ში ვინც კი კასას დაისწავლიდა, მერე იგი მიდიოდა სხვა
სტამბაში და საქარგლო საქმეს ეძებდა. ამ გარემოებამ ხე-
ლოსნებს ძრიელ ავნო. ამავე გარემოებას ძალიან წაექმანა
სტამბაში მომუშავე ქალების გამრავლებამაც.

უმთავრესად კი ყოველი უბედურების მიზეზნი თვით
სტამბის ხელოსნები არიან. მაი, რომ ჰკითხოს კაცმა რამე
სახელოსნო ცნობა, პასუხს აგებენ ასე:

ჩვენ, ყველა ხელობის მუშებსა და ხელოსნებზედ ცოდ-
ნით და ღირსებით მალლა ვდგევართო.

ეს რასაკვირველია ასეც უნდა იყოს, რადგანაც იგინი
მართლაცა და უმრავლეს მუშებსა და ხელოსნებზედ მალლა
უნდა იდგნენ, რადგანაც იგინი ასე თუ ისე სახელოსნო პი-
რობებით უფრო მალლა დგანან, მათ ახლო დამოკიდებულე-
ბა აქვს მწერლობისთ წარმომადგენ პირებთან, მაგალითებრ
რედაქტორებთან და წიგნის გამომცემლებთან.

ერთნი თუ არიან მწერლები და გამომცემლები, მი-
ტომ ესენიც მათი ნამოქმედრის სულის ჩამდგმელნი გახლა-
ვან, და მასთან მკილრო ამხანაგი საქმეში, რაც რასაკვირვე-
ლია მათზედ დიდს გავლენას უნდა ახდენდეს. ეს გარემოება
მათ გონივრულად და ცოდნითაც უნდა აწინაურებდეს, მა-
გრამ სამწუხაროდ აქ ეს ასე არ არის, ამათში ყოველივე
ოსტატურად სრულდება და ამიტომ გონივრულ გავლენას
და პროგრესიულ მიმართვას გონივრული მიჰდინარეობა არ
აქვს მათში.

ეს რომ ცხადია ამის დაამტკიცებს თვით აწინდელ
სტამბის მომუშავეთა ბიოროგრაფიული ცნობებიც. ეს კეშმა-
რიტება არის, თორემ ასე რომ არ იყოს, მაშინ მათშიაც
იქნებოდნენ ისეთი ბრწყინვალე პირნი, როგორიც იყვნენ
საფრანგეთში—პრუდონი, ლეიბლონი და სხვანი, რომელ-

ნიც ერთ დროს სტამბაშიაც მუშაობდნენ, ანუ ჩვენში კარგად ცნობილი მოღვაწე ნიკოლოზ ნიკოლოძე, რომელიც სტამბის ერთ უმთავრეს გამირათ შეიძლება ჩაითვალოს, მაგრამ გვითქვამს, რომ ქარიველ ხელოსნებში ასეთი არაფერი იყო აქ. მლის, არც არაფერი დღეს სჩანს, იგინი დღეს ქარიველ ჩონჩხს წარმოადგენენ, ასეთი პირნი არიან როგორც ქართველ ხელოსნები, ისევე სომხები და რუსებიც. ეს რომ ცხადი გახლავთ, ამის დაასაბუთებს შემდეგი ცნობები მათის ცხოვრების, რაც ნამდვილი არის და მართალი.

სტამბის ხელოსანი საპატიო მუშა არისო. სტამბის მუშებს. კიარა აქვსთ ურთ-ერთ შორის თანხმობა, ერთობა, ან პატივის ცემა და სიბრალული. როგორი გამირებიც არიან თავიანთ თავის წინაშე, ისეთივე გახლავან სტამბის ხელოსნებში და სხვაგანაც. მასთან თვით თავიანთ ხაზგინების წინაშეც, უმთავრესად კი თავიანთ პიროვნების საქმეშიაც, თავმოყვარეობის და ასეთის მხარეების, რაც მათ გარს ახვეწიათ, რაც მათ ჰფარავს. სტამბის ხელოსანი არის ტრახბი სიტყვით, ბაქია, მასთან რომელიმე პარტიის წევრი, გამირი რომელიმე ვითოდა ძმების და თანასწორობის, მაგრამ ამოდ, იგი არის მარტოდ მედიდურება იმ გარემოების, რომ იგი არას სტამბის ხელოსანი და სტამბის ხელოსნობა ხომ სხვა ხელოსნებზედ ბევრად მაღლა სდგას ღირსებითაო. ეს არის მათი ფიქრი და იმედი, თორემ სხვა ამას გარეშე იგინიც ისეთი პირნი ბრძანდებიან, როგორც ერთნი და ორნი უაზრონი და ცხოვრებით უშინაარსონი.

სტამბის მუშა არამც თუ მაღლა სდგას სხვა ხელობის ხალხზედ, არამედ იგინი დაბლა სდგანან ბევრთ ხელოსანთ მუშებზედ, ბევრი რამ უხეირობა რაც სხვა და სხვა ხელოსნებში არსებობს, იგი ამათშიაც გახლავსთ, ამათშიაც ბრძანდებიან ყოველივე სივერაგის მექონნი და ბედრანგნი, სხვა ხელობის ხელოსნებში თუ სივერაგე და უხეირობა არსებობს, მასთან მათ სიკეთეც აქვსთ, ბევრი, ბევრი კარგი რამ მხარე-

ნი, სტამბის ხელოსნები კი მარტოდ თქმანი არიან და ბაჭობუჭიობანი, თორემ სხვა მათ სამკაულებითი თვისების მათ არა სცხიათ რა, ნაცვლად ამის იგინი ბევრად, მეტად ღიდად დაბლაც სდგანან. ამას ღებმარიტებს შემდეგი გარემოება ამათის ცხოვრების.

სტამბის ხელოსნებს არა აქვსთ თავიანთ სახელოსნო დაწესებულება, ანუ სახელოსნო ამქარი, ამიტომაც ამათში ყოველთვის სახელოსნო აურ-ზაური არსებობს, ვინც კი ისურვებს და ცოტად ისწავლის სტამბის საქმეს, მერე ის აღვილათაც გამოდის სტამბის ხელოსნათ და ალაგს ეძებს ისე როგორც ნასწავლი ქარგალი. ესეთი გარემოება სტამბის ხელოსნებს სახელოსნო საქმეებს ძრიელ უფუქებს. ასეთ საქმეთა გარეშე მათში ბევრიც სხვა უბედური წესები არსებობს, მაგალითებრ აეათ გახდა ხელოსანი, ან ლოგინათ ჩავარდა, წამლობა უნდა და სხვა ასეთი. ერთ თვეს, ან ორს, თუ გაკირდა საქმე მაშინ სამ თვეს შეიძლება მისცენ. ამის დახმარება ისიც იმ სტამბილამ, სადაც იგი მუშაობდა, სხვაგნილამ კი ვერას მიიღებს. მერე და მერე კი მას ალარას მისცემენ, ყველას მიაფიწყდებათ, იგი გარდაიცვლება უბედურად და გამწარებულის ცხოვრებით.

ასეთი მაგალითები ბევრჯელ მინახავს, დავსწრებივარ სტამბის ხელოსნის დასაფლავებას და იქ ხელოსნების ერთი კაციც არ მოსულა კუბოს ასაწევად; ხალხი ქუჩა-ქუჩა გვიგროვებია და ისე გაგვისვენებია დიდი ხნის ნამუშავევი სტამბის ხელოსანი. ყოფილა მაგილითი კიდეც: რომ სტამბის ხელოსანს ცოლი მოჰყვდომია, დასაფლავებაზედ, ქირისუფალს ამხანაგთან არაფინ მოსულია, დასაფლავების დროს, ქირისუფალი არაფის ამხანაგთაგან არ უნუგეშებია. ასეთ პირთა დასაფლავებაც მეტად გაკირვებით შესრულებულა. ამ დროს, მინახავს ისეთი გაკირვებანი და მწარე წუთები, რაის საშუალებითაც მითქვამს საჯაროდ, რომ სტამბის ხელოსნები არამც თუ უნდა ყოვლობდენ, რომ იგინი ხელოსნობით სხვებზედ

წინ არიან წასულნი, არამედ მათ თვით მეთივები და მედრო-
გებიც კი სჯობიან თავიანთის სახელოსნოს დაწესებულება-
ორგანიზაციით. ეს ცხადი გახლავსთ.

ასეთია სტამბის ხელოსანთა საქმე, ასეთ უმაღლეს ცხოვ-
რების და ღირსების მექონნი არიან დღეს იგინი. დავსძენთ
აქ კიდევ შემდეგს: სიკვდილი ხომ სიკვდილია და ამ დროს
უბედურია სტამბის ხელოსანი და ნამეტურ მისი მეუღლე.
უბედურებაზედ უბედურება ის არის თუ ამით ობლები რჩე-
ბათ. მკვდარმა იქნება მოისვენა და მორჩა დავიდარებას, ახ-
ლა საქმე ცოცხლები არიან საქმენი, რომელთაც არც ერთი
სტამბის ხელოსანთაგანი არ მიხედავს მათ თუნდა ერთი შა-
ურით. ესეთი წესები ამ ხელოსნებში კი არა, არამედ მეჯლა-
ნებშიაც კი არ არსებობს, ყველგან ხელოსნები თავიანთ
ხელოსნის ობოლთა და ქვრივ-ოხერთ სიბრაღული და მზრუნ-
ველობა იციან, ესენი კი, ეს უმაღლეს სახელის მექონ სტამ-
ბის მუშები კი ყველაფერში გამოწყვეტილნი არიან, უკან
ჩამორჩენილნი. ამათ ერთი მხოლოდ ენა აქვსთ, ტანზედ
სუფთა ტანთსაცმელი, მისთან იმის ძახილი, რომ ჩვენ კულ-
ტუროსან მუშები ვართ, გონებრივი, ესე იგი სტამბის ხელო-
სნებია, თორემ სხვა იმათ გარეშე მათს თავსა, ცოდნასა და
ლოლიკაში სულ არაფერი ჰყრია, რომ ეს ასე გახლავსთ,
ამას ასაბუთებს თვით მათი ცხოვრების და სახელოსნო წე-
სების უწყესოდ მოწყობილ-საქმენიც.

ამათ რომ თავიანთ საოჯახო საქმი. ზრუნვა ჰქონდეთ
და მის იყვარგიანობის შეგნება, მაშინ ხო მათი სიკვდილ-
სიცოცხლის და ავადმყოფობის დრო და წუთნი ასე არ იქ-
მნებოდა დაყენებული და ხშირად იგინი მათხოვრობით არ
დაიმარხებოდნენ, ან მათი შვილნი კარდა-კარ მოხეტიალე
წუპაკებათ არ გახდებოდნენ. ამის მაგალითები მათში ხში-
რია ერთობ უბეი. სახელოსნო საქმეებშიაც რომ ესენი მაინც და
მაინც არ გახლავან გმირნი და ხელოსნური საქმის გოლიათ-
ნი, მსეც ცხადია, რადგანაც ამათ სასტამბო საქმეთა პირობე-

ბოც ასე იქმნებოდა არეულ-დარეული, არც თვით იქმნებოდნენ ასე დაკარგულნი, რომ როგორც ძალდი პატრონს ვერ იცნობს, ისე ესენი ერთმანერთს ვერ იცნობენ, ახალგაზრდები ცალკე ღვანან, ბებრები ცალკე, ყველა თავისთვის გარბის, ვინც სად რას მოასწრებს და მოახელთებს იგი მით არის ბედნიერი. ასე არეულ-დარეულ სახელოსნო წყობილება თვით ფინაჩებს და მეჯღანებშიაც კი არ იქნებოდა არაოდეს. ამას ექვი არ უნდა.

ეს კი არ ეკადრებათ ასეთ სახელოვან ხელოსნობის სახელის მატარებელთ ოსტატ-მუშა ხელოსნებს. ამბობენ, რომ ასოთ-ამწყობებში ამ უკანასკნელ წლებს უკვე გამოჩენილან ისეთი ხელოსნებიც, რომელთაც ეს ნაკლი შეუგნიაღ, ამაზედ მათ საუბარი გაუმართავთ, თფილისის მკაზმავნიც დაუკავშირებიათ და საამქრო წესების დაარსებისათვის მთავრობისათვის თხოვნა მიუციათ. ღმერთმა კმნას. ხოლო იმას კი ვიტყვი, რომ მკაზმავებს კარგა ხანია თავიანთ სახელოსნო წესები დადგენილი აქვსთ. თუმცა მათში ბევრი არ ემორჩილება ამ წესებს და თავთავიანთის ჩუმად მუშაობენ სახლებში.

ორს ნაკლთჲნ სასტამბო ხელოსნებს. მესამე დიდი ნაკლიც აქვსთ, ეს ნაკლი გახლავსთ მათი გონებრივი სიფუყე და სიმჩატე, მათში რიილურად მომზადებულთ პირთ კაცი სულ ვერ ნახავს, ორიოდ პირნი კი არიან, რომელნიც ლექსებს სწერენ, მოთხრობებს და სტამბის ისტორიის შესახებ წერილებიც დასტამბეს, მაგრამ ეს არ კმარა, ეს ცოტა არის, ამათ მეტი მოეთხოვებათ, რადგანაც ესენი მეტის ქებით ატრიაბებენ თავიანთ სახელს. ამაში თვითონაც დამერწმუნებაან. ეს რომ ასე არ იყოს, მაშინ ქართველ ამომწყობლებში მთელი გუნდი უნდა არსებობდეს გონივრულად მომზადებულ ხელოსნების, რომელთა რიცხვმაც თვალ ყური უნდა აღევნოს არამც თუ მარტოდ ქართველ მწიგნობრობას, არამედ საქართველოს ფრის ცხოვრებას და ქართველ ერში

კარგი წიგნების გავრცელების საქმეებსაც. მწიგნობრობის წინაშე ყველაზედ უკეთესად ამათ შეუძლიანთ სამსახურის გაწევა და სიკეთის ქმნა, ამ გარემოებისთვის მათ რომ ყურადღება მიექციათ, ღღემდის ვინ იცის რას არ შექმნიდენ, რას არ გააკეთებდენ, მაშინ ჩვენში სულ ვერ გაჩნდებოდნენ ის მახინჯ მწიგნენი და წიგნების მბეჭდავნი, რომელთაც თფილისი და ქუთაისის ბაზრები მორთეს წუპაქის წიგნებით, ქართულ მღაბიონიც დაშხამეს უფრო ჯარესად.

სამწიგნობრო ასპარეზი ცარიელია, ინტელიგენცია მარტოდ შეგნებულ წოდებას ემსახურება, დაბალი, ანუ შეუგნებელი ხალხი კი დარჩენილი არის ამ დაწყევლილ სალაზხანა ჩათუქესნების სამსხვერპლად, ამათ მახინჯ წიგნებს ხშირად აწყობენ ისეთ მუშაკნი, რომელთათვისაც სწორედ სირცხვილი უნდა იყოს მათი მუშავობა, მაგრამ რას იზმენ, მესტამბეს ფულს აძლევენ, ხელოსანიც აწყობს ფულის ძალით. ღღეს ასეთ დაშხამულ მწიგნეებისაგან იშხამება მთელი საქართველოს მღაბიო ერი. მათი მახინჯი წიგნები ათი ათასობით იბეჭდება, მასთან სიზმრის ახსნა, ყველას მოაფლავს ძნელია, მთელი მწერლობა, მთელი დიდი რიცხვი არსებობს ამ მახინჯ წყეულის წიგნების, ზოგი წიგნი მეთვით და მეოცეთაღ იბეჭდება, ამით იგინი კაი ფულსაც იღებენ, ჯიბესაც იმაგრებენ, მით ცეცხლზედ ნავთს ასხამენ, დაშხამულ წიგნებთა რიცხვს შესამჩნევად ამრავლებენ.

ამ ღროს კი ქართველ ასოთ-ამწყობებს ღრმა ძილით სძინავს, ღროსა და ცხავრებას ლოთობას, სუხარნიკობას და ქორიკანობაში ატარებენ, ეს კი არ შეჭფერით მათ. ამათში ამ სენს ორიოდ კაცმა კი დაახწია თავი, აწყობის ხელობა დასტოვეს, წიგნების გაყიდვას მოჰკიდეს ხელი, მერე ქართული წიგნების ბეჭდვაც დაიწყეს, მაგრამ სამწუხაროდ, მაინც ხელთ იგდეს ქართველ მღაბიო ერის დასაშხამი ოსტატობა, მათაც იწყეს შხამის ვრცელების ოსტატობა, მათაც მახინჯი, უშინაარსო წიგნების გამოცემა განაგრეს.

ასეთი გარემოება კი ქართველ სტამბის ხელოსნებს დიდად უნდა არცხვენდეს და აფიქრებდეს, მათ რომ მოინდომონ, მაშინ ქართულ მწერლობაში ბევრს რამეს გააღებენ, ბევრს რამეს შექმნიან, ამათ რთმ მოინდომონ და გამომცემლობა დაიწყონ, მაშინ მათ შეეძლებათ სულ ფერად-ფერადი კაი წიგნები გამოსცენ, წიგნები როგორც მოთხრობების, ისევე ლექსების, ისტორიულნი, სამეცნიერონი, ფილოსოფიური და სხვაც მრავალნი, რითაც ვინ იცის რა სიკეთეს, რა დიდებულ საქმეს არ შექმნიან, ამას ფასი არ ექმნება და მასთან წუპაე წიგნების გამომცემელ და მჯლბნაენიც თავიანთ თავად მოისპობოდნენ, მათთან მომავალში ქართულ პრესას ბრძოლა აღარ მოუწოდებოდა.

ამ სახით და გზით სტამბის ხელოსნები დიდს საქმეს, დიდს ღვაწლს დასდებენ ხალხის განათლების საქმეს. მეორე, არც თვით იზარალებენ, თვითაც საქმეებს მოიმატებენ. ამის მაგალითები მე თვით შემოძლიან მივსცე. აუარებელი წიგნებია გამოსაცემნი, ზოგი მეორედ, ზოგი მესამედ, რომლებიც ათასობით იყიდება, მაგრამ გამომცემლები არ არიან. ვინც გამომცემლები ვართ, ჩვენ კიდევ თანხა არა გვაქვს, რომ ყველას საქმეს გაუძღვეთ. ამიტომ ვურჩევ ქართველ ასოთ-ამწყობთ რომ ამ გარემოებას ყურადღება მიაქციონ, ეს სახელოვანი საქმე თავს იღვან და მაშინ დარწმუნდებიან იგინი, რომ მით არას იზარალებენ, არამედ დიდს, ისტორიულს ვალს გადიხდიან თავიანთ სამშობლოს და ერის წინაშე. თვითაც საქმეს გაიჩენენ, ამით ფულსაც კაის აიღებენ. აქ, მხოლოდ შეერთებულია ძალი არის საქირო.

ვოტყვით აქ ამასაც შენიშვნად: საქართველოში იმდენი მურტალი წიგნები არც სომხურს ენაზედ იბეკდება, არც რუსულზედ, არც თათრულზედ, თფილისში ამ წყეულ წუპაე წიგნებს მარტოდ ქართველ სომხები ბეკლავენ და ქუთაისში ქართველ ებრაელნი. რაც ქართულს ენაზედ ამათგან მურტალი და წუპაე წიგნები იბეკდება, იმათ დაბეკ-

დღას სომხურს ენაზედ ვერ გაბედავენ, იქ მათ ზააქვავებენ რადგანაც სომხური მწერლობა, თვალ-ყურს აღევენებს, ეს ყოველივე სისაძაგლე, სიმახინჯე და სიბოროტე მართოდ ჩვენში ხდება, მერე სამწუხაროდ კანონიც ისეთი არის, რომ მათ ვერაფერს რას დაუშლის, ათი დამშლელი შეიძლება იქ- ჯნეს მართოდ კი წიგნების გამოცემა და მათი ჯიბრში ჩად- გენა, თორემ 1913 წ. თფილისის სომხებმა ქართულს ენა- ზედ 10 ათასი „სიზმრის ახსნა“ გააოსცეს და ქუთაისის ურიებმაც ამდენივე, ესე იგი ერთი წლის განმავლობაში 20 ათასი ეს ბოროტება დაბეჭდეს და მით დაშხამეს ქართველი ერი. ეს გარემოება თვით ქართველ ასოთ-ამწყობებს უნდა აწუხებდეს, თვით იგინი უნდა სდევნიდნენ ამ საძაგლობას თუ იგინი კულტუროსან ხელობის ხელოსნები გახლავან.

მეტი ლაპარაკი აქ საკირო არ არის, ამ რჩევის განმარ- ტება, მის დანაწილება და მოწესრიგება თვით ასოთ-ამწყობთ შეეძლებათ რომ მოიფიქრონ და ყოველივე მოაწესრიგონ, აქ მართა საქმის სურვილი არის საკირო და მამულისშვილო- ბა, ქვეყნის სიყვარული, თანამემამულეთ დაწინაურების, ანუ რეალურად აღორძინების საქმე პროგრესი და მისი ლტოლვა, თორემ ყოველივე მოხდება. ქართველ სტამბის ხელოსნების ხელოსნებისთვის ეს საუბარიც კმარა. ხოლო ესტოვებთ იქ- სიტყვას საქმის ფსასრულებლად, რომ ქართველ მდაბიო გრის დასამხოზი წიგნები უსათუოდ უნდა მოისპოს, ამ გა- რემოებას სტამბის ხელოსნებს გარდა თვით მწერლობამაც უნდა მიაქციოს ყურადღება. მსმენელთათვის ესეც კმარა.

წუწკი წიგნების გამოცემა იწყეს. სიზმრის ახსნა და ასე- თებს უფრო გამრავლება უწყეს. ასეთი დაშხამული ხელოს- ნები სულაც რომ არ გამოსულიყვნენ, იგი ათი ათასჯერ უკეთესი იქნებოდა. ამ პირებმა თავიანთის უსვინიდილობით, უსდებლობით და ფულის სიყვარულით შხამს შხამი მიუმატეს, მდაბიო ქართველობა თვის წიგნებს კაპეიკების მსხვერპლად ხდიან. ქუთაისის ებრაელთა ზოგიერთებმაც ხომ თავი აიწ-

ყვიტეს, ყოველ წელს ათი ათასობით ბეჭდავენ მურტალ წიგნებს და მით უმხამავენ უპატრონოდ დატოვებულ იმერეთის ერს.

რასაც ურიები აკლებენ და ვერ ასრულებენ, ამას თფილისში ორიოდ სტამბის მუშა ხელოსნები ამთავრებს, ეს მუშა ხელოსნები საქართველოს სომხები არიან, იქნებო შეთამოშველობითაც ქართველნი, ხოლო სჯული აქვსთ სომხის. ასეთ პირთაც მოჰკიდეს სამწიგნობრო საქმეს ხელი, ამათ რადგანაც თავიანთი ენა გაწყეტილი აქვსთ, ამიტომ ქართულად ბეჭდავენ სხვა და სხვა წიგნებს, ყოვლად საძაგლებს ბოროტებს, როცა ამათ ვინმე რამეს ეტყის, მაშინ ესენი ამბობენ, ეს რა თქვენი საქმეა, ჩვენ ვაქრები ვართ, ჩვენი საქმე გაყიდვა არის, თვალი საქართველოსაც ღაუდგა და ქართველ მღაბიოთაც. იგინი სულაც გაწყდნენ თუნდ, ეს რა ჩვენი საქმეა, ჩვენ სომხები ვართ. აქ მღაბიო ხალხი და ასეთნი ჩვენი საქმე არის. ჩვენთვის, სომხისთვის ფილია საქმე და არა ქართველი და საქართველო. საქართველო შავ კირს წაუღია. ასე ყოყოჩობენ ზოგიერთ გამომცემლები, მათ თავი სომხობით მოაქვთ და ქართველ ერისთვის დასახოცათ ბანგს ამზადებენ. ეს კი ვგონებთ რომ არც ერთი პატიოსანი სომხის შესაფერი და საკადრისი არის. არც ერთი რიგიანი სომეხი ამას არ იკადრებს, მაგრამ რას იქმ, როცა ორიოდ წუჰაკ ჩარჩ უმეცა — სომეხი თავის სახელით მთელ სომხის სახელს სერის და ბოროტებას სთესვენ. ეს ჩვენ აქ მაგალითად მოვიყვანეთ, რომ ვიცოდეთ ასეთ უსვინილისოების მოძღვრების სარჩული, თორემ აქ სომხობას რა ხელი აქვს და საქმე. ასეთ წუჰაკი წიგნები რომ სომხის მწიგნობრობაში გამოჩნდნენ, იქ ამათ დამბეჭდავიებს თავზედ გადაახევენ. ჩვენში კი მათ ხმას არავინა სცენს. დაუსძნეთ აქ იმასაც რომ ასეთ მახინჯ პირთა გვერდით ქართველ ტომის მეწიგნენიც მოიძებნებიან, რომელთაც აგრეთვე დაკარგული აქვსთ ნაბუხი და იგინიც ვინ იცის რა შხამის მექონ წიგნებს არ ბეჭდავენ.

სტამბის სახელოსნოები აღრე მესტამბებს არ აქენდათ კარგს სადგომებში, აღრე არც საქმიანობა იყო დიდი, კაი სახლების უქონლობის მიზეზი იყო, რომ სტამბები სარდაფებში აქენდათ. ამ უკანასკნელ წლებს კი უმეტესი ნაწილი სტამბის სადგომები კარგ ალაგას არს მოწყობილნი. ამით ბევრს სტამბას ნაკლი არა აქვს, შედარება რომ იქმნეს, ძველ დროის სტამბათა სახლებთან იგი გაცილებით მაღლა სდგას თვით სხვა და სხვა ხელოსნების ქარხნებზედაც.

ხელოსნობა თუაცა წონით მძიმე არ არის, ხოლო რაც არის, მას ცუდი თვისება აქვს, რომ სუსტ აგებულების მქონ ხელოსნებს ნამეტურ ამწყობებს ძრიელ ერევას სტამბის სახმარი წამლქულობა და მათ აღვილათ აუძლოურებს, ბევრი დაკლექებულა, ბევრი მომკვდარა, თვით მინახავს ასეთი მაგალითები, მაგრამ აღრე ამის შეგნება ხელოსნებს არ აქენდათ, ეხლა კი ცოტად შეიტყეს და ბევრი მესტამბე შაგირდს არ აიყვანს, თუ იგი ჯანსაღი არ არის. სუსტ აგებულების ხელოსნებს ცხვირთან შავი წინწყლები აჯდება სახეზედ, ზოგს პირიც მალე უყროლდება, ეს არის ნიშანი ხელოსნის სნეულების, ამიტომ მან ამ ხელობას თავი უნდა დაანებოს და სხვაზედ გადავიდეს, თორემ იგი აქ ყოველთვის სუსტათ იქმნება. რაც აქ ითქმის სტამბის ხელოსან ამწყობზედ, იგივე ითქმის მბეკდავზედაც და სხვა მუშებზედაც. ერთნიც და შეორენიც ერთ ცხოვრების პირობებს და გარემოებაში არიან მოთავსებულნი.

ამ უკანასკნელ წლებს სასტამბო ასპარესზედ მრავლად იჩინეს თავი იმერლებმა. ამათ ამ ხელობის ნიჭი ეტყობათ ამ საქმიანობით, შეიძლება მათ კაი მომავალი ექმნესთ, მათ ბევრნაირი საქმეებიც გააკეთონ ამ ასპარესზედ, ამის ნიშნები უკვე მათში ვნახეთ. სამწუხაროდ სტამბის მუშათ შორის, ნამეტურ სხვა და სხვა ტომთა, ურთიერთ შორის სულ არ არსებობს კაი განწყობილება, ერთმანერთის ცნობა და ხხვაც

ამ გვარნი. მათში რომ საამქრო წესები დაარსდეს, მაშინ შეიძლება რომ მათში ეს დარღვევა მოიხსნას, ამის მხრითაც მათ დაწესებულებათა დადგენას დიდი მნიშვნელობა ექმნება.

ყოველ შემთხვევაში უნდა ვსთქვათ, რომ სტამბის ხელოსნებთ შორის, ამ ბოლოს დროს, გაზეთების და წიგნების კითხვაც იწყეს, ეს მათ აშკარად ეტყობათ, ხოლო ისიც კი უნდა შეინიშნოს, რომ ამ ხელობაში არიან ბევრი ისეთ მუშაკნი, რომელთა ალაგი და მუშაობა აქ მათ სულ არ შეჰფერის, სტამბის ხელოსნობა და ნამეტურ ამომწყობლობა მისი საქმე არ არის, მაგრამ რა გაეწყობა, რაკი ერთხელ ჩავარდნილა ამ ხელობაში, მის მერე ეს უკულტურო აღამიანიც დარჩენილა აქ და შერჩენია სტამბის სამუშაო საქმეს. ნელ-ნელა კი ასეთ კაცთა რიცხვი კლებულდბს მათში, უმეტესად მწიგნობრობის მცოდნენი ჰკიდებენ ხელს.

თუმც ეს წარმატება მოვიხსენებდ, მაგრამ ისიც უნდა ვსთქვათ, რომ ეს წარმატება მაინც მათში აწინდელი დროის კვალად მათში. იგი მცირე ნაწილში გახლავს, თორემ სტამბის ხელოსანს არაფერი აინტერესებს, არც გაზეთის კითხვა, არც პოლიტიკური ვითარება, არც მეცნიერება, არც ფილოსოფია, ერთის სიტყვით არაფერი ყოველივე მის, რის გარშემოც იგი ახლოს სდგას. მთელ თფილისის სტამბებში 1,000 კაცამდის იქმნება ქართველი, სომეხი, რუსი და თათარი, ამათში იქმნება ხუთი კაცი იწერს გაზეთს, ან იქმნება ათი კაცი მისდევს რამე იდეურს განვითარებას. დანარჩენთ სძინავს, სძინავს მათ ცხოვრებასაც.

ნათქვამია „მოყვარეს პირში უძრახე, მტერს პირს უკანაო“, ჩვენც ასე ვართ სტამბის ხელოსნებზედ, ამიტომ ვსძრახავთ მათ, რადგანაც მათი ცხოვრება არის უფერულ, უშინაარსო, უიდეო, მათ არ ეპატიებათ ის წესები და მცონარეობა, რაშიც იგინი გახვეულნი არიან. მართალია ისიც, რომ რუსის ხელოსნების ზოგი ლოთია, ბოსი კამანდაა, ამათ

არაფერი დაეძრახებათ, მაგრამ იმათ, ვისაც არც ეს ჩვეულება აქვთ, ტანზედ კარგად იცმენ და იხურავენ, კარგადაც ატარებენ ღროს, აი იმათზედ ვართ უკმაყოფილონი, რომელნიც ამბობენ რომ ჩვენ კულტუროსანი ვართო.

ესეც ხშირად მტყუნდება მათში. ამას ასაბუთებს ისიც, რომ ხელოსნებში საქმის გამო ჯიბრი და მტრობა სუფევს, ზოგი კი მუშა ცოტას იღებს ფულს, ზოგი უხეირო კი კაის. ეს ხდება მათის ჯიბრით და გაუტანლობით. ამის წესიერება მათ სულ არ აქვსთ, ერთმანერთის დარდი და დაჩაგვრა სულ არ აწუხებთ. ამას გარდა სამწუხაროდ სტამბის პატრონებთან წინაშეც ხშირად ბასტოვკა უადგილოდ იციან. ბასტოვკა, ანუ გაფიცვა კარგი რამ არის, იგი საჭირო მოძღვრების ნაწილია, ხოლო ყველაფერს ცოდნა უნდა და თავთავის ალაგი და ზომა. უაზრობა სხვა ხელობის ხალხს შეჰყვარით და სტამბის ხელოსნებს კი არა.

საერთოდ უნდა ითქვას, რომ სტამბის ხელოსნების ცხოვრება ერთობ დაქვეითებულია, მას ძირიან ფესვიანი, ანუ როგორც თვით იტყვიან რადიკალური ცვლილება უნდა. ეს ცვლილება მათში ბევრს რამეს რთულ წესებს დამადებს, მაგალითებრ გონებითი დაწინაურებას, პროგრესს, ცხოვრების ცოდნას, პოლიტიკურს ასპარესზედ თვალთ ხილვით გამოსვლას, სახელოსნო წესების გაუკეთესებას. მასთან შინაური საქმის მოწყობას, ღროზედ სახლ-კარის მოწყობას, ცოლის შერთვას. თუ ესეთი ცვლილება არ მოხდა მათში, მაშინ იგინი დღითი დღე უფრო უკან წავლენ და ბოლოს ჯინ იცის რის ღირსების და სახელოვნების მატარებლებათ გადიქნენ, გახდებიან „ბოსი კამანდა“.

დღეს იმათში ცოდნუილობას სიღარიბის გამო სათანადოს რიცხვით არ მისდევს ხელოსანი ხალხი. ზოგი განათლების შიშით და ზოგიც სხვა ასეთების ფიქრით ბევრი რჩება მათში უცოდნუილოდ.

თფილისში უმეტესი ნაწილი სტამბის ხელოსნების ქალაქ გარე მცხოვრებნი არიან, ამიტომ მათ საკუთარი უძრავი ქონება, ანუ სახლები ბევრს არ აქვს. თფილისში, უმეტესი ნაწილი კირით მოსიარულეა. უმრავლესობის ცხოვრება ცოლშვილიანის, ანუ უცოლოების არის გაქირავებული.

საერთო რიცხვით, სტამბის ხელოსნები სოცხლობენ 60 წლამდე. ესეც მცირე ნაწილში, მაგალითებრ 100 კაცში ამ დრომდე იქნება 5 კაცმა მიაღწიოს. დანარჩენნი 50 წლამდის უკვე იხოცებიან. ამას აგერ 40 წელიწადია თვალყურს ვადევნებ და ყოველთვის ეს შემინიშნავს. ასოთ-ამწყობ ხელოსნებზედ მბეჭდავნი კი ცოტათი მეტს სოცხლობენ, თუმცა არც ძალიან დიდის ხნით, იგინიც დროით სნეულდებიან. მათი მუშავობაც ძნელი ასატანია. ამითში შეიძლება 100 კაცში 10 კაცი დაბერდეს, აღრე კი ესენიც მალე იხოცებოდნენ, რადგანაც წინედ სტამბებს ცუდი სადგომები აქვდათ, ძველად მესტამბენი სარდაფებში იყვნენ მოაჯისებულნი, ამას გარდა ხშირად მათ ღამეც ამუშავებდნენ და ამიტომ მბეჭდავნიც მალე სნეულდებოდნენ. ჩემს დროს, მარტოდ ერთ სტამბაში ხუთი მბეჭდავი მოკვდა რიგ-რიგზედ, რომელნიც ღამე მუშავობისაგან სნეულდებოდნენ. საბრალონი თვით კი ვერას ამჩნევდენ, რადგანაც განათლებაც არ აქვდათ და ამიტომ არც მის შეგნება ჰქონდათ.

ამ 50 წლის განმავლობაში, დღეს სასტამბო ხელოსანთა ისპარესზედ, მათ რიცხვთ შორის, 1000 კაცში, სულ 5 კაცი სჩანს, რომელთაც 60 წლის შემდეგ დროში არიან გადასულნი. ასეთია ამითი, ცხოვრების და სიცოხლის საქმენი და ჩვენც სწორედ მიტომ ვავალებთ მათ მწიგნობრობის ხელის მოკიდებას, წიგნების გამოცემას, გამომცეილობის დაწყობის წიგნებით ვაქრობას. ამ გარემოებით მათში ბევრი გადიარჩენს თავს უღროვოდ სიკვდილისაგან. ყოველ შემთხვევაში ისიც კი უნდა ითქვას, რომ სტამბის ხელოსნები ცოტა რამ ღირსებით და შეგნებით სხვა ხელოსნების უმრავ-

ლესობისაგან მცირედ განირჩევიან. ცოტა რამ უპირატესობა ემჩნევათ.

სტამბის ხელოსნებთ ბორის აზროვნებით ასე გაიყოფებიან:

ქართულების უმრავლესობა მოქალაქური მიმართულების მიმდევარნი არიან და ზოგი სოციალ-დემოკრატია, ზოგი ნაციონალურ დემოკრატია გახდა, ეხლა, ამ ბოლოს დროს, ზოგი ფედერალისტი იყო და არის.

სომხები სულ კლერიკალურ ნაციონალისტები არიან, ნამეტურ ქვემო ქვეყნის კრუა სომხები. ამათგან ცოტათ განირჩევიან ქართველ გრიგორიანები, ანუ საქართველოს ქართველ სომხები.

თათრები არიან ნაციონალისტები მასთან ევროპიელი სწავლის მიმდევარნი,

ძუსები არიან მუშაკნი, მათში ზოგი მოქალაქეა, ზოგი ნაციონალისტი, ზოგი სხვა. ზოგი ღვინის ლოთია, ზოგი არყის, ბოსი კამანდაც არის მათში. მათში ისეთი ერთობა არსებობს, როგორც კატასა და ძაღლებში.

სტამბის ფაქტორების უცოდინრობა

ქართველ სტამბის ხელოსნებში, ბევრნი სკოლაში ნასწავლებიც არიან, ზოგნი მწერლობაც მისდევენ და სხვა და სხვა კარგს წერილებსა სწერენ. ზოგი ლექსებს სწერს, ზოგი პიესებს, ზოგი პუბლიცისტურ წერილებს და ზოგი ისტორიულსაც. მაგრამ მათში ერთსაც არ მოსვლია ფიქრად, რომ სკოლაში ნასწავლს ნაბორჩიკს, ან მბეკლავს, სტამბის მუშაკობისთვის თავი დაეხწია და სტამბის ფაქტორობა შეესწავლა.

სხვა ქვეყნებში სტამბის ფაქტორები უსათუოდ სტამბისავე მუშებიდამ არიან გამოსულნი და აქ კი ჩვენ ამის ნიმუშსაც ვერ ვხედავთ, სტამბის გამგეთ აქ ჩნდებიან სულაც.

ხო პირნი და ისეთნიც, რომელთაც სტამბის ხელობის სულ არაფერი იციან. ამიტომაც ასეთ პირთა ხელში სტამბებიც ყოველთვის ზარალში გახლავან და ბოლოს იკეტებიან კიდეც. ბევრიც დაკეტილა, დაიკეტა კიდევაც.

ყურჩევთ ჩვენს ნასწავლ ნაბორჩიკს და ფეჩატნიკებს, რომ მათ ამ გარემოებას ყურადღება მიაქციონ და სტამბის მუშაობის დროს სტამბის ფაქტორობაც შეისწავლონ. ამის შესწავლა მათ არაფერს დაუშლის, პირიქით იგინი სტამბის პატრონებს სარგებლობასაც მოუტანენ და თვითაც დაწინაურდებიან, ბოლოს შეიძლება რომ სტამბის პატრონებიც გახდნენ ადვილად. თუ არა და ასე დარჩენა მათი იქნება სრული ნიადაგი მათის უკუღმართობის და უმეცარების.

სტამბის შეგირდების საქმე

მეორე ასეთივე დიდი ნაკლი გახლავს სტამბის ხელოსნების ის ულაზათობაც, რომ იგინი სტამბაში, შეგირდებს სულ არ იკარებენ ახლოს. ხელოსნები, რომელთაც შეუძლიანთ შაგირდის გამოწურვება და სწავლება, იგინი მათ არ იყვანენ. შეგირდის შოვნა და აყვანა მესტამბეს უხდება. შიტომ შეგირდები სტამბაში უპატრონოთ არიან, ქარგლებიც მათ არაფერს ასწავლიან და შეგირდები ღვთის ანაბარად არიან ყოველთვის.

ნაცვლად სწავლის, შეგირდს გულ უცრუვებენ და ათას ნაირ ყალბს ცნობებს ეუბნებიან, რომ სტამბაში რათ მოხვედლი შეგირდათ, სტამბის ხელობა არაფერი არის, ამ ხელობას ხარაზობა სჯობიაო. ბევრს კიდევ ასეთებს ეტყვიან ხოლმე და ზოგს შეგირდს გულს უცრუვებენ, საქმე ისე მოეწყობა, რომ რამდენიმე დღის შემდეგ შეგირდი სტამბაში აღარ მოდის.

მესტამბე კითხულობს, რომ შაგირდი არ მოვიდა, პასუხი: არ მოვიდა. მიზეზი რა უნდა იყოს, რომ არ მოვიდა? პასუხი სტამბის ხელობა არ მოეწონა, ხელნაწერის კითხვის

ხალისი არა მაქვსო, ამიტომ დანება სტამბას თავიო. მე-სტამბე რწმუნდება ამაზედ. ამიტომაც გახლავსთ, რომ სტამბის ხელობის ხალხნი ასე ნატამალობენ. აი, თვით ამ ომიანობამ სტამბა ისე დაიცარიელო, რომ ამწყობის შოვნა აღარ არის, არ არის და არც იქმნება, ვიდრე მესტამბეთა შორის შეგირდების გარემოება ასეთის პირობებით იქმნება გარემო-ცული.

ეს ნამდვილი ფაქტი გახლავსთ და თვით ჩემ ბიერ მიყვანილ სტამბის ბევრს შეგირდს ასტრუეებია გული და გასულა სტამბილამ ისე, რომ მერე სტამბისთვის ზედაც არ შეუხედნია. ესეც ერთი ნიშანი გახლავსთ სტამბის ხელოსანთა უმართებლობის და სიხარბის მათი მცნება ეს არის: „თუ ჩვენ არ ვიქნებით, მაშინ ქვა ქვაზედაც ნუ იყოსო“ ბოლბის მიტროპოლიტს ეს მცნება ამით წაართვეს.

ყველა სტამბაში უწყესობა ხდება და კიდევაც მოხდება, ვიდრე სტამბის ხელოსნებში ადამიანური შეგნება არ განცხოველდება. შეგირდების სტამბილამ უმიზეზოთ წასვლას მესტამბენი ყურადღებას სულ არ აქცევდნენ და არც აქცევენ. რა უყოთო, შეგირდი არ მოვიდა, ალბათ სტამბის ხელობა არ მოეწონა და აღარ მოვიდა. ერთხელაც არ მოხდარა იმის გამოკითხვა თუ შეგირდი რატომ აღარ მოდის. სტამბის ხელოსნებს შეგირდის გამო უთქვამსთ, რომ ასე სთქვა: სტამბის საქმე ძნელი ყოფილა, კითხვას კაი თავი და გული უნდოო, მე კი ამის ხალისი არა მაქვსო. ასე მოაჯადოებენ ხოლმე საქმეს.

ამიტომაც მოხდა, რომ ამ ბოლოს დროს, ომიანობის წყალობით, რაკი ხელოსნთ ჯარში დაუწყეს გაყვანა, აქ ხელოსნები ამით დიდით შემცირდნენ, თითქმის მოისპნენ, აღარავინ რჩება და მომავლისათვისაც ხელოსანთა რიცხვს თავი არ უჩანს, რადგანაც სტამბებში შეგირდების რიცხვი თითქმის არ არჩებობს. ისეთი მოწესრიგებული სტამბებში მათ ხელოსანთა და შეგირდებთა საქმე და თუ ამ გარემოებას სტამბის პატრო-

ნებმა არ იზრუნეს და ყურადღება არ მიაქციეს, უამისოდ ბოლოს იგინი დაზარალდებიან უფრო სასტიკათ.

თათრული სტამბა საქართველოში.

მადლობა ღმერთს, რომ საქართველოს დედა ქალაქ თფილისში, თათრული სტამბის გახსნას მოვესწარით. ეს წი-
შანი გახლავსთ მის, რომ ჩვენსა და თათრებს შორის ილვი-
ძებს გონება და მეზობლური და ძმური სიყვარულის შეგნე-
ბა. ღმერთმა კმნას, თორემ აქამდის ჩვენ ხშირად ერთმან-
ერთსაც ვებრძოდით, ამ ბრძოლას სულ არ ჰქონდა რამე
მიზანი, იგი იყო შეუღებლობის ნაყოფი, გაუგებრობის და
სხვანი. განვლეს იმ დღეებმა, დიდმა მე-19 საუკუნის დამ-
დეგი, როგორც იქნა ჩვენც გველირსა ცოტათი დაწყნა-
რება, რუსეთის მფლობელობით დამშვიდება და ერთმანერ-
თის დამეგობრება, მეზობლობა და ერთად ცდა დიდის ვე-
როპის განათლების მისაღებათ. მაშ მადლობა ღმერთს, რომ
ამასაც მოვესწარით, სწორედ ამ სიამოვნების ცნობით აღე-
სილი ვათავსებ აქ თათრული სტამბის დაარსების ცნობებ-
საც.

ქესტამბე ჰაჯი ხეიდ ეფენდი უნსი ზადე.

ჩვენდა სასიხარულოდ, როგორც იქნა, საქართველოს
დედა ქალაქ თფილისში, 1881 წ. გახსნა პირველად, პირვე-
ლი თათრული სტამბა ჰაჯი სეიდ ეფენდი უნსი ზადემ. ამ
პირს მე წინაღვე პირადათ გავეცანი, მან სტამბის ხელობის
არაფერი იცოდა, მაგრამ ბეჭდვითი სიტყვისაგან ისე იყო
გატაცებული და იქამდის უანგარო მუშაკი გახლდით, რომ
იგი ყველაფერ სასტამბო საქმეებს კარგად უძღვებოდა, ყო-
ველივე ამის ცდაც დაკავშირებული იყო სათათრეთის გა-
ნათლებისა და თვალის გახილვასად.

განსვენებული გულდაწყვეტილი იყო მუსულმანთა ბედ-სა და გარემოებაზედ, თვით გამხდარი კაცი იყო. ფერ მხი-ლილი და თათრობაზედ ლაპარაკი და მათი უკან ჩამორჩენა უფრო აყვითლებდა მას. სულ იმას დარდობდა, რომ ჩვენები წეტა როდის გაიღვიძებნო. იქმნება მოვესწრა იმას, რომ თათრებში სტამბის საქმიანობა გავრცელდეს, მისი ხელობაც შეისწავლონ მათათ. თორემ სტამბის გახსნის დროს, მან ერ-თი ხელოსანი ძლივს იშოვნა თათრულის მცოდნე. მუშა, ხელოსანი არ ჰყავდა სტამბაში, როგორც იქმნა ორი თათ-რის ბიჭი იშოვნა შაგირდათ, რის წვალებით, სტამბა გახსნა, მიგრამ არც ამწყობი ჰყვინდა და არც მბეჭდავი. ერთი ამწყობი, თათრულის მცოდნე იმ „დროის მთავარ მართებ-ლის სტამბაში იშოვნა, ეს დადიოდა საღამოობით, სტამბაში და მუშავებდა, შაგირდებსაც ეს უსწავლებდა, რის ვაი ვა-გდახით, ამან გამოსწრთვნა ორი თათრის ბიჭი და ასწავლა აწყობა. ამ გვარად და ასეთის წვალებით და შრომით, რო-გორც იქმნა თათრულ სტამბამ ორი ამწყობი იშოვნა. ამით როგორც იქმნა სტამბამ სული ჩაიდგა, მერე ამ ორ თათრის ბიჭს ორიც სხვა შაგირდი მოჰყვა, შაგირდები ერთმანერთს ასწავლიდნენ სტამბის ხელობას. ამით უნსი ზადე გახარე-ბული იყო. თათრულ სტამბამ ხორცი შეისხა, თფილისში თათრულ სტამბამ გახმაურება დაიწყო.

ზოგიერთი თათრულ სტამბაში თამაშათ მოდიოდნენ, ვნახოთ ერთი თუ თათრულ სტამბაში თათრის ბიჭები რო-გორ მუშავებენ, თათრულ ასოებს როგორ აწყობენ, ან როგორ ბეჭდავენო. სტამბის საქმე ისე დატრიალდა, რომ უნსი ზადეს მალე საქმიანობაც გაუმრავლდა, საქმის სიზ-რავლემ იგი წაიხალისეს დიდათ. გულ დაწყვეტილი გამხი-არულდა, ჰაზრი შეიცვალა და იმედი მიეცა მასზედ, რომ თათრებში სტამბის საქმეს მომავალი უჩანსო. იმედია, რომ ამ ხელობის გზაზედ თათრის ახალ გაზღობა მალე გამოვაო.

განსვენებულის ყოველი ცდი და არსებობა სასტამბო

სტამბის საქმის გარშემო არ გაჩერდა, იგი რომ მოყვარე იყო თათრის ტომის განათლების და მომზადების ამის ასაბუთებს შემდეგი ღარემოებაც: მას დიდად ეთანადებოდა გული მაზზედ, რომ თფილისში თათრებს არ აქენდათ თათრული გაზეთი, ეურნალი, შკოლა, წიგნები და წიგნის მაღაზია თათრულის წიგნების, გულ დაწყვეტილი ლაპარაკობდა ამაზედაც. განსვენებულმა გადასწყვიტა თათრულს ენაზედ გაზეთის გამოცემის საქმე და მალე მთავრობას თხოვნა მისცა ნებართვის ასაღებათ. ნებართვა მალე მიიღო, 1882 წ. მან დაიწყო დღიურ გაზეთის „ზია“-ს გამოცემა, ამ გაზეთს მოჰყვა მეორე მის გაზეთი „კავკაზი“.

ამ გაზეთების გამოცემამ სტამბას გაუმრავლა ხელოსნები, გაჩნდა თათრებში სასტამბო საქმეთა მიმდევართა რიცხვი და მალე თათრობაშიაც მოიკიდა ფეხი თათრული მწიგნობრობის აღორძინების დასაწყისმა. სეიდ ეფენდი მიმართულებით იყო პროგრესისტი, მისი გაზეთიც ემსახურებოდა პროგრესიულ მიმართულებას. იგი მკაცრად ებრძოდა მუსულმანთა სასულიერო ფანატიზმს და ყოველი მისი სიტყვა მიმართული იყო მაზედ, რომ თათრებს დროით გაეხილებინათ თვალი, განათლების გზაზედ გამოსულიყვნენ და სწავლის მიღებას დასწაფებოდნენ.

სეიდ ეფენდი ასე სწერდა ხოლმე: — „გვეყოფა თათრებს ამდენი ძილი, დროა თვალი გავახილოთ, გამოვიდეთ განათლების და სწავლის გზაზედ, ამდენი დებრმეება არ კმარა, აბა შეხედეთ ქართველებსა და სომხებს, როგორ სცდილობენ თავიანთ ხალხის გასანათლებლათ, დროა რომ ზვენც ასე ვიზრუნოთ. დროა რომ ჩვენც შევიგნოთ განათლების ჟერი, ვისწავლოთ და გავიცნათ ევროპიული სწავლა, ვისწავლოთ წიგნების ბეკდვა, გაზეთების და სხვაც ბევრი ასფანი“. ასეთის მიმართებით სეიდ ეფენდი ხშირად მიმართავდა ხოლმე თათრობას და საერთოდ ებეწებოდა და სთხოვ-

და თვალის გახილებას. ერთხელ სეიდ ეფენდიმ გადმოშვა შემდეგი:

ჩემ გაზეთში დაბეჭდილ ერთ წერილს ჩვენი მოღებები და ხოჯები სპარსეთში ისე გაუგებრებიათ, რომ მათ ყველა გაზეთის ნომრები დაუწვამთ და მასთან მთავრობას შეხვეწიან, რომ ეს გაზეთი სპარსეთში აღარ იქმნეს შემოშვებულიო. ამის ცნობა მივიღე და აკრძალვა, რომ დღეის შემდეგ ეს გაზეთი აქ აღარ უგზავნოვო. ამის შემდეგ სეიდ ეფენდიმ უფრო უარესის კილოთი დაიწყო წერა და ქადაგება თათრების განვითარების შესახებ.

სეიდ ეფენდი უნსი ზადეს დიდი შრომა, დიდი ამაგი მიუძღვის სათათრეთის წინაშე, მისი გაზეთი გამოდიოდა ადერბეიჯანის თათრულის ენის კილოთი. წინედ მას ხელის მომწერი ცოტა ჰყვანდა სულ 400-სი, მერე კი მოემატა. 1887 წ. სტამბა და თათრული გაზეთების ბეჭდვის საქმე თავის უმცროს ძმას გადასცა და თვით სტამბოლში გიახლათ. იგი იქ გარდაიცვალა 1900 წლებს.

ჯალალ ეფენდი უნსი ზადე.

ზაჯი სეიდ ეფენდის შემდეგ, ეს ჯალალ ეფენდი განაგებდა სტამბის საქმეს, ესევე ბეჭდავდა თათრულ გაზეთებს და წიგნებს. სტამბა ამან მცირე ხანს შეინახა. მერე სტამბა მან გადასცა თავის უფროს ძმას ქემილ ეფენდი უნსი ზადეს.

ქემალ ეფენდი უნსი ზადე.

უმცროსი ძმა გახლავსთ სეიდ ეფენდის, ეს გამოიზარდა სსსტამბო საქმის შესწავლით. სტამბა მეორეს ძმისაგან მიიღო 1900 წლებს, სტამბას მოუმატა ტიპო-ლიტოგრაფიაც და აგერ ეს 15 წელიწადია, რაც ეს ქემალ ეფენდი თფილისში თათრულ სტამბას ინახავს და მით თათრული ასოების გავრცელების იცავს. ესეც სეიდ ეფენდის მსგავსად მო-

ქმედებს და თავის ცდას თათრის ძეთა განათლების საქმეს ანდომებს. ესეც მიმართულებით თავის ძმებზეთ არის პროგრესიული მიმართულების და ხშირად თათრულს ენაზედ გაზეთებს და წიგნებსაც ბეჭდავს. აი ეხლაღ მისის რედაქტორობით თფილისში გამოდის თათრული გაზეთი „მიზგერ“ (განცხადება) კვირაში ერთხელ იბეჭდება.

სტამბა და ტიპო-ლიტოგრაფია არსებობს მიხაილოვის ხიდის გვერდით, პეტრე დიდის ქუჩაზედ. სტამბა მოწყობილი აქვს კარგად, ასევე ტიპო-ლიტოგრაფია და საქმეებსაც სუფთად ასრულებს. ტიპო-ლიტოგრაფიაც თათრებში პირველი საქმეა ეს.

ასეთი წარმატება და სტამბის მომავალი მოჰყვა სეიდ ეფენდის შრომას. დღეს თათრებში საერთოდ არის მოფენილი სასტამბო საქმენი და გაზეთების და წიგნების ბეჭდვა.

ლიტოგრაფია საქართველოში.

საქართველოში ლიტოგრაფიასაც ისეთივე ისტორია აქვს, როგორც ქართულ სტამბას. თუმცა ლიტოგრაფიის ისტორია ახალია, მაგრამ მას აქვს ჩვენთვის კარგი მნიშვნელობა, რადგანაც მისი აღორძინების საქმე თფილისში საქართველოს ხელოვნების და მუშების მარჯვენით ეძლევი აღორძინება და განვითარება. ჩვენის ტომისთვის საკიროა აინუსხოს ესეც. ქართული წიგნი და ანბანი პირველად ლიტოგრაფიის ქვაზედ პარიზში დაიბეჭდა აკადემიკის ბროსესაგან 1837 წ. ეს წიგნი იყო საქართველოს ისტორიული წიგნი, დღეს „პარზის ქრონიკად“ წოდებული. „ქართული დედანი“ ლიტოგრაფიის ქვაზედ დაიბეჭდა 1841 წ. ტრიესტში (ავსტრია), არ ვიცით ვისგან, ამბობენ, რომ ტარასი არქიმანდრიტისაგანა.

თფილისში პირველად. ლიტოგრაფია გაიხსნა 1860 წ. ნემეცის ხელოვანის ოსტატის ტომსონისაგან. ეს ლიტოგრაფია პირველი მაგალითი იყო საქართველოში. ტომსონმა

ლიტოგრაფია კარგად მოაწყო, მას დახმარება მისცა იმ დროის მთავარ მმართველმა, ეხმარებოდა აგრეთვე ნემეცი ბერეე, დიდ გავლენიანი პირი, თავს მჯდომარე იმ დროის თფილისის მუზეუმის, საზოგადო სამკითხველოსი, არხიოგრაფიული კომიტეტის, არქეოლოგიურის, გეოგრაფიულის და ისტორიულის. ესევე ბეჭდავდა „კავკასიის აქტებს“. ამ აქტების სურათები და ზედა ფურცლები და გვერდების არშიები სულ ამ ლიტოგრაფიაშია ნაბეჭდები. ამით ლიტოგრაფია ფეხზედ დადგა.

ტომსონი კარგი, გამოცდილი კაცი აყო თავის საქმეებში. ლიტოგრაფიაში მომუშავედ ევროპილამ ნასწავლი ნემეციები მოიყვანა. სულ ესენი იყვნენ ლიტოგრაფიაში მომუშავედ, დამხატვანი, გადამღებნი, მბეჭდავნი და თვით უბრალო მუშებიც სულ ესენი იყვნენ. ტომსონმა თავის დროის კვალად ლიტოგრაფია კარგად მოაწყო. საქმეები ჩინებულად წაუვიდა, დიდძალ სამუშაოს შოულობდა. ამიტომ მას ლიტოგრაფიაში ხელოსანთა და მუშათა მომატებაც უნდებოდა. ამ გარემოებამ მას შემთხვევა მისცა, რომ თვის ლიტოგრაფიაში მოწაფედ და მუშებათ საქართველოს ხალხილამაც მიეღო ქართველები და სომხები. ეს ასეც იქმნა და ლიტოგრაფიის არსებობის მესამე წელიწადს, ნემეცის ხელოსანთა, მოწაფეთა და მუშათა გვერდით მთელი ჯგუფი გამოჩნდა ქართველების და სომხების. მალე აქვე გაჩნდა შაგირდათ გიორგი ივანეს ძე დემუროვი, რომლის საქმე და ცნობა აქ უნდა აენუსხოთ, ვინაიდან ეს არის პირველ ქართველთაგანი, რომელმაც ლიტოგრაფიის ხელობა შეისწავლა და რომელიც ამ ხელობის ცოდნით, საქმით და ლიტოგრაფიით პირველად გამოჩნდა საქართველოში.

გიორგი ივანეს ძე დემუროვის დაბადება ეკუთვნის 1854 წლებს, ქ. თფილისს. მშობლები გიორგისა თფილისში სცხოვრობდნენ, მთაწმინდაში, თავის საკუთარი სახლ-კარიც აქენდათ. ტომსონის ლიტოგრაფიაც მთაწმინდაში იყო პირვე-

ლად, ოვრაციის ქუჩაზედ, ეხლანდელი ოკრუენოი სუდის და პალატის წინ. აქ, ამ ლიტოგრაფიაში, შეგირდათ მივიღო გიორგი დემუროვი. შეგირდობაში იგი იჩენდა დიდს, განუსაზღვრელ შრომის მოცუარეობას და დღე და ღამე მუშავობაში ასწორებდა, მუშავობდა და ხელობასაც დიდის მუყათობით სწავლობდა. რამდენსამე ზელიწადს დარჩა ამ ლიტოგრაფიაში მომუშავედ, ხუთ წელიწადს კი შეგირდათ იყო.

როცა კარგად მოემზადა ლიტოგრაფიის ხელობის საქმეებში და მან თავის თავს დაატყო საკუთარის ლიტოგრაფიის გახსნის უნარი და შნო, მის მერე გავიდა ტომსონისაგან და 1876 წ. ქალაქ თფილისს, გახსნა საკუთარი ლიტოგრაფია, ეს იყო პირველი მაგალითი საქართველოში ქართველის კაცისაგან. პირველად ამას ლიტოგრაფიისთვის თურმე ბევრი შეწუხება, ბევრი გაკირება დახვდა წინ, ცალკე ლიტოგრაფიის ქონებრივის სახსრით, ცალკე ხელოვანის ოსტატების და ხელოსნობის მხრით, მაგრამ ყოველივე ამებებს იგი არ უშინდებოდა და თვით როგორც კარგად გამოცდილი კაცი სალიტოგრაფიო მუშაობაში, გადაღებაში, ბეკლევაში და სხვანიც, ყველა შრომას იტანდა, განუსაზღვრელს საქმის სიყვარულს იჩენდა და ყოველივეს კი ჩინებულად ასრულებდა, საქმეს ისეთი წარმატება ეძლეოდა, რომ მოკლე დროის განმავლობაში, მისი ლიტოგრაფია თფილისში სახელოვან ლიტოგრაფიად გამოჩნდა, მან გაიჩინა ევროპიულად ნასწავლ ხელოვანი ოსტატები და ამათ გარდა თვის ლიტოგრაფიაში ჩვენის ქვეყნის შვილებსაც მისცა ადგილი და დაიწყო შეგირდების და მუშების მიღება. მალე გიორგი ივანის ძის დემუროვის ლიტოგრაფია გაივსო როგორც ჩვენის ქვეყნის მომუშავე ხალხით, ისევე საქმიანობით.

გიორგი ივანეს ძე დემუროვი მალე ცნობილ იქმნა მთელს თფილისში, თფილის გარეშე, იგი სხვა და სხვა ქვეყნებშიაც გაიცნეს და აქედამ მას თფილისში აუარებელს საქმეებსაც უზავნიდნენ. ამ დროს, თფილისში ფიქრადაც არა-

ვის მოუვიდოდა რომ გიორგი ივანეს ძე ქართველი კაცი იყო. ამ პირმა თავის ლიტოგრაფიაში კარგი ზედამხედველობა და ოსტატობა გამოიჩინა, ლიტოგრაფია მალე გაჩაღა საუკეთესო ოსტატებით, სხვადასხვა საბეჭდავის მანქანებით, დაზგებით, სხვა და სხვა საბეჭდ ვებით, ერთის სიტყვით ყველა საჭირო იარაღით და ქაღალდებით. ამის საქმის გამცნობი და აღმწერი, როცა კი იქმნება ეს, უეჭველია გიორგი ივანეს ძეს შესაფერს პატივს და ქებას მიუძღვნის, მისგან ხელობის და ლიტოგრაფიის გახსნის საქმეს სამაგალითოდ ანუსხავს, სამახსოვროდ დასტოვებს მომავალის ქართველის თავობისათვის და საყურადღებოდ იქმნება ყოველთვის ის გარემოება, რომ თფილისში, კავკასიელთა ტომთა შორის, თფილისში, ტომსონის შემდეგ, პირველი ლიტოგრაფია ქართველმა კაცმა გიორგი ივანეს ძე დემუროვმა გახსნა.

დრო და დრო ნელ-ნელა გიორგი ივანეს ძე კარგად წინაურდებოდა როგორც ლიტოგრაფიის საქმიანობით, ისევე ქონებრივის ძალოვნებითაც, ამობაში იგი დაცოლველიიანდა, ეხლა იგი 56 წ. კაცია. სახლობა სამწუხაროდ, ანასტასია ირაკლის ასული 1907 წ. გარდაეცვალა.

თვით ბიორგი დემუროვის სიტყვით, ეს ადამიანი მისი მარჯვენა მხარი ყოფილა. ჰყავს 10 შვილი, შვილებს ასლევს შესაფერ სწავლა-განათლებას. როგორც ქართველი კაცი გულშემატკივარია ჩვენის საქმეებისა და მასთანვე მეტად მოყვარე და მნატრელი ჩვენის ტომთა შვილების დაწინაურების, საზოგადოთ, საქართველოში, ამ ძირეულს ჩვენს სამშოკლოში. ჩვენის მამაპაპის სისხლით მორწყულ ქვეყანაში, რომ ქართველი ერიც ამადლდეს სწავლა-განათლებით, ხელოვნობით, ვაქრობით, ქარხნებით, სოფდაგრობით და სხვანი. რაც კი ყველა ტომს აწინაურებს და აბედნიერებს.

უნდა ითქვას, რომ გიორგი ივანეს ძე თავის მოქმედებით და ლიტოგრაფიის არსებობით დიდათ უწყობდა ხელს ქართველთა შვილების ამ ხელობის ასპარესზედ გამოჩენა-

გამრავლებას და ამავე დროს იგი თავის კაცობრივ სიყვარულს არც სხვა ტოათა შვილებს აკლებდა, მაგალითებზე როგორც სომხებს და რუსებს, ამათაც იგი ისევე აფასებს და პატრონობს, როგორც თავის თანამემამულე ქართველებს. ამითი იგი არის პატივისცემი და სამაგალითო. სამაგალითოა მითაც, რომ ამ არევ-დარევის დროს, მან თავის ლიტოგრაფია უკნეზლად შეინახა, მუშებისაგან მიყენებული საქმენი ყოველივე მოითმინა, ისე დასტოვა, ზარალს უძღვებოდა და ლიტოგრაფიის არსებობას კი არ სპობდა, ესეც საყურადღებოა ჩვენში მით, რომ ასეთი პატივისცემა მუშათა და ხელოსანთა წინაშე ბევრმა მექარხანემ არ გამოიჩინა. მის ლიტოგრაფიაში მუშავობს 25 კაცზედ მეტი ყოველთაღის,

გიორგი ივანეს სე დემუროვმა თავის შნო და ენერგია მართოდ თფილისში არ დასტოვა, ამან თავისი შნო და უნარი სხვაგანაც გამოიჩინა და ეს რომ მართალია და ჩვენ ამ პირს სამაგალითო მნიშვნელობას ვაძლევთ, აქას გამოაჩენს მის ეს ენერგიული საქმენი:

ბაქოში, კარგი ლიტოგრაფია გახსნა 1886 წ. ეს ლიტოგრაფია გაუხსნა თავის სიძეს ოთარ ქაიხოსროს ძე ზანდუკელს, ამ ხელობის კარგად მცოდნეს და მარჯვენა მკლავს თავის ცოდნით. 1907 წელ. შემთხვევით ბაქოში ვნახე ეს ლიტოგრაფია და გავიცან თვით ოთარ ქაიხოსროს ძე ზანდუკელი და მის ლიტოგრაფიას და ხელოსნობის საქმეს სრული აღმატებულება შევნიშნე და საქმეში ღირსება, რომ ბაქოში ქართველი კაცი ლიტოგრაფიას ინახავს. ლიტოგრაფია ფართოდ არის გამართული და მომუშავენიც მრავლად ძყავს. თვითონ ოთარ ზანდუკელიც ამაგდარი ხელოსანია ლიტოგრაფიის სახელოსნო ასპარეზზედ და ამაგდარი ჰყავს შვილებიც, თვით შესმენილი კაცია. შვილებს განათლებას აძლევს და ქართული მწიგნობრობის მოყვარეც გახლავს.

სამარქანდას გახსნა კარგი ფართო ლიტოგრაფია 1899 წ. ე. ი. იქ რაც არსებობს, მას შემდეგ 10 წელია გასული.

ლიტოგრაფია ფართოდ არის გამართული და მასში მუშა-
ვობს 72 კაცი. მომუშავეთა შორის უმეტესად თექელები
არიან. მუშათა და ხელოსანთა საერთოდ გადაღებული სუ-
ჩათი ვნახე და უნდა მოგახსენოთ, რომ თექელების ნახვამ
გამაკვირვა ლიტოგრაფიის ასპარეზზედ. ამის შესახებ მე აქ
გიორგი ივანეს ძე დემუროვის საქებრად არას ვიტყვი, ეს
თვით ჩვენმა გონიერმა მკითხველმა დაათვალოს.

ასხაბაძეს გახსნა ახლად 1907 წ. ესეც სამაგალითოა
ქართველის კაცისაგან. აქ მომუშავედ ჰყავს 20 კაცი, საქმე
ჯერედ ახალია და ამიტომ ჩვენ ესეც გვიკვირს, რომ იქ ამ-
დენს მუშებს ამუშავენს. ცხადია, რომხ მომავალში აქაც საქ-
მე კარგად წაუვა. ჩვენს გათახსირებულ დროში, ქართველის
კაცისაგან, ამდენ ალაგას და ისიც თფილისიდან ასე შორს,
საქმეების შენახვას და ისიც ისეთის ანტიკა სახელოსნო სა-
ქმეების, როგორიც ლიტოგრაფია გახლავსთ, ვგონებ, რომ
კარგი ენერგიული კაცის თავი და მართვა-გამგეობა და პა-
ტრონობა დასკირდება, ვინაიდან თვით გიორგი ივანეს ძე
ერთთავად თფილისში სცხოვრობს, განაგებს თფილისის ლი-
ტოგრაფიას და ზემო ხსენებულს ლიტოგრაფიებში წელიწად-
ში მხოლოდ ერთხელ მიდის საქმეების და მართვა-გამგეობის
სანახავად.

კონსტანტინე იოსების ძე მესხიევი. დაიბადა 1863 წ.
ქ. თფალის. მოგეხსენებათ, რომ მესხიანთ გვარი ძველადგან-
ვე შენიშნულია როგორც ბრძენ მწიგნობარ კაცთა გვარი.
ამ გვარის წევრთ ქართულის ზაგნების გადამწერლობით სა-
ლი განთქმევს ვახტანგ მეფის დროსვე. შემდეგ დროს, ანუ
მეთვრამეტე საუკ. გასვლამდე, მათ შორის იყვნენ მრავლად
ქართული მწიგნობრობის მუშაენი, ხელოვნურად წიგნების
გადამწერნი, როგორიც იყო დავით რექტორი, თელავის სე-
მენარიისა, კაცი თავის დროის ფილოსოფი და შესანიშნავი
პალიოგრაფი, ასევე ტარასი არქიმანდრიტი, რომელმაც შეა-
დგინა სამაგალითო ქართული დედანი და რომელიც ტრი-

ესტში (ავსტრია). დაბეჭდა ლიტოგრაფიით, 1840 წ. ასეთ პირთა შთამომავალია კონსტანტინე იოსების ძე მესხივეი.

კონსტანტინე იოსების ძე მესხივემა ლიტოგრაფია გახსნა 1883 წ. თავის საკუთარ სახლებში, კალაუზნის ეკლესიის გვერდით, კარგს, ქალაქის პირველ ალაგას. გიორი დემუროვის შემდეგ, ეს მეორე ქართველია, რომელმაც ასეთ სახელოსნო საქმეს მოჰკიდა ხელი. თუმცა კონსტანტინე იოსების ძეს პატარაობისას ლიტოგრაფიის ხელობა არ შეუსწავლია, ხოლო იგი ამ საქმიანობის დიდი მოსიყვარულე ყოფილა და ბუნებითად წახალისებული, გარეგნულად ლიტოგრაფიის საქმიანობის ცოდნაც საკმარისად ჰქონია გაცნობილი, თორემ ხამი და უცნობი კაცი აბა როგორ გაბედავდა და ლიტოგრაფიის გახსნას მოჰკიდებდა ხელს. ეს ლიტოგრაფია მან სხვისგან შეიძინა.

ლიტოგრაფიის გახსნის დღიდან, კონსტანტინე იოსების ძემ, თავის საქმის ასპარეზზედ კარგი ჰუნარი და შნო გამოიჩინა, ლიტოგრაფიის წარმოება კარგად დაიწყო, თავისი ცდა და შრომა ლიტოგრაფიის აღორძინებას არ მოაქლო, იმუშავა, იმეცადინა და თუმც ხამი იყო, მაგრამ მაინც თავის მუყაითის ცდით და საქმის სიყვარულით, ლიტოგრაფია ფეხზედ დააყენა. იგი სახელოვან გახდა და ამისთანა ენერგიულის მოქმედებით თვითაც დაწინაურდა სალიტოგრაფიო საქმეთა ცოდნით და სხვანი. დღეს ეს ლიტოგრაფია ცნობილია თფილისში ისევე როგორც ერთ დამსახურებულ ლიტოგრაფიათაგანი.

დღეს ამ ლიტოგრაფიაში მუშაობს 25 კაცი, აქვს ელექტრონული მანქანები, ასე რომ სადაც თფილისში პირველ ხარისხის ლიტოგრაფიები აინუსხებიან, იქ კონსტ. იოსების ძის ლიტოგრაფიის ფირმაც დაიკავებს ალაგს. დაწყულულებულ გულს უხარის ქეშმარიტად, როცა ქართველი კაცი სადმე ნიჭიერ, ენერგიულ საქმის მოყვარე კაცს ხედავს და ამიტომ სასიამოვნოა, რომ თფილისში, ქართველთაგანი ეს ლიტო

გრაფია კარგად აქვს მოწყობილი. თუმცა კონსტანტინე მესხიევი ლიტოგრაფიის საქმე კარგად მისდიოდა და თვითაც უძღვებოდა საქმიანობას, მაგრამ იგი მაინც არა სჯერდებოდა მას და ცდილობდა, რომ ამ საქმის ხელოსნობა უკეთესად შეესწავლა. ამიტომ იგი წავიდა გერმანიაში და იქ შეისწავლა ლიტოგრაფიის ხელოვნურად წარმოების საქმიანობა და მასთან ფოტოგრაფიის საქმეები, რასაც ჩვენის მწიგნობრობისათვისაც დიდი მნიშვნელობა აქვს.

ლიტოგრაფიას დღესაც თვით კონსტ. იოსებინ ძე აწარმოებს და აწარმოებს სახელოვნად. ამ ლიტოგრაფიაში საქართველოს ისტორიული სურათები, რუკები და სხვა ასეთი საქმენიც ხშირად დაბეჭდილან, ხელოვნურად საქმიანობას რომ აქვს თავისებურად კაი გემოვნების ცოდნის ოსტატობა, ეს პტკიცდება მიდამაც, რომ თფილისის დიდის გამოფენილამ 1901 წ. მიიღო დიდი ოქდოს მედალი, ესე იგი პირველ ხარისხის ჯილდო. უმთავრესად ხრომო-ლიტოგრაფიის და ფოტოტიპის ხელოვნურად ასრულებისათვის. 1888 წ. სამეურნეო გამოფენილამ მიიღო დიდი ბრონძის მედალი და სხვაც მრავალ ამ გეარნი პირადი, თუ წერილობითი მადლობანი, კონსტანტინე იოსების ძე მესხიევი როგორც ქართველი კაცი, ჩვენის ქვეყნის ყველა საზოგადო საქმეებს თანაუგრძნობს, მასთან ქართველ მწერლობასაც სწყალობს. 1884 წ. მან დასტამბა „შოთა რუსთველის ცხოვრება“ და სხვაც ამგვარნი.

თვით არის ცოლ-შვილის პატრონი და თვის მუშებში ითვლება სინილისიერ პირად, უკანასკნელ დროის მუშათა ვაი-ვაგლახების დროს, ამანაც აიტანა ყოველივე ზარალი, მუშათა საქმეს არ უღალატა და როგორც გ. დემუროვმა, აწარმოვა თავის საქმენი და მუშებს არ ჩაუდგა ჯიბრში, ლიტოგრაფია არ დახური და მით მუშათა წინაშეც დაიმსახურა სრული თანაგრძნობა. მუშებიც მოვალენი არიან რომ შესვენა და გაგება აქენდესთ ასეთის პირების. ამის ჩვენ მიტო

ვაშობთ, რადგანაც კონსტ. მესხივეი სხვებივით კი არ მოიქცა, ლიტოგრაფია არ დაკეტა და სხვაგან არ გაიქცა, არამედ აქ თავის მუშების გვერდით დაშთა და აწარმოვა საქმე. თვით კონსტ. იოსების ძე მესხივეი ჯერეთ სიცოცხლით საესე პირია და იმედია იგი თავის საქმეს სახელოვნად აწარმოებს ყოველთვის.

ბუღდან მუნთოევის ლიტოგრაფია. 1830 წ. განთქმული იყო თფილისში წერსესიანის სომეხთა სემინარიის სტამბა. ამ სტამბაში ქართულსაც ბეჭდავდენ. ამავე სტამბაში მოთავსებული ყოფილა ლიტოგრაფია, ინუ ალკოგრაფია, ამის ოსტატი ყოფილა პილოს გრასერიანცი, სტამბოლიდამ მოსული. ამ სტიმბაში უსწავლია სტამბის ხელობა ბუღდან მინაისძე მუნთოევი, აქვე გაუცვნია მას ლიტოგრაფიის საქმიანობის ოსტატობაც, სტამბის ხელობის შესწავლის შემდეგ, ბუღდან მუნთოევი ქარგლობიდამ გასულა და თავისთვის სტამბა გაუხსნია ცალკე 1857 წ. სტამბაში თვით ამუშავებდა ყველაფერს, იცოდა აწყობა, ბეჭდვა და სხვანი. ამავე დროს მან განიძრახა ლიტოგრაფიის გახსნაც.

მაშინ თურმე მთელ თფილისში ერთი ლიტოგრაფია იყო, სამხედრო შტაბისა, ვორონცოვის დროს, 1846 წლებს გახსნილი. ბუღდან მუნთოევი ამ შტაბის ლიტოგრაფიის ოსტატი დაუახლოვებია და ბოლოს ლიტოგრაფიაც გაუხსნია. ეს ყოფილა პირველი მაგალითი, მინამდე საქრთველოში ლიტოგრაფია არავის ჰქონია. ამ ლიტოგრაფიის შემდეგ გაუხსნია ტომსონს. მაშინ თურმე ლიტოგრაფიაში თითბერზედაც ბეჭდავდენ, მაგალითებრ წერსესიანის სემინარიის ლიტოგრაფიაში სულ თითბერზედ ბეჭდავდენ, ამიტომ მას „ალკოგრაფია“ ეწოდებოდა. შტაბში კი სულ ქვაზედ ბეჭდავდენ. ასევე ბუღდან მუნთოევის ლიტოგრაფიაში.

მაშინდელი სალხი თურმე ჰკვირობდა ლიტოგრაფიის ხილვით. ეს ლიტოგრაფია ბუღდან მუნთოევი 1883 წლამდე შერჩა, მერე გაეყიდა, ამ ლიტოგრაფიიდან არის დაარსებული

ლი კ. მესხიევის ლიტოგრაფია. ამავე პირს სტამბა გაეყიდა 1876 წ. ოვით ეხლა 70 წლისა არის, რაც სტამბა-ლიტოგრაფიის ხელობაზედ მუშავობს მას შემდეგ გასულია 5 წელიწადი. ამ მოხუცს ეხლაც აქვს ერთი ძველი სალიტოგრაფიო სტანოკი და მუშავობს. ბედშავს, შარშან შვილი ზაგრაბა მოუკლეს და მით გამწარდა. ძველი მესტამბე და ლიტოგრაფიის პატრონი ერთად-ერთი ეს არის. ცხოვრებით ხელმოკლეა. ამის დროის სტამბის და ლიტოგრაფიის ხელოსანთ შორის აღარავინ არის დარჩენილი.

უნდა ითქვას, რომ როგორც სტამბის ასპარეზზედ, ისევე ლიტოგრაფიის ხელობაზედაც ბულდან მუნთოევის კაი ამაგი მიუძღვის, მის სტამბაში და ლიტოგრაფიაში ბევრს ჩვენის ქვეყნის შვილს შეუსწავლია ეს ხელობა. ჩვენდა სამწუხაროდ, მეცხრამეტე საუკუნის პირველ დროის სტამბების ხელოსნებთა ცნობები ჩვენ სულ არაფერი ვიცით. ლიტოგრაფიის ასპარეზზედ ბულდან მუნთოევის შემდეგ სახელი განითქმევს მელნტოგრაფიე ტომსონმა და ქვაზედ მხატავმა იაქშატამ და დისტერვიგმა. ნამეტურ უკანასკნელმა. ასე ღარიბათ თავდება მეცხრამეტე საუკუნის ჩვენი სტამბების ხელოსნობის ისტორია.

1909 წ. შესრულდა 200 წელიწადი მას შემდეგ, რაც საქართველოში პირველად სტამბა გაიხსნა. ამ საგნის შესახებ მე მოხსენება მივეცი თფილისის გუბერნიის თავად-აზნაურთა მმართველის თავ. პავლე იოსების ძე თუმანიშვილს და ვსთხოვე, რომ ეს დიდი კულტურული დღე ჩვენი გვარისა რამე სამახსოვრო საქმით აღენიშნად. ასევე ვაღიარებულობა ჩვენი წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოება და თვით თფილისის ქალაქის გამგეობაც, რომ ეს ღიადებული დღე რამე კეთილ საქმით აღინიშნოს. ვიტყვით იმასაც, რომ ამის ვაღიარებულება თვით ადგილობრივ მთავრობასაც აწევს კიბეზედ, ვინაიდან მათი სტამბა, დღეს მთავარ-მართებლის სტამბად წოდებული დაფუძნებულია 1805 წ. თფილისში იმ

სასტამბო სტანოკებით და იარაღით, რომელიც მეფე ერეკლესაგან 1781 წ. იქმნა შეძენილ და სტამბა გახსნა, რაც მაშინ მეფეს 80,000 მანეთი დასჯდომია.

ქართული ასოები:

რომელიც, ანუ რომის ასო. ამის ყალიბები ჩამოასხეს რომში 1620 წ. ამიტომ ეხლა მას რომაული ასო ეწოდება. ამ ასოების სახე უფრო გააღამაზეს და ახალი ასოები ჩამოასხეს და 1855 ვენეციაში დაიწყეს ქართული წიგნების ბეჭდვა. რომელ ასოებითვე არის ნაბეჭდი კონსტანტინეპოლის და მონთობანის (ფრანცია) ქართული წიგნები.

ნუსხურო ასო, ანუ აკადემიური. პირველად ეს ასო ჩამოასხეს ვალახიას 1703 წ. თფილისს ამის ყალიბები მოიტანეს და ასოები ჩამოასხეს 1706 წ. მოსკოვს 1710 წ. ასევე ხუცური ასოები, მეთვრამეტე საუკ. სულ ამ ასოებით იბეჭდებოდნენ ქართული წიგნები. 1840 წ. ეს ასოები გადააკეთა აკადემიკმა ბროსემ, პროფესორ ჩუბინოვმა და პეტერბურგის სამეცნიერო აკადემიას გადასცეს, მათ ჩამოასხმევინეს ახალი ყალიბები და ასოები და ამიტომ მას ეწოდა აკადემიური.

გენის ასო, ანუ გენა. ამის ანბანი შეადგინეს 1863 წ. დ. ბაქრაძემ, ვახ. თულაშვილმა, დ. ყიფიანმა, ნ. ლოლობერიძემ და სხვათა. მერე ეს ვენას გაგზავნეს, ყალიბები იქ ჩამოასხმევინეს და ამიტომ ღღეს ამ ასოებს ეწოდება ვენის ასო, ანუ ვენა.

მარცხელი, ანუ მარჯვის ასო. შეადგინეს და ჩამოასხეს 1873 წ. პარიზში მყოფ ქართველ სტუდენტებმა. ასოების შთელი კომპლექტი მე მაქნდა, იგი ლათინურს ჰგავდა, მთლად ხალხში ვერ გავრცელდა.

ქუთათური ასო. შეადგინა ანბანი და ყალიბებიც ჩამოასხმევინა კირილე ლორთქიფანიძემ, 1881 წ. ქუთაისში გაზეთი „შრომა“ ამ ასოებით იწყეს გამოცემა და შით „ვეფხისტყაოსანიც“ გამოსცეს, მაგრამ ვერც ეს ასო იქმნა ხალხისადმი მოწონებული. ამიტომ არც ხმარებაშია იგი ღღეს.

სტამბის აღწერა ნ. ლოლობერიძის ანუსხვით დავიწყეთ. წიგნის ბოლოსაჲ მისივე დაკრძალვის დღეს, წარმოთქმულის სიტყვის ბეჭდვით ვათავებთ. სიტყვები სხვებმაჲ წარმოსთქვეს. ეს სიტყვა ყველა სიტყვის შინაარსსიჲ გახლავსთ. მიტომ სხვები აღარ დავსტამბეთ.

სიტყვა, წარმოთქმული ნიკოლოზ ბესარიონის მე
ლოლობერიძის საფლავსჲ დეკანოზის ნიკიტა თა-
ლაკვაძის მიერ.

სახელითა მამისათა დამისათა და სულისა წმიდისათა.

ძმანო! ეს მიწურული 1171 წელი ვერ იყო ჩვენთვის ბედნიერი. მისს განმავლობაში ჩვენს სამშობლოს ზედი-ზედ გადაეღო თავისი ცნობილნი უანგარო მომვლელ-პატრონნი და გულ-შემატკივარნი შვილნი!

ჯერ იყო და გლოვის ზარი გაისმა ჩვენი ქვეყნის კუთ-
ხილამ-კუთხემდე სახელოვან მამულიშვილის და იშვიათი აღა-
მიანის დ. ზ. სარაჯიშვილის გარდაცვალების გამო. ამ და-
ნაქარგის გამო ჯერ ცრემლი არ შესრობოდა ქართველობას,
რომ უწყალო სიკვდილმა გამოგვთიშა დიდად ნაპირნახულე-
ვი და ქვეყნის მოამაგე ნ. ზ. ცხველაძე. ახლა ამ ორ მამუ-
ლიშვილთა საიქიო გზისაჲკენ ვისტუმრებთ არა ნაკლებ ცნო-
ბილ მხცოვან საზოგადო მოღვაწეს, აგრედვე ფრიად დამაშ-
ვრალს, დაუღალავ მუშაკს და ქველ-მოქმედს ნ. ბ. ლოლო-
ბერიძეს.

ამ ცოტა ხნის წინეთ, როდესაც ნ. ზ. ცხველაძის საფ-
ლავზე ორმოცი დღის ხსენება შევასრულეთ და თან დაუვი-
წყარ დ. ზ. სარაჯიშვილიც მოვიხსენიეთ, აწ განხევნებულ
ნიკოლოზ ბესარიონის ძე აქვე თავს დასტრიალებდა თავისს
გულწრფელ მეგობართა საფლავებს და ჩვენთან ერთად იზი-
არებდა საყოველთაო ყურადღებას. ყველანი მას შევსცქერო-
დით რაღაც განუსაზღვრელ პატივისცემით და იმედებით: ის
ჩვენ დასახული გეგავდა ჩვენი დაბეჩალებულ ქვეყნის მამა-
მთავრად, ქირისუფლად და პატრონად:—დაობლებულნი—
ვაგით და ვნუგეშობდით! დღეს კი ამ ჩვენს მოამაგე—ნუ-

გეშსაც ვეთხოვებით და მეგობართა გვერდით ვასამარებთ! წარსული წლის მწუხარება ახალ 1912 წელშიდაც გადმოგვყვა. ამ სახით არ გვშორდება მწუხარება და ქირი.

განსვენებულ ნ. ბ. ლოლობერიძის მოღვაწეობა საყოველთაოდ ცნობილია ჩვენში. მისი ხანგრძლივი მოღვაწეობის ასპარესზედ იყო ფართო, მრავალ-ფეროვანი და ნაყოფიარი. ის იყო ერთი საუკეთესოთაგანი მომზადებული, ღრმად განათლებული ღვიძლი შვილი თვისი ერისა. ის იყო თანამოზიარე და მხურვალე მონაწილე ყოველგვარ კულტურულ მუშაობისა ჩვენში. ის იყო პრაქტიკულ საქიანობის მიმდევარი ჩვენში, თაოსანი, ბეჯითი, იშვიათი ღირსი, ზედ-მიწევნით პატიოსანი, სათნოებით სავსე ქრისტიანი, უანგარო და ამასთანავე უხვი ქველმოქმედი. ვინ ჩვენგანმა არ იცის თუ რა მამობრივ მზრუნველობით ჰპატრონობდა ის ჩვენს ხელ-მოკლე მოსწავლე ახალგაზრდობას. აძლევდა მათ საშვალებას სწავლა-განათლების მისაღებად, რათა ისინი, მოპოებულ სწავლა-ცოდნით შეიარაღებული, დაბრუნებოდნენ დაბეჩავებულ სამშობლოს და მისდამი სამსახურისათვის შეეღლიათ თავისი ძალ-ღონე.

სიკვდილის შემდეგაც განსვენებული არ ივიწყებს ამ დიად თვისების თვისის მოსიყვარულე სულისას. მისი სულის კვეთება ჩვენი ახალ-თაობის აღზრდა-განათლებაა. ის ამ საქმისათვის უანდერძებს წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას. კაიძალ თანხას! ის ამ ხაზოგადოების ერთი დამფუძნებელთაგანიც გახლავს.

არ მოაკლო განსვენებულმა თავისა განათლებული მზრუნველობა არც სხვა დაწესებულებებს ჩვენში, ხოლო მათ შორის განსაკუთრებული სიუხვით და სიყვარულით აღნიშნა თვისი დამოკიდებულება ჯერ კიდევ ნორჩ, მაგრამ უკვე სასიკადულოდ ცნობილ ჩვენს ეთნოგრაფიულ საზოგადოებისადმი.

განსვენებულს დიდი ღვაწლი მიუძღვის ქართულ სტამბის აღორძინების და შრიფტის განვითარების საქმეში.

ერთი სიტყვით, ისეთი პიროვნება, როგორიც იყო განსვენებული, ფასდაუდოებელია ჩვენთვის.

განსვენებული, მთელი თვისი არსებით და საკუთარ მაგალითებით მოგვიწოდებს, საყვარელნო, შეთანხმებულ შეგნებულ მოქმედებისათვის ჩვენი ქვეყნისათვის კირ-ვარამისაგან განსათავისუფლებლად.

ასეთი პიროვნება, თვის მაღლიან-ზნეობრივ სახით და მოქმედებით საუკეთესო მასწავლებელია დაქსაქსულ ჩვენ მოქმედა გაეროიანებისა და შედუღება-შეკავშირებისა ჩვენი ქვეყნის საკეთილდღეოდ და ასაღორძინებლად.

მაშ, ვისწაოთ, ძმანო, განსვენებულ ნიკოლოზ ბესარიონის ძისაგან ესე ვითარი სიკეთე და მით გავახაროთ მისი სული აქვე, მის კუბოსთან, შევევედროთ ჩვენს სასო დიდუბიხ ღვთის მშობელს, რათა მან თვის დედობრივ მზრუნველობით მოჰხედოს თვის წილ-ხლოშილ ქვეყანას და ნუ მოგვილიოს ასეთი თავდადებული, უანგარო მუშაკი და სათნო ქრისტიანი, როგორიც იყო დაუფიწყარი ნიკოლოზ ღობერიძე.

დიდუბის წინამძღვარი, დეკანოზი ნიკიტა თალაკვაძე.
1912 წ. იანვარი.

სტამბის ისტორიის ძვირფ. მისაღების ზოგი უქალაქლობისაგან დაუბეჭდავი დაგვრჩა. იგი მოთავსებული იქმნება შერეულ წიგნში, სადაც ანუსხულია აშწიგნობრობის საქმე საქარავედოში.

ეპისკოპოსი იმერეთისა გიორგი.

ეპისკოპოსი გიორგი, ერის კაცობაში აღადაშვილი, დაიბადა 8 დეკ. 1848 წ. სოფ. არბოშიკში (ქიზიყში) მშობლები ამის იყვნენ; მამა გიორგი მღვდელი ადამ მღვდლის-შვილი. დედა ელისაბედი გეგენა ბოსიტაშვილის ასული.

ათი წლის პატარა გიორგა, ერთმა ნათესავთაგანმა ქიზიყიდან ქ. ნუხაში წაიყვანა, იქაურ სიმოქალაქო სკოლაში მიაბარა მოწაფედ. აქ გიორგი დარჩა ერთ წელიწადს, მერე აქედამ გადმოიყვანეს თფილისის სასულიერო სასწავლებელში 1864 წ. აქ სწავლა დაამთავრა და 1869 წ. შევიდა თფილისის სასულიერო სემენარიაში.

სემენარიაში იგი პირველ მოწაფედ ირიცხებოდა. აქ სწავლა დამთავრა 1875 წ. ამავე წელს იგი დანიშნეს თფილისის სასულიერო სასწავლებელში მასწავლებლად, აქ გიორგიმ დაჰყო ოთხ წელიწადს, მის მერე 1879 წ. წავიდა რუსეთში და კიევის აკადემიაში შევიდა სტუდენტათ. აქ სწავლა დაამთავრა 1883 წ. და დაბრუნდა საქართველოში.

1884 წ. იგი დანიშნეს ქართული ენის მასწავლებლად ოზურგეთის სასულიერო სასწავლებელში. ერთი წლის შემდეგ აქედამ იგი გადაყვანილ იქმნა სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებლის ინსპექტორად. ინსპექტორობიდან მერე დანიშნულ იქნა ამავე სასწავლებლის ზედამხედველად (სმატრიტელი) და ამ თანამდებობაში 18 წელიწადს დაჰყო.

ამ თანამდებობის დროს აღიკვეცა ბერად და ეწოდა გიორგი.

1899 წ. აკურთხეს არქიმანდრიტად.

1902 წ. აკურთხეს ეპისკოპოსად და დანიშნეს საქართველოს სასინოდო კანტორის წევრად და ნათლიმცემლის მონასტრის წინამძღვრად.

1905 წ. დანიშნულ იქმნა გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსად.

პოსად. აქედამ იგი გადაყვანილი იქმნა იმერეთის ეპისკოპოსის კათედრაზედ 1908 წ. ოღემდე ყოვლად სამღვდელო გიორგი განაგებს იმერეთის საეპისკოპოსო კათედრას.

1915 წ. შეუსრულდა 40 წელიწადი მას შემდეგ, რაც იგი სემენარიიდან პირველად სწავლა დამთავრებული სამ სახურის ასპარესზე გამოვიდა: ყოვლად სამღვდელო გიორგის მოღვაწეობის შესახებ საპატიო ანუსხვის წერილი დაიბეჭდა 1913 წ. გაზეთ „ერი“-ს 44 №-ში,

ყოვლად სამღვდელო გიორგის მოქმედება და მართვა-გამგეობა არის მშვიდი და წყნარი, საქმის ახმაურება, და აფორიაქება ამას არაფრად მიაჩნია, ამიტომაც ყოველთვის თავის სამწყსოში წყნარად და უჩინრად მოქმედებს და ყველას წინაშეც იმას სცდილობს და ემსახურება, რომ ყოველთვის მშვიდობით და სიყვარულით შესრულდეს ყველაფერი.

ყოვლად სამღვდელო გიორგის ცდა ყოველთვის იქით-კენ არის მიმართული, რომ იმერეთის სამღვდელოებას ემსახუროს კეთილად და უვნებლად. ფრთხილია ყველაფერში, მაგრამ, ვინაიდან ჩვენს დროში, დაკარგვა რამის კი ადვილია და პოვნა კი ერთობ ძნელი. ამის მაგალითები ჩვენ ბევრი გვაქვს ჩვენს ცხოვრებაში, იტყვის ხოლმე ყოვლად სამღვდელო: მთელი საუკუნის განმავლობაველობაში ქართველი ერი სულ დაკარგვის გზაზედ იდგა და შეძენით კი ვერას იძენდაო. შეიძლება ზოგი ერთებისათვის ყოვლად სამღვდელოს ასეთი სიწყნარე და სიფრთხილე არ არის მოსაწონი, ვინ იცის, ესეც შეიძლება, მაგრამ რა გაეწყობა, ეს გარემოება არ არის დასაწყენი.

იმერეთში სემენარიის გახსნის შესახებ კარგა ხანი ეცადა ყოვლად სამღვდელო გაბრიელი, ბევრი წვალების და ცდის შემდეგ, იმერეთ ელირსათ სემენარია და იგი გახსნილი იქმნა ქუთაისში, მაგრამ არ გავიდა დიდი დრო და ქართველთა

სიჩქარის, მოუფიქრებლობის და გაუფრთხილებლობის წყალობამ, ეს სემენარია ერთ დღეს უცბად დაკეტილ-დაკარგული იქმნა ქართველთათვის. ამ გარემოებას და ასეთებს უფროსი ყოვლად სამღვდლო. მაინც ამ ბოლო დროს, დაკარგული სემენარიის განახლების შესახებ ცდა ყოვლად სამღვდლოსაც არგუნა გარემოება, მათმა მეუფებამ დაიწყა ცდა და უკანასკნელ ელირსა იმერეთს კვლავ ქუთაისში სემენარის გახსნა, ანუ დაკარგულის პოვნა, განახლება.

ქუთაისში სემენარიის გახსნის საქმე უკვე მთავრობამაც გამოაცხადა ოფიციალურად. ამ გვარად, ყოვლად სამღვდლო გიორგის მღვდელ მთავრობის დროს, იმერეთის ერს მიეცა სემენარიის დაარსების უფლება და ამის გახსნა.

ასეთია თვით ყოვლად სამღვდლოს აზრი, რომ „აჩქაოებულსა ქებულსა, სჯობს სიბრძნე დაგვიანებულიო“. კიდევ ყოვლად სამღვდლო გიორგის მშვიდობიანი მოქმედება გაზ. („საქართველოში“ № 56. 1916 წ.) ისტორიკოს-მას გიორგაძემ დიდის თავაზით ანუსხა ყოვლად სამღვდლო, დიდის პატივით მოიხსენა ბაგრატის ტაძრის მფარველობის გამო. ასევე სხვა კეთილ საქმეებისაც, რაც ყოვლად სამღვდლოს შესძლებია და უკეთებია ქუთაისში.

გური-სამეგრელოს ეპისკოპოსი ლეონიდი.

გური-სამეგრელოს აწინდელი ეპისკოპოსი, ყოვლად-სამღვდლო ლეონიდი, დაიბადა 1861 წ. გორის მაზრის სოფ. დისევს. მონათვლის სახელად ლონგინოზი უწოდეს, პატარა ლონგინოზი პირველად თფილისის სასულიერო სასწავლებელში სწავლობდა, მერე თფილისის სემენარიაში, ამ დროს, თფილისის სემენარიაში მუდამ მოწაფეთა და მასწავლებელთა მასობა და აურ-ზაური იყო გამართული, ამიტომ ლონგინო-

ზი თავის ბიძის, აწ განსვენებულ ალექსანდრე ეპისკოპოსის რჩევით სტავროპოლის სემენარიაში იქმნა გადაყვანილი, სადაც სწავლა დაამთავრა 1884 წ. იქიდანვე ლონგინოზი კიევის აკადემიაში ბავშვთათვის იგი, იქვე სწავლის დროს, 1887 წ. ალიკვეცა ბერად. 1888 წ. აკადემიის სწავლაც დაამთავრა.

პატარა ლონგინოზი სასულიერო სასწავლებლიდან დაწყობილი ყოველთვის კარგად სწავლობდა, ყველგან საურმე პირველი მოწაფე გახლდათ, სკოლის წიგნებს გარდა იგი საქვეყნო წიგნებსაც მრავლად კითხულობდა, აკადემიის სწავლის დამთავრების წელსვე ლეონიდი სამშობლოში დაბრუნდა, როგორც სახელოვანი ბერი, იმ დროის ექსარხოსმა იგი სათანადოს პატივისცემით მიიღო, მალე თანამდებობაც უბოძეს, იგი დანიშნეს „კავკასიის ქრისტიანობის აღმადგინებელ საზოგადოების“ მისიონერად და იმავ საზოგადოების სკოლების ინსპექტორად.

ლეონიდმა ბრწყინვალედ დაიწყო მისიონერობა, მან თავგანწირულად და მანუსახლვოელის ენერგიით და სიყვარულით ასრულებდა თავის თანამდებობას, რაც მათს ბიძას ალექსანდრე ეპისკოპოსსაც დიდათ ახარებდა. ახალგაზრდა ლეონიდმა დიდი ღვაწლი დასდო ყველგან, სადაც კი მსახურობდა, ნამეტურ ოსთა შვილების სწავლა-განათლების დაწინაურების საქმეს გაუწია დიდი კომაგობა. ასეთისავე გულმხურვალეობით ეპყრობოდა ჯავახეთის ქართული სკოლების საქმეებს, მათ შვილებთა დაწინაურების საქმესაც დიდის პატივისცემით და სიყვარულით ემსახურებოდა. ამათ შესახებ უფრო დიდათ შრომობდა, ვინაიდან მესხეთ-ჯავახეთს ქართველთა ვითარებასაც კარგად იცნობდა.

ახალგაზრდა მისიონერი ყველგან გახლდათ გულმოდგინე მხურვალე მქადაგებელი, ამიტომაც მან არა ნაკლები შრომა და ღვაწლი დასდო ინგილოთა შვილების განვითარე-

ბის საქმესაც.

1893 წ. კორთხეულ იქმნა არქიპანდრიტად და დადგენილ იქმნა ხირსის მონასტრის წინამძღვრად. აქედამ მერე 1897 წ. დადგენილ იქმნა იოანე ნათლიმცემლის უდაბნოს წინამძღვრად, ამ ხარისხში ყოფნის დროსაც ლეონიდა უფრო ისახელა თავი შრომის აღსრულებით, ამიტომაც 1898 წ. იგი აყვანილ იქმნა მღვდელ-მთავრის ხარისხზედ. ამ დღიდან უფრო გაფართოვდა ყოვლად სამღვდელო ლეონიდის სამოღვაწეო ასპარეზი.

მაღე იგი დანიშნულ იქმნა „ცხეთის ტაძრის განმახლებელ კომიტეტის“ წევრად, სადაც მისი ცდით შეკრებილ იქმნა 70,000 მ. მეტი. ამავე დროს ყოვლად სამღვდელო ირიცხებოდა ქართული „დაბადების“ შესასწორებელ კომიტეტის წევრად და მასთან იქმნა სინოდის წევრადაც. 1900 წ. მართავდა ექსარხოვის თანამდებობაც. ამავე წლის 18 სექტემბერს, დანიშნულ იქმნა იმერეთის ეპისკოპოსად. 1908 წ. გადაყვანილ იქმნა გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსად, სადაც ყოვლად სამღვდელო განაგებს დღემდე.

ეპისკოპოსი ლეონიდი გახლავთ კარგი ეპისკოპოსი თავის ერის და ეკლესიის, ჩვენი ტაძრის წინაშე. იგი არის ღრმად განვითარებული მღვდელ-მთავარი, სამღვდლო წერილისა და საღმრთო ზნეობრივ ფალოსოფიურ მწერლობაში, მწერლობითაც დაასაბუთა მან, იგი თვალხილული თანამდევარია ქართველის ერის მაჯის ცემის და სამსახურის.

ეკლესიის მსახურებას გარდა იგივე გახლავთ კარგი მქადაგებელი, ყოველი მისი ქადაგება არის გონიერება და ცხოვრებიდან ამოღებული. ბოლო წლებს, ყოვლად სამღვდელომ, ჩვენი სამქადაგებლო დამშვენა თავის შესანიშნავის წიგნით, ეს წიგნი გახლავთ ქადაგებანი ქართველთა წმინდანების შესახებ, რომელ ქადაგების წიგნიც ყოვლად სამღვდელომ ფოთ-

ში დასტამბა. რაც ქართველი ერის ეკლესია არსებობს, მას შემდეგ, ჯერედ ასეთი ქაღაგების წიგნი ქართველებს არა ჰქონიათ. ზიხეილ თამარაშვილიც დიდის პატივით მოიხსენებს ლეონიდი, სახელს თვის მიერ დაბეჭდილს „საქართველოს ეკლესიის ისტორიაში“ ფრანგულს ენაზედ. ყოვლად სამღვდელო ლეონიდი ქართველ მაჰმადიანებსაც ადევნებს თვალყურს, დიდად ენატრება მათი განათლება და აღორძინება. სხვა რამ აზრები რაც ამ ბოლო დროს გაზეთებში იყო დასტამბული, იგი სულ ცილი გახლავს. ყოვლად სამღვდელოს ბევრჯერ ჰქონია მათზედ ლაპარაკი, მაგრამ არას დროს, მათ მისი თქმა კი არ უნებებიათ რაც ეხლა იქმნა მოგონებული.

უოვლად-სამღვდელო პაისკოპოზი პირიონი

პირიონი ერის კაცობაში—გიორგი, გვარად საძაგელოვი, დაიბადა გორის მაზრის სოფ. ნაქოზში 10 ნოემბერს, 1854 წ. მონათვლის სახელად გიორგი უწოდეს. პირველად სწავლობდა გორის სასულიერო სასწავლებელში, მერე თფილისის სასულიერო სასწავლებელში, ამის შემდეგ სემენარიაში. სემენარიაში სწავლა დაამთავრა 1875 წ. იმავე წელს წავიდა რუსეთში და მოსკოვის აკადემიაში შევიდა მოწაფედ საცლად სწავლა დაამთავრა 1880 წ. ზღვთისმეტყველების კანდიდატის ხარისხის სახელით. აკადემიაში სწავლის დამთავრების შემდეგ იგი სამშობლოში დაბრუნდა და სამსახურში იქმნა შესული, უმეტესად მსახურებდა საქართველოს სასულიერო სასწავლებლების ასპარესზედ, ხან თფილის, ხან გორს და ხან თელავს.

გორში მსახურების დროს დასახლდა კიდევ, მეუღლე იყო მათი დურგლიშვილის ასული. გიორგი მალე დაქვრივდა, შვილი არ დარჩენია. დაქვრივებამ გიორგიზედ არ იქო-

ნია კაი გავლენა. ამიტომაც გიორგის ცხოვრების განაგრძობის ზეგმაც შეიცვალა, მან ცოლის შერთვის მაგიერ ისურვა მშობელი ერის და ეკლესიის სამსახური, ოდესმე ბერად შედგომა, ამის წადილი ღიდათ ჰქონდა განღვიძებული.

გიორგი აგრედვე ღიდა მოტრფილზე იყო თავის სამშობლო ქვეყნის ისტორიის, ეკლესიის და ნამეტურ თვალ-ყურს აღევნებდა საქართველოს ისტორიას, ქართულ ლიტერატურას, ყველა ამაებით იგი ისე იყო გატაცებული, რომ ძველ ქართულ ფულებსაც კი აგროვებდა, მან აღრიდგანვე შეკრიბა კი რიცხვი ძველის ფულებისა. ამავე დროს იგი აგროვებდა ძველს ქართულ წიგნებსაც, ქართულ წიგნებს გარდა სხვა ღნის წიგნებსაც ეძებდა და იძენდა ხოლმე. რასაკვირველია საქართველოს შესახებ, ასეთის წიგნების კრებისაგან იგი ისე იყო გამხნეებული, რომ თბილისში ყოფნის დროს, ყოველ კვირას იარმუკაში, მეწიგნე ბუკინისტებთანაც კი მოდიოდა, წიგნებს ეძებდა საქართველოს შესახებ.

ამ დროს, ქართველებს ორი მღვდელ მთავარი გვყვანდა, აღექსანდრე ეპისკოპოსი აწ განსვენებული და ლეონიდი აწინდელი გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსი. მალე უნდა აყვანილ ყოფილიყოს ალავერდის კათედრაზედ მესამე მღვდელ-მთავარი ქართველთა, რადგანაც ქართველი საზოგადოება გიორგის კარგად იცნობდა, იცოდენ მის მამულიშვილობა, ამიტომაც ბევრნი ურჩევდენ გიორგის ბერად შედგომას. გიორგიმ შეისმინა საზოგადოების ნატვრა და შედგა ბერად. ბერობაში მან მალე დაიმსახურა სახელი თავის ენერგიულის შრომით, დროთი მიაღწია საწადელს და 1900 წ. აღყვანილ იქმნა ალავერდის ეპისკოპოსად.

ეპისკოპოსად კურთხევამდის, იგი რუსეთის ხან ერთს სემენარიაში იყო რექტორად და ხან მეორე სემენარიაში, იგი ხან აქეთ გადმოჰყვანდათ და ხან იქით. გონიერი მამულის-შვილის მღვდელ-მთავრობას ასეთი ბედი დაჰყვა თან, სამწუ-

ხაროდ იგი არც მღვდელ მთავრობის დროს მოასვენეს და ხშირად ნიშნავდენ აქეთ-იქით რუსეთის ქალაქებში მღვდელ-მთავრად, უკანასკნელ მანც გლირსა კირიონს და არლოვს-კის ეპარქიიდან გადმოიყვანეს და მღვდელ-მთავრად დანიშნეს სოხუმს. სოხუმში ეპისკოპოსი კირიონი ცოტა ხანს დარჩა, იგი ისევ რუსეთში იქნა გადაყვანილი. ამ გადაყვანით დაირღვა ეპისკოპოსის კირიონის მცნების გეგმა, ამ გარემოებამ მასზედ დიდი გავლენა იქონია. პატიოსან მამულიშვილის რის სამსახურიც სურდა და რისთვისაც გადასდო სიცოცხლე და ბერადაც შედგა, მისგან, ანუ საქართველოს მსახურებისგან კი შორს იქნა გადატყორცნილი!..

დღესაც ეპისკოპოსი კირიონი დაუფიწყარი ნაშთია თავის მშობელი ქვეყნის, მას ბევრი, მეტად ბევრი პატივისმცემელი ჰყავს და ყოვლგან ყოველთვის და ყოვლგან მთელ საქართველოში. კირიონმა თავის ენერგიულ მამულისშვილობასთან ერთად კალმით შრომის შროც ადრე გამოიჩინა, ჯერედ იგი ერის კაცი გახლდათ, რომ ქართულ გაზეთებში სხვა და სხვა ისტორიულ წერილებს ათავსებდა და ბეჭდავდა. ასეთ წერილებს გარდა მანვე დასტამბა ქართველთ წმინდანთა ცხოვრებანი წვრილ წიგნებათ, ესევე ქართული წიგნები მან რუსულადაც სთარგმნა და რუსულს ენაზედ მთელი სერია გამოსცა და რუსულად „ისტორია საქართველოს საეკლესიოსის“ ამაზედ უფრო საყურადღებოა ამის შრომა „კულტურული მნიშვნელობა ივერიის ეკლესიის რუსეთის ეკლესიაზედ“. ეს შრომა არის საკმარისოდ საფუძვლიანი და მეტად საინტერესო შრომა, ამ წიგნით კირიონმა გამოაქვეყნა ისეთი ისტორიული ცნობები, რაც სხვა ქართველ მეისტორიებს სულაც არ გახსენებიათ, ასეთ საყურადღებო შრომას გარდა კირიონს სხვა საყურადღებო შრომანიც ბევრი აქვს. უეჭველია ოდესმე მათს დაბეჭდვასაც ველორსებათ და წაკითხვას.

დიახ, ქეშმარიტად, რომ კირიონი კარგი, ზედმიწევნით კარგი მკვლევარია საქართველოს წარსულის და ძველის დროის დროების. კირიონის ბიბლიოთეკაშიაც ბევრი იშვიათი ძველი წიგნები მოიპოვება, მუზეუმის ნაწილში ქართულ ფულების რიცხვიც კარგა ბევრი არის, როგორც წიგნებით, ისევე ეს ძველი ფულებაც კარგი საშუალება ქართველი ნაციის ისტორიისათვის. ყველა ეს საუნჯე ყოვლად სამღვდელთა საქართველოს საზოგადოებას შესწირა და იგი საქართველოშია დღეს.

ჩვენ კარგა ხანია აღარ გვინახავს ყოვლად სამღვდელთა, მნახვეებმა გადმოგვცეს, რომ იგი თავისებურად მხნეობით არის თურმე დღემდე მასზედ ვერაფერს მახვილს ვერ უოქმენია. ესეც კარგია მათის მეუფებისათვის.

უივლად-სამღვდელთა ეპისკოპოსი დავითი

დავით ეპისკოპოსი გვარად კაქხიძე გახლავსთ, იმერი, იგი დაიბადა 1872 წ. პირველად სწავლობდა სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებელში, მერე სწავლობდა თფილისის სემინარიაში. აქ სწავლა დამთავრა 1896 წ. იმავე დროს, იგი გაემგზავრა ყაზანის აკადემიაში, აკადემიაში სწავლის დროს, აღიკვეცა ბერად, აკადემიაში სწავლა დაამთავრა 1899 წ.

დავით ეპისკოპოსი სადაც კი სწავლობდა, ყველგან სამაგილითო მოწაფე გახლდათ, სათნო თვისების, დინჯი ხასიათის, სამაგილითოდ კაცთ-მოყვარე მასთანვე, სწორი და მართალი ყველა ამხანაგას წინაშე. სიმართლე და ქეშმარიტება მის გულსა და სულს აღმაშვიტით ეტყობოდა. იგი ერთი სამაგილითო მისაბაძი გახლდათ. დავითს პატარაობის დროსვე ეტყობოდა დიდი მამულიშვილობა, ეს საოცრება იყო იმ დროის კოსმოპოლიტურ ხანაში, ვინაიდან მაშინ ქართველთა მამულიშვილობა უმეტრეოდ მრავალთაგან აღვილად უარ-

ყოფილი გახლდათ, ნამეტურ იმ დროს სემენარიის მოწაფეთა-
შორის.

დავითი აკადემიის სწავლის დამთავრების წელსვე დაბ-
რუნდა სამშობლოში, მისი კარგი, სათნო ადამიანობა იდგი-
ლობრივ ქართელ სამღვდელოებამ კარგად იცოდა. ამიტო-
მაც გულ შემატკივარ მამულის შეიღოს დავითს მაშინათვე
მიანდეს თანამდებობა, იგი დადგენილი იქნა, „ძავკასიის
ქრისტიანობის აღმადგენელ საზოგადოების“ სკოლების ინსპე-
ქტორად. იმავე დროს, მასვე მიანდეს ქართული ენის მასწა-
ვლებლობა თფილისის სემენარიაში. ქართულ ენას იგი სხვა
სკოლებშიაც ასწავლიდა 1908 წ. იგი გადაყვანილ იქმნა
თფილისიდან სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებლის ზედა-
მხედველად, 1903 წ. გადაყვანილ იქმნა ყუბანის ოლქის სა-
სულიერო სასწავლებლის ზედამხედველადვე. მერე გადაყვანილ
იქმნა ვიტებსკის სემენარიის რექტორად, იმავე წელს, იგი აკუ-
რთხეს არქიმანდრიტად. 1906 წ. 25 აგვისტოს, გადაყვანილ
იქმნა ღონის სემენარიის რექტორად.

ასეთი გადაწყვეთ-გადმოყვანა და ისიც ისე მალ-მალე არ
იყო დავითისათვის კარგი, მაგრამ რას იზავდა. მიუხედავად
ამისა, იგი ყველგან სტოგებდა საფის ადამიანობის ხსოვნის
კვალს, ყველგან იძენდა სათანადო პატივისცემას და კარგ-
მოგონების ცნობებს, ასეთის ღირსებით დავითი ყველგან
ბრწყინავდა.

დავითს შეუსრულდა წადილი და 1907 წ. დაბრუნე-
ბულ იქმნა სამშობლოში და აღყვანილ ალავერდის ეპისკო-
პოსად, ამით მან მიღწია თავის ახალ-გაზრდობის სანატარს.
საგანს, ამ დღიდან დაიწყო ენერგიულად შრომა. მღვდელ-
მთავრის ხარისხით უმეტესად თფილისში გახლდათ და სცხო-
ვრობდა ფერისცვალების (ღარიის) მონასტერში, ამ დროს,
იგი მოქმედებდა დიდის ჭეშმარიტებით და ქრისტიანურის
თანხმა მცნებათა სიყვარულითა, იგი ირიცხებოდა მაშინ ბევრს

საზოგადო საკმეთო წევრად, მასთანავე შრომობდა სინოდის გამგეობაშიც. მღვდელ-მთავრობის დროს, დავით ეპისკოპოსმა მთელს ქართველობაში ჩაღე მოიპოვა სათნო, პატიოსანი სახელი, მის სახელს და ცნობებს ყველა სიამოვნებით ახსენებდა. მისი პატივისმცემელი იყო ქართველი, რუსი, ბერძენი, ოსი და ყველანი, ვისაც კი მასთან რამე საქმე ჰქონია და გაუცენია დავითი.

ასეთი კეთილი და პირუთვნელი მღვდელ-მთავარი და მოყვარე საერთოდ ყველასი 1912 წ. გადაყვანილ იქმნა სოხუმის მღვდელ მთავრად, რაც არავისათვის იყო საწყენელი ვინაიდან სოხუმის ძვირფას კუთხეს კარგი, სამაგალითო მღვდელ მთავარი ეყოლებოდა გამგეთ. სამწუხაროდ ყოვლად სამღვდლო დავითი აქაც დარჩა სულ ცოტა ხანს, იმავე წლის ბოლოს, იგი გადაყვანილ იქმნა რუსეთში, ანუ პეტროგრადის ეპისკოპოსად. ამ გადაყვანის შესახებ ჩვენ არას ვიტყვით, მხოლოდ აქ მოვიყვანთ ერთის წერილის ერთ ადგილს, რომელიც ამას წინადა გაზ. „საქართველოში“ გახლდათ დასტამბული. 1916 წ. აგ 6-ში რას სწერს პატივცემული დამწერი.—„დავით ეპისკოპოსს ქართველობა კარგად იცნობს, როგორც მოუხსიდველ პირდაპირ ადამიანს, სალი ზნეობა აზროვნობის სამღვდლოს და ჭეშმარიტ ქართველ ქრისტიანს. ყოვლად პატივცემული მღვდელ-მთავარი, გაბედული და პირში მოქმელი, ერთად-ერთი ადამიანი იყო, რომელიც დიპლომატიას ანგარიშს არ უწევდა და შეძლების და გვარად სიმართლეს ყველას პირში ეუბნებოდა.“ და სხვაც ბევრი ასეთ ცნობები ყოვლად სამღვდლოს შესახებ.

ყოველ სასიკეთო მხარესა და მაღალს ზნეობასა და სათნოების გარეშე, დავითი გახლავსთ კარგი მწიგნობარი, კარგად მცოდნე სხვა და სხვა ისტორიების და სწავლა განათ-

ლების და მეცნიერების, ზედ მიწევნით იცის საქართველოს ისტორია და მასთან ქართველ მწერლობასაც კარგად იცნობს ამის გარდა იცის მან ქართველი ერის დღევანდელი ცხოვრების პირობებიც, იგი გახლავსთ გულ-მხურვალე ადამიანი და წევრი ყველა ჩვენი საზოგადო და საგანმანათებლო საქმეების. იგი დიდი მონატრე გახლავსთ ქართველ მაჰმადიანთ განათლების, ერთ დროს, მათ ქართველ მაჰმადიანთათვის, ერთი სახალხო წიგნიც გამოსცეს თვისის საფასით მერე ჩვენს წერა-კითხვ. სამართველოს 500-მა შესწირა ქართველ მაჰმადიან შორის სადმე სასოფლო სკოლის გახსნის თანხად, მაგრამ მაშინ სკოლის გახსნის ნება არ იქმნა მიცემული, ეს კეთილი შენაწირი დღემდე არს დარჩენილი ხსენებული საზოგადოების ხელში.

დიახ, დავით ეპისკოპოსი არის სამაგალითო მღვდელმთავარი და მას შეტად ბევრი კეთილი საქმენი აქვს დათესილი და დანერგილი საერთოდ ყველას წინაშე. როგორც ქართველის, ისევე რუსის და სხვათა წინაშეც.

გორის ეპისკოპოსი უოვლად-საგვდელე ანტონი.

ეპისკოპოსი ანტონი გვარად გიორგაძე გახლავსთ. იგი დაიბადა 17 მარტს, 1866 წ. ქუთაისში. მშობლები დედა ნატალია როსტომის ასული და მამა მედავითნე ლუკა ვასილის ძე. ანტონმა პირველ დაწყებითი სწავლა ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელში დაიწყო, მერე სემენარიაში სწავლობდა, აქ სწავლა დაამთავრა 1885 წ. სწავლის დამთავრების შემდეგ ანტონი მსახურებდა სასულიერო სასწავლებელთ ასპარესზედ. იყო ქართული ენის მასწავლებლადაც ქუთაისის სკოლებში.

ანტონი შეუღლებულ იქნა 1888 წ. ჰყავდა სამი ესული, მერე მეუღლე გარდაეცვალა. 1889 წ. რუსეთში წავიდა, აკადემიაში შევიდა, 1896 წ. დაამთავრა აკადემიის სწავლა და ბერად შედგა, შემდგომ ამის 1908 წ. ხელდასხმულ იქმნა გორის ეპისკოპოსად. ეს გახლავსთ მოკლე ბიოგრაფიული ცნობა ყოვლად სამღვდელოს შესახებ.

დღეს ყოვლად სამღვდელო ანტონი ირიცხება საქართველოს ეგზარხოსის ვიკარნი ეპისკოპოსად, ანტონი ხშირად განაგებს ეგზარხოსის მოვალეობასაც. ყოვლად სამღვდელოს სამსახური არის მეტად რთული და მძიმე. იგი ყოველთვის ორ სკანზედ უნდა იჯდეს, აქედაც უნდა გახლდესთ და იქითაც, იგი ასეც უნდა გახლდეთ და ისეც, ესე იგი აქეთაც და იქითაც. ეს კი შეუძლებელია ამის ასპარეზედ ღღევანდელ ხანაში, ეს გარემოება ჩვენ ფაქტებითაც ვიცით, რომ ანტონის მოადგილენი ძველი ვიკარნი ეპისკოპოსები, გარდა ალექსანდრე ეპისკოპოსისა, თათქმის ყველანი ვინც კი ალექსანდრეზე წინად გახლდენ, ყველანი მძლავრის მონებით ემორჩილებოდნენ ეგზარხოსის ბრძანებას და სინოდის კანონებს. იგინი იყვნენ ქართველი მღვდელ-მთავრები, თორემ დანმრჩენთ კი სინოდის უსულო ყმანი. ეგზარხოსების ყურ მოქრილი მონანი.

მათი მსახურება ისეთის გარემოებით შეიმოსა და იგინი ისეთ არსებათ გადაიქცნენ, რომ ქართველ მღვდელ-მთავრებს, ერთ დროს, ქართულს ენაზედ სამღვდელ-მთავრო წირვის დროს, სასულაერო პირთა კურთხევის წესიც კი ქართულს ენაზედაც დაავიწყდათ და ყოველივეს იგინი სლავიანურად ასრულებდენ თვით ქართველთ სასულიერო პირთა კურთხევის დროს საკირო წესებსაც კი.

ყველა ეპისკოპოსები გადაგვარებით ერთმანეთს უსწრობდენ წინ, ასეთი იყო ხანა და თანამდებობა აღრინდელის ვიკარნი ეპისკოპოსებისა. ამათ ასპარეზედ ბრძანდება დღეს

ყოველად სამღვდელს ანტონი, იგი დამოუკიდებელი პირია. მასე მსახურება კი ყველასთვის შეუძლებელია და აუტანელი, მეტად ძნელი და მოუხერხებელი.

ამიტომ შეიძლება, რომ ხშირად ყოველად სამღვდელს ანტონი ზოგიერთების მოსაწონად ვერ მოქმედებს, ვერ ასრულებს თავის ვალს ისე, როგორც ეს ბევრს სურს და იქმნება თვით ყოველად სამღვდელსაც, მაგრამ რა გაეწყობა, ჩვენ, ქართველებს სხვა რაღა გვაქვს ჩვენს საკუთრებათ შეჩენილი, რომ თფილისში ქართველი ეპისკოპოსი ქართველის გეგმით განაგებდეს ქართული ეკლესიის საქმეებს.

ამიტომაც არაფის უნდა გაჰყვირებოდა ის გარემოება, რომ ამას წინად, გაზეთებზე გვაცნობეს, რომ ყოველად სამღვდელს ანტონმა მთავრობას თხოვნა მიართო სამსახურიდამ გადადგომაზე. ბევრნი ვერ მიხვდნენ ამ თხოვნის საიდუმლოებას, ბევრისთვის წარმოდგენაც იყო ესეთი თხოვნა ყოველად სამღვდელსი, მაგრამ აქ გასაკვირველი არა იქნება რა თუ ყოველად სამღვდელს სამსახურის შინაურს პირობებსაც გავცნავთ. აღვილი არ არის, რომ ეპისკოპოსმა თხოვნა მისცეს მთავრობას, რომ სამსახურიდან გამანთავისუფლებო. ალბად მძიმე რამე მიზეზები არის აქ საგნად გამხდარა, თორემ უამისოდ წვრილმან უსიამოვნების გამო არავინ ისურვებს ასეთ სამსახურის თავის თანებებას, ეს აღვილი საქმე არ გახლავსთ.

მაინც ასე თუ ისე, ყოველად სამღვდელს როგორც ქართველი მღვდელ-მთავარი უმეტესად რჩება ქართველად და სადაც რიგია, იგი იქ ქართულადაც ასრულებს წირვალს, ამას გარდა მხურვალე თანამდევარია ქართველი ერის ცხოვრების, მათმა მეუფებამ იცის შესაფერი სიტყვების წარმოთქმა, ამას გარდა პატივს სცემს მრევლში ყველას, დამხმარება შეუძლო მოწაფეთა, ერთ სასწავლებელში ყოველად სამღვდელს სტიპენდიაც აქვს დაარსებული. ერთ დროს ჩვენს

წერ. კითხ. სამართველოსაც შეიწირა თავის წვლილი და ბევრსაც სხვა კეთილ საქმეებს ასრულებს თავის წინაშე, რომელთა მოთვლა აქ შეუძლებელია. ყოველივე ასეთ სასიკეთო მოქმედებისთან იგი გახლავსთ ქართული მწიგნობარიც და საქართველოს ისტორიის მოყვარე და ქართველ მწერლობასაც გულმხურვალედ აღევნებს თვალყურს.

უძველეს-სამღვდლო აღაპერდის პერსონაჟი პირი.

ახლად მღვდელ-მთავრის ხარისხზედ აღყვანილი ყოვლად სამღვდლო პირი, გვარად ოქროპარიძე ბრძანდება, იგი დაიბადა 1874 წ. გორის მაზრის სოფ. დიხეჟში. მონათვლის სახელად უწოდეს მათი, მამა მათი გახლდათ ივანე ანდრიას ძე და დედა ეკატერინე ივანეს ასული.

პატარა მათე პირველად სწავლობდა თფილისის სასულიერო სასწავლებელში, მერე თფილისისავე სემინარიაში, აქ სწავლა დაამთავრა 1896 წ. აქედამ რუსეთში გაემგზავრა და კიევის აკადემიაში შევიდა. 1903 წ. აკადემიაში სწავლა დაამთავრა და იმავე წლის სექტემბერში ბერად შედგა. მერე დაბრუნდა საქართველოში და მსახურებდა საეკლესიო ასპარესზედ თფილისს, არქიმანდრიტად აკურთხეს 1907 წ. და მღვდელ-მთავრობის ხარისხზედ აღყვანილ იქმნა 17 დეკემბერს, 1915 წ. პეტროგრადს, დანიშნულ იქმნა ალავერდის მღვდელ-მთავრად.

ეს გახლავსთ მოკლე ბიოგრაფიული ცნობა ყოვლად სამღვდლოსი, ესეც საკარისია. იდამიანის დაბადების და ვინაობის შესატყობათ, საქმე და საგანი სხვა ღირსება გახლავთ და სხვა საქმენი, რომლებსაც ჩვენ მკაცრად უნდა ვეძებდეთ და ვეძებდეთ ჩვენი მღვდელ-მთავრებთა ცხოვრებაში. ქარ-

რთველ მღვდელ-მთავრებში დროა გაღვიძებულ იქმნეს ის აზრები და იდეები, რასაც ალექსანდრე და გაბრიელ ეპისკოპოსები აღგნენ. ამისი დროა უკვე, რადგანაც ამ მღვდელ მთავრების მოქმედება სარკეა და მაგალითი ყველასი, ვინც მათებურად არ მოიქცევა ჩვენში, მაშინ ის ჩვენი ტომის არ იქნება, იგი ჩვენგანაც ისევე უნდა იქმნეს გაძევებული, როგორც წავაბძანეთ დიმიტრი და სხვა ასეთნი.

მადლობა ღმერთს, პიროსი ასეთ პირთაგან შორს დგას. იგი ცხადლივ მზაძველია თავის წინაპრების, განსვენებულის ალექსანდრესი და აწ გურია-სამეგრელოს ეპისკოპოსის ყოვლად სამღვდლო ლეონიდის. ეს ორი წინაპარი მას სარკედ უდგა თვალწინ, ერის ჰბაძავს საქმიანობით და მეორეს სიტყვით, ენერგიით, კალმით და სხვაც კეთილ სამაგალითო კარგის მოქმედებით, ალექსანდრე ეპისკოპოსი რომ მოსწრებოდა მათეს მღვდელ-მთავრობას, მაშინ იგი წელში გაიშლებოდა, გამაგრდებოდა, მით უფრო, რადგანაც მათეს დაინახავდა ლეონიდის მსგავს მოღვაწედ.

დიახ, ქეშმარიტად რომ პიროსი არის სრული სახე და განხორციელება ალექსანდრე ეპისკოპოსის და ლეონიდის. ბევრს სასიკეთო მხარეთა გარეშე პიროსმა კალმით შრომაშიაც აღრე გამოიჩინა ნიჭი და არქიმანდრიტობის ჭროს, ქართულს ენაზედ მან დასტამბა შემდეგი. სახელმძღვანელო წიგნები:

1. სახელმძღვანელო მართლმადიდებულ კატეხიზმის შესახებ, 2. განმარტება პავლე მოციქულის სამოციქულოს ეპისტოლეთა 3. განმარტება სახარება მათესი 4. განმარტება სახარება მარკოსისა და სხვანიც ასეთნი. ასეთ შრომის გარდა ყოვლად სამღვდლო პიროსის წერილები გაზ. „შინაურ საქმეებშიაც“ ხშირად იბეჭდებოდა და უეჭველია კიდევაც იშრომებს დღეის შემდეგ.

ყოვლად სამღვდლო პიროსი გახლავსთ კარგად მცოდ-

ნე ქართულის მწერლობის და საქართველოს ისტორიის. სხვა მხრივთაც ეს სრული თანამზამცელია როგორც ალექსანდრეს მაგალითების, ისევეს ლეონიდის პირდაპირი მზამცელი შრომის მოყვარეობით და მამულისშვილობით.

ამბროსი ხელაია

ამბროსი ხელაიას მე კარგად ვიცნობ, თვით იმ დროდამ, როცა იგი თფილისის სემენარიაში სწავლობდა, ხოლო მისი ცხოვრების ცნობათა შეკრება კი ერთობ გაშიშნელდა. ცნობების უქონლობის გამო, თუ რამ შეცდომა გვექმნეს, ვითხოვთ მოტევენას.

ამბროსი ხელაია დაიბადა 1860 წ. სამეგრელოში, პირველ დაწყებითი სწავლა მიიღო სამეგრელოს სასულიერო სასწავლებელში, მერე სწავლობდა თფილისის სემენარიაში. აქ სწავლა დამთავრა 1885 წ.

ამბროსი ხელაია სემენარიაში სწავლის დროს, ირიცხებოდა საუკეთესო მოწიშედ, იგი როგორც საკლასო სწავლის საქმეში იყო გოჩალი, ისეთივე გახლდათ საქვეყნო წიგნების კითხვაშიც, ამხანაგებშიც იყო სამაგალითო ამხანაგი, ყველას მოყვარე და ყველას საყვარელი თავის კეთილის, პატიოსანის ქცევით და ღირსებით.

მაშინ, სემენარიის მოწაფეთა შორის წალიჩან იყო გავრცელებული კოსმოპოლიტობა, იმერლები რომ იტყვიან „კრაინი-ატრაიკატელნი“, ბევრს მაშინდელ გმირებს არც საქართველო სწამდათ, არც ქართველობა, არც ქართული ენის პირობების ჭიება. ამ გვარის პირებისაგან ამბროსი ყოველთვის შორს იდგა.

იგი იყო უღრმესად მოყვარე თავის სამშობლო ქვეყნის, თავის ერის, ქართული მწერლობის და საქართველოს ისტორიის, ამ დროს, ამბროსი ხშირი მისვლა-მოსვლა ჰქონდა ჩე-

მთან, წიგნების შესახებ ლაპარაკი, მსჯელობა და ყოველთვის ამბროსი გულ ნაკლული იყო ქართველი ერის ასე დაცემისა და დაქვეითებაზედ, იგი მეტად უკმაყოფილო იყო, სძულდა სასტიკად უგულო ამხანაგები, ნამეტურ ისინი, რომელნიც ხშირად საქართველოსაც წარა-მარად უარს ჰყოფდნენ. ასეთის ცოცხლის, ნათლის მამულის შეილობით იყო ამბროსი ხელაია აღესილი და იგი სემენა-ჩის სწავლის შემდეგ უნივერსიტეტშიც წავიდოდა, მაგრამ შინაურმა გარემოებამ ნება არ მისცა. ამიტომ იგი შინ დატრიალდა და მსახურებდა სასულიერო სკოლების ასპარესზედ.

მსახურების ასპარესზედ, წლის თავზედ, 1886 წ. დასახლდა, მის შემდეგ სასულიერო წოდებაში შევიდა, 1887 წ. კურთხეულ იქმნა მთავარ დიაკვნად სოხუმის ეპისკოპოსისაგან. მალე მღვდლობასაც მიაღწია, ამ დღიდან მან მიაღწია თავის საწადელს და ხალხის წინაშე მსახურების შესრულებას. ამგვარი მოვალეობაში საუკეთესო მოძღვარი იყო, იგი მალე გახდა მთელის სოხუმის ბლაღოჩინიცი, მასთანვე სასულიერო წოდებაში შეიწველელ პირთა ეგზამენატორად, სოხუმის სკოლებში ქართული ენის მასწავლებლად, სხვა და სხვა საქველმოქმედო საზოგადოებათა მეთაურ მომქმედ წევრად და ბევრიც სხვა ასეთების.

ყველგან ამბროსი ხელაია თავის თანამდებობას ყოველთვის სინიღისიერად და ერთგულად ასრულებდა, ყველგან იგი სტოვებდა თავის კეთილ სამსახურის ნავალს და ძარგს მოსაგონარ ცნობებს. 1896 წ. დაქვრივდა 1897 წ. ყაზანის აკადემიაში შევიდა, სწავლა დაამთავრა 1906 წ, იმავე წელს იგი ბერად შეიმოსა და საქართველოში დაბრუნდა 1908 წ. კურთხეულ იქმნა არქიმანდრიტად და დადგენილ იქმნა სამეგრელოში ორს მონასტრის წინამძღვრად, მერე გადმოყვანილ იქმნა თფილისში და დანიშნულ იქმნა სინოდის წევრად და ფერისცვალების მონასტრის წინამძღვრად. 1912 წ. გადა-

ყვანილ იქმნა რუსეთში, მიზეზი ამისი ის იყო, რომ უსაფუძვლოდ მას დასწამეს ცილი. ამ ცილის შესახებ მთელმა საზოგადოებამ იცის ყველაფერი, ამიტომ ჩვენ აქ არას ვიტყვით. აქ მოვიყვანთ ამბროსის შესახებ ერთ წერილიდან რამდენსამე სტრიქონს, რომელიც ამას წინად დასტაბული გახლდათ გაზ. „საქართველოში“ № 9. 1916 წ. აი რა სიტყვებს სწერს პატივცემული დამწერი.

„ყოველ შემთხვევაში, ვინც ამბროსის სპეციალ პიროვნებას და საღ გონიერებას იცნობს, მის წარსულის ცოტაოდნათ მაინც იცის და რამე საქმე ჰქონია მასთან, ის ვერ წარმოიდგენს, რომ ამბროსი რაიმე ჭეშქვიანს და ბნელ საქმეში ერიოს რაც თავის თავადაც, ცხადია იქიდან, რომ ამბროსი დღეს ერთ-ერთ საუკეთესო მონასტრის წინამძღვარია“, და სხვაც ასეთი ცნობანი ამბროსის შესახებ, მეტი კება ამბროსისათვის ჩვენ არ გვინდა, საკმარისია რაც ითქვა მასზედ და იმედია, რომ სიმართლეს გზა არ დაეკარგება და ამბროსიც ოდესმე განთავისუფლებული იქმნება ჭეშქვიანის ცილისაგან და თავის საყვარელს სამშობლო საქართველოშიც დაბრუნებული.

არქიმანდრიტ ნაზარ

არქიმანდრიტი ნაზარი გვარად ლეჟავა გახლავსთ, იგი დაიბადა 1872 წ. იმერეთში. მამა მათი გახლდათ ანდრია ნიკოლოზის ძე და დედა ეფემია გრიგოლის ასული. ამათ წინა პარნი სულ სასულიეროანი ყოფილან. ნაზარმა პირველ დაწყებითი სწავლა ქუთაისის სასულიერო სასწავლებელში მიიღო. მერე თფილისის სემენარიაში სწავლობდა, სემენარიის სწავლა დაამთავრა 1892 წ. მის შემდეგ იგი შინ დატრიალდა. მსახურებდა სასულიერო წოდების ასპარესზედ სკოლების ნაწილში.

მერე დასახლდა, მეუღლე ალექსანდრა მალე გარდაეცვალადა ორი ასული დარჩა, იგინიც დაიხოცნენ. 1900 წ.

მღვდლად ეკურთხა, მერე კიევის აკადემიაში წავიდა, აკადემიის სწავლა დაამთავრა 1908 წ. მღვთისმეტყველების კანდიდატის მაგისტრის სახელით.

აკადემიაში მან გამოიჩინა კარგი ნიჭი, ამიტომაც იგი სწავლის დამთავრების უმაღლეს, დანიშნულ იქმნა ველინსკის სემენარიაში მასწავლებლად, აქ დარჩა ორ წელიწადს, მერე გადაიყვანეს იმავე გუბერნიის კლევანის სასულიერო სასწავლებლის ზედამხედველად. 1911 წ. აპურთხეს არქიმანდრიტათ. და გადმოიყვანეს საქართველოში და დადგენილ იქმნა იოანე ნათლისმცემლის უდაბნოს წინამძღვრად, იმავე დროს, იგივე დანიშნეს კეთილ მოწესდ ქართლ-კახეთის, იმერეთ და მესხეთ-ჯავახეთის ძველის ნაშთების ზედამხედველად.

არქიმანდრიტ ნაზარს მოსვლისათანავე შეეცყო ქართული მამულიშვილობა; თავის ქვეყნისა და ერის გონივრულად სიყვარული და სახსახურის ტრფიალება. მან ფხიზლად გადახედა ჩვენს წარსულს, ჩვენს ეროვნებას, ჩვენს ისტორიას და მის მწერლობას, ამის წინაშე მას დიდი გულის სითანადრე დაემჩნა, ამიტომაც არქიმანდრიტ ნაზარმა თავის გულის საღბუნებლად მონახა კარგი მეგობარი, კარგი ამხანაგი, ეს გახლავსთ მსწავლელი მოძღვარი კ. კეკელიძე.

ამ გარემოებამ ჩვენ კარგად გვაშცნია არქიმანდრიტ ნაზარის ვითარება და სულიერი სუფთა სიმაღლის ღირსება. იგი ჩვენის წინანდელის სასულიერო პირების ცალი არ გახლავსთ, ჩვენ გავიცანით იგი პირადათ, მასში რამე უკუღმართობა და ქვეყნის წინაშე თაღლითობით სამსახურის მიდრეკილება უარყოფილი და დაგმობილი ვნახეთ. ეს ქვშმაჩიტება გახლავსთ.

საქართველოს სიყვარულში მას ცილს ვერვინ დასწამებს, ამის თანახმად ვიტყვით: ვინაიდგან ჩვენ ვიცით არქიმანდრიტის ნაზარის საქმებიდამ ისეთი ცნობებიც, რაც მის კეთილთვისებას. ქველ მოქმედებას და ასეთ საქმეებს და რის ცნო-

ბასაც რომ აშკარა იქმნეს, იგი ბევრს გააკვირვებს, ჩვენ ერთი საქმის მისი კეთილი ცნობა გვაქვს და ვინ იცის არქიმანდრიტ ნაზარს რამდენი სხვა ასეთებიც აქვს ნამოქმედარი. არქიმანდრიტ ნაზარმა ერთ ქართველ საქმეს ისეთი მხარი მისცა და ისეთი თავაზი გაუწია, რასაც სხვანი, მასზედ უფრო მდიდრებს და მეტი თანამდებობის პატრონებს არ გაუმეტნიათ თუნდ მის მეათედღი.

არქიმანდრიტი ნაზარი ჯერედ ახალ გაზდა პირი გახლავსო, მას მომავალი კარგი ქმნება, გონიერი გამგე იქნება ყველგან. ამის გონიერებას ცხადათ ასაბუთებს მისი წარსულიც, რაც იგი სემენარიაში სწავლობდა და მერე აკადემიაში, ყველგან იგი დაბეჯითებით კითხულობდა სხვადა სხვა სამეცნიერო წიგნებს. რუსულ სამეცნიერო წიგნებში იგი კარგად არის დახელოვნებული, ყოველივე ლოლიკურს სიტყვიზლესა და ნათელს გონიერებასთან იგი გახლავსო კარგი მაძიებელი ჩვენის ისტორიული მწერლობის და მას გაშუქების. ამიტომ მან თავს იღვა და თავის შრომით გამოსცა დეკანოზის კ. კეკელიძის წიგნი, სახელდობრ „იერუსალიმის კანონირი“. ღირსეული ისტორიული შრომა

ეს მაგალითიც ჩინებული საქმეა, მაშ უსურვებთ არქიმანდრიტ ნაზარს, რომ ამ საყურადღებო წიგნის მაგალითი მის დამამტკიცებელი გახდეს, რომ არქიმანდრიტი ნაზარი არც შემდეგ დაივიწყებს ასეთ წიგნების გამოცემას და ხანდისხან მაინც გამოსცეს ასეთ იშვიათ ძეგრფას წიგნებს. ამის იმედი ჩვენ მით უფრო გვაქვს, რადგანაც არქიმანდრიტ ნაზარს კარგად ვიცნობთ, ვიცით მისი განუსაზღვრელად საქართველოს ერის სიყვარული და ის გარემოებაც, რომ იგი ქართველი ერის ეკლესიის ასე დაქვეითებაზედ, დიდად უმადურობა და მწუხარე, რაც მას არა ერხელ პირადაც გამოუთქვამს.

სტამბის ისტორიაში ვერ მოვათავსებდ შემდეგ ამბებთა
ამბებთა ანუხსნა. იგი მმორე წიგნში იქნება მოთავსი-
ბული.

* *

*

ქალაქის ქარხნის დაარსება იმერეთში და ქართული
ქალაქის გაჩენა საქართველოში. „მ. დღ. 1750 წ. ქ. კ.“

* *

*

მეფის კეთების ოსტატები საქართველოში და შავი,
ლურჯი და წითელი მეფის კეთება. მეფანი „გიშერა და
მარიამი“ მის. დღ. ახ. მაზ.

* *

*

სტამბის შავი, წითელი და ლურჯი კრასკების შემო-
ღების დრო, ამ წამლების გაკეთების ოსტატობა ზე XIX საუკ.
მოსპობა მისი.

* *

*

ქალაქის სავაჭროს გახსნა ქუთაისში 1760 წ. და კო-
ნვერტების გამოქრა, ბატის ფრთის კალმების გამოქრა და
სხვაც ასეთ საგანთა და ნივთთა ვაჭრობა და ვრცელება.

* *

*

ინდოელთა მონები საქართველოში და შაქრის ლერწმის
მოყვანა ბამბის მოყვანა ქალაქებისთვის და შაქრის ქარხნის
დაარსების ისტორია.

* *

*

არ ვიცით საიდან და როგორ იქმნა მოძებნილი ქარ-
თული ძველ ხელოსანთა ცოდნა, დღეს, საქართველოში, სტა-
მბის კრასკებს აკეთებს თფილისის თათრული სტამბის მეს-
ტამბე უნსი-ზადე. ნახეთ ამაზედ წიგნშიაც.

* *

*

ჩვენ მიერ ანუხსულ სტამბების აღწერილამ ისე გამოდის

უომ ქართველ მესტამბეჭი თითქოს სულ უცოდველი ანგელოზები იყონ. არა, ამათშიაც არიან ნაკლის მექონნი, ხოლო მათი აღწერა აქ ვერ მოვათავსეთ. იგი მეორე წიგნში იქნება დაბეჭდილი.

სასიამოვნო ამბავი.

სტამბის მუშებსა და ხელოსნებში სულ არ არსებობს მიმდევრობა სტამბის გახსნისთვის. ამის მიზეზი ხელოსნების სილაცაკით აიხსნებაო. მაგრამ არა, ეს ტყუილია, ჩვენ კარგად ვიცნობთ სტამბის ხელოსნებს და ბევრი მათგანი შეძლებულიც არის, მაგრამ მათში შეძლებულს, თუ შეუძლებლებში ერთ ნაირად არის საქმის სიმკვდრე გავრცელებელი.

ეხლაკი მოხდა ასეთი ცვლილება და მაგალითი: ამ ბოლო დროს, სტამბის ერთმა ხელოსანმა, თავის ხელობის კარგად მცოდნემ, დავით ლევანისძემ პიტნავამ, თბილისში სტამბა გახსნა, სტამბას აქვს მსწრაფ მბეჭდავი და ამერიკანკა, მოწყობილია სუფთათ.

სტამბა არსებობს სამების ეკლესიის ახლოს, გრაფის ქუჩაზე № 10 სტამბას ქარულათ (განათლება) ეწოდება. ულოცავ სატამბის ხელოსნებს, ასეთ წარმატებას მათში აღოაძინა მიეცეს, ვინაიდან სტამბის მოგება პალალი იქნება რომ მათ დარჩეს

სტამბის ცვლილებანი.

თბილისში ჩვენ მიერ წიგნში ანუხსულ არ. კერესელიძის სტამბა გაზ. (თ. აზ) და ვ. რუხაძემ შეიძინეს, სტამბა ძველ აღაგას არსებობს.

გორის სტამბა, რომელიც წიგნში აღენიშნეთ, მის პატრონმა თ. ციციშვილმა თბილისში გადმოიტანა.

ქუთაისის ქ. წ. კ. გამა. საზოგ. სტამბის შესახებ ლაპარა-

ცლხენ რომ თბილისში გადმოაქვთო.

ქართველთ ლიტოგრაფიები.

ვერ ავწუხსეთ ლიტოგრაფია გრაფიორის ვახტანგ კილაძისა და ცაგურიასი, შემდეგ დავსტამბავთ, თან დაურთავთ აღწერას ქართველ მხატვრების, ჩუქურთმის მკრელთ და ქართველი წიგნწმორების.

სტამბის მუშების საყურადღებოთ.

12¹ აპრილს გარდაიცვალა სტამბის ხელოსანი და მწიგნობრობით ცნობილი ალექსანდრე მირაქოვი, ამის დასაფლავებას, ძველებურათ მხოლოთ სტამბის სამი მუშა დაესწრო, თუმცა განსვენებული სტამბის ხელოსნებში ცნობილი იყო, როგორც მწიგნობარი და ღირსეული ხელოსანი. მაინც სტამბის ხელოსნები ასე აფასებენ თავიანთ თავს.

პრელატი დონ ივანე ანტონოვი.

დონ ივანე ანტონოვი სახელოვანი და ამაგდარი მოღვაწეა, იგი პატივცემული გახლდათ მთელ ქართველ კათოლიკობაში, კათოლიკობას გარდა მას ქართველობაც კარგად იცნობდა. დონ ივანე გორის მკვიდრთაგანი გახლდათ.

დონ ივანემ საქართველოს ისტორიაც კარგად იცოდა, საქართველოს საქმეებს იგი კარგად იცნობდა, ამიტომ იგი საქართველოს ერის ბედზედ ერთობ გულ-დაწყვეტილი იყო და უმაღლესი. ქართული ენაც ჩინებულად იცოდა, წერაშიაც გახლდათ დახელოვნებული.

დონ ივანემ სწავლა-განათლება მიიღო რომში, პაპი ურბან მერვის კოლეგიაში, სწავლა დაასრულა 1874 წ. მიიღო დიპლომი ფილოსოფიის და მღვთის-მეტყველების პროფესორობის, ამავე წელს იგი ეკურთხა მღვდლად და მის შემდეგ იგი დანიშნეს ქუთაისის კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვრად. ევროპიელ ენებთ შორის დონ ივანემ პოლონურიც კარგად იცოდა.

კათოლიკეთა სასულიერო წოდებაში, მან მალე დაიმსახურა დიდი სახელი და პატივისცემა. მისი ნიჭიერება რომის ტახტმაც შეიტყო. იგი მალე დააწინაურეს, სარატოვის ეპისკოპოსმა მიიწვია სემენარიის რექტორად და მასთანვე ფილოსოფიის და მღვთის-მეტყველების პროფესორად, ამ საგნებს იგი მოწაფეებს ევროპიულის ენებით ასწავლიდა.

1902 წ. საქართველოში გაიხლათ კათოლიკეთა ეპისკოპოსი, ეს პირველი მაგალითი იყო XIX საუკუნეში. ეპისკოპოს თან მოჰყვა დონ ივანე. ეპისკოპოსმა პირველად ტფილისის კათოლიკეთ ძველს ეკლესიაში სწირა, სადაც თანამწირველად გახლდათ დონ ივანეც. წირვაზედ დიდი ძალი საზოგადოება იყო მოწვეული. წირვის დროს დონ ივანემ ქართულად იქადაგა, ამის ქადაგებამ მსმენელებზედ კარგი გავლენა იქონია, ნამეტურ აღტაცებული იყო ილია ქაქავაძე, ეს მწერალი

იმ დღიდან დიდის-თავაზით და პატივისცემით იხსენიებდა ღონ ივანეს სახელს.

ამბობენ, რომ ღონ ივანეს თურმე ტერ-აბრამიანი ოსტატურად ატყუილებდა, ვიდრე ტერ-აბრამიანი ახალციხის კათოლიკეთ ეკლესიების უფროსობას მიიღებდა, მინამ იგი თურმე ქართველობდა და ამით ხიბლავდა ღონ ივანეს, ესეც თურმე რომის ტახტის წინაშე სახელს უკეთებდა, რომ აბრამიანს ღროით მიეღო უფროსობა. ეს მალეც მოხდა. აბრამიანი განდიდების შემდეგ სხვა მელად გამოჩნდა, ქართველების დაჩაგვრაც დაიწყო. ეს გარემოება კი ღონ ივანეს დიდათ ადარდებდა. ამ გარემოებამ მეტად ცუდათ იმოქმედა ღონ ივანეზედ.

ღონ ივანეს შესახებ მოვიყვანთ აქ პატარა წერილს, რომლის დაწერაც ეკუთვნის პატრი ბერნარდე განზეს, რომით ნემენცს, ქართული ენის კარგად მცოდნეს.

„ღონ ივანე დაიბადა 7 დეკ. 1846 წ. ქ. გორში. დაასრულა ქუთაისის გიმნაზია 1865 წ., რომლის შემდეგ გაემგზავრა რომში, სადაც სწავლობდა პაპი ურბანოს კოლეგიაში, რომელიც დაასრულა 1874 წ. და მიიღო დიპლომი პროფესორისა ფილოსოფიისა და მღვთის-მეტყველებისა. ეკურთხა ქ. სმირნას (მკირე აზიაში) და ამავე წელს (1874) დანიშნულ იქმნა ქუთაისში, თანაშემწეთ მოხუც მოძღვრისა ღონ ანტონი გლახოვისა, რომლის სიკვდილის შემდგომ ე. ი. 1879 წ. მიიღო დანიშნულება მისივე და იქმნა მთავარ-მოძღვრად ამავე ქუთაისის ეკლესიისა და ასწავლიდა საქრისტიანო მოძღვრებას გიმნაზიებში და სასწავლებლებში.

1883 წ. ეპისკოპოსმა კოტმანმა მიიპატიჟა სარატოვის კათოლიკეთ სემინარიაში და დაადგინა ინსპექტორად და პროფესორად სემინარიისა და აგრეთვე დამცველად ქორწილობის კანონ-რიგთა.

ეპისკოპოსმა ბარონმა ფონ-დერ-როპპმა გახადა რექტორად ამავე სემინარიისა და ასესორად კონსისტორიისა 1903 წ. ამავე

წელს წმ. მამამ პიო X-ემ ზუამდგომლობით ამავე ეპისკოპოსისა გახდა თავის პრელატად და პროტონოტარიუსად სამოციქულო ტახტისა—*ad instar participantium*.

1908 წ. გახდა ავად სარატოვში და გადმოვიდა სამშობლოში 1910 წ.

გარდაიცვალა თფილისში 1912 წ. 25 დეკემბერს. დასაფლავებულია წმ. პეტრე-პავლეს ეკლესიის გალავანში.

გიორგატატორი დონ მიხეილ ანტონოვი.

დონ მიხეილი გახლავსთ ღვიძლი ძმა დონ ივანესი. დონ მიხეილი აღიზარდა რომს, ირიცხება რომის აკადემიის მღვთისმეტყველების კანდიდატათ.

იცის ევროპიული და აზიური ენები, ევროპიულ ენებთ შორის კარგად აქვს შესწავლილი პოლონური, ამ ენაზედ იგი ეკლესიაში თავისუფლად სწირავს და ქადაგებს.

დონ მიხეილი სამღრთო წერილსა და ევროპის სწავლა მეცნიერებაშიაც კარგად გახლავსთ განვითარებული და მომზადებული. ყოველ ღირსებასთან იგი ბრძანდება სამაგალითოდ მსახური კათოლიკის ეკლესიისა და მასთანვე სამაგალითო კათოლიკი, ყოველ სასიკეთო ღირსებასა და მღვთის-მსახურებასთან მას აქვს მოხდენალი ხმა და მისაზიდი კილო, მისი წირვა-ლოცვა გახლავსთ ყოველთვის ხმოვანი. ყოველ ასეთ ღირსებასთან თავის დედა-ენაც კარგად უწყის.

როგორც ეკლესიის უმაღლესი მსახური, მთელს თავის სამრევლოში გახლავსთ სამაგალითო ადამიანი. თვით პოლონელებიც კი, რომელნიც ცხარე ნაციონალისტები არიან და მასთან მკაცრი მაძიებელნი მის, რომ მათ ეკლესიის მეთაურად უსათუოდ პოლონელი უნდა ჰყვანდესთ, თვით ესენიც კი დიდათ აფასებენ დონ მიხეილს.

ასეთი პირის სახელოვნება ჩვენთვის, ქართველებისათვისაც, რასაკვირველია, რომ სასახელოა და სადიდებელი. მრევლ-

ში იგი გახლავსთ შესმენილი მეთაური, კარგად მცოდნე თავის მრევლის ავ-კარგიანობის. დონ მიხეილი თავის მრევლში მოძღვართ მოძღვარიც გახლავსთ, მათი პედაგოგ-მასწავლებელიც, მათი მოსამართლე-კანონმდებელი და ყოველივე ამებთან ერთად ტვირთ მძიმეთა და მაშერალთა, ანუ გაქირვებულთა დამხმარეც.

პირნათლად უნდა მოვიხსენოთ, რომ ასეთ სუფთა-რიგიან პირთა პოვნა და ნახვა ჩვენს დროში ერთობ იშვიათია და ძნელი. ამ ღირსებამ მას თავისუფლად მიაღწევინა იქამდის, რომ 1907 წ. რომის ტახტის თანხმობით იგი დანიშნულ იქმნა საქართველოს და საერთოდ მთელის კავკასიის კათოლიკეთ ეკლესიის ვიზიტატორად. ესეც პირველი მაგალითია ჩვენთვის, მთელს XIX საუკუნეში ეს პირველი გახლავსთ, რომ კავკასიის კათოლიკეთ ეკლესიების უფროსად ქართველი გვარის კათოლიკე იქმნა ვიზიტატორად დანიშნული. დონ მიხეილის შესახებ აქ მოვიყვან პატარა ბიოგრაფიულ წერილს, რომელიც დაწერილია აგრეთვე პატრის ბერნარდე განზესაგან.

„დონ მიხეილი დაიბადა 1855 წ. 29 მარტს ქ. გორში. სწავლობდა ჯერ თფ. გიმნაზიაში, ხოლო შეასრულა თვისი ჰუმანიტური სწავლა ქუთაისის გიმნაზიაში 1878 წ. და ამ წელსვე გაემგზავრა რომს, სადაც სწავლობდა როგორც თვისი უფროსი ძმა, პრელატი ივანე ანტონოვი, ურბანო პაპის კოლეგიუმში, რომელიც გათავებისას ეკურთხა მღვდლად 1884 წელს 24 დეკემბერს. პირველი წლები თვისი მღვდლობისა გაატარა სარატოვში, სადაც ასწავლიდა 1893 წლამდე კათოლიკე სემინარიაში: ფილოსოფიას, ლათინურ ენას, ანგარიშს და გეოგრაფიას.

მხოლოდ 1893 წელს დანიშნულ იქმნა ვიქარნად თფილისის მიძინების ეკლესიისა და მასწავლებლად საქრისტიანო მოძღვრებისა გიმნაზიებში. ხოლო ერთი წლის შემდეგ მიიღო ჩინი მანსიონერალისა ქათედრალი ეკლესიისა და დაინიშნა ჯარის მოძღვრად თემირ-ხან-შურაში.

1903 წ. დანიშნეს იგი მარიუპოლის მთავარ-მოდღერად და დეკანათ. ხოლო 1906 წ. გადმოვიდა კელავ სამშობლოში მასწავლებლად საქრისტიანო მოძღვრებისა თფილისის გიმნაზიებისა და 1907 წ. დანიშნა მთავარ-მოდღერად თფილისის წმ. პეტრე-პავლეს ეკლესიისა და საყოველთაო ვიზიტატორად კათოლიკე ეკლესიებისა ამიერ და იმიერ კიკვასიისა დღემდე. ეს არის პირველი ქართველი ვიზიტატორი“.

კონსტანტინეპოლის ქართველ კათოლიკეთ მონასტრის აბბატი ჰიო ბალიძე.

სტამბოლის ქართველ კათოლიკეთა აბბატი მ. ჰიო ბალიძე დაიბადა 1882 წ. სოფ. ხიზაბაერაში. ყმაწვილობისას ძალიან ცელქი ყოფილა; ეს სიცელქე სტამბოლშიც ემჩნეოდა: სასწავლებელში არა ერთი და ორი სომეხი ანუ ბერძენი თანამოწაფე აუტირებია, რადგან დასცინოდნენ საქართველოს და ქართველ ერსა. მიუხედავად ამ სიცელქისა, მაშინათვე ეტყობოდა, რაც უნდა გამოსულიყო; ზოგიერთი დაკვირვებული პირი კიდევ დაბეჯითებით ამბობდა: ამას მაგრე ნუ უყურებთ, მომავალში მონასტრის სვეტი იქნებაო.

ქართულ ენას ექვსი წლის განმავლობაში ასწავლიდა საქართველოში კარგად ცნობილი მკვეერი მოქალაგე პ. ალფონს ზითარაშვილი. ამის დამწველი სიტყვები სიკვდილამდის არ დავიწყდებათ არც მ. ჰიოს და არც მის თანამოწაფეებს. განსვენებული გაცხარებით ლაპარაკობდა ხოლმე მამულზე, მის წარსულისა და ეხლანდელ უბედურებაზე. რავდენჯერ ცრემლები შეუშინევიათ მოწაფეთა თვალებში. აქ უნებლიეთ მახსენდება ჰანიბალეს ცხოვრება: ჯერ კიდევ ყმაწვილი იყო, მისმა მამამ სპათსპეტმა ჰასდრუბალმა ტრაპეზთან მიიყვანა და ფიცი ჩამოართვა ღმერთების წინაშე, რომ უკანასკნელ სულის

ამოფშვინვამდე მტერი იქნებოდა რომაელებისა. მამა ალფონსის სპეტაკ სულს არ შეეფერებოდა ვისმეს მტრობაში გაეწვართნა ახალგაზრდები, და არც თუ სხვა რამეზე ფიცი ჩამოურთმევია, მაგრამ, დარწმუნებული ვარ, თვითოეულ მის მოწაფეთაგანს იმ დროიდანვე შეფიციული აქვს სამშობლოსთვის:

„შენი ვარ, შენთვის მოვკვდები

შენზედვე მგლოვიარეო“.

ახალგაზრდების ბანაკიდან სულ პირველად მ. პიო ეკურთბა მღვდლად. მაშინ ყველასაგან მიჩნეული იყო როგორც მონასტრის უფროსისაგან (პ. ბენედიქტე), აგრედვე ეპისკოპოსისაგან და თვალსაჩინო თანამდებობანიც ჰქონდა მიბრლი; მაგრამ მონასტრიელთა შინაურ შუღლმა გული გაუტეხა და განზე გადგა, აღარათერში მონაწილეობა აღარ მიიღო. სწორედ იმ დროებშიც უფროსობის ვადა უთავდებოდა ცნობილ პ. ბენედიქტეს*). ახალგაზრდების ჯგუფმა მ. პიოს კანდიდატურა წამოაყენეს; ეს არჩევანი უმეტესობას ძალიან მოეწონა, და მართლაც უნაზეს გრძნობასთან შეერთებული გაუტეხელი ენერგია და მონასტრის განუსაზღვრელი სიყვარული, ღირს ჰქმნიდან მ. ბალიძეს აბბატობის არგნისა (კვერთხისა). მისდა საბედნიეროდ მისი თანაშემწენი ყველანი სათანადო ცოდნით აღკუთვილ არიან და ყველანი, როგორც ერთი პიროვნება, ერთობით მოქმედობენ; ამ ერთობაში სწორეთ მათი წინსვლის საიდუმლო: ყველაფერს წარმატება დაეტყო.

მეტადრე აღყვავების გზაზე დადგა შინაური სასწავლებელი, საკვირვლად გაიზარდა და მალე გიმნაზიადაც გადაკეთდება. თუ ეკონომიურ პირობებმაც ხელი შეუწყეს.

*) აქ მეტი არ იქნება პ. ბენედიქტეზე ცოტა რამ ვსთქვათ. იგი გვროვნობით ხალასი ქართველია, და რამდენადაც მე ვიცნობ არც თუ გრძნობით ღალატობს ქართველობას: ეუზნალებში ბევრი დანაშაობა ცუდუბრალოთ წამოახვიეს თავზე, ეს კია რომ ბრალიანათ მიმაჩნია იგი ამ სამ უმთავრეს საგნებში: ა) ქართული ტიპიკონი ამოაფხვრევიან, ბ) უსკუდრის (scutari) მამული დაუკარგა მონასტრის და გ) უფროსობის დროს არ შეეცადა შუღლი მოესპო, პირიქით უფრო გაამწვავა. შ. ბ.

საქართველოს ხალხი აღტაცებით მიეგება მონასტრის გამოფხიზლებას, ბევრმა შეძლებისდაგვარი დახმარებაც აღმოუჩინეს, მეტადრე ქ. ქუთაისში, საიდანაც ჟურნალები და ღიძალი წიგნები გაუგზავნეს სხვა და სხვა პირებმა*).

ამ წელს მ. პიომ მოიარა საქართველო და პირადად გაიცნო სამშობლოს ქირ-ვარამი. თვისი მოქმედების გეგმანი მოწინავე პირებს გაუზიარა და ყველანი აღტაცებით მიეგებნენ მის კეთილ განზრახვებს. ჩვენ პირადად ვიცნობთ პატივცემულ აბბატს: ის ზოგიერთივით კაკალს არ აჩხრიკლებს, მაგრამ დარწმუნებული ვართ ბევრს საქმეს კი გაარიგებს. ექვსი წლისთვის ჩაბრილი აქვს უფროსობა, ამ მოკლე დროს განმავლობაში ერთი-ათათ აყვავდება მონასტერი და განცვიფრებულ საზოგადოებას ბევრს მოულოდნელ ნააყოფს დაანახვებს.

სტამბოლის განთქმულ აბბატს მ. პიო ბალიძეს ეუსურვებთ ბოლომდის პირნათლად აღესრულებინოს თავისი მოვალეობა.

პატრი შიო ბაომანაშვილი.

ქუთაისის რუმის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვარი დონ დამიანე სააკაშვილი

დონ დამიანე სააკაშვილი დაიბადა ქ. ქუთაისში 19 ივნისს 1865 წ. მამა იყო იაკობი (გორელი) და დედა მაგდანელა ლაჩინაშვილი (აბხაზელი). მშობლებმა 7 წლისა მიიბარეს იგი ადგილობრივ კათოლიკეთა სკოლაში, შემდეგ გიმნაზიაში და 1883 წ. თავისი სურვილისამებრ მისმა მამიდაშვილმა დონ ივანე ანტონოვმა, მაშინდელმა ქუთაისის რ. კ. ეკლესიის წინამძღვარმა, გააგზავნა რომში სასწავლებლად ურბანო VIII

*) თუ ქუთაისი ასე გამოერჩია, ეს იმითმ რომ იქ ცხოვრობს მონასტრის გულითადი მეგობარი თ. ვლადიმირ წერეთელი, რომელიც დღეს კულტურულ შრომას ეწეოდა სტამბოლში, და არც აქ საქართველოში ივიწყებს თავის საყვარელ საქმეს.

პაპის დაარსებულ კოლეგიაში, სადაც დაამთავრა 1891 წ. და გამოემგზავრა სარატოვში ტირასპოლის რ. კ. ეპარხიის ეპისკოპოსთან, რათა მღვდლად კურთხეულიყო (საზღვარ-გარედ მღვდლობის მიღება მთავრობისაგან აკრძალულია), თანაც რეკომენდაციის წერილი ჰქონდა იმ კოლეგიის უფროსისაგან — კარდინალ სიმეონისაგან.

ეპისკოპოსმა ცერრმა სიამოვნებით მიიღო — ჩარიცხა იგი თავის კლერიუმის სიაში და 6 თვის შემდეგ კიდევ აკურთხა მღვდლად. უნდოდა ეპისკოპოსს დაენიშნა იგი პროფესორად მისივე სემინარიაში, მაგრამ მან ამჯობინა ემოღვაწა მრევლის დახმარებაში და სთხოვა სადმე დაენიშნა სამრევლოში. აუსრულა ეპისკოპოსმა მას სურვილი და 20 მარტს 1892 წ. გააგზავნა იგი ადმინისტრატორად (მმართველად) პერეკოპის (თავრიზის გუბ.) სამრევლოში, სადაც ერთი წელიწადი ერი უმღვდლოთ იყო. დღესაც ბერეკოპი, და ნამეტნავად იმ დროს, პატარა ქალაქია, ღარიბი და მოკლებული ყოველნაირ წყლისა თუ რკინის გზის საშუალებათა.

თვით სამრევლო შესდგებოდა რამდენიმე სოფლისაგან, ზოგიერთი მათგანი 130 ვერსის მანძილზეა პერეკოპიდან; ძრიელ ძნელ და მძიმე მდგომარეობაში იყო: უსუფთაობა, სიღარიბე, სულ ცხენით მგზავრობა ზამთარ-ზაფხულს, ქოხებში შეჩერება; ყველა ეს აიტანა მხიარულებით და დასახმარებლად გაქირავებულ გლეხებისთვის.

6 თვის განმავლობაში აღაშენა ერთი პატარა აგურის ეკლესია პერეკოპში, სადგომი სახლი შეაკეთა მოწყობილობით, შემოარტყა რკინის ზღუდე და სხვა. ეს სუყველა აქა-იქა წასვლით და ფულის შეკრევით (20,000 მან.). 12 ოქტომბერს იმავე 1892 წელს აკურთხა ეს ეკლესია დიდი ძალი ხალხის თანადასწრებით. კურთხევაში მას ეხმარებოდა ხერსონის წინამძღვარი ბერლისი (ბაროზი) და სიმფეროპოლის კეს-სლერი (ეხლანდელი ეპისკოპოსი ტირასპოლის ეპარხიისა).

13 აგვისტოს 1894 წ. იტალიელების თხოვნით გადაყვანილ იქმნა ბერდიანსკის (აზოვის ზღვა) სამრეელოს მმართველად, სადაც ახლად შეაკეთა იქაური ეკლესია, შემოართვა რკინის ზღუდე, ეზოში გააშენა ბაღი და დაარსა სამრეელო სკოლა და სხვა.

22 იანვარს 1899 წ. გაგზავნილ იქმნა ოდესაში იტალიელებისათვის და თანაც ეხმარებოდა პოლონელების მღვდელსაც, რის გამო შეისწავლა მათი ენაც—პოლონური. ამ ენაში ისე დახელოვნდა, რომ მერე თავისუფლათაც ქადაგებდა ამ ენაზედ.

13 ივნისს 1902 წ. გადაიყვანეს ლუგანსკში (ეკატერინოსლავის გუბ.) იქაური მრევლის თხოვნით, რათა შეედგინა ახალი სამრეელო ლუგანსკში, რადგანაც მანამდის ეს ეკუთვნოდა ბახმუტის სამრეელოს. იმ ხანში გამოიცვალა ეპისკოპოსი ტირასპოლისა ცერრი და მის ადგილზედ დაინიშნა ეპისკოპოსი ბარონი ფონ-დერ-როპპი, რომელმაც მაშინვე ისურვა კავკასიის სამრეელოების დათვალიერება და თან წაიყვანა დონ დამიანე თავის სეკრეტრად. იმ ხანებში, სხვათა შორის, ეპისკოპოსმა აკურთხა და მირონი სცხო ბათუმის რ. კ. ეკლესიას ახლად აშენებულს ს. კ. ზუბალაშვილის მიერ. მ. თვის შემდეგ, დასრულდა თუ არა ეპისკოპოსის მოგზაურობა, დაბრუნდა ლუგანსკში, მოკრიფა აქა-იქა წასვლით ფული, დაიწყო ეკლესიის შენება და რადგან ეს ჩქარა არ მოთავდებოდა, ააშენა დროებით სალოცავი სახლი, ბინა მოძღვრისთვის, ზღუდე რკინისა, იქირავა სახლი სკოლისთვის, დაარსა საქველმოქმედო საზოგადოება ამ სკოლის შემწეობისთვით, სადაც პირველ წელსვე მოაგროვა 40 ბავშვი ღარიბ მოხლეების და ასე ლუგანსკის სამრეელო უფრო მაღლა ასწია ვინემ ბახმუტის, რომლის ერთ ნაწილს შეადგენდა წინეთ.

16 აგვისტოს 1905 წ. თხოვნით ქუთაისელების ეპისკოპოსმა დანიშნა იგი ქუთაისის რ. კ. ეკლესიის მმართველად, სადაც დღეს იმყოფება. თუმცა ძრიელ ცუდ ღროს გადმოვი-

და იგი სამშობლოში, სადაც ახალ-თაობის მოძრაობა იყო, მაინც პირველსავე წელიწადში პირველი ყურადღება მიაქცია ბავშვების აღზრდას—გადააკეთა და გაადიდა სკოლა, შემდეგ ეკლესია, სადგომი სახლი, ეკლესიის ეზო, ყოველ დღე თავისუფალ დროს თვითონვე მუშაობდა რაც შეხვდებოდა, თვით დღიურ მუშებთანაც და ასე ეკლესია, და ეზო ნამეტნავად, მოიყვანა იმ წესში და სისუფთავეში, რომ დღეს ქუთაისში პირველი საჩვენებელი ადგილია ყველა უცხო სტუმართათვის და სხვაც ასეთი.

მაისში 1913 წ. ქუთაისში იყო ეპისკოპოსი ეკლესიის მირონის საცხებლად, მრევლისაგან იგი დიდის ამბავით იყო მიღებული.

ეპისკოპოსმა ქუთაისში მიბრძანების და ეკლესიის ნახვის შემდეგ სთქვა: „მე მიმგზავრნია ბევრს ალაგას, ამ გზავრობის დროს ბევრი ეკლესია მინახავს და ასე სუფთად, ასე კარგად მოწყობილი და შენახული ეკლესია კი არსად შემხვედრია“. ყოვლად სამღვდელმაც დიდი მადლობა გადასცა დონ დამიანეს და უსურვა მას ასე მოქმედება მრევლის წინაშე.

დონ დამიანე ყოველს ღირსებასთან ერთად განლავსთ კარგად მცოდნე ქართული ენის, ქართული ლიტერატურის და საქართველოს ისტორიისა. იგი ქართულ მწერლობას გულისყურიანად ადევნებს თვალ-ყურს, ყოველს სასიკეთო, თუ საზოგადო საქმეებთან არსებობასაც მზურვალედ ადევნებს თვალ-ყურს, მრევლშიაც დაუზარელი და ხელ-გაშლილი მოღვაწეა.

ბათუმის რეზიდენს ქართულ კათოლიკეთ ეკლესიის
წინამძღვარი დონ გაბრიელ ასლანიშვილი

დონ გაბრიელ ასლანიშვილი, ანუ სომეხთაგან ასლანოვად წოდებული, შთამომავლობით ქართველია და იგინი სოფ. ბავერელები არიან (ახალქალ. მაზ.). დონ გაბრიელი დღეს ბა-

თუმის ქართველ კათოლიკეთ ეკლესიის წინამძღვრად გახლავსთ.

დონ გაბრიელ ასლანიშვილი დაიბადა 1860 წ. ქუთაისში. სწავლა მიიღო ჯერ კონსტანტინეპოლს პ. ხარისკისაშვილის სკოლაში, მერე მომთბანს და რომს, სწავლა დაამთავრა 1890 წ. და მაშინათვე ეკურთხა მღვდლად.

დონ გაბრიელმა იცის ევროპიული და აზიური ენები, ზედ მიწევნით და ჩინებულად ქართული ენა, იგი დიდათ მოყვარება საქართველოს ისტორიის, საქართველოს ყველა საზოგადო საქმეების არსებობასაც გულმხურვალედ ადევნებს თვალყურს.

დონ გაბრიელ ასლანიშვილი ხალხის ცხოვრებაზედ გონიერი შეხედულების არის და მსოფლიო მიმართულების მოძღვარი, ამიტომაც იმეცადინა მან და თავის ძმის წულებს, როგორც ვაჟს, ისე ქალს, მისცა რუსეთის უმაღლეს სასწავლებლებში სათანადო უმაღლესი სწავლა-განათლება. ქართველ კათოლიკეთა გვაროვნულ პირობებსაც კარგად ადევნებს თვალყურს, ამის შესახებ სწორე მოსაუბრე გახლავსთ. მანვე შეადგინა ქართულს ენაზედ რომის ქართველ კათოლიკეთათვის ფართო სახმარებელი ლოცვის წიგნი და 1906 წ. თფილისში ცალკეც გამოსცა.

დონ გაბრიელი, როგორც მსოფლიო შეხედულების პირი, დიდი მომხრეა ხალხის განათლების და განვითარების, ამიტომაც მისი წადილი დიდი მოწადინება საქართველოში სკოლების გამრავლების შესახებ. თავის მრევლშიაც იგი ამ მცნებას საქვეყნოდ ღაღადებს.

ღარიბ-ღატაკ ერთა გარემოებაც მას ყოველთვის ახსოვს, მრევლში იგი ფხიზლად უმზერს ამ სენს. ამიტომაც მან იმეცადინა და ერთ დროს ახალქალაქის მაზრიდამ, რამდენიმე კომლი ქართველ უმიწაწყლო გლეხები გორში გადმოასახლა, მათ მოუპოვა იჯარით გორისკენ მამულები და დაასახლა, ამ საქმის გამო მას მოუვიდა ბევრი შრომა და ნივთიერად და-

ხარჯვა. ვიდრე ამ გლეხებს დააბინავენდა. თუ არ კაცთ-მო-
ყვარე, უამისოდ ძნელად რომ ვინმემ აიტანოს ასეთი შრომა
და ქონების შეწირვაც.

დონ გაბრიელი არის მეტის-მეტი კეშმარიტი და მართა-
ლი მღვდელი, მას სიმართლე, პატიოსნება და კაცის პიროვ-
ნების შეხება ძირეულ ეჯავრება. კაცის ავად მოქცევა, ვისიმე
დაჩაგვრა, დაბრიყვება და სხვაც ყველა ასეთნი მისთვის აუ-
ტანელია. ასეთ საქმეთა ჩადენას იგი არავის აპატივებს. შკაც-
რი მოსარჩლეა დაჩაგრულთა და დევნილთა პიროვნების ხელ-
შეუხებლობისთვისაც. კაცთა ცხოვრებაში დონ გაბრიელს სის-
წორე და კეშმარიტება დიდს საპიროებათ მიაჩნია. ამით იგი
ისეა მომზადებული რომ მას შეუძლიან კარგი ვეჭილობაც
გასწიოს, ამით იგი მომზადებული მღვდელი გახლავს.

ამიტომაც უფრო სასიამოვნო იყო ის გარემოება, რომ
დონ გაბრიელი ბათუმის ეკკლესიის წინამძღვრად ამოირჩიეს,
აქ, ამ სადავო წასართმევ ეკლესიას სწორედ ასეთი მღვდელი
სჭირია, რომ მან ეკკლესია წარტაცვისაგან დაიცვას.

დონ გაბრიელმა ეკკლესიის საქმენი კარგად შემოფარგ-
ლა, მოდავეებსაც გული დაუდინჯა. ეკკლესიის შეკეთებაც
მოახერხა, საეკკლესიო ადგილის ვალიც გადიხადა,—სხვაც
ბევრი რამ გააკეთა. დღეს ასეა ბათუმის ეკკლესიის საქმე,—
შემდეგ როგორ იქნება, ეს უწყის ღმერთმა.

თფილისის რომის ქართველ კათოლიკეთ ეკკლესიის
წინამძღვარი პატრი ლაზარე გოზალოვი.

გოზალოვების ძველი გვარი კოკ-ბროლაძეა. იგინი მეს-
ხეთ-ჯავახეთის სოფლელები გახლავან. გოზალოვები მათ ეწო-
დათ ოსმალთა გავლენის დროს, სომეხ-კათოლიკეთა მანქანე-
ბით. პატრი ლაზარე თფილისში დანიშნულ იქმნა პატრი
დომინიკე ნულაშოვის შემდეგ.

პატრი ლაზარე გოზალოვი დაიბადა 1871 წ. სოფ. ვალეს (ახალც. მაზ.). მამა ამათი იყო ივანე, დედა—სოფიო. პირველ დაწყებით პატარა ლაზარე სწავლობდა სოფ. ვალეს სასწავლებელში, მერე სწავლობდა სოფ. უდეს, თავის ბიძა სტეფანე გოზალოვთან. 1882 წ. სტამბოლს გაემგზავრა, იქ სწავლობდა ხარისკირაშვილთან. მერე გაემგზავრა რომს, სწავლობდა პაპის კოლეგიაში. კერძოთ შეისწავლა ბერძნული ტიბიკონი და მასთან ქართულიც კარგად. რომში სწავლა დაამთავრა, მერე დაბრუნდა საქართველოში, აქედამ გაემგზავრა სარატოვში და იქ კათოლიკის ეპისკოპოსისაგან 1896 წელს კურთხეულ იქმნა მღვდლად. კურთხევის შემდეგ იგი დაბრუნდა სამშობლოში და ლათინის ტიბიკონით მსახურებდა ახალციხის ერთს ეკლესიაში, მასთანვე იგი გახლდათ ახალციხის სამოქალაქო და სამრევლო სკოლებში მასწავლებლად.

სადაც კი მსახურებდა პატრი ლაზარე, იგი ყველგან სტოვებდა კეთილ ხსოვნას და პატიოსან შრომის მოსაგონარ ცნობებს. 14 დეკემბერს, 1907 წ. იგი გადმოყვანილ იქმნა თფილისში რომის ქართველ კათოლიკეთა ეკლესიის წინამძღვრად და მართველად. ეს ეკლესია არის ტახტი კათოლიკეთ ეკლესიისა საქართველოში კერძოთ და საერთოდ მთელს კავკასიაში. მაშასადამე ეს არის უპირატესი თანამდებობა პატრი ლაზარესთვის.

პატრმა ლაზარემ იცის ენები ლათინური, ფრანგული, რუსული, - ბერძნული, სომხური, თათრული და ქართული ზედ-მიწევნით და კარგად. იცის კარგად საქართველოს ისტორია, იცნობს დაახლოვებით ქართულ ლიტერატურას, ქართველ კათოლიკეთ და საქართველოს ყველა საქმეებსაც ფხიზლათ ადევნებს თვალ-ყურს.

პატრი ლაზარე გოზალოვი თფილისში დაინიშნა ისეთ დროს, როცა ჩვენს სამშობლოში ჯერედ კიდევ დიდი აურზაური იყო და მასთან თფილისის კათოლიკის ეკლესიის კითხვებიც ატეხილი გახლდათ. ამ დროს უნდა გადაწყვეტილი-

ყოს ამ ეკლესიის ბედ-იღბალიც, თუ იგი ვისი საკუთრება იყო. ქართველ კათოლიკეების, სომხების, ანუ იქნება ეს ეკლესია ორივეს საკუთრება გახლდათ — აქ ორივეს ერთნაირი უფლება აქვდათ.

სამწუხაროდ, ამ ეკლესიის საქმეებში ლათინის წესის პატრები სულ ვერ იჩენდნენ სათანადო ენერგიას, ერთადერთი მხოლოდ პატრმა ფილიპემ მიაქცია ყურადღება, მას შემდეგ კი ყოველივე მოისპო და გაქრა. ხოლო არ გაქრა ამ ეკლესიის საღავო კითხვა.

მოვიდა დრო და ეამი, როცა ამ ეკლესიის ბედი უნდა გადაწყვეტილიყო, სწორედ ამ დროს, ამ საღავო საქმის მართველად დანიშნულ იქმნა პატრი ლაზარე გოზალოვი. ქეშ-მარიტად, რომ პატრი ლაზარე თითქოს განგებამ გამოუგზავნა ამ საღავო ეკლესიის მფარველად. პატრმა ლაზარემ იღვა თავს ამ ეკლესიის საღავო საქმის გათავება, გადაწყვეტა მის, თუ ვისი უნდა ყოფილიყო ეს ეკლესია, მან ამისათვის დაიწყო ცდა როგორც რუსეთის მთავრობის წინაშე, ისე რომის ტახტის. ბევრი დავი-დარაბის ატანა შეხვდა პატრი ლაზარეს, ბევრი ცდა და კამათი, მაგრამ მან მაინც გული არ გაიტება და ცდას თავი არ დაანება, იმედი აქვდა რომ სიმართლე თავისას გაიტანდა — გაიტანა კიდევ. ეკლესია ქართველებისად იქმნა მთავრობისაგან ცნობილი.

პატრი ლაზარეს ენერგიულის ცდით და შრომით დღეს ამ ეკლესიის საქმე სომეხთაგან თავისუფალია, ეკლესია განთავისუფლდა. დღეს ეს ეკლესია თავის მამულებით ქართველ რომის კათოლიკეთა საკუთრებას შეადგენს. ყოველივე ასეთ საქმეთა ცდასთან სომეხთა გული 30 ათასი მანეთიდაც იქმნა შეჯერებული, ეს ფული გადუხადა ლევან ზუბალაშვილმა.

სტამბოლის ქართული სტამბის საქმენი.

სტამბოლის ქართული სტამბა ერთ დროს ქართველ საზოგადოებას კარგად ემსახურებოდა. მაგალითებზე ხსენებულ სტამბაში მრავლად იყვანდნენ შეგიძლებს ხელობის შესასწავლად, სტამბის ხელოსნებს გარდა იქვე ასწავლიდნენ მათ წერა-კითხვას ფრანგულს ენაზედ, ლათინურს, ბერძნულს, ოსმალურს, სომხურს და ქართულს.

სტამბაში ბერებიც მუშაობენ.

ხსენებულსავე სტამბაში, ხელოსნობას ასწავლიდნენ სტამბოლის ქართველ კათოლიკეთ მონასტრის სკოლის მოწაფეებს. ასეთ პირთა რიცხვი იქ 1870 წელს უკვე გამოსჩანდა. 1876, 77 და 78 წლებს რაც კი კონსტანტინეპოლს და მონთობანს (ფრანცია) ქართულ სტამბებში წიგნები გამოიცენ, ყველა ესენი ამ მესტამბე ქართველ კათოლიკეთ ახალგაზრდა ბერებისაგან არის ამოწყობილი.

სტამბოლის ქართული სტამბის განახლება.

1913 წ. თფილისიდან რამდენიმე ასი მანეთის ქართული ახალი ასოები გაიწერეს. სტამბა განახლეს, სურიელი აქვს, რომ ქართული წიგნების ბეჭედაც დაიწყო.

კონსტანტინეპოლის ქართულ სტამბას დღეს აწარმოებს მესტამბე, ანუ სტამბის ხელობის კარგად მცოდნე სოლომონ ვადაქკორია, თფილისის სტამბის ასპარეზზედ ხელოსნობით კარგად ცნობილი.

ნიმუში კონსტანტინეპოლის სტამბის.

თფილისის სტამბების ასპარეზზედ მუშაობს ხელოსნობით ქართველი კათოლიკე ალექსანდრე მირაქოვი. წიგნი „მოლა“

მასრადინის“ ავტორი და ასევე სხვა ასეთ წიგნაკების; ამ პირის წერილები გაზ. „საქართველო“-შიც იბეჭდება, იგი გონიერი შეხედულების გახლავსთ ქართველ კათოლიკეთა გუროვნობაზედ. ეს პირი გამოზრდილია სტამბოლს და განსწავლულია ქართულ სტამბაში, სადაც მას შეუსწავლია ენები: ფრანგული, იტალიური, ბერძნული; ოსმალური, სომხური, რუსული და ქართული.

მხითარისტების მოძღვრების მანიფესტი.

აუცილებოვ ქართველ კათოლიკეთ გვარის გადაყლაპვა, შექმა, მათ უკვე მოასწრეს და შექამეს რამდენიმე ასი ათასი ქართველობა და გაასომხეს. ამ გზას იგინი დაადგენ 1737 წლიდამ. დღესაც მისდევნ მას მხურვალედ, ქართველ გვარის შესაქმელად აი რა ღონისძიებას ხმარობენ: ქართველ კათოლიკეთაგან მიჰყავსთ პატარა ბავშვები, მათ ზრდიან სომხურად, არწმუნებენ მათ რომ იგინი სომხის კათოლიკენი არიან, სომხის გვარისანი. მერე ამათ აკურთხებენ მღვდლად და გზავნიან საქართველოში ქართველ კათოლიკეთა გვარის წინააღმდეგ საბრძოლველად. ასეთნი არიან ქართველი გვარის მკაცრი მტერნი თვით ქართული გვარის მხითარისტი მღვდლები და მათ შორის ამაზასპ საფარიანი და დიონოსე კალატოზიანი, ორივე ქართველები.

მოკლე ისტორია ქართველ კათოლიკეთს.

(სურათებით)

შეუძლებლობის გამო ვერ ვბეჭდავთ ამ წიგნს. ამ წიგნიდამ დავბეჭდეთ ზოგი სურათები ეხლა, უმეტესი ნაწილი სურათების კი ამ ხელთნაწერში იქნება მოთავსებული. ეს წიგნი მდებიურად განმარტვა არის მ. თამარაშვილის წიგნის. სხვაც ბევრი რამ მასალეზია მოთავსებული.
